276354

RENAN

A KERESZTYÉNSÉG EREDETÉNEK TÖRTÉNETE

AZ

ANTIKRISZTUS

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

DR. KOSSACZKY ARNOLD

Ára 4 frt 50 kr.

3-ik KIADÁS

A Szent-Istvántársulat Könyvnyomdája Részv.-Társ.
kiadása.

RENJU

A
kereszty
eredeté
törté

AZ
ANTIKRISZ

IV.

OSZK

RENAN.

A M. N. MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRA

A KERESZTYÉNSÉG EREDETÉNEK TÖRTÉNETE

IRTA

RENAN ERNŐ

FORDITOTTA

DR. KOSSACZKY ARNOLD

B.-GYARMAT
KIADJA A BALASSA-GYARMATI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1898

AZ ANTIKRISZTUS

IRTA

RENAN ERNŐ

A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA

FORDITOTTA

DR. KOSSACZKY ARNOLD

IV. KÖTET

BALASSA-GYARMAT

BALASSA-GYARMATI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1898

276954

M.N.MÚZEUM KÖNYVTÁRA
II.Nyomt.Kövedéknapló
1884 év 331. sz.

R
1965

BEVEZETÉS.

A könyvben felhasznált eredeti elsőrangu okiratok birálata.

Jézus nyilvános életének három-négy éve után a keresztyénség egész fejlődésében azon időszak, melyet ez a könyv felölel, volt a legrendkivülibb. Annak az öntudatlan nagy müvésznek félszeg játéka folytán, aki a történet meglepő szeszélyeit vezetni látszik, ott látjuk majd Jézust és Nerót, a Krisztust és Antikrisztust ellentétbe, szembeállitva egymással, miként — ha a kifejezéssel élnem szabad, —az eget és a poklot. A keresztyén öntudat teljes. Mindez ideig csupán szeretni tudott; a zsidók üldözései, bármily kemények voltak is, a vonzalom és hála kötelékét, mely a keletkező egyházat anyjához, a zsinagógához füzte, megbontani nem tudták — a zsinagógához, melytől alig hogy elvált. A mai naptól kezdve azomban a keresztyén tudja, mit gyülöljön. Jézussal szemben egy szörny bontakozik ki, aki eszményképe a gonosznak, épugy, mint Jézus eszményképe a jónak. Miként Enoch, miként Éli, arra tartatva fenn, hogy a mindenség végső tragödiájában szerepeljen, Néró betetőzi a keresztyén mythologiát, sugalmazza az uj testamentom elsőrangu szent könyvét, megállapitja egy ocsmány mészárlás révén a római egyház elsőbbségét, és előkésziti a változást, mely Rómát egy szent városnak, egy második Jeruzsálemnek rangjára fogja emelni. Ugyanekkor, az eseményeknek ama titokzatos összejátszása folytán, melyek az emberiség nagy válságainak pillanatában nem ritkák, Jeruzsálem romba dől, a templom, a keresztyénség megmenekedve egy reá nézve már is terhessé vált köteléktől, mindinkább önállósul és követi a levert judaismustól függetlenül saját végzetét.

Ennek a történetnek elsőrangu okmányai: a canonicus iratok közt Pál apostol utolsó levelei, a zsidókhoz irott levél, a Péternek és a Jakabnak tulajdonitott levél, a Jelenések könyve, Római Kelemennek levelei; Tacitus, Josephus szintén kitünő forrásul szolgálnak. A kérdéseknek egész sora, különösen az apostolok halála és János összeköttetései Ázsiával csupán fél megoldást találnak, másokat ismét

a világosság valódi sugaraival világithatunk meg. A keresztyéni eredet materiális tényei majdnem mind homályosak; ami világos, az az a lángoló lelkesedés, az az emberfölötti bátorság, a realismusnak az a finomult megvetése, mely ezt a mozgalmat az emlékezet által megőrzött leghatalmasabb erőfeszitéssé avatják az eszmény felé.

Pál apostol czimü könyvünk bevezetésében megvitattuk eredetiségét az összes leveleknek, melyeknek szerzőjeül a nagy apostolt tartják. A jelen kötetre tartozó négy levél, a philippiekhez, a kolossaebeliekhez, Philemonhoz, az ephesusbeliekhez irott levelek azok sorába tartoznak, melyek némi kételynek adnak helyt. A philippiekhez irt levél ellen emelt ellenvetések oly elenyésző jelentéssel birnak, hogy azoknál alig állapodtunk meg. Láttuk és még látni fogjuk, hogy a kolossaebeliekhez irt levél jóval több gondolkodásra ad okot és hogy az ephesusi levél, bármily erősen álljon is eredetisége, Pál müveitől teljesen elütő vonásokat árul el. Minden komoly ellenvetés mellett is, melyet emelni lehet, én a kolossaebeli levelet eredetinek tartom. Az interpolatiók, melyeket abban a legutóbbi idők avatott itészei látni véltek, nem szembeszökők.[1] Holtzmann urnak rendszere, ebben a kérdésben, tudós szerzőjéhez méltó; de mily veszély rejlik ebben, a Németországban nagyon felkarolt rendszerben az ő a priori felállitott egyetlen typusával, a melyet azután criterium gyanánt kiván alkalmazni az iró munkáinál eredeti voltuknak megitélésében! Hogy interpolatióval és apostoli irásoknak becsempészésével a keresztyénség két első százada alatt gyakran éltek, az tagadhatatlan. De ily kérdésnél az igaznak és a hamisnak, az apocryphnak és az eredetinek felismerésére vezető szoros irányelvet felállitani, a lehetetlenséggel határos. Bizonyosra vesszük, hogy a római, a korinthusi, a galátai levelek eredetiek. Bizonyosra vesszük azt is, hogy a Timotheushoz és a Titushoz irt levelek apocriphok. Közben a kritika által nyert bizonyosság e két sarkpontja között csak tapogatódzunk. A mesteréül Baur Keresztyélt valló tekintélyes iskola legfőbb hibája az, hogy az első századbeli zsidókat egyöntetü jelleggel felruházottakként fogja fel, kiket a dialectika táplált, érvelésük csökönyössége telitett. Péter, Pál, maga Jézus ennek az iskolának az irataiban, egy német egyetem protestans theologusaihoz hasonlitanak, kik mindnyájan egyazon tant vallják, egyre csak azt, mindig csak azt az egyet tartják szem előtt. Már pedig az igaz épen ott van, hogy ezek a bámulatra méltó emberek, kik ennek a történetnek a hősei, változnak és ellenmondanak maguknak sokszor, három vagy négy elméletet vallanak, átvesznek egyetmást ellenfeleiktől, akik ellen egy más időszakban a legkeményebben léptek fel.

[1] H. I. Holtzmann, *Kritik der Epheser und Kolosserbriefe.* Leipzig, 1872.

Ezek a férfiak, a mint mi látjuk őket, érzékenyek, személyeskedők, ingerlékenyek, állhatatlanok; ami a nézeteket megrögzitené, a tudomány, a rationalismus, nincs meg bennök. Erőszakos összekoczczanások fordultak elő közöttük is, mint a zsidók között mindenkoron s mindamellett fölötte solid testületet képeztek. Hogy őket megérthessük, messzire felül kell emelkednünk a scolastikát jellemző pedantismustól; sőt inkább valamely kegyes világ kicsiny köreit kell tanulmányoznunk, az angol és az amerikai congregatiókat és főleg azt, ami az összes szerzetrendek alapitása óta előadta magát. E tekintetben a német egyetemek theologiai facultásai, melyek egyedül képesek kifejteni ama munka summáját, mely e sajátszerü eredetre vonatkozó okiratok khaosában rendet teremteni van hivatva, ép azok a helyek, ahol igaz történetet megirni a legnehezebb. Mert a történet egy oly életnek a taglalása, mely fejlődésben áll, egy oly csirának, mely kibogozódik, a theologia pedig fonák oldala az életnek. Egyenlően osztva meg figyelmét a dogmáit megerősitő és megerőtlenitő érvek között a theologus, még a legszabadelvübb is, akaratlanul is, mindig apologista, véd, vagy czáfol. A történetiró elbeszél. Anyagilag hamis tények, magok az apocryph iratok is értékkel birnak előtte, mert a lelket festik és gyakran igazabbak, mint a száraz igazság. Az ő szemében a legnagyobb tévedés: elvont tanok hamisitóivá gyurni ezeket a jólelkü és naiv szellemlátókat, kiknek álmai vigasza és szórakoztató játékai valának annyi századnak.

Amit a kolossaebeli és főleg az ephesusi levélről mondottunk, ugyanazt kell még jogosabban mondanunk a Szent Péternek tulajdonitott első levél felől és a Jakab-, a Judás-féle levelekről. Péternek[1] második levele bizonyára apocryph. Felismerjük benne az első pillanatra a mesterséges szerkezetet, az utánzatot, melyet apostoli iratoknak, főleg Judás levelének foszlányaiból tákoltak össze.[2] Nem fejtegetjük tovább ezt a kérdést, mert nem hisszük, hogy a II-a Petrinek az igazi kritikusok között egyetlen védelmezője is legyen. De a II-a Petri hamis volta, ezé az iraté, amelynek főczélja az volt, hogy megnyugtassa a hivőket, akiket Krisztus megjelenésének hosszas elmaradása nyugtalanitott, egyben a I-a Petri eredeti volta mellett bizonyit. Mert ahhoz, hogy apocrych legyen, a II-a Petri nagyon régi irat; már pedig a II. Petri irója föltette, hogy az I. Petri Péternek

[1] Az utóbbira nézve l. *Pál ap.*

[2] V. ö. főleg II. részét a II. Petrinek a Judás levelével. Efféle helyek, mint a II. Petri. I. 14., 16—18.; III. 1., 2., 5—7., 15—16., szintén bizonyos jelei a hamisitásnak. Az irály nem hasonlit az I. Petri irályához. (Szt. Jeromos észrevétele Epist. ad Hedib. c. II.; l. *de viris ill.* c. 1.) Végre a levelet nem idézik a III. század előtt. Ireneus *(Adv. haer.* IV., IX. 2.) és Origines (Eusebnél H. E. VI. 25.) nem ismerik vagy kizárják. H. ö. Eus. H. E. III. 25.

műve, mert saját iratát «második levél»-ként szerepelteti az elsőnek folytatásaként. (III. 1—2.)[1] A I-a Petri egyike az ujtestámentom azon iratainak, melyeket a legrégebben és legegyöntetübben, mint eredetieket idéztek.[2] Egyetlen egy komoly ellenvetés tehető ez ellen azon nyomok révén, melyek Pál leveleire és főleg az ephesusinak mondott levélre emlékeztetnek.[3] Péternek iródeákja azonban, akit e levél megirásánál használt, ha hiven is irta le azt, efféle kölcsönzéseket megengedhetett magának. A prédikátorok és a publicisták minden korban, minden feszély nélkül sajátitják el a közkézen forgó phrásisokat, melyek mintegy a levegőben vannak. Hiszen Pálnak iródeákja is, aki az ephesusinak mondott levelet leirta, bőven meritett a Kolossaebeli levélből. A levélirodalom egyik jellemző sajátsága már a korábban megjelent hasonnemü iratokból való kölcsönzés.[4]

A I-a Petri V. részének négy első verse ugyan némi gyanut kelt. Ama kissé száraz s egy hierarchicus szellemből meritett jámbor tanácsokra emlékeztetnek e versek, melyektől Timotheus és a Titus-féle hamis levelek telvék. Másfelől az a negély, mely mellett a szerző magáról, mint a «Krisztus szenvedéseinek tanujáról» szól, hasonló benyomásokat kelt, minőket az ál János-féle iratok csökönyös ragaszkodásukkal ahhoz, hogy egy közvetlenül résztvevő és szemlélő szerző irataiként tünjenek fel, ébresztenek bennünk. Mindamellett ez ne riasszon vissza minket. — Számos vonás szól viszont az eredetiség mellett. Igy a közeledés a hierarchia felé a I. Petri-ben alig észrevehető. Nemcsak nemszól episcopos-ról,[5] a gyülekezetek élén nem egy presbyteros áll, hanem presbyteri vagyis «vének» s a szerző által használt kifejezések egyáltalán nem vallanak arra, mintha ezek a vének külön testületet képeznének.[6] A szerző[7] — s ez a körülmény érdemes a feljegyzésre, aki minden áron azon igyekszik, hogy a Jézus

[1] Azon utánzatok, melyeket a Timotheushoz és a Titushoz szóló levelek szerzője, mondják, a I-a Petriből vett volna, a nők és az előljárókra vonatkozó kötelességekről szóló részek, de ezek nem szembeszökők. H. ö. mindamellett 1. Tim. II. 9. és köv.; III. 11., 1. Petri III. 1. s köv.-vel; 1. Petri V. 1. és köv. Tit. I. 5. és köv.-vel.

[2] Papias Eusebnél H. E. III. 39. Polycarp. *Epist.* 1. (v. ö. 1. Petri I. 8.; Euseb. H. E. IV. 14.); Irén. *Adv. haer.* IV., IX. 2.; XVI. 5. (V. ö. Euseb. H. E. V. 8.). Alex. Kelemen. *Strom* III. 18.; IV. 7.; Tertullián *Scorpiace* 12.; Origines Eusebnél H. E. VI. 25.; Euseb H. E. III. 25.

[3] L. alább.

[4] L. különben a Canonba felvett leveleket. Róm. Kelemen, Ignatius, Polycarp leveleit.

[5] 1 Petri II. 25. azt mutatja, hogy a szó értelme még nincs pontosan megállapitva.

[6] 1 Petri v. 1: *presbyterous en hymin*, a Vat. és Sinait. olv.; *presbyterous toûs en hymin*, az elfog. olvasási mód.

[7] 1 Petri II. 23. — V. ö. Luk. XXIII. 34.

szenvedései közben megtörtént megtagadást kiszinezze, kihagy egy Lukács által elbeszélt lényeges vonást és ezzel azon hitnek nyujt tápot, hogy a Jézusról szóló legenda, a mikor irt, még nem fejlődött ki teljesen.

Ami már a Péter levelében észlelhető eclecticus és kiegyeztető irányzatokat illeti, ezeket érvül csupán azok használhatják fel, akik Baur Keresztélylyel és tanitványaival, a Péter és Pál közötti meghasonlást, mint absolut ellenzékieskedést fogják föl. Ha a gyülölet a kezdetleges keresztyénség két pártja között oly mély lett volna, minőnek azt ez az iskola hiszi, a kibékülés sohasem történt volna meg. Péter egyáltalán nem volt oly csökönyös zsidó, mint Jakab. Ezt a történetet irva, nem elég egyedül az álkelemenféle homiliákra és a galátai levélre gondolni; számot kell vetni az Apostolok Cselekedeteivel is. A történetiró művészete épen abban áll, hogy a dolgokat oly módon állitsa elénk, mely semmiben sem festi kisebbnek a pártok meghasonlásait, (ezek a meghasonlások mélyebbek lehetnek, mintsem mi azt elképzelhetnők) és mindamellett megengedi annak megfejtését, hogy hasonló egyenetlenségek szép egységgé tömörülhetnek.

Jakabnak levele már megközelitőleg sem foglalkoztatja annyira a kritikát, mint Péternek levele. A nehézségek, melyek a részleteknél emelhetők, csekély jelentőségüek. Komoly azonban az iratok becsempészésének könnyüségéből meritett általános ellenvetés oly időben, midőn az eredetiséget mi sem biztositotta s amidőn a jámbor csalásokból senki sem csinált lelkiismereti dolgot. Oly iróknál, minő Pál, akik az egész világ tudatával bizonyos iratokat hagytak reánk és akiknek életrajzát eléggé jól ismerjük, a hamis toldások és részek meghatározására két biztos criteriumunk van: 1. a kétes iratokat összehasonlitjuk az általánosan elfogadott munkákkal és 2. megnézzük, vajjon a kérdésben forgó darab megfelel-e a biographikus adatoknak, melyeket tartalmaz. De ha oly iróról van szó, akiről csakis nehány kifogástalan oldalt birunk s akinek életrajzát alig ismerjük, itéletünkben a leggyakrabban csakis az érzelem után indulhatunk, ami nagyon bizonytalan. Ha könnyedén bánunk el, annak tesszük ki magunkat, hogy hamis dolgokat veszünk komoly számba. Ha pedig szigoruan járunk el, annak tesszük ki magunkat, hogy hamisak gyanánt vetünk vissza teljesen valódi dolgokat. A theologus, aki mindent biztosra venni vél, ismétlem, rossz biró az efféle kérdésekben. A biráló történész lelkiismerete nyugodt, mihelyt alapos ismerettel különbözteti meg különböző fokozatait a bizonyosnak, a valószinünek, a hihetőnek, a lehetőnek. Ha némi ügyességgel bir, az igaznak benyomását keltendi az általános szinezetet illetőleg, a részletekben előálló ellenvetésekkel szemben teli marokkal szórva a kétely jeleit és a «lehetségeseket.»

Ezekre az iratokra vonatkozólag, Péter első levelét, Jakab és Judás leveleit értem, melyeket bizonyos kritika a legszigorubban kizárt, kedvező okot találok én azon módban, melylyel azok egy szerves elbeszélés keretébe beillenek. Mialatt a Péternek tulajdonitott második levél, Pálnak Timotheushoz, Titushoz intézett állitólagos levelei, a logikai történet köréből kizárvák, az imént emlitett három levél mintegy önmagától lép be abba. — A szövegökben előforduló körülményeket kivülről vett bizonyitékokkal derithetjük fel s azok ezután teljesen áttekinthetők. Péternek levele nagyon megfelel annak, amit főleg Tacitusból a keresztyének helyzetéről Rómában a 63—64. év körül tudunk. Jakabnak levele, másfelől, tökéletes képe az ébionim állapotának Jeruzsálemben azon évekből, melyek a zendülés ideje elé esnek; Josephusnál teljesen azonos ismertetéseket találunk.[1] A feltevés, mely Jakab levelét egy más Jakabnak, s nem az Úr testvérének tulajdonitja, mi alappal sem bir. E levél, igaz nem talált oly egyhangu fogadtatásra az első századokban, mint Péternek levele;[2] ennek a habozásnak inditó okai azonban inkább dogmatikusak, mint kritikaiak valának; a fő ok a görög atyák idegenkedésében, melylyel azok a zsidóskeresztyén iratok iránt viseltettek, keresendő.

A most tárgyalt kicsiny apostoli iratok szembeszökő vonása, hogy valamennyi Jeruzsálem veszte előtt keletkezett. Ez az esemény a judaismus és a keresztyénség helyzetében oly változást idézett elő, hogy egy a 70. évi kathastrófa utánról való iratot könnyen meg lehet különböztetni a harmadik templom fenállása idejében megjelent irattól. A jeruzsálemi társadalom különböző osztályainak benső küzdelmeiről nyujtott rajzok, minőket a Jakab levelében (V. 1. és a köv.) találunk, a 66. évi zendülés utáni időre, mely a sadduceusok uralmának véget vetett, nem illenek.

Abból, hogy léteztek álapostoli iratok, mint a Timotheus, Titusféle levelek, a IIa Petri, Barnabás levele, iratok, melyekben jóval korábbi iratokat utánoztak vagy higítottak föl, következik, hogy léteztek valóban apostoli tisztelettel körülvett iratok, melyeknek számát szaporitani vágytak.[3] Valamint a classicus korszak minden arab költőjének meg volt a maga Kasidája, egyéniségének teljesen hű mása, ép ugy minden apostolnak meg volt a maga többé-kevésbbé

[1] L. lent.

[2] Róm. Kelem. (I. ad. Cor. c. 10. és 11.; v. ö. Jak. II. 21., 23., 25.) a *Pásztor* szerzője (XII. 5. §.; v. ö. Jak. IV. 7.) Irén (*Adv. haer.* IV. XVI. 2; v. ö. Jak. II. 23.) mintha olvasták volna. Origines (In. Joh. XIX. k. 6.) Eusébius (H. E. II. 23.) sz. Jeromos *(De viris ill.* 2.) nézetén kétely vonul végig.

[3] *L. II. Petri.* III. 15—16., hol Pálnak levelei kifejezetten a sz. iratok közé vétetnek fel.

eredeti levele, mely a közhit szerint gondolatainak finom virágát képezé.

A zsidókhoz irt levélről már beszéltünk.[1] Kimutattuk, hogy ez a munka nem Pált valja szerzőjének, mint azt a keresztyén hagyománynak bizonyos ágaiban hitték; kimutattuk, hogy keletkezésének idejét a legnagyobb valószinüség mellett a 66. év körüli időre tehetjük. Hátra van vizsgálnunk: vajjon kideríthető-e, ki volt annak valódi szerzője, hol irták és kik ezek a «zsidók», a kikhez az a felirás szerint czimezve volt.

A levél következő viszonyokat mutat föl. A szerző a czimzett egyházhoz ugy beszél, mint annak ura, akit az jól ismer. Sőt szavain majdnem a szemrehányásnak hangja vonul végig. Ez az egyház már régóta keresztyén, az elmélet terén azonban annyira elhanyatlott, hogy elemi oktatásra szorul és egy magas theologiát megérteni képtelen.[2] Ez az egyház, különben nagy barátságnak és odaadásnak adta már többször tanujelét; adja ma is, főleg a szentek szolgálatában.[3] Kegyetlen üldözést állott ki azon idő körül, midőn a hitnek sugárözöne érte; ebben az időben mintha az egész világ csak őt kereste volna föl, hogy egy-egy csapást mérjen reá.[4] Mindez nem is volt oly régen, mert azoknak, akikből tényleg áll az egyház, ennek az üldözésnek érdemeiben nagy részük van az által, hogy rokonszenveztek a hitvallókkal, ellátogattak a börtönökbe és főleg hősiesen viselték el vagyonuknak elvesztését. A megpróbáltatások idején mindamellett egy-két renegát is fordult elő s most ama kérdés tartott mindenkit izgalomba, vajjon azok, akik igy gyöngeségük miatt tagadták meg hitöket, beléphetnek-e ujra az egyházba. Azon perczben, midőn az apostol irt, mintha az egyháznak tagjai közül nehányan fogságban ültek volna.[5] Az egyháznak kérdésben forgó hivei előkelő egyházi fők,[6] akik az Istennek beszédét prédikálták nekik és akiknek halála kiválóan épületes és magasztos.[7] Az egyház mindamellett nem szükölködik előljárókkal, akikkel a levélnek irója benső viszonyban áll.[8] A levélnek irója tényleg ismerte az egyházat, melyről szó van és ugy látszik ott előkelő tisztséget viselt; visszavágyik hozzá és pedig mihelyt lehetséges lesz.[9] A szerző és a czimzettek ismerik Timotheust. Timotheus fogságot szenvedett egy

[1] *Pál apostol.*
[2] Zsid. V. 11—14; VI. 11—12; X. 24—25; XIII. egész.
[3] *Diakonésantes tois hagiois kai diakonountes.* VI. 10.
[4] Zsid. X. 32. és köv.; v. ö. XII., 4. és köv.; 23.
[5] Zsid. XIII. 3.
[6] *Hégoumenoi.*
[7] Zsid. XIII. 7.
[8] Zsid. XIII. 17., 24.
[9] Zsid. III. 19.

városban, mely nem az, ahol e perczben a szerző a levelet irva székel; Timotheus ép ekkor szabadult ki. A szerző reményli, hogy Timotheus fel fogja keresni, akkor majd mindaketten együtt meg fogják látogatni a czimzett egyházat.[1] Az iró e szavakkal végzi: *Aspásontai hymas hoi apo tés Italias*[2]; szavak, melyek csakis azt jelenthetik, hogy Italiából valók tartózkodnak e perczben Italián kivül.[3]

Ami már magát az irót illeti, az ő uralkodó vonása: a szent iratoknak örökös forgatása, finom és allegoricus exegesis, görög stylus, mely tömöttebb és classicusabb, kevésbbé száraz, de egyuttal kevésbbbé természetes, mint a legtöbb apostoli iratoknak irálya. Közepesen ismeri a cultust, melynek szinhelye a jeruzsalemi templom[4] és mindamellett ez a cultus nagy elfogultságot kelt benne. A bibliának alexandriai fordítását használja csupán és a görög másolók hibáira támaszkodva érvel.[5] Ő nem jeruzsalemi zsidó, hanem hellenista, aki Pálnak iskolájához áll közel.[6] Végül a szerző nem ugy lép fel, mint aki közvetlenül hallotta Jézust, hanem azoknak hallója, akik látták Jézust és ugy mint aki látta az apostoli csodákat és a szent léleknek legelső nyilvánulásait.[7] Az egyházban magas állást tölt be; tekintélylyel beszél;[8] azok között, akikhez ir, nagy tisztelettel örvend;[9] Timotheus alárendeltjének látszik. Ama tény, hogy levelet ir egy tekintélyes egyházhoz, már magában fontos egyéniséget árul el, egyikét azoknak, akik az apostoli történetben szerepelnek s nevöket hir övezi.

Mindez mindamellett nem elég, hogy levelünknek szerzőjét egész biztosan megnevezhetnők. A levél szerzőjeül több, kevesebb valószinüséggel Barnabást, Lukácsot, Silast, Apollost, Római Kelement tartották. A Barnabás neve a legvalószinűbb. Ez Tertullianus nézete,[10]

[1] Zsid. XIII. 23.

[2] Zsid. XIII. 24.

[3] Erre vall az *apo* hangsulyozása. Ellent: *hoi en té Asia* (II. Tim. 1—15) *hé en Babiloni suneklekté* (1. Petri V. 13;) Jegy. azonban Cselek. XVII. 13.

[4] Zsid. IX. 1. köv.

[5] Zsid. X. 5. 37—38.

[6] Zsid. III. 23.

[7] Zsid. II. 3—4.

[8] Zsid. V. 11—12; VI. 11—12; X. 24—25; XIII. egész.

[9] Zsid. XIII. 19—24.

[10] *De pudicitiá* 20. «Exstat enim et Barnabae titulus ad Hebraeos». E szavak arra mutatnak, hogy a kéziraton, melyet Tertullián használt, Barnabás neve állott. V. ö. sz. Jeromos *De viris ill.* 5. Helytelen azon állitás, mintha e kijelentés Tertullián egyéni föltevése lenne, melylyel azon czélból állott elő, hogy tekintélyt erőszakoljon egy oly iratra, mely az ő montanista eszméinek kedvezett. A *Codex claromontanus* stichometriájából vont érvet illetőleg lásd *Pál apostol* A Barnabásnak közönségesen tulajdonitott levél apocriph mű, melyet 110 körül Kr. u. irtak.

aki azt mondja, hogy igy gondolkozott mindenki. E mellett szól azon körülmény, hogy a levélben előforduló részletes sajátságok közül egysem mond ellent ennek a föltevésnek. Barnabás cyprusi hellenista volt, egyszersmind Pálnak hive, de egyuttal független is ő tőle. Barnabást mindenki ismerte, mindenki tisztelte. Ilyen föltevés mellett végül érthetővé lesz: miért tulajdonitották ezt a levelet Pálnak. Barnabásnak végzete volt már, hogy mindig elveszett némileg a nagy apostolnak sugaraiban és dicsőségében és ha Barnabás irt nehány levelet, ami nagyon valószinünek látszik, ugy csak természetes, hogy a tőle származó sorokat Pál munkái között keressük.

A czimzett egyház neve nagy valószinüséggel határozható meg. A felsorolt körülmények csupán Róma vagy Jeruzsalem között engednek választást.[1] A *Pros Hebraious* czim mindenekelőtt Jeruzsalemre enged gondolni.[2] Csakhogy e gondolat mellett megmaradni lehetetlen. Részek, mint V. 11—14., VI. 11—12. és még VI. 10. is[3] teljesen értelmetlenek, ha föltesszük, hogy azokat az apostolok tanitványa intézte az anyaegyházhoz, annyi tannak forrásához. A Timotheusról[4] mondottakat sem érthetnők meg jobban; emberek, kik, mint a szerző és mint Thimotheus, annyira kitették magukat a Pál-féle párt érdekében, nem intézhettek a jeruzsálemi egyházhoz egy ily benső viszonyra való iratot. Miként lenne feltehető például, hogy a szerző ezzel a — tisztán az alexandriai fordításra alapitott exegesissel, ezzel a tökéletlen zsidó ismerettel, a templom dolgaiban e hiányos ismerettel leczkét adni mert volna e kiválóan elsőrangu mestereknek, e héberül beszélő embereknek, akik mindennap ott éltek a templom körül és akik sokkal jobban ismerték mindazt, amiről nekik beszélt? Miként lenne megengedhető különösen, hogy a theológiában járatlan s alig beavatott katechuménekként bánt el velök? Ellenben, ha feltesszük, hogy a levélnek czimzettjei a római hivek, minden hámulatosan csoportosul. A VI. 10., X. 32. és köv.; XIII. 3., 7. részek a 64-iki üldözésre vonatkoznak;[5] a XIII. 7. rész Péter és Pál apostol halálára illik; végre *hoi apo tés Italias* kifejezés is ez esetben telje-

[1] Nagyon önkényesen gondoltak az alexandriai egyházra. Első sorban is nem bizonyos, hogy 66 év körül Alexandriában létezett volna egy gyülekezet. Ez egyház, ha létezett is, semmi esetre sem állott viszonyban Pálnak iskolájával; nem ismerhette Timotheust. Az V. 12; X. 32. és köv. s még több más részek nem illenének egy ily egyházra.

[2] H. ö. *Ap. Csel.* VI. 1.; Ireneus *Adv. haer.* III. 1., 1.; Eusebius H. E. III. 24. 25.

[3] *Diakonein tois hagiois* (v. főleg Róm. XV. 25.) az összes egyházak kötelességére vonatkozik a jeruzsálemi egyház irányában s nem illik reá a jeruzsálemi egyházra.

[4] Zsidó. XIII. 23.

[5] *Theatrisomenoi* határozott értelmet árul el.

sen indokolt; mert csak természetes, hogy a szerző a római egyházat azon itáliai colonia által köszönteti, mely körülötte volt. Tegyük hozzá, hogy római Kelemennek[1] első levele (bizonyára római munka) igen sokat vesz át a zsidókhoz czimzett levélből és beosztásának módját is szembeszökőleg követi.

Egyetlen nehézség vár még megoldásra: Miért viseli a levélnek a czime ezt: *Prós Hebraioús*? Ne hagyjuk figyelmen kivül, hogy a czimek nem mindig apostoli eredetüek, hogy azokkal az iratot elég későn látták el és olykor hamisan, amint azt a *Prós Ephesioús*-nak mondott levélnél láttuk. A zsidókhoz czimzett levelet az üldözés hatása alatt oly egyházhoz irták, mely ennek az üldözésnek legnagyobb mértékben ki volt téve. Több helyen (p. o. XIII. 23.) kiérzik, hogy a szerző burkoltan fejezi ki szándékát. Lehet, hogy ez a tág czim *Prós Hebraioús* átmeneti kibuvó czim volt, nehogy a levél megbotránkozást keltsen. Lehetséges az is, hogy a czim onnan ered, hogy a kérdéses levelet a II. században, az ebionitákat, kiket *Hebraioi* hivtak, czáfoló iratként fogták föl. Igen figyelemre méltó körülmény, hogy a római egyház mindig egészen különös ismeretet árult el a levél felől; ő vetette felszinre, ő használta legelőször. Mialatt Alexandria nem tett kifogást, hogy a Pál egyházának mondják, a római egyház mindig azt hangoztatta, hogy nem ennek az apostolnak köszöni létét s hogy helytelenül hozzák összeköttetésbe az irataival.[2]

Melyik városból irták a zsidókhoz czimzett levelet? Megmondani fölötte nehéz. A kifejezés *hoi apo tés Italias* arra mutat, hogy a szerző Itálián kivül irt. Egy dolog azonban bizonyos, t. i. hogy a város, ahol a levél iratott, nagy város volt, melynek falai között keresztyének laktak Itáliából, kiket szoros kötelékek füztek Rómához. Ezek az itáliai keresztyének valószinüleg oly hivek lehettek, akik a 64-iki üldözés elől menekültek el. Látni fogjuk, hogy a Nero dühöngése elől menekülő keresztyén emigratió Ephesusnak irányult. Az ephesusi egyház kezdetleges alakulásánál, másfelől annak magjaként két Rómából jött zsidót találunk, Aquilát és Priscillát; a gyülekezet állandó s közvetlen összeköttetésben állott Rómával. Hajlandók vagyunk tehát hinni, hogy a levelet Ephesusban irták. A XIII. 23. vers ebben az esetben, meg kell vallani, nagyon különös szinben jövend elő. Ephesuson és Rómán kivül, mely városban szenvedett fogságot Thimotheus és pedig melyik olyan városban, amely Ephesussal és Rómával összeköttetésben állott? Talány, melyet ama föltevés mellett, nehéz megfejteni.

[1] H. ö. *Epist. Clem. Rom. ad Cor.* I. 17. fej.; *Zsidók.* XI. 37-vel, a 36. a Zsid. 1., 3., 5., 7., 13-al; a 9. és a Zsid. XI. 5., 7. al; a 12-et a Zsid. XI. 31-el.

[2] L. *Pál apostol.*

Az itt irandó történetnek elsőrangu darabja az Apocalypsis. Akik figyelmesen olvasták el a könyv XV., XVI., XVII. fejezetét, azt hiszem, tisztába fognak jönni azzal, hogy nincs egyetlen irat sem a bibliai canonban, melynek keletkezési idejét oly pontosan meghatározni tudnók, mint ezét. Majdnem nap szerint jelölhetjük meg azt. A helyet, ahol a müvet irták, szintén valószinüséggel határozhatjuk meg. De már a könyv irójának kérdését jóval nagyobb bizonytalanság veszi körül. E pontra nézve, szerintem nem lehet teljes bizonyossággal nyilatkozni. A szerző önmagát nevezi meg a lap élén. (I. 9.)[1] «Én, János, atyátok fia és társatok az üldözésben, az uralkodásban és a Krisztusnak türésében.» Csakhogy két kérdés merül föl itt: 1. őszinte nyilatkozattal van-e dolgunk, avagy ez nem szintén egyike-e ama kegyes csalásoknak, melyekben az apocalypsisek összes szerzői kivétel nélkül vétkesek? Más szóval, a könyv nem valamely ismeretlennek müve-e, aki az egyház előtt egy elsőrangu embernek, János apostolnak látományával állt elő, mely saját eszméinek felelt meg? 2. Föltéve már, hogy az I. rész 9. versének kijelentése őszinte, ez a János nem valami homonymosa-e az apostolnak?

Vitassuk meg először is a második föltevést, mert az könnyebben megoldható. János, aki az apocalypsisben beszél, avagy akit beszélni vélünk, oly erőteljesen fejezi ki magát, oly nyilván tételezi föl, hogy ismerik és hogy hasonnevü társaitól[2] könnyen megtudják külömböztetni, az egyházaknak titkait oly jól ismeri, ebbe oly avatott kézzel nyul, hogy benne egy apostolt, vagy egy rendkivüli ranggal biró egyházi méltóságot nem látni, majdnem lehetetlen. Már pedig János apostolnak, az első század második felében oly hasonnevü társa, aki az ő rangját megközelitette volna, nem volt. János Márkusnak, bármit mondjon is Hitzig úr, itt nincs mit keresnie. Márkus sohasem állott oly állandó összeköttetésben az ázsiai egyházakkal, hogy ezen a hangon mert volna irni hozzájuk. Marad hátra egy kétes alak, ez a Presbyteros Johannes, az apostolnak ez a némileg képmása, aki mintegy kisértet zavarja össze az ephesusi egyház történetét és annyi bajt okoz a kritikusoknak.[3] Habár ennek az embernek a létezését tagadásba vették és bár nem lehet visszautasitani egyszersmindenkorra a föltevését azoknak, akik benne János apostolnak, a reálitás alakjával felruházott árnyát látják, hajlandók vagyunk hinni, hogy Presbyteros Johannes tényleg külön léttel birt;[4] de már hogy az apocalypsist ő irta volna 68-ban

[1] H. ö. Apoc. I. 4. és XXII. 8. V. ö. I. 1—2.

[2] Apoc. XXII. 8.

[3] L. *Jézus élete.* 13. kiad. p. LXXII—LXXIII. és 160. old.

[4] Papias Eusebnél H. E. III. 19. Alex. Dionys. Eusebnél H. E. VII. 25. E két részlet még sem alkot bizonyosságot. Tényleg Alex. Dyonisios arra

vagy 69-ben, mint azt még Ewald ur állitja, ezt határozottan tagadjuk. Efféle embert más uton is ismernénk, nemcsak Papiasnak egy homályos része és Alexandriai Dionysiosnak egy apologetikai tétele után. Megtalálnók nevét az evangyéliomokban, az apost. cselekedeteiben, valamely levélben. Jeruzsálemből látnók kilépni. Az apocalypsis irója teljesen jártas az Irásban, fölötte nagy tisztelője a templomnak, az ujtestamentom irói között a leghéberebb, ilyen alakot nem formálhatott a provincia, Judeából kellett annak származnia, köldöke Israel egyházához füzi őt. Ha Presbyteros Johannes valóban létezett, úgy János apostolnak volt tanitványa, amannak késő vénségében;[1] Papias közel eshetett hozzá vagy legalább is kortársa lehetett.[2] Sőt megengedjük, hogy olykor ő vezette a tollat mestere helyett és plausibilis véleménynek tartjuk azt, mely a negyedik evangyéliomnak és a János nevéről czimzett első levélnek kiadását neki tulajdonitja. A János-féle második és harmadik levél, ahol az iró e szóval hó presbyteros jelöli meg magát, előttünk az ő saját s ilyenül vallott művének látszik.[3] De bizonyára még ha feltesszük is, hogy Presbiteros Johannesnek keze müködött a János-féle iratok második osztályánál, (melyhez t. i. a negyedik evangyéliom és a három levél tartozik), az Apocalypsis megirásában már semmi része sincs. Ha van valami szembeszökő e dolognál, ugy ez az, hogy az Apocalypsis egyfelől, az evangyéliom és a három levél másfelől, nem egy azon kéznek termékei.[4] Az apocalypsis a legzsi-

szoritkozik, hogy a negyedik evangyéliom és az apocalipsis között különbségből a *priori* két Jánosra következtet; föltevés, melynek megerősitését látja két sirban «melyeket mint mondják, Ephesusban mutogattak s mindkettőt a János név után neveztek.» A Papiásnál előforduló rész sem pontos és minden esetben igazitást igényel. A *Const. apost.* VII. 46. részlet közepes jelentőséggel bir. Ami Eusebiust illeti, (H. E. III. 39.) ő egyszerüen a Papias és a Dyonisios-féle részleteket hozza közelebb egymáshoz és mivel sem erősiti meg a két sir létezését. Sz. Jeromos, *De viris il.* 9. 18. megerősiti ezt, de arra figyelmeztet, hogy az ő idejében igen sokan János apostolnak két *memoriae*-ját látták abban.

[1] Föltéve, hogy a *Const. apost.* VII. 46. ő reá vonatkozik s hogy e rész némi értékkel bir, ez esetben *Presbyteros* utódja lett volna János apostolnak az ephesusi püspöki székben.

[2] Papias Eusebnél H. E. III. 39. Ugy látszik, hogy e sorok erre mutatnak: *hoi toú Kyriou (mathéton) mathétai legoúsin.* Mert *legoúsin* föltételezi, hogy Aristion és *Prespyteros Johannes* Papias korában még éltek. A kifejezés Aristiónt és *Presbyteros Johannest* más categoriába sorozta, mint az apostolokat, «az Urnak tanitványait». Eusebius minden esetben túloz, midőn Papias phrasisából arra következtet, hogy ez utóbbi Aristionnak és a *Presbyterosnak* volt hallgatója.

[3] Mind e kérdésre visszatérünk majd munkánk V. könyvében.

[4] Ez az amit Alex. Dionysios már a III. század második felében tökéletesen észrevett. Erre szoritkozó tétele a philogiai és kritikai értekezésnek egy mintája. Euseb. H. E. VII. 25.

dósabb, a negyedik evangyéliom a legkevésbbé zsidós darabja az uj testamentomnak.[1] Föltéve, hogy János apostol a szerzője azon iratok egyikének, melyeket a hagyomány nevéhez füz, ugy ez bizonyára az apocalypsis s nem az evangyéliom. Az apocalypsis igen jól megfelel ama tannak, mely a zsidóskeresztyének és Pál apostol harczaiban elfogadottként jelentkezik, az evangyéliom pedig épen nem. Az erőfeszitések, melyeket a III. századtól kezdve a görög atyáknál tapasztalunk annak keresztülvitelében, hogy az apocalypsis szerzőjeül a Presbyteros ismertessék el,[2] azon visszatetszésre vezetendők vissza, melyet e könyv akkor az orthodox egyházi iróknál keltett.[3] Nem tudták elviselni azt a gondolatot, hogy a könyv, melynek nyelvét barbárnak, tartalmát a zsidó gyülölet kifejezésének találták, egy apostolnak müve legyen. Nézetük egy a priori inductiónak — értéktelen — gyümölcse, nem pedig egy traditiónak a kifejezése vagy egy kritikai érvelésnek az eredménye.

Ha az apocalypsis első fejezetében olvasható *Ego Joannes* őszinte, az apocalypsis nagyon is János apostolnak a műve. Csakhogy az apocalypsisek lényege már, hogy álnevük legyen. Dániel, Enoch, Baruch, Esdrás jelenéseinek szerzői valóban Dánielnek, Enochnak, Baruchnak, Esdrásnak adják ki magokat. A II. század egyháza János jelenése mellett egy Péter-féle Apocalypsist is elfogadott, ez pedig kétségkivül apocriph volt.[4] Ha a canonicusnak megmaradt apocalypsisben a szerző valódi nevét árulja el, ez meglepő kivétel lenne a szabályok alól e nemben. Ám jó, e kivételt azt hisszük el kell fogadnunk. A canonicus apocalypsist tényleg egy lényeges különbség választja el a többi hasonló iratoktól, melyek reánk maradtak. Az apocalypsisek legtöbbjénél szerzőkül olyanokat szerepeltetnek, akik öt és hatszáz, némelyek ezer évvel megelőzőleg éltek, avagy életben lenni gondoltattak. A II. században az apocalypsiseket az apostoli századból vett férfiaknak tulajdonitották. A Pásztor és az ál Kelemen-féle iratok ötven vagy hatvan évvel későbbiek azon egyéneknél, akiknek azokat tulajdonitották. Péter apocalypsisénél valószinüleg szintén ez az eset forgott fenn, legalább mi sem vall arra, hogy valami egyéni, helyi, személyes lett volna benne. A canonicus apocalypsis ellenben ha pseudonym, még életében János apostolnak tulajdonittatott volna, vagy legalább is igen rövid időre halála

[1] A «Jézus ellenségével» a 4. evangyéliom által mindig egyértelmünek vett «zsidó»-név az apocalypsisben a legmagasabb czim. II. 9; III. 9.

[2] Alex. Dionys. Eusebnél H. E. VII. 25., Euseb. H. E. III. 39., sz. Jeromos *De viris ill.* 9.

[3] *Jézus élete* 13. k. 297 o. 3. jegyz. s itt alább.

[4] Muratori canon 70—72. sor; a *Codex claromontanus* stichometriája Crednernél *Gesch. der Neutest. Kanon.* 177. old.

után. A három első rész nem létében ez szorosan véve lehetséges lenne, de vajjon elfogadható-e, hogy a hamisító birt volna bátorsággal apocriph iratát ahhoz a két egyházhoz intézni, melyek az apostollal állottak viszonyban? És ha ez összeköttetés fennállását tagadjuk, mint Scholten ur, ugy egy még sulyosabb nehézségbe esünk, mert akkor el kellene fogadnunk azt, hogy a hamisitó párját ritkitó együgyüséggel — egyházakhoz irva, melyek sohasem ismerték Jánost — ugy állitja oda az ő állitólagos Jánosát, mint aki Patmosban, Ephesus közvetlen közelében élt,[1] mint aki ismerte legbensőbb titkaikat és mint aki teljes hatalmat gyakorolt fölöttük. Vajjon azok az egyházak, melyek Scholten ur föltevése mellett igen jól tudták, hogy János sohasem volt Ázsiában, még annak közelében sem, ily otromba fogással reászedetni engedték volna magokat? Egy dolog, bármily föltevés esetében is[2], nyilván következik az apocalypsisből s ez az, hogy János bizonyos ideig feje volt Ázsia egyházainak. Ezt megállapitva, abból azon következtetést le nem vonni, hogy az apocalypsist tulajdonképen János apostol irta, igen nehéz; mert a könyvnek kelte feltétlen pontossággal meghatározva lévén, a hamisitásra szükséges időnek hely nem jut. Ha az apostol 69. január havában élt Ázsiában, vagy csak ott volt, ez esetben az első négy rész egy hamisitó tollából megfoghatatlan lenne. Ha föltesszük is Scholten urral, hogy János apostol a 69. év elején már meghalt, (ami, ugylátszik, nem felel meg a valónak) az akadályokból ezzel ki nem bontakozunk. A könyv tényleg ugy van irva, mintha a látnok még élne, arra volt szánva, hogy nyomban elterjedjen az ázsiai egyházak között; ha az apostol már meghalt volna, a furfangos csiny nagyonis szembeszökő lesz vala. Mit szóltak volna Ephesusban, 69. február felé egy olyan könyvhöz, melyet ugy kaptak kézhez, mint termékét annak az apostolnak, akiről jól tudták, hogy többé nem létezik és akit Scholten ur szerint, sohasem láttak?

A könyvnek belső taglalata nem hogy meggyöngitené ezt a föltevést, de sőt megerősiti. János apostol, ugylátszik Jakab után a leghevesebb zsidókeresztyén volt; az apocalypsis pedig irtózatos gyülöletet lehel Pál és azok ellen, akik a zsidó törvény szabályait lazán teljesitették. A könyv bámulatosan megfelel annak az erőszakos és rajongó jellemnek, mely ugylátszik Jánosnak sajátja volt.[3] Valóban «a menydörgés fiának» munkája az, azé, aki tiltakozott az ellen, hogy az ő mesterének nevével éljen az, aki a tanitványok leg-

[1] Annak föltevése, hogy az apostol Patmosba jött, egyuttal annak is föltevése, hogy Ephesusba jött; Patmos némileg függő viszonyban állván Ephesustól a hajózás terén.

[2] L. a függeléket a kötet végén.

[3] L. lent.

szükebb köréhez nem tartozott, azé az emberé, aki ha hatalmában áll, tűz és kén esőt bocsájtott volna a kevésbbé irgalmas szamaritanusokra. A mennyei udvarnak leirása, a trónok és a koronák egészen anyagias pompájukkal nagyon is azé, aki fiatal korában testvérével együtt a Messiás jobbján és balján ülni szokott. Az apocalypsis szerzőjét elsősorban főleg Róma (XIII. és köv. r.) és Jeruzsalem (XI. és XII. r.) foglalkoztatja. Ugylátszik látta Rómát, annak templomait, szobrait, a túlzó császári bálványimádást. Már pedig Jánosnak utazása Rómába, Péter oldalán könnyen feltételezhető. Még meglepőbb, amit Jeruzsalemről mond. A szerző egyre visszatér a «szeretett városra»; csakis ő reá gondol, a jeruzsalemi egyház összes eseményeit a judeai lázadás alatt tökéletesen ismeri (gondoljunk csak a pusztában bolyongó nő gyönyörű symbolumára); érezzük, hogy az egyháznak egyik oszlopa, a zsidópárt egyik rajongó tagja volt. Mindez igen jól illik Jánosra.[1] Kis-Ázsia hagyománya is zsidóskodó embernek festi Jánost. A husvéti vitában, mely a II. század második felében oly izgatottságban tartotta az egyházakat, Jánosnak tekintélyével, mint főérvvel hozakodnak elő Kis-Ázsiának azon egyházai, melyek a husvétet a zsidó törvénynek megfelelően Nisan hó 14-én akarták ünnepelni. Polycarp 160-ban és Polycrates 190-ben az ő tekintélyére hivatkoznak, hogy az általuk gyakorolt szokást megvédelmezzék az ujjitók ellenében, akik a negyedik evangyéliomra támaszkodva, nem ismerték el, hogy Jézus, az igazi husvéti bárány, halálának előestéjén ette volna a husvéti bárányt s akik az ünnepet a föltámadás napjára helyezték át.[2]

Az Apocalypsisnek nyelvezete szintén egyik érv arra, hogy annak szerzőjét a jeruzsalemi egyház tagjai között keressük. A nyelv teljesen elüt az új testamentom irataitól. Bizonyos, hogy a könyvet görögül irták meg;[3] csakhogy ez a görög szolgai utánzata a hébernek, héberül gondolkozik, amelyet csupán a héberül tudók érthettek meg és élvezhettek.[4] A szerző prófécziáknak, az övénél ősibb apocalypsiseknek tejével táplálkozik oly mértékben, mely megdöbbent; valamennyit könyv nélkül tudja. Otthonos a szentkönyvnek görög fordításában;[5] csakhogy a bibliai részek a héber szöveg szerint nyo-

[1] Gal. II. 9. János gyakran lehetett Péterrel: *Csel.* III. 1., 3., 4., 11; IV. 13., 19; VIII. 14.

[2] Polycrates és Ireneus Eusebnél H. E. V. 24.

[3] «Én vagyok az alpha és az oméga». A méret és a verslábak görögök.

[4] A Szörny számjegyeit és a sacramentalis szavakat nem is emlitve, melyek héberül vannak (IX. 11; XIV. 16;) a hebraismus minden sorban meglátszik. L. főleg I. 4. a Jehova név görög fordításának ragozatlanságát.

[5] A Septante kifejezései közül többet átvesz, még a helytelenek közül is: *Skéné toú marturiou; Jehovah Sebaoth.* A Zsolt. II. verse, melyet

mulnak emlékezetébe. Mily különbség Pálnak, Lukácsnak, a zsidókhoz irt levél szerzőjének és magoknak a synoptikus evangyeliomoknak irályától! A bibliai szövegbe eunyire beavatott csak olyan ember lehetett s a fellázadó nép szenvedélyeit, reményeit, gyülöletét a rómaiak ellen csak az az ember oszthatta oly élénken, aki hosszabb ideig élt Jeruzsálemben azon iskolák között, melyek a templomot környezték.

Végül nem szabad figyelmen kivül hagynunk azon körülményt, hogy az apocalypsis felmutat nehány oly vonást, mely azt a negyedik evangyéliommal és a Jánosnak tulajdonitott levelekkel hozza kapcsolatba. Igy ez a kifejezés *ho logos toú Theoú,* mely a negyedik evangyéliomnál annyira jellegzetes, először az apocalypsisben fordul elő.[1] Az «élővizek»-ről[2] vett hasonlatot mind a két müben megtaláljuk. A negyedik evangyéliomnak[3] e kifejezése: «Istennek báránya», az apocalypsisben sürün használt «Bárány»-ra emlékeztet, mely Krisztust akarja jelenteni. Mindakét könyv a Messiásra alkalmazza Zakariásnak XII. 10. versét és azt egyformán forditja mindakettő.[4] Távol áll tőlünk a gondolat, hogy e tényekből arra következtessünk, miként a negyedik evangyéliomot és az apocalypsist egy azon toll irta, de mindenesetre nem közömbös az, hogy a negyedik evangyéliomban, melynek szerzője némi összeköttetésben állhatott János apostollal, oly irálylyal és képekkel találkozunk, melyek némi kapcsolatra mutatnak azzal a könyvvel, a melyet komoly okok alapján János apostolnak tulajdonitanak.

Az egyházi hagyomány habozó állást foglal el e kérdésben. Az apocalypsis egész 150-ig, ugylátszik nem birt azzal a fontossággal az egyházban, a milyen a mi felfogásunk szerint ezt az iratot, a melyről megvoltak győződve, hogy egy apostolnak tollából eredő ünnepélyes szózatot tartalmaz, megilletett volna. Vajjon Papias János apostol kiadásaként ismerte-e azt el, — kétes. — Papias ép oly mértékben millennarius, mint az apocalypsis, de ugy látszik, «a nem irott hagyomány» elvéhez maradt hű. Ha az apocalypsist védelmébe veszi, Eusebius minden esetre szólna erről[5]; ő, aki oly nagy készséggel szedi bogba az idézeteket, melyeket a régi egyházi Atya az

egyre idéz: «Megrontod őket vasvesszővel és mint a cserépedény, megtöröd őket» a Septante szerint értendő s nem a héber szerint, kétségkivül azért, mert e rész e formájában ment át a keresztyének messiási exegesisébe.

[1] Apoc. XIX. 13.

[2] Apoc. XXI. 6., XXII. I. 17. V. ö. János IV. és X.

[3] Ján. I. 29., 36.

[4] Apoc. 1., 7.; Ján. XIX. 37. E forditás elüt a Septantétől és inkább a hébernek felel meg.

[5] *Hist. eccl.* III. 39. András és Cappadociai Arethas tanubizonyságai e pontra nézve keveset érnek.

apostoli iratokból vesz. Hermas Pásztorának szerzője ugylátszik ismeri az apocalypsist és utánozza;[1] de ebből még nem következik, hogy azt a János apostol művének tartja. Justinus az első, aki a II. század közepe táján nyiltan kijelenti, hogy az apocalypsis egyenesen János apostolnak a műve;[2] már pedig Sz. Justinus, akit semmiféle nagy egyház nem szült, középszerü tekintély a hagyományok terén. Meliton azomban, aki a münek egyes részeit magyarázta,[3] antiochiai Theophilus[4] és Apollonius,[5] akik vitáik során sokszor hivatkoznak arra, azt, miként Justinus, ugylátszik, az apostol művének tartották. Méginkább kell ezt a Muratori Canonról mondanunk.[6] A 200-ik évtől kezdve igen elterjedt vélemény már az, hogy az apocalypsisnek Jánosa maga az apostol. Irenaeus,[7] Tertullián,[8] Alexandriai Kelemen,[9] Origines,[10] a Philosophumena[11] szerzője minden habozás nélkül elismerik őt annak. Az ellenkező vélemény mindamellett erősen tartotta fenn magát. Azok szemében, akik mindinkább különváltak a zsidókeresztyénségtől és a kezdetleges millennarismustól, az apocalypsis veszélyes, nem védhető, apostolhoz nem méltó könyv volt, mert prófécziákat tartalmazott, melyek be nem teljesedtek. Marcion, Cerdon és a gnostikusok feltétlenül[12] elvetették; a Constitutiones apostolicae nem vették fel szent irataik közé;[13] a régi Peschitoban nincs meg. A montanista álmodozások ellenesei, minő Caius atya[14]

[1] L. főleg *Vis.* IV. 1., 2; Simil. IX. 1. és köv.

[2] *Dial. cum. Tryph.* 81.

[3] Euseb. H. E. IV. 261. Sz. Jerom. *De viris ill.* 24. H. ö. Meliton *De veritate* vége felé.

[4] Eus. H. E. IV. 24. Kérdés merülhet fel, vajjon a *Joannoü* szó, melyet Eusebiosnál Melitonra és Theophilra vonatkozó helyen találunk, nem-e az egyházi történetirónak magyarázó hozzáadása. — De minthogy Eusebios figyelemmel böngézte ki ama részeket, melyek az apocalypsis kétséges voltára engedtek következtetést, föltehető, hogy ő maga nem teszi vala hozzá a *Jóannoü* szót, ha azt a szerzőknél, a kikről beszél, meg nem találja.

[5] Euseb. H. E. V. 18.

[6] A 47—48., 70—72. sor. E második részlet azomban, mintha az apocryphek közé óhajtaná sorozni e könyvet.

[7] *Adv. haer.* IV. XX. 11.; V. XXVI. 1.; XXVIII. 2.; XXX. 1.; XXXIV. 2. stb. V. ö. Euseb. H. E. V. 8.

[8] *Adv. Marc.* III. 14.; IV. 5.

[9] *Strom.* VI. 13.; *Paedag.* II. 12.

[10] Euseb. H. E. VI. 25. *In Matth.* XVI. k. 6. *In Joh.* I. k. 14. II. 4. stb.

[11] *Philosoph.* VII. 36.

[12] Tertull.: *Adv. Marc.* IV. 5.; *Adv. omnes haereses* czimü könyv Tertullian munkái közt. 6.

[13] *Constit. apost.* II. 57.; VIII. 47. (Con. ap. 85.)

[14] Caius Eusebnél H. E. III. 28. A kételyeket, hogy e rész Alex. Dénes töredékéből van véve, l. Eusebnél VII. 25. és Epiphanes dicsőítéseiből. A forditás «mintha nagy apostol lett volna» tarthatlan. V. ö. Theodoret *Haer fab.* II. 3.

abban Cerinthos munkáját vélik látni.[1] Végre a III. század második felében, az alexandriai iskola, a Valeriánus alatti üldözés folytán életre kelt millennarismus iránt táplált gyülöletében rendkivüli szigorral és majdnem nyilt rosszakarattal bánt el vele; Dénes püspök kimutatja, hogy az apocalypsisnek és a negyedik evangyéliomnak egy ugyanazon szerzőjük nem lehet és divatba hozza a Presbyteros-féle föltevést.[2] A IV. században a görög egyház teljesen pártokra szakadt.[3] Eusebios, bár habozva, de egészben nem embere annak a nézetnek, mely a mű szerzőjéül a Zebedeus fiát vallja. Nazianzi Gergely és a kornak majdnem valamennyi irodalmi keresztyéne nem akarnak apostoli iratot látni abban a könyvben, mely izlésökkel, apologétikus eszméikkel és neveltetésökkel kapcsolatos előitéleteikkel olyannyira ellenkezett. Elmondhatjuk, hogy ha e párt marad ura a helyzetnek, az apocalypsist a Pásztornak és az *Antilegomena*-nak rangjára száműzte volna, melyeknek görög szövege majdnem teljesen kiveszett. Szerencsére késő volt már arra, hogy ilyen kizárás sikerrel lett volna keresztül vihető. Hála az ügyes ellennézetnek, a könyv, mely durva sértéseket tartalmaz Pál ellen, ott szerepel épen Pál munkáinak oldalán és azokkal együtt képez egy kötetet, melyet egy azon sugallat termékének tartunk.

Az a kitartó tiltakozás, mely az egyház történetben oly fontos alakot öltött, bir-e valjon hasonló fontossággal a független kritika előtt? Nem mondhatnók. Bizonyára Alexandriai Dionysiosnak van igaza, midőn kimutatta, hogy a negyedik evangyéliomot és az apocalypsist nem irhatta egy ember. De e dilemma közé állittatva, a modern kritika egészen másként felelt, mint a III. századnak kritikája. Előtte az apocalypsisnek eredetisége a megengedhetőbb s nem az evangyéliomé és ha már a János-féle munkáknál ennek a problematikus Presbyteros Johannesnek is helyet kell szoritani, ugy őt nem annyira az apocalypsisnél, hanem inkább az evangyéliomnál és a leveleknél ismerjük el szerzőnek. Micsoda indok vezette a III. században a montanismusnak elleneseit, a IV. században az alexandriai, caesareai, antiochiai hellen iskoláknak e keresztyén tanitványait annak tagadásában, hogy az apocalypsist János apostol irta? Valamelyes hagyomány, valamelyes megőrzött egyházi emlék? Semmi esetre sem. Indokaik a priori theologiai indokok voltak. Mindenekelőtt annak elismerése, hogy az apocalypsist az apostol irta, a tanult és okos ember előtt a negyedik evangyéliom eredetiségének elismerését majdnem lehetetlenné tette és attól tarthattak akkor, hogy

[1] Epiph. *haer.* I.I. 3—4, 32, 35.

[2] *Hist. eccl.* VII. 25. — Valószinű, hogy e kérdést már sz. Hippolytus tárgyalta. L. iratainak jegyzékét a *Corpus inscr. gr.* 8613. A. 3.

[3] Eus. H. E. III. 25. sz. Jerom. *Epist.* CXXIX., ad Dardanum, 3.

ennek az utóbbi iratnak eredetiségét kétségbe vonva — alapjaiban rázkódtatják meg a keresztyénséget. Másfelől a Jánosnak tulajdonitott látomány a tévelyeknek folyton megujuló forrása gyanánt tünt fel előttük; a zsidó-keresztyénségnek, a féktelen profetismusnak, a a vak merő millennarismusnak örökös ujjászületését látták abban. Vajjon mivel válaszolhattak az efféle elvekkel eltelt montanistáknak és mysticusoknak, az apocalypsissel egy ösvényen haladó tanitványoknak, a rajongók e csapatjának, akik törték magokat a vértanuság után, akiket a 69. év régi könyvének idegenszerű költészete megrészegitett? Egyetlen egygyel: annak kimutatásával, hogy ez a könyv, mely agyrémeiknek forrása, nem apostoli eredetű. Azon ok tehát, mely Caiust, alexandriai Dénest és annyi másokat arra birt, hogy az apocalypsisnek a tényleg János apostoltól való származását megtagadják, éppen az, mely minket az ellenkező következtetéshez elvezet. A könyv zsidó-keresztyén, ebionita; egy a római birodalom és a profán világ iránti gyülölettől megittasult rajongónak munkája; nem ismer el semmiféle kibékülést egyfelől a keresztyénség, másfelől a birodalom és a világ között, messianismusa teljesen anyagias; a vértanúknak ezer esztendős uralmát vallja, a világnak közeli végét hirdeti. Azok az inditó okok, melyekben az észszerű, Pálnak keze alól, majd utóbb az alexandriai iskolából kikerült keresztyének áthághatlan akadályokat láttak, előttünk az apostoli ősiségnek és eredetiségnek a jelei. Az ebionismus és a montanismus nem keltenek bennük félelmet többé; sőt mint egyszerű történetirók, azt állitjuk, hogy az orthodoxia által visszavetett sektáknak tagjai voltak igazi örökösei a Jézusnak, a Tizenkettőnek és a Mester családjának. A rationalis irány, melyet a keresztyénség, a mérsékelt gnosticismus, Pál iskolájának késedelmes diadala által, de főleg oly férfiaknak, minő alexandriai Kelemen és Origines föllépése által magáénak vall, nem felejtetheti el soha valódi csiráit. Az agyrémek, a paradoxok, a szörnyüségek, melyek izgalomba hozták Eusebiost, midőn a régi ébionita és millenarista irókat — minő Papias — olvasta, valának az igazi kezdetleges keresztyénség. Hogy e magasztos rajongók álmodozásai életképes vallássá nőjjék ki magukat, szükséges volt, hogy józan eszű és gyönyörű tehetségű férfiak, minők azok a görögök valának, kik a III. századtól kezdve lettek keresztyénekké, vegyék kezökbe a régi látományosok munkáját és annak egyszerűbb tartalmat adjanak és kiigazitsák, tulzó lángjait lelohaszszák. A gyermekkor együgyüségére való legauthenticusabb emlékek zavaró tanúságokká válnak, melyeket a homályba visszaszoritani igyekesznek. Megtörtént, ami az összes vallási alakulások eredeténél rendszerint megtörténik, ami részben a Franciskánus rend keletkezésének első századában is előadta magát: az alapitókat az ujonjöttek kidobják a

házból; a legelső atyáknak igazi követői csakhamar gyanusakká és eretnekekké lesznek. Innen magyarázható meg ama tény, melyet már gyakran észlelhettünk, tudniillik hogy az ébionita és millenarista[1] zsidó-keresztyénség által dédelgetett könyvek jobb állapotban maradtak meg a latin és keleti forditásokban, mint a görög szövegben; a görög orthodox egyház mindig fölötte türelmetlenül bánt el ezekkel a könyvekkel s azokat rendszeresen irtotta és kobozta.

Azok az érvek tehát, melyek az apocalypsis szerzőjeként János apostolt jelölik meg, fölötte erősek s azt hiszem, hogy azokat, akik elfogják olvasni elbeszélésünket, meg fogja lepni ama mód, mely szerint ily föltevés mellett minden kibontakozik és magyarázatot talál. Csakhogy egy oly világban, hol az irodalmi tulajdon felől a mienktől teljesen elütő eszmék uralkodtak, e munka egy más, hasonmodoru szerzőnek műve is lehetett. János apostol saját maga irta-e meg a 69. évnek szózatát? Ebben bizonyára kételkedhetünk. Tételünkre nézve elégséges, hogy azt ismerte és helyeselte s annak a neve alatt történt körözését nem kifogásolta. — Az első résznek három verse, melyek másnak s nem a látnok kezére vallanak, ebben az esetben megfejthető lenne; ezáltal megfejtést találnak oly részek is: mint a XVIII. 20; XXI. 14, melyek annak hivésére hangolnak, hogy az, aki a tollat tartotta, nem az apostol volt. Az Eph. II. 20-ban hason vonásra találunk, ennél pedig biztosan tudjuk, hogy Pál és közöttünk titkár vagy utánzó áll. A visszaélés láttára, melyet az apostolok neveivel követtek el, hogy t. i. apocryph iratokat[2] tekintélylyel ruházzanak fel, fölötte óvatosaknak kell lennünk. Az apocalypsisnek számtalan vonása nem igen illik Jézusnak egy közvetlen tanitványára.[3] Bámulat fog el, midőn azt látjuk, hogy ama benső körnek egy tagja, ahol az evangyéliom képződött, régi barátját ugy állitja elénk, mint egy Messiást dicsfény között, aki Istennek trónján ül, igazgatva a népeket s aki annyira elüt a galileai Messiástól, kinek láttára megborzad és félholtan rogy össze a látnok. Olyan embernek emlékei, aki ismerte az igazi Jézust, még harminczhat év elmulta után is nehezen mehetnek ily változáson keresztül. Magdala Mária, midőn megpillantja a feltámadt Jézust, igy kiált fel: «Ó Mesterem!» és János csupán azért látná megnyilni az eget, hogy ott azt, akit szeretett, mint félelmet gerjesztő Krisztust lássa viszont!...

[1] Enoch könyve, Baruch apocalypsise, Mózes menybemenetele, Ezsaiás menybeszállása, Esdrás 4. könyve és a legutóbbi napokig a *Pásztor,* Barnabás levele. Ebben leli magyarázatát Papiás, Irenaeus görög szövegének elvesztése.

[2] A többször hivatkozott bizonyitékok mellett l. Caius és alex. Dionys Eusebnél H. E. III. 28.

[3] Az apoc. 1., 2. versek nem jelentik azt, mintha a szerzője tanuja lett volna a Jézus életének. H. ö. I. 9., 19., 20.; VI. 9.; XX. 4.; XXII. 8.

Tegyük hozzá azt is, hogy nem kevésbbé megdöbbentőleg hat ránk ama körülmény, hogy az evangyelmi idyl egyik legelső egyéniségének tollából mesterségesen kieszelt müvet, igazi utánzatot látunk előkerülni, ahol a régi próféták látományainak hideg utánzatára bukkanunk minden sorban. Az a kép, melyet a galileai halászokról a synoptikus evangyeliomokból alkothatunk magunknak, egyáltalán nem oly iróknak a képe, akik folyton régi könyveket, tudós rabbiknak iratait bujták. Hogy pedig a synopticusokban talált kép hamis lenne, s hogy Jézusnak környezete jóval pedansabb, scolastikusabb lett volna s az irástudókkal és a phariseusokkal egy követ fujt volna, ennek föltevését Máté, Márk és Lukács egyenesen kizárják.

Ha elfogadjuk azt a föltevést, melyet jeleztünk és amely szerint János inkább elfogadta, mint sajátkezüleg megirta az apocalypsist, ezzel egy más előnyre is teszünk szert, tudniillik megfejthetjük, miként történt meg az, hogy a könyv azalatt a háromnegyed század alatt, mely megirására következett, oly kevéssé terjedt el. Valószinü, hogy a szerző, a 70. év után látva, hogy Jeruzsálemet elfoglalták, a Flaviusok uralmokat megállapitották, a római birodalmat ujjászervezték és a világ, ama három és fél esztendő elmulta után is, melyet részére kijelölt, csak nem akart elmulni, maga akadályozta meg művének közzétételét. Az apocalypsis tényleg csupán a II. század közepe felé érte el tekintélyének teljességét, midőn a millenarismus a viszály magvát hinti el az egyházban és főleg, midőn az üldözések folytán a szörny elleni szidalmak ismét érthetőbbé és alkalomszerüekké váltak[1] Az apocalypsis sorsa tehát az egyházban uralkodó béke és az azt duló megpróbáltatások alternativájához füzödött. Minden üldözés ujabb lökést adott neki; a könyv az üldözések befejeztével fut valóságos veszélyek elé és áll ott, hogy a Canonból, mint egy hazug és bujtogató gúnyirat kivetessék.

Minthogy két hagyomány, melyeket én a kötetben valószinüeknek fogadtam el, tudniillik Péternek Rómába jövetele és Jánosnak tartózkodása Ephesusban, hosszadalmas vitára adott okot, azt egy függelékben tárgyalom e kötetnek végén. Ugyanott vitatom meg Scholten urnak legujabb emlékiratát az apostoloknak tartózkodásáról Ázsiában, azon gonddal, melyet e kiváló hollandi kritikusnak minden müve megérdemel. Azok az eredmények, melyekhez jutottam és a melyeket én külömben csak valószinüeknek tartok épugy mint a mód, melylyel a Jézus életét irva a negyedik evangyeliomot használtam, bizonyára lenézést fognak kelteni a fiatal önhitt iskolánál, a melynek szemében minden tétel bizonyitva van, csak negativ

[1] L. A Viennai és a lyoni egyházak levelét Eusebnél H. E. V. 1., 10., 58 (jegy: *a hé graphé-t.)*

legyen és a mely egyszersmindenkorra tudatlanoknak jelenti ki azokat, akik nem fogadják el vakon tulzásaikat. A komoly olvasót arra kérem, higyje el nekem: mindenesetre becsülöm őt annyira, hogy mit se hanyagoljak el abból, ami tanulmányaim sorában az igazság fölkeresésére szolgálhat. De elvem, hogy a történetnek és az értekezésnek egyik a másikától különbözniök kell. Történetet jól megirni csak ugy lehet, ha már a kritikai tanulmányok és emlékiratok összes tárházait átkutattuk és felhalmoztuk, de midőn a történet kifejtéséhez látunk, az olvasó előtt csupán jelezni kell azt az eredeti forrást, melyre minden állitás támaszkodik. A jegyzetek amugy is minden lapnak egy harmadrészét foglalják el ezekben a kötetekben, melyeket a keresztyénség eredetének szenteltem. Ha ezenfelül a bibliographiával is elő kellene állanom, a modern irókból vett idézések, a nézetek részletes megvitatása, a jegyzetek a lapnak legalább is háromnegyed részét töltötték volna ki. Igaz, hogy az általam követett rendszer föltételezi, hogy az olvasó az ó és az uj testamentomra vonatkozó kutatásokban otthonos és tájékozott, amit legalább Francziaországban kevés emberről lehetne mondani. De hány komoly munka tarthatott volna jogot arra, hogy létezzék, ha megirása előtt az irónak előbb meg kellett volna győződnie arról, hogy leend-e publikuma, amely azt megérti? Állitom továbbá, hogy még az az olvasó is, aki nem tud németül, ha abban, amit e kérdésben a mi nyelvünkön megirtak otthonos, egészen jól eligazodhatik müvemben. A Revue de théologie, a kitünő folyóirat, melyet a legutóbb időkig Strassburgban nyomtattak, egy modern exegesis, mely nem ment fel bizonyára az alól, hogy német és hollandi könyvekhez ne nyuljunk, de a melynek lapjain a tudományos theológiának összes számottevő értekezései megtalálták már félszázad óta viszhangjokat. Reuss, Réville, Scherer, Kienlen, Coulin uraknak iratаiból és általában a strassburgi[1] facultás tételeiből szintén biztos utbaigazitást nyerhet a tágabb tanulmányokra vágyó olvasó. Nem is kell mondanom, hogy azok, akik Baur Keresztélynek az összes

[1] Oly gyakran vetették szememre a megelőző kötetekben közzétett franczia müvek rövid biographicus sorozatát, bármennyire utalhattam volna is formailag arra, hogy e kimutatásoknak egyéb czéljuk nincsen, mint azoknak felelni, akik szememre vetették, hogy a franczia olvasóról megelőző ismereteket tételezek fel, minőkkel az nem birhat, hogy ezuttal nem élek velök. A pedantismus, a tudás fitogtatása, a gond, hogy előnyeiket minden lépten-nyomon csillogtassák, annyira szabályul tüzték ki magukat bizonyos iskoláknál, hogy előttük nem is józan iró többé, aki, a mi Port-Royali régi mestereink elve szerint tartózkodik attól, hogy a tudományból üzletet csináljon és az általa megirt könyvben csupán negyed részét sorolja fel ama kutatásoknak, melyekbe a könyv került. Az eleganczia, a szerénység, a csin, az izlés ma már csak az elmaradott emberek sajátja.

idevágó tanulmányok atyjának, Zellernek, Schwegiernek, Volkmannak, Hilgenfeldnek, Lückenek, Lipsiusnak, Holtzmannak, Ewaldnak, Keimnak, Hausrathnak, Scholtennek iratait is olvashatják, még tájékozottabbak lesznek. Egész életemen keresztül hirdettem, hogy Németország örök dicsőséget szerzett magának, midőn megállapitotta a bibliának kritikai ismeretét és a tanulmányokat, melyek azzal kapcsolatosak. Elég hangosan mondottam ezt, hogysem azzal vádolhatnának, miként hallgatva térek ki a kötelességek elől, melyeket százszor is elismertem. A német exegeták iskolájának megvannak a maga hibái, e hibák azok, melyeket a theologus, bármily szabadelvü legyen is, kikerülni nem képes, de a türelem, a kitartó szellemi munkásság, a jóhiszemüség, melyet ezek a bonczoló müvek felmutatnak, valóban bámulatra méltó dolgok. Ama gyönyörü kövek között, melyeket Németország az emberi szellemnek, az összes népek közös fáradozásával emelt épületéhez hordott, a bibliai tudomány talán ama darab, melyet a legnagyobb gonddal metszettek, ama kődarab, melyen a munkás kezének nyoma a legnagyobb mértékben meglátszik.

A jelen, valamint a megelőző köteteknél igen sokat köszönhetek mindenkor kész szolgálataik és megbecsülhetlen előzékenységök miatt az én tudós collégáimnak és barátaimnak Egger, Leon, Reiner, Derenbourg, Waddington, Boissier, de Longpérier, de Witte, Le Blant, Dulaurier uraknak, akiket naponként fárasztottam felvilágositást kérő kérdéseimmel oly pontokra nézve, melyek az ő külön tanulmányaiknak körébe vágnak. Neubauer ur nézte át a talmudi részt. Minden elfoglaltsága mellett is a törvényhozó épületben Noel Parfait ur talált időt magának ahhoz, hogy a gondos correctura goudjai alól fölmentsen. Végre élénk hálámat kell kifejeznem Amari, Pietró Rosa, Fabio Gori, Fiorelli, Minervini, de Luca uraknak, akik a megelőző évben Italiában tett utazásom alatt, nekem igen szeretetreméltó vezetőim valának. Ennek az utazásnak nyomait nem egy helyen fogjuk megtalálni a jelen kötetben. Habár Italiát már ismertem, szomjuhoztam még egyszer üdvözölni a nagyszerű emlékeknek földjét, a tudományos ujjászületés tudós anyját. Egy rabbin legenda szerint, a szépnek ama hosszu gyásznapjai alatt, melyet középkornak nevezünk, létezett Rómában egy antik szobor, elrejtve titkon, mely oly szép volt, hogy a rómaiak éjjel lopva jártak el csókjára. Ennek a profán ölelkezéseknek gyümölcse — ugymond — az Antikrisztus.[1] A márvány szobornak ez a gyermeke bizonyára mindenekelőtt Italiának a gyermeke. Az emberi öntudatnak a keresztyénség kinövései ellen emelt összes nagyszerű tiltakozásai azelőtt erről a földről jöttek és innen fognak jönni a jövőben is.

[1] L. Buxtorf, *Lex. chald. talm. rabb.* 222.

Nem titkolhatom el, hogy a történet iránti előszeretetet, azt a hasonlithatlan élvezetet, melyet az emberiség nagy szinjátékának legombolyitása s ennek közvetlen szemlélete kelt, főleg ennél a kötetnél éreztem. A könyv megirása több gyönyört nyujtott nekem, mintsem hogy más jutalmat annál, hogy azt megcselekedtem, kérjek. Gyakran tettem magamnak szemrehányást, hogy irószobámhoz annyira lekötöm magamat, mialatt szegény hazámat lassu agonia emészti föl; de lelkiismeretem nyugodt. Az 1869-iki választások alkalmával tüzték ki nevemet polgártársaim a szavazó urna fölé; minden kiáltványomban nagy betükkel nyomattam ki: «Nem kell forradalom, nem kell háboru; ez a háború épp oly végzetes leend, mint a forradalom.» Az 1870-ik esztendő szeptember havában sürgetve fordultam Németország és Európa felvilágosodott szellemeihez, gondoljanak a rettenetes szerencsétlenségre, mely a civilisatiót fenyegette. Páris megszállása alatt 1870. november havában erős népszerütlenségnek tettem ki magamat, a midőn egy gyülésnek összehivását sürgettem, melyre a békekötés joga ruháztatott volna. Az 1871-iki választások alkalmával a nekem tett ajánlatokra azt feleltem: «Ilyen mandatumot nem lehet sem keresnünk, sem visszautasitanunk.» A rend helyreállitása után mindent megszavaztam, amit a reformok igényeltek, hogy hazánk sürgősen megmentessék. Megtettem tehát amit tehettem. Tartozunk hazánknak azzal, hogy hozzá őszinték legyünk, nem vagyunk kötelesek a charlatanismus terére lépni azért, hogy szolgálatainkat általa elfogadtassuk vagy eszméinket reá tukmáljuk.

E kötet egyébként lehet, hogy, bár mindenekelőtt a tudnivágyókhoz és mükedvelőkhöz fordul, tartalmazhat nem egy oktatást is. Megfogjuk látni benne a bünt a véglet legmagasabb fokán és a szenteknek a legfinomabb hangig emelkedett tiltakozását. Az efféle szintér nincs minden vallási haszon nélkül. Jobban mint valaha hiszem, hogy a vallás nem egyéni csalódása természetünknek, hogy az egy külső realitással bir és hogy az, aki abban az ihlet után tud indulni, leend a legihlettebb. Egyszerüsiteni a vallást nem annyit tesz, mint azt alapjaiban megrázni, de gyakran annyit, mint azt megerősiteni. A mi időnk kicsiny protestáns sectái, épugy, mint a bölcsőkorát élt keresztyénség, bizonyitják ezt. A katholicismusnak fő tévedése azon hitben áll, hogy a materiálismus haladása ellen zavaros dogmatikával megharczolhat, naponkint egy-egy ujabb csodának a terhét görditve magára.

A nép nem viselhet el csupán csodákat ismerő vallást, az efféle vallás azomban nagyon életképes lehetne még, ha a lelkészi tisztet viselő férfiak a munkásosztályok intellectuális véralkatába átment positivismusból kivévén a maguk részét, a dogmát, amennyire lehet,

egyszerüsitenék és a cultust az erkölcsi nevelés, a jóttevő társulás eszközévé tennék. A család és az államon kivül az ember az egyházra van utalva. Az amerikai egyesült államok bámulatos demokrácziájuknak virágzását a megszámlálhatlan sectáknak köszönhetik. Ha, mint föltételezhető, az ultramontán katholicismusnak nem sikerül többé a nagy városokban templomaiba vezetni vissza a népet, szükséges, hogy az egyéni kezdeményezés alkosson kicsiny központokat, ahol a gyenge erkölcsi oktatást, támogatást talál, patronatust, olykor anyagi segélyt. A polgári társadalomnak, mely közösségnek, cantonnak vagy provinciának, államnak avagy hazának nevezi magát, kötelessége az egyén javitásán munkálni, de amit ő tesz, az szükségszerüleg korlátolt. A család jóval többet tehet, de gyakran ő is elégtelen, olykor mit sem tesz. Egyedül az erkölcsi elv nevében alakult társulatok ruházhatnak fel minden embert e világon kötelékkel, mely őt a multhoz füzi, kötelességekkel a jövő iránt, példákkal a követésre, az erénynek megszerző és átszármaztató örökségével, a müködni meg nem szünő önfeláldozó szeretetnek a hagyományával.

OSZK

AZ ANTIKRISZTUS.

ELSŐ FEJEZET.

A fogoly Pál Rómában.

Sajátszerü idők jártak és az emberi nemet talán sohasem háborgatta rendkivülibb válság. Néró huszonnegyedik életévébe lépett. A szerencsétlen fiatal embernek a feje, akit egy bünös anya tizenhét éves korában a világnak élére állitott, teljesen megzavarodott. Számos jel már hosszú idő óta nyugtalanitotta azokat, akik ismerték. Szelleme túlon-túl fenhéjázó, természete gonosz, hypocrita, könnyelmü, hiú; hihetetlen vegyüléke a hamis intelligentiának, a tulzott gonoszságnak, a kegyetlen és alattomos önzésnek a ravaszság hallatlan tökélyével. Szörnyeteggé azomban, melynek mását a történet nem ismer és melyhez hasonlót csupán a vérpad kórtani évkönyveiben találunk — a sajátlagos körülmények tették.[1] A bűnnek azaz iskolája, melyben felnőtt, anyjának átkos befolyása, a kényszer, melybe ez a gyalázatos asszony sodorta, hogy majdnem atyagyilkossággal lépjen a világba, csakhamar megérlelte benne azt a gondolatot, hogy ugy fogja fel a világot, mint irtózatos komédiát, melyben ő játsza a főszerepet. Abban a pillanatban, melyhez elérkeztünk, teljesen szakitott a bölcsészekkel, mestereivel; meggyilkolta majdnem minden rokonát, a legocsmányabb őrültségekkel gazdagitotta a világot; a római társadalomnak egy része az ő példáját követve, elérte a romlottságnak legalsóbb fokát. Az antik durvaságnak mértéke betelt; a nép jogos ösztöneinek reactiója elkezdődött. Abban a perczben, midőn Pál Rómába érkezett, a lejátszódó események a következők voltak:

Pedanius Secundust, Róma consularis prefectusát meggyilkolta egyik rabszolgája, de nem annélkül, hogy a bünös mellett enyhitő körülmények felhozhatók ne lettek volna. A törvény értelmében valamennyi rabszolgára, akik a büntény pillanatában a gyilkossal egy födél alatt laktak, a halál várt. Közel négyszáz szerencsétlen volt ebben a helyzetben. Midőn megtudták, hogy a kegyetlen itéletet végre fogják hajtani, a jogérzet, mely a legrondább nép lelkiismere-

[1] L. Pausanias megjegyzését. VII., XVII. 3.

tében is ott szunnyad, föllázadt. Zendülés tört ki, de a senatus és a császár szabad folyást engedtek a törvénynek.[1]

Lehet, hogy a négyszáz rabszolga között, kiket a gyülöletes törvénynek áldoztak föl, nem egy keresztyén is volt. A gonoszság örvényének mélyére érkeztek már; innét csak visszafelé lehetett menniök. Sajátszerű erkölcsi tünetek fordultak elő a társadalom legmagasabb köreiben is.[2] Négy évvel megelőzőleg sokat beszéltek egy előkelő asszonyról, Pomponia Graecináról, Brittania első hóditójának, Plautius Aulusnak nejéről.[3] «Idegen babonával» vádolták. Mindig feketébe járt és komoly szigoruságából soha ki nem vetkőzött; örökös buskomorságát irtózatos emlékkel hozták ugyan kapcsolatba, különösen Juliának, Drusus leányának, legkedvesebb barátnőjének halálával, akit Messalina veszejtett el; egyik leánya, ugy látszik Néró legégbekiáltóbb szörnytettei egyikének esett szintén áldozatul;[4] de nyilvánvaló volt, hogy Pomponia Graecina szivében mélyebb fájdalom és talán mystikus remények honoltak. A régi szokásnak megfelelően férjének itéletére bizták. Plautius összehivta a rokonokat, megvizsgálta a dolgot és ártatlannak jelentette ki nejét. A nemes asszony sokáig élt még nyugalomban férjének oltalma alatt, mindig szomorún és mindenki által tisztelten. Titkát, ugylátszik nem közölte senkivel.[5] Ki tudja, hogy a tünetek, melyeket a fölületes vizsgálók a komor kedélyállapotnak tulajdonitottak, nem valának-e lelki béke, csöndes elmélyedés, kibékülés a halálnak gondolatával, undor az őrjöngő és gonosz társadalom iránt, kimondhatlan öröm a gyönyörökről történt lemondás fölött? Ki tudja, nem volt-e Pomponia Graecina első szentje a nagy világnak, idősebb nővére Melániának, Eustochiumnak és Paulának?[6]

Ez a rendkivüli helyzet, ha a római egyházat a politika visszahatásainak tette is ki, viszont elsőrangu fontossággal ruházta föl azt, habár kevés tagot is számlált kebelében.[7] Róma Néró alatt nem

[1] Tac. *Ann.* XIV. 42. és köv.

[2] Tertullián *Apolog.* 1.

[3] L. Borghesi össz. munkái. II. k. 17—27. old.; Ovidius, *Pont.* I. VI; II. VI; IV. IX. V. ö. Tacitus *Agricola.* 4.

[4] Sueton, *Nero* 35.

[5] Tac. *Ann.* XIII. 32.

[6] Pomponius Graecinus családja, bizonyos föltevések szerint, századokon keresztül nagy szerepet játszott volna a római egyházban; a név ott szerepelne sz. Calistus temetőjében, (III. v. IV. sz. felirat, kétséges javitással: de Rossi, *Roma sotterranea* I. sz. 306. és köv., II. sz. 360. és a köv. XLIX—L. t. 27 sz. felirás.) Pomponia Graecinának azonositását *Luciná*-val, akinek emléke jóval régibb keresztyén sirokhoz füződik, fölötte koczkáztatott dolognak tartjuk. Csupán egy *Luciná*-ról tudunk, a III. századból.

[7] *Csel.* XXVIII. 21. és köv.

hasonlitott semmiben a provinciákhoz. Aki csak valami fontos tevékenységre vágyott, az mind ide özönlött. Pált e tekintetben, mély ösztöne vezette ide. Megérkezése Rómába életének majdnem oly döntő eseményét képezte, mint megtérése. Azt hitte, apostoli életének csucspontját érte el és bizonyára megemlékezett arról az álomról, midőn egyik megpróbáltatása után, Krisztus jelent meg neki és igy szólt hozzá: «Ne félj! Amint bizonyságot tettél én felőlem Jeruzsalemben, ugy fogsz bizonyságot tenni felőlem Rómában is».[1]

Midőn az örök város falai közelébe értek, Julius centurio a castra praetoriana-ba vezette foglyait, melyet Sejanus emelt a Nomentane-ut közelében és átadta őket a praefectus praeturionak.[2] A császárra hivatkozókkal, midőn Rómába értek, ugy bántak, mint a császárnak foglyaival és mint ilyeneket a császári gárda őrizetére bizták.[3] Rendszerint két praefectus praeturio volt, de e perczben csupán egy töltötte be a tisztet.[4] Ezt az elsőrangu méltóságot 51-től kezdve a nemes Afranius Burrhus foglalta el,[5] akinek egy év mulva megrenditő halállal kellett bünhődnie azon büne miatt, hogy a jót akarta cselekedni, — leszámolva a rosszal. Pál bizonyára semmiféle viszonyban sem állott vele. Lehet azomban, hogy az emberies bánásmód, melyben az apostol részesült, gyakorolta reá azt a hatást, melyet ez az igazságos és erényes ember keltett maga körül. — Pált a custodia militaris alá helyezték vagyis egy frumentariusra bizták,[6] akivel összeláncolták, de nem valami kényelmetlenül s nem is állandóan. Megengedték, hogy egy általa bérelt zugban éljen, talán a castra praetoriana körül, ahol mindenki szabadon meglátogathatta.[7] Két esztendeig várt e helyzetben ügyének elintézésére. Burrhus 62. márczius havában halt meg, helyébe Fenius Rufus és a gyalázatos Tigellinus, Néró kicsapongásainak társa és büntetteinek eszköze lépett. Seneca ettől a percztől kezdve teljesen visszavonul. Nerónak nem voltak többé más tanácsadói csupán a furiák.

Pál a római hivekkel, mint láttuk, Korinthusban töltött utolsó tartózkodása alatt lépett először összeköttetésbe. Harmadnapra megérkezése után, mint az már szokása volt, érintkezésbe akart lépni

[1] *Csel.* XXIII. 11., v. ö. XIX. 21; XXVII. 24.

[2] Phil. I. 13; *Cselek.* XXVIII. 16; Sueton. *Tiberius* 37.

[3] H. ö. Plinius *Epist.* X. 65; Jos. *Ant.* XVIII. VI. 6. 7. Philostrates *Soph.* II. XXXII. 1.

[4] L. Tillemont. *Hist. des emp.* I. 702. old.

[5] V. ö. Jos. *Ant.* XX. VIII. 9.

[6] *Csel.* XXVIII. 20. H. ö. *Pál apost.* 536. old. Jos. *Ant.* XVIII. VI. 7; Seneca. *De tranq. animae.* 10. Kezelő katonák minden csapatnál voltak (Reniér).

[7] Csel. XXVIII. 16, 17, 20. 23, 30; Phil. I. 7, 13, 14, 17, 30. Kol. IV. 3, 4, 18. Eph. II. 1; III. 1; VI. 19--20.

a fő hakamim-mal. A római keresztyénség nem a zsinagóga kebelében alakult; a világ fővárosának első egyházát az Ostiában vagy a Puzzoliban partra szállottak alapitották; az egyház a városnak különböző zsinagógáival majdnem semmiféle viszonyban sem állott.[1] Rómának roppant terjedelme és az idegeneknek nagy tömege, mely falai között élt,[2] okozták, hogy kevesen ismerték egymást és hogy a legellentétesebb eszmék kelhettek életre egymás oldalán anélkül, hogy egymásról tudtak volna. Pált tehát idevezette sorsa, hogy itt is azon szabályt kövesse, melyet első és második utjától kezdve mindig szem előtt tartott a nagy városokban, ahova a hitnek magvát vitte el magával. A zsinagógának előljárói közül néhányat magához kéretett. A legkedvezőbb szinben festette le előttük ügyét, tiltakozott az ellen, mintha valamit elkövetett volna s elkövetni akart volna nemzete ellen, hogy az egészben Izrael reményéről vagyis a feltámadásról van szó. A zsidók azt felelték, hogy nem hallottak beszélni felőle még soha. Judeából sem kaptak ebben az ügyben értesitést és kifejezték vágyukat, hogy nézeteit tőle magától hallhassák. Mert, tették hozzá, hallottuk beszélni, hogy a secta, melyről szólasz, élénk ellenszenvet kelt mindenfelé». A tárgyalás napját kitüzték és nagyszámu zsidóság sereglett össze a kicsiny szobába s az apostol meghallgatására. Az értekezlet majdnem egész napon át tartott. Pál felsorolta az összes részeket Mózesből és a prófétákból, melyek szerinte azt bizonyitották, hogy Jézus volt a Messiás. Nehányan hitték, a többség azomban nem. A római zsidók dicsekedtek azzal, hogy a törvényt mindenben pontosan megtartják.[3] Nem oly hely volt ez, ahol Pál nagy sikert arathatott volna. Fölötte elégületlenül váltak el egymástól; Pál Ezsaiásnak egy szövegét,[4] melyet a keresztyének jól ismertek[5] idézte e megcsontosodott emberek szándékos vakságára, akik bezárják szemeiket s bedugják füleiket, hogy ne lássák és ne hallják az igazságot. Mondják, beszédét ama rendes fenyegetésével fejezte be, hogy a pogányok között, akik szivesebben hallgatják meg, fogja hirdetni Istennek országát, melyből a zsidók nem kértek.

Apostoli müködését a pogányok között tényleg jóval nagyobb siker koronázta. Börtönczellája a hit lángoló hirdetésének tüzhelye lett. A két esztendő alatt, melyet ott töltött, egyetlen-egyszer sem

[1] *Csel.* XXVIII. 21. és köv.

[2] Róma zsidósága husz vagy harminczezer lelket tehetett ki a nőkkel és gyermekekkel együtt. Jos *Ant.* XVII XI. 1. XVIII. III. 5; Tacit. *Ann.* II. 85. A *Pro Flacco* hires rész ugyanily számot tételez fel.

[3] *Philentoloi* L. *Pál ap.* 104. és köv.

[4] Ezsaiás VI. 6. és köv.

[5] Máté XIII. 14; Márk XIV. 12; Luk. VIII. 10; Ján. XII. 40; Róm. XI. 8.

háborgatták a hivők toborzása miatt.[1] Tanitványai közül néhányan, legalább Timotheus és Aristarchos,[2] ott voltak mellette.[3] Ugylátszik, hogy barátai fölváltva laktak nála és osztották meg vele bilincseit.[4] Az evangyéliom meglepően terjedt.[5] Az apostol csodákat mivelt, azt tartották felőle, hogy a mennyei hatalmak és lelkek felett rendelkezik.[6] Pálnak fogsága ilyenformán termékenyebb volt, mint midőn szabadon müködhetett. Bilincsei, melyekkel a praetorium elé járult és a melyeket némi büszkeséggel fitogtatott, már magában véve ugy hatottak, mint egy prédikáczió.[7] Példáját követve és a mód által, melylyel fogságát viselte, fellelkesedve, tanitványai és a római keresztyének bátran hirdették az evangyéliomot.

Eleinte mi akadályra sem találtak.[8] Campaniában és a Vezuv mentén elterülő városokban, a puzzoli egyház utján, mindenüvé elterjedt a keresztyénség, mely itt megtalálta ama feltételeket, melyek növekedését eredményezték; a zsidó talajt értem.[9] Az uj hit rendkivüli hóditásokat tett. A hivek erkölcsi tisztasága hatalmas vonzerőt gyakorolt, ennek lehetett köszönni, hogy több római matrona felvette a keresztyénséget.[9] A jó családokban, a nők tényleg a szerénységnek és a tisztességnek valódi hagyományát őrizték meg. Az uj hit tanitványokra tett szert még Néró udvarában is;[10] lehet a zsidók között, akik közül számo-

[1] *Csel.* XXVIII. 30—31; Phil. 1. 7.

[2] Phil. I. 1; II. 19. és k.; Kol. IV. 10; Philem. 24. Lukács távol lehetett mert Pál nem emliti a philippi levélben.

[3] Kol. IV. 10; Philem. 13. 23.

[4] Phil. 1. 12.

[5] Rom. XV. 18—19. Simon Magus legendájára vonatkozik.

[6] Phil. 1. 13.

[7] *Ibid.* I. 14.

[8] Garrucci, *Bulletino archeol. napolitano*-ban uj sor. 2. évfoly. 8°; de Rossi *Bull. di arch. crist.* 1864. 69. és köv. old.; 92. és köv.; Zangemeister *Inscr. parietariae* 679. sz. A puzzoli zsidókra vonatkozólag l. Minérvini, a *Bullet. arch. napolitanoban* uj sor 3. évf. 105. old. A pompei zsidókat illetőleg Garrucci, ugyanott 2 évf. 8. old.) *Questioni pompeiane* 68. old.) A Puzzolibau tanyázó tyrusiakról, syrekről, nabateabeliekről, alexandriaiakról, maltaiakról l. *Pál apostol* 114. old. Mommsen *Inscr. regni neapol.* 2462. sz. Fiorelli *Iscr. lat. del museo di Nap.* 691. 692. 693. sz. Minervini, *Monum. antichi inediti* I. (Nápoly 1852.) 40—43. old.; függelék VII—IX. old. *Zeitschrift der d. m.* G. 1869. 150. és köv. *Journal asiatique.* 1873. április. V. Gervasio a *Mem. della R. Accad. Ercolanes*-ében IX. k.; Scherillo, *La venuta di S. Pietro in Napoli* (Nápoly 1859.) 97—149. old. Tertullian *Apol.* 40.

[9] E gondolat Péter Csel.-ből folyik, amint azokat ál-Linusnál találjuk.

[10] Phil. IV. 22. (v. ö. *Phylosophum.* IX. 12; Gruter 642, 8; Cardinali *Dipl.* 221 old. 410 sz.) Amit sz. Chrysostomus (opp. I. 48; II. 168; IX. 349; XI. 673., 722. kiad. Montfaucon), sz. Asterus (kiad. Combefis 168 old.), Theophilactos (a II. Tim. IV. 16.), Glycas (*Ann.* 236 old. Párizs) Pálnak Néro egyik kedveséről és kedvelt komornájával való viszonyáról mondanak, Péter és Pál régi

san[1] éltek ott, mint alantas hivatalnokok; a testületileg szervezett rabszolgák és felszabadultak között, akiknek sorában hitvány és előkelő, fényes és nyomorult állások fordultak elő egyaránt.[2] Egy pár határozatlan jelből azt lehetne hinni, hogy Pál az Annaea[3] család tagjaival és háznépével is összeköttetésben állott. Egy dolog azomban mindenesetre kétségtelen, az tudniillik, hogy ettől az időtől kezdve a jól értesült körökben a zsidókat határozottan megkülömböztették

actáiból van véve. H. ö. Péter és Pál apocryph passióit sz. Lucintól a *Bibl. patrum maxima*-ban II. k., 1. r. 67 és köv. old.; sz. Tropez actáit, az *Acta SS. Maii.* IV., 1. r. 6 old. (hol Adonnak kifejezése, *magnus in officio Caesaris Neronis* jegyzendő meg; v. ö. Gruter 599, 6; *Rhein.-Museum* uj. sor. VI. k. 16 old.); *Acta Petri et Pauli* kiad. Tischendorf (*Acta apost. apocr.* (31., 80., 84. §.) Párisi kézirás). E kéjnőt minden indok nélkül azonositották Actaeaval. Az Orellinál 735 sz. a. előjövő felirás azomban nem czáfolat. E felirat nem Acteának epitaphiuma, miként azt hitték. Greppo, *Trois memoires* (Páris 1840.) l. a jegyzet.

[1] L. tovább. Gondoljunk Akmera a zsidónőre, Liviának szolgálójára, a samaritai Thallusra, Tiberius felszabadultjára (Jos. *Ann.* XVII. V. 7; XVIII., VI. 4; B. J. I. XXXIII. 6; XXXIII. 7).

[2] Tacit. *Hist.* II. 92.

[3] Ostiában nehány év előtt következő feliratot fedeztek fel, mely a IV. századból származhatik:

M D
M: ANNEO.
PAVLO. PETRO.
M. ANNEVS. PAVLVS.
FILIO. CARISSIMO.

(De Rossi *Bull.* 1867. 6 és k. o.); v. ö. Alex. Dénes Eusebnél H. E. VII., XXV. 14; a III. századtól kezdve számos *Péter* fordul elő: Lampsacusi Péter, Alexandriai Péter, Péter, akit Marcellinnal társitanak; *A Pálok* még számosabbak: Samosatei Pál stb.) A IV. századtól kezdve Seneca és Pál viszonya elfogadott tény, ami egy apocryph levelezés készitésére vezetett. (Sz. Jeromos *De viris ill.* 12; Augustinus *Epist.* CLIII. ad Macedon. 14; v. ö. Pseudo-Linus p. 70—71). E vélemény eredete azon hasonlatosságban keresendő, melyet a bölcsész és az apostol tanai között észlelni véltek, (Tertullián *De anima* 20); hasonlatosságok, melyek kölcsönös átvételre semmi esetre sem mutatnak. Pál ismerte volna Galliot, Seneca testvérét és hivatalosan (talán nem személyesen) érintkezett volna Burrhussal, Senecának barátjával; de ama csekély gond, melylyel a szellemes emberek a népies babonákkal törődtek (*Csel.* XVIII. 12 és köv.) nem jogosithat fel annak feltevésére *a priori*, hogy Seneca kiváncsisága Pál iránt a tanult emberek körének kiváncsisága lett volna. A nézet, mely szerint Pál felebbezése fölött Senecának, mint aki az 57. év második felében volt consul (de Rossi *Bull.* 1866. sz. 60. 62.) kellett volna itélni, az apostol életének chronologiájával szemben tarthatlan. A «*Babonaságok ellen*» irt, de elveszett művében Seneca a zsidókról, s nem a keresztyénekről beszél. (Szt. Augustinus *De civit. Dei* VI. 14). Ellenszenve mellett, melyet a zsidók ellen táplált (Sz. Aug. id hely.) bizonyára rosszul fogadta volna Pált és a keresztyéneket, ha őket ismeri vala. Ember, aki a judaismusról ugy beszél, miként ő, nem lehetett Pálnak tanitványa.

a keresztyénektől Rómában. A keresztyénség külön «babonaság» számba ment, mely a judaismusból származott ugyan, de szülőanyjának ellensége és gyülöli anyját.[1] Néro különben igen jól volt értesülve mindenről, ami történt s bizonyos kiváncsisággal vett tudomást arról. Lehet, hogy valamelyik a zsidó bujtogatók közül, akik környezték, már is lángra gyulasztotta képzeletét a kelet iránt és elhintette szivében magját a reménynek ama jeruzsalemi királyság felől, melyről utolsó óráiban, utolsó érzéki káprázatában álmodozott.[2]

A római egyház tagjai közül névszerint egyet sem ismerünk egész bizonyossággal Néro korából. Egy kétes értékü okirat Pálnak és Timótheusnak barátjaiként sorolja fel Enbulust, Pudenst, Claudiát és azt a Linust, akit az egyházi hagyomány később, mint Péternek utódját a római püspöki széken ismer.[3] Hasonlókép hiányzanak adataink arra nézve, hogy a hivek számát, bár megközelitőleg is, meghatározhassuk.[4]

Kedvező sikerrel kecsegtetett minden, de a vérszomjas iskola, mely feladatául tüzte ki magának, hogy Pál apostoli müködése ellen a világ végeig harczol, nem szunnyadt. Láttuk, mint követték az apostolt e heves conservativeknek küldöttei majdnem nyomról-nyomra s mint hagyta el őket az apostol hátmögött a tengereken, melyeken a gyülöletnek nyoma vetett hosszú barázdákat. Pál, akit vészhozó embernek festettek le, aki azt tanitja, hogy hivei a bálványoknak szentelt husból egyenek és a pogányokkal paráználkodjanak, már előre jelezve volt mindenfelé és áldozatul dobva oda mindenkinek. Alig hihető, de a kétely ki van zárva, mert Pál maga beszéli el a dolgot.[5] Még ebben az ünnepélyes, döntő pillanatban is ott találta maga előtt a kicsinyes szenvedélyeket. Ellenfelek, tagjai annak a zsidó-keresztyén iskolának, melylyel tiz esztendő óta találkozott

[1] «Has superstitiones, licet contrarias sibi, iisdem tamen auctoribus profectas; christianos ex judeis exstitisse» Tacitus phrasisa Sulpicius Severusnál. Bertin, *Ueber die Chronik des Sulpicius Severus* (Berlin 1861.) p. 57. V. ö. Tac. *Ann.* XV., 44.

[2] Sueton, Néro 40.

[3] II. Tim. IV. 21. E részlet képezte később alapját a Pudens senatorra és családjára vonatkozó legendának. Linus nevére vonatkozólag l. le Bas *Inscr.* III, 1081. sz. E görög nevek Rómában általában rabszolgákra vagy felszabadultakra mutatnak. V. Sueton *Claudius* 25; *Galba* 14; Tacit. *Hist.* I. 13. A felszabadultak *cognomen gentilitiuma* lehetett csupán latin. Claudiát illetőleg has. össze. Claudia Asterrel (lent.) *Klaudia pisté* (Római felirat Orelli I. 367. old.) Jegy. meg még Actea felszabadultjai között *Claudiát* (Orelli 73. sz. Fabretti *Inscr.* p. 124—126. A Róm. XVI-ra vonatkozólag l. *Pál apostol* LXV. és köv. old.

[4] A római zsidóság számát illetőleg l. itt fönt. A keresztyének bizonyára a zsidó lakosságnak egy elenyésző töredéke csupán.

[5] Phil. I. 15—17; II. 20—21.

lépten-nyomon mindenfelé, próbálkoztak meg azzal, hogy az evangyéliomnak némileg ellenhirdetésével lépjenek fel. Irigy, czivakodó, önfejű természetükkel egyre keresték az alkalmat, hogy szembeszálljanak vele, hogy megnehezitsék helyzetét, fellázitsák a zsidókat ellene, kisebbitsék bilincseinek érdemét. A jó akarat, a szeretet, a tisztelet, melylyel őt a többiek körülvették, nyiltan vallott meggyőződésük, hogy az apostol bilincsei az evangyéliomnak dicsősége és legjobb védelme, nyujtottak neki vigaszt keserüségeiben. «Minek is bánkódjam?» — irta ez idő körül.[1]

«Prédikálják csak Krisztust, legyen a prédikátor akár őszinte, akár képmutató, én csak örülni tudok és örvendeni fogok ennek mindig. Ami pedig engem illet, biztosan hiszem, hogy a dolgok ezuttal is az én üdvösségemre fognak fordulni és az evangyéliom szabadságára lesznek és hogy az én testem akár éljek, akár haljak Krisztus dicsőségére fog szolgálni. Egyfelől a Krisztus az én életem és a halál nekem nyereségem, másfelől ha életben maradok meg fogom élni munkámnak gyümölcsét; melyiket válasszam tehát? valóban nem tudom s két kivánság szorongat engem: egyfelől itt hagyni ezt a világot és egyesülni Krisztussal, másfelől itt maradni veletek. Amaz első jobb lenne reám nézve, de viszont ti érettetek a másodikat kellene választanom».

Ez a lelki nagyság bámulatos egyensulylyal, derüvel, erővel ruházta fel őt. «Ha — igy ir egyik egyházához, a ti hiteteknek égőáldozatát az én véremmel kellene beföcskendezni: annál jobb, annál jobb! És ti is ezt kiáltsátok velem: annál jobb!»[2] Mindamellett szivesebben bizott megszabadulásában és pedig korai megszabadulásában,[3] ő abban az evangyéliomnak diadalát látta és ebből kifolyólag ujabb terveket szőtt. Igaz, hogy gondolatával nem fordul többé a nyugat felé; Philippire, Kolossaera gondol, ahol meghúzhatja majd magát az Urnak eljöveteléig. Lehet, jobban ismerte meg a latin világot és látta, hogy Rómán és Campanián kivül, mely a syr bevándorlás folytán nagyon hasonlitott Görögországhoz és Kis-Ázsiához, — a nyelvet nem is számitva — nagy nehézségekre akadna. Talán tudott valamit latinul,[4] de annyira semmi esetre sem birta a nyelvet, hogy sikeresen prédikálhasson. A zsidó és a keresztyén proselytismus az első században a tiszta latin városokban nem sok életjelt adott magáról, oly városokra szoritkozott, minő Róma, Puzzoli, ahol a keletiek szakadatlan érkezése következtében a görög nyelv

[1] Phil. I. 18 és köv.

[2] Phil. II. 17—18.

[3] Phil. I. 25; II. 24; Kol. IV. 3—4. Philem. 22.

[4] A Dio Cassius által (LX. 17.) jelzett vonás ilyesmire engedne következtetni.

volt a tulnyomó. Pál terve eléggé megvalósult, az evangyéliomot szerte prédikálták a hét világrészben,[1] elhatott az a prófétai nyelvet jellemző tulzó és képletes szólam szerint[2] a földnek legszélső partjáig, az összes nemzetekig, melyeket a föld hordozott. Pál immár arra gondolt csupán, hogy szabadon hirdethesse az evangyéliomot Rómában,[3] azután visszatérhessen az ő egyházaihoz Maczedóniába és Ázsiába,[4] békés nyugalomba várja meg velök, ima és rajongás között Krisztusnak eljövetelét.

Egyszóval kevés esztendő volt az apostol életében oly sikeres és boldog mint épen ez a két év.[5] Ezer és ezer vigasz kereste őt fel havonként, a zsidók rosszakaratától nem volt mit félnie. A fogolynak szegényes szobája megdöbbentő tevékenységnek vált központjává. A világi Rómának őrültségei, látványosságai, botrányai, büntettei, Tigellinusnak ocsmányságai, Thraseasnak férfias bátorsága, az erényes Octaviánnak irtózatos sorsa, Pallasnak halála keveset érdekelték ami jámbor ihletettjeinket. E világnak ábrázatja elmulik, ugymond. Az isteni jövendőnek fenséges képére tekintve, nem látták meg a vértől párolgó sarat, melybe lépteik merültek. Valóban Jézusnak prófétasága betelt. A külső sötétség közepette, ott él a választottaknak kicsiny paradicsoma. Ott élnek ők, zárt világuk csöndjén az égnek világosságával és derüjével lelkükben, Istennek az ő atyjoknak országában. De kivül, milyen pokol! . . . Ó Isten, mily borzasztó a szörnynek országában élni, ahol a nyü nem pusztul el, ahol a tüz ki nem alszik!

Életének ebben a szakában legnagyobb örömének egyikét akkor érezte Pál, midőn az ő drága egyházából, Philippiből[6] követség érkezett hozzá, az első egyháztól Európában s ahol annyi sok barátja élt. A gazdag Lydia, ugyanaz, akit «igazi feleségének»[7] nevez, nem felejtette el őt. Az egyház követe, Epaphrodites pénzt hozott magával,[8] melyre az apostol uj helyzetében nagyon is rászorult. Pál, aki a philippi egyházzal szemben mindig kivételt tett és elfogadott tőle olyat is, amiért egy másnak lekötelezettje lenni nem kivánt,[9] átvette ezuttal is az egész küldeményt boldogan. Az egyházról kitünő hireket hallott. A békét csupán az Evhodia és Syntyché

[1] *Csel.* I. 8; XXIII. 11; Kol. I. 23.
[2] H. ő. Róm. XV. 19.
[3] Kol. IV. 3—4.
[4] Phil. I. 26—27; II. 24; Philem. 22.
[5] Phil. I. 7.
[6] Phil. 1. 13. és II. 23. arra látszanak mutatni, hogy ez Pálnak kevéssel Rómába érkezése után történt.
[7] L. *Pál ap.* p. 148—149. a kételyeket erre nézve.
[8] Phil. II. 25. 30; IV. 10. és köv.
[9] L. *Pál ap.* 148.

diakonissák között kitört jelentéktelen czivódás zavarta meg némileg.[1] A rosszakaratuak által felköltött tusakodások és az ebből eredt néhány bebörtönözés csupán arra szolgált, hogy kimutassa a hivek türelmét.[2] A zsidókeresztyének tévtana, a körülmetélésnek a kényszer jellegével előállt kérdése lezajlott közöttük anélkül, hogy valami nyomot hagyott volna maga után.[3] A világi és érzéki keresztyéneknek ama néhány példányai, kikről könnyezve szól az apostol,[4] ugylátszik, nem ehhez az egyházhoz tartoztak. Epaphroditas néhány napig maradt Pál mellett és sulyosan megbetegedett, ragaszkodása majdnem életébe került. Élénk vágy gyötörte ezt a kiváló embert, hogy viszont lássa Philippit,[5] személyesen óhajtotta megnyugtatni barátait, akik fölötte bánkódtak miatta. Pál viszont a jámbor asszonyok bánkódását mielőbb eloszlatni kivánván, elbocsátotta őt, gyöngédséggel telt levelet[6] adva át neki a hivek számára, melyet Timotheus irt le. Sohasem rajzolta még oly melegen és gyöngéden a szeretetet, melyet e testestől-lelkestől jó és teljesen tiszta egyházak iránt érzett és hordozott szivében.

Köszönti és boldognak mondja őket nemcsak azért, mert hisznek a Krisztusban, hanem azért is, mert ő érette szenvednek. A börtönben sinylődő hivek szenvedjék el bátran a bánásmódot, melyet azelőtt az ő apostolukra nehezedni láttak s a melyet e pillanatban is, mint jól tudják, eltürnie kell. Olyanok ők, mint Istennek kiválasztott gyermeke a gonosz és romlott nemzetiség között, mint szövétnek, melynek fénye megvilágitja a sötét világot.[7] Óva inti őket a fél keresztyénektől[8] vagyis azoktól, akik a zsidó hagyománynyal még nem szakitottak teljesen.[9] A körülmetélés apostolaival keményen bánik el.[10]

«Távoztassátok el az ebeket, a gonosz munkásokat, a metszőket! Mert mi vagyunk a körülmetéltettek, kik lélekben imádják az Istent, akik dicsőségünket és bizodalmunkat a Jézus Krisztusba he-

[1] Phil. I. 27; II. 2. és köv. IV. 2.
[2] Phil. I. 28—30. H. ö. *Csel.* XVI. 23.
[3] Phil. III. 2. és köv.
[4] *Ibid.* III. 18—19.
[5] Phil. II. 25. és köv.
[6] Azt hitték, hogy a philippi levél, melyet birunk, tulajdonképen két összefüzött levél, melyek közül az egyik e szavakkal végződnék: «*to loipon, adelphoi mou, chairete en Kyrió* (III.)» a másodiknak bevezető része elveszett volna. *A ta autá* csakugyan egy korábbi levélre látszik utalni és Polycárp ugy vélekedik, hogy Pál több levelet irt a philippibeliekhez. (*Ad. Phil.* 3.)
[7] Phil. I. 29—30; II. 12—18.
[8] *Ibid.* IV. 18—19.
[9] *Ibid.* III. 15—17.
[10] *Ibid.* III. 2. és köv.

lyezzük, nem pedig a testbe. Ha a testi előnyökkel akarnék dicsekedni, jobban megtehetném, mint bárki más; én, akit körülmetéltek nyolcad napon, aki Izraelnek nemzetségéből származom, Benjaminnak törzséből zsidókból való zsidó, aki Farizeus, az egyház régi üldözője, a törvény rendeleteinek buzgó megtartója voltam. Ám jó, de én ezeket az előnyöket a Jézus Krisztussal szemben hiábavalóságoknak, hitvány mocsoknak tartom, a mióta a Jézus Krisztusnak fenségét ismerni megtanultam. Mindent feláldoztam, csakhogy megnyerjem a Krisztust; az én igazságom nem a törvény megtartásából származik többé, hanem az Istentől való igazságból, mely a Krisztusba vetett hitben gyökeredzik, hogy megesmérjem őt a feltámadásban s föltámadjak magam is a halottak között, valamint ismerni tanultam az ő szenvedéseit és az ő halálának képét. Még távol állok e czéltól, de e czél felé futok. Elfelejtvén azt, ami mögöttem van; mindig az után törve, ami előttem áll, hiszem és reméllem, hogy a versenyfutónak győzelmi pálmáját elfogom nyerni. Igy éreznek a tökéletesek.

És hozzáteszi:

«A meny ami hazánk, a honnan ami Megváltónkat, az Úr Jézus Krisztust várjuk, aki elváltoztatja majd ami hitvány testünket s azt hasonlatossá teszi az ő dicsőült testéhez az ő hatalmas ereje szerint és az isteni titok által, mely neki vetett alá mindeneket. Ime, szerelmes és látni vágyva óhajtott atyámfiai, én örömem és én koronám, ime ez ama tan, a melyhez ragaszkodnunk kell én szerelmeseim.[1]

Az egyetértésre és az engedelmességre inti őket főleg. Ugy éljenek, ugy szolgáljanak a keresztyénségnek, amint azt tőle látták; de mindenekelőtt, minden hivőnek meg van a maga egyéni sugallata, mely szintén Istentől jön.[2] «Igazi feleségét» (Lydiát) kéri, békitse ki egymással Evhodiát és Syntychét, segitse, támogassa őket a szegények körüli szolgálatukban.[3] Örvendezzenek,[4] és örüljenek: «Az ÚR KÖZEL VAN»[5] Az a mód, melylyel a philippibeli vagyonos nőknek pénzküldeményét megköszöni, valódi példánya az elragadó bájnak és az élénk hálának:

«Fölötte örültem pedig az Úrban, hogy barátságtok én irántam késedelmesen bár, de ujra felbuzdult és reám gondoltatok; és erre nem egyszer gondoltatok, de alkalmatosságtok nem vala. Nem mintha a magam szegénységét hánytorgatva szólnék; mert én megtanultam, hogy megelégedjem azzal, a mim van. Tudok élni szüken és tudok élni bőségben; mindenhez hozzászoktam már, a dús élethez és az

[1] Phil. III. 20. 21; IV. 1.
[2] *Ibid.* III. 15—17.
[3] *Ibid.* IV. 2—3.
[4] *Ibid.* II. 1., 18; III. 1; IV. 4.
[5] Phil. IV. 5.

éhséghez, a bőséghez és a nyomorhoz. Mindeneket megtehetek, ami erősségemre szolgál. Ti azomban jól tettétek, hogy az én nyomorúságomon enyhiteni igyekeztetek. Nem az ajándék lebeg szemem előtt, hanem a haszon, mely abból reátok származik. Mindenem van, bőségben élek, a mióta átvettem Epaphroditustól a ti küldeményeteket, a drága illatú áldozatot, Istennek kedves és kellemes áldozatát.»[1]

Inti őket legyenek alázatosak és másokat tekintsenek előbbvalóknak, gyakorolják a keresztyéni szeretetet, mely arra vezet, hogy többet gondoljunk másokkal, mint magunkal — a Jézus példája szerint. Jézusban ott lakozott az istenség egész hatalmával; isteni fénynyel vehette volna körül magát földi életében; csakhogy akkor a megváltásnak egész szervezete elbukott volna. — Levetette tehát magáról az isteni köntöst és szolgai formába öltözött. A világ előtt, mint ember jelent meg; a külső után mindenki embernek tartotta őt. «Megalázta magát, engedelmes volt mindhalálig, még pedig a keresztfának haláláig. Ime Isten ezért felmagasztalta és ajándékozott neki oly méltóságot, mely mindenek fölött áll, hogy a «Jézus» nevére minden térd meghajoljon a menyekben, a földön és a pokolban és hogy minden nyelv valja az Urat, a Jézus Krisztust az Atya Istennek dicsőségére.»[2]

Jézus, mint látjuk, perczről-perczre magasztosabbá vált Pálnak öntudatában. Ha Pál még nem ismeri is el teljes egyenlőségét az Atya Istennel, istenségében feltétlenül hisz és egész földi életét ugy állitja oda, mint egy isteni tervet, mely a megtestesülés által valósult meg. A börtön azon hatást gyakorolta reá, melyet az az erős lelkekre rendszerint gyakorol. Hevülésbe hozta vérét és élénk, mély változást idézett elő eszméiben. Kis időmulva a philippiekhez irt levél elküldése után elküldte hozzájok Timotheust, hogy megvizsgálja helyzetüket és ujabb utasitásokat vigyen számokra.[3] Timotheusnak csakhamar vissza kellett jönnie.[4] Lukács szintén távol lehetett ebben az időben, rövid időre hagyva el az apostolt.[5]

[1] *Ibid.* IV. 10—18.

[2] Phil. II. 1—11.

[3] Phil. II. 19—23. Nem bizonyos azonban, hogy e tervét, melyről szól, megvalósitotta volna.

[4] Pál mellett van tényleg, midőn ez a Kolossaebeliekhez és Philemonhoz ir.

[5] A philippi-i levélben nem szerepel, de a Kolossaebeliekhez és Philemonhoz irt levélben már igen.

MÁSODIK FEJEZET.

Péter Rómában.

Pálnak börtönre vetését, Rómába érkezését, a keresztyének szerint ezt a diadalteljes bevonulást, az előnyöket, melyeket a világ fővárosában tartózkodása részére biztositott, egyáltalán nem nézte nyugalommal a jeruzsálemi párt. Pál e párt szemében olyan bujtogató, tevékeny versenytárs, aki ellen zajongtak, de akit mindamellett utánozni igyekeztek. Péter, aki bátor társával szemben mindig a személyes csodálat és azon szerep között ingadozott, melyet részére környezete kijelölt, Péter — mondom — megpróbáltatásokkal[1] terhes életét a Páléhoz idomitotta, messziről követte őt utjain, biztos helyzetek alkotásán fáradozott nyomában, melyek a közös művet sikerre vezethették. Valószinüleg az is Pál példájára történt, hogy 54-ben Antiochiában telepedett le. A Judeában és Syriában a 61. év második felében elterjedt hir Pálnak Rómába érkezéséről kelthette talán benne azt a gondolatot, hogy a nyugat felé keljen utra.

Ugylátszik egész apostoli társasággal utazott. Ott volt mindenekelőtt tolmácsa János Márcus, akit fiának hivott s aki mindenüvé vele ment.[2] János apostol, mint már nem egyszer megjegyeztük, ugylátszik, általában szintén Péter társaságában tartózkodott.[3] Sőt bizo-

[1] Rom. Kelem. *Ad Cor.* I. 5. fej.

[2] Kol. IV. 10; Philem. 24; 1 Petri V. 13; V. ö. Papias, Eusebnél H. E. III. 39; Irén. *Adv. haer.* III. 1., 1; Tertull. *Adv. Marc.* IV. 5. Alex. Kelemen Eusebnél H. E. VI. 14; Origines Eusebnél H. E. VI. 25; Euseb. H. E. II. 15; Epiph. *Adv. haer.* LI. 6; sz. Jerom. ep. 150. ad Hedibiam C. 11. Gond. egy bizonyos *Márkos Petros*-ra, (valószinűleg keresztyén) 278-ban Bostrában (Waddington *Inscr.* 1969.)

[3] Csel. I. 13; III. 1., 3., 4., 11; IV. 13., 19; VIII. 14; Ján. XXI. egész; Gal. II. 9. A 64. évi mészárlás és a Róma iránti irtózat oly élénken tükröződik vissza az Apocalypsisen, hogy azon hitet keltheti, hogy e könyv irója amaz eseményeknek közvetlen szemlélője volt vagy mindenesetre látta Rómát (l. főleg XIII., XVII. r.) A választás, mely a jelenés helyéül Patmost vette, szintén kimagyarázható e föltevés mellett, Patmos lévén alkalmas pihenő, kikötő helye és némileg utolsó állomása annak, aki parthajózva jött Rómából Ephesusba. Rá fogunk mutatni, midőn az apocalypsisről lesz szó, hogy különben a választás nem lenne kimagyarázható semmiféle más indokból. Ké-

nyos jelek azt a hitet kelthetik, hogy Barnabás is vele volt.[1] Végre nem lehetetlen, hogy Gittóni Simon szintén a világ fővárosába[2] tette át lakását, ahova őt ama varázs vonzotta, melyet e város a secták[3] összes fejeire, a szédelgőkre, a büvészekre és csudatevőkre gyakorolt.[4] Semmi sem volt megszokottabb dolog a zsidóknál, mint az utazás Itáliába. Josephus, a történetiró 62-ben vagy 63-ban Rómába jött, hogy ott zsidó és nagy szentségben álló papoknak szabadonbocsátását eszközölje ki, akik nehogy tisztátalant találjanak enni, idegen helyeken csak is dióval és fügével éltek és akiket Felix küldött Rómába, hogy ott nem tudni mi bünért feleljenek a császár előtt.[5] Kik lehettek ezek a papok? Ügyük vajjon nem függött-e össze Péternek és Pál ügyével? A történeti bizonyitékok hiánya e pontok tekintetében szabad kezet enged a kételyeknek. Még maga ama tény is, melyre a modern katholikusok hitüknek alapkövét helyezték, messze áll attól, hogysem bizonyosnak lenne vehető.[6] Mi

sőbb majd tárgyalni fogjuk a hagyományt Jánosról a porta Latinánál. Bár a negyedik evangyéliom nem is személyes műve Jánosnak, kiemeljük mindamellett azt, ami egyéni jellegű. *Ján.* XXI. 15—23 (l. *az Apostolok* p. 33—34). Ez olyan emberre vall, aki látta Pétert, bizalmas embere volt, tanuja volt halálának.

[1] A zsidókhoz irt levél szerzője, ugylátszik volt Rómában; már pedig a levél szerzője ugylátszik Barnabás. L. Bevez.

[2] Justin *Apol.* I. 26, 56; Irén. *Adv. haer.* I. XXIII. 1; *Philosophum.* VI. 20. *Constit. apost.* VI. 9; Euseb. H. E. II. 13—14. Igaz, hogy a jelek, melyekre Justin és Iréneus támaszkodnak, egyszerű tévedésen alapulnak. L. *Az Apost.* 266. s köv. Simonnak Rómában létén alapszanak Péter apocriph actái. (Tischendorf *Acta apost. apocr.* 13. s köv.; v. ö. *Recognitiones* II. 9; III. 63—64.) melyeknek első kiadása ebionita. Eusebius valónak veszi (H. E. II. 14.). Ireneus maga sem idegenkedik ettől (l. c.) V. ö. *Const. apost.* l. c. és *Philosoph* l. c. A mód, mely szerint az ap. csel. irója Simonról beszél, megtérésének valószinüségére engedvén következtetni (VIII. 24.), föltételezni látszik, hogy Simon még élt, mikor ő irt. Tacitus *Ann.* XII. 52. nem czáfolja meg Simon tartózkodását Rómában. V. ö. Tac. *Ann.* XIV. 9; *Hist.* I. 22. A visszaélés, mely Simon nevét a II. században Pálra alkalmazza, nem bizonyit sem Simonnak reális létezése, sem római utja ellen.

[3] A gnosticus secta fejei a II. században majdnem mindnyájan Rómába jönnek.

[4] Sohasem özönölték el a *mathematici,* a *chaldaei,* a *goëtes* Rómát annyira, mint e pillanatban. Tac. *Ann.* XII. 52; *Hist.* I. 22; II, 62; Dio Cassius LXV. 1; LXVI. 9; Sueton *Tib.* 36; *Vitellius* 14; Juvenalis VI. 542. és köv.; Euseb. *Chron.* Domitián 9 éve; Zonaras, *Ann.* VI. 5.

[5] Jos. *Vita.* 3.

[6] Egészen bizonyos, hogy Péter, mikor Pál a római levelet irta, nem volt Rómában. (v. Cor. Dénes, Eusebnél H. E. II. 25.) Akkor nem volt ott még, midőn Pál oda érkezett. A Csel. XXVIII. 17. és köv. bizonyitja ezt. Pál sohasem avatkozott a körülmetélés apostolai által alapitott egyházak dolgaiba. (Gal. II. 7—8; II. Cor. X. 16; Rom. XV. 18—20.) Eusebiosnak *(Chron.*

mindamellett is hisszük, hogy az «Acta Petri», amint azokat az ébioniták beszélik el, nem mesések, csupán a részletekben. Az Acta conceptiója, midőn Pétert ugy állitja elénk, mint aki nyomon követi Simont, a Mágust, hogy leálczázza és hirdesse az igaz evangyéliomot, a csalónak,[1] evangyéliomát elbuktassa, «aki ugy jön utána, mint a világosság a sötétség után, a tudás a tudatlanság után, mint a gyógyulás a betegség után», ez a conceptió: igaz, ha a Simon neve helyébe a Pál nevét tesszük és ha a vad gyülölet helyett, melyet az ébioniták mindig kimutattak a pogányok prédikátora ellen, a két apostol között egy egyszerű elvi ellentétet képzelünk, mely nem zárja ki sem a sympathiát, sem az egyetértést az alapkérdésben, Jézusnak szeretetében. Az öreg galileai tanitványnak ebben az utazási

ad ann. 2. Claudii; H. E. II. 14.) és sz. Jeromosnak *(De viris. ill.* 1.) rendszere tehát, mely Péter jövetelét Rómába 42-re teszi, tarthatatlan. De már az ellen, hogy később jött oda, mi sem szól, sőt bizonyos jelek azt valószinüvé is teszik: 1., egy a második században keletkezett hagyomány (Corint. Dénes, Caius, Alex. Kelemen, Origines, kiket Euseb. idéz H. E. II. 15, 25; III. 1; VI 14; Ignatius *ad Rom.* 4; Ireneus *Adv. haer.* III. 1., 1; III. 3; Tertullián *Scorp.* 15; *Praescr.* 36; *Kérygma Pauloú*, a *De non iterando baptismo*-ban sz. Cyprián munkái után 139. kiad. Rigault) s a mely nem egészen valótlan, bár szembeszökő hibáktól hemzseg s a melyben azon törekvésnek egyik eszközét láthatjuk, mely a világ fővárosának egyházát *a priori* az apostolok fejére vezeti vissza. (A corintusi egyház szintén Pétertől származtatta magát) 2., ama bizonyos tény, hogy Péter, mint vértanu halt meg (l. lent VIII. fej.); már pedig nem tehető fel, hogy Rómában ily nevü vértanut ismertek volna; 3. a *I. Petri,* mely ugy néz ki, mintha Rómában irták volna; ez érv nem veszit erejéből, még ha a levél hamisitvány lenne is; fontos körülmény maradna tényleg, hogy a hamisitó a levél hitelességének elhitetése érdekében azt Rómából keltezte; 4. ama, alakilag legendaszerű, de alapjában igen komoly rendszer, mely Pétert Simonnak a Mágusnak (értsd Pálnak) nyomába utaztatja mindig s Rómába is azért viszi, hogy ott vele megküzdjék *(Periodoi et Kérygma Petroú,* müvek, melyek alapját fogják képezni a *Recognitiones* és az ál-Kelemen-féle Homiliáknak, később a *Petroú kai Pauloú Kerygmá*-nak, melyet már Heracleon és Alex. Kelemen is idéznek: Lipsius, *Roemische Petrussage* 13. és köv. old.; Hilgenfeld *Nov. Test. extra can. rec.* IV. 52 és köv.; v. Euseb. H. E. II. 14; *Philosophum.* VII. 20; *Const. apost.* VI. 9; h. ö. a *Kérygmát* a syroknál Péterről, Cureton *Anc. syr. doc.* 35—41 old.) Ami a helyeket illeti Rómában, melyekhez Péter tartózkodásának emlékei füződnek, igy: Pudens háza a Viminalison, Priscának háza az Aventinuson, a táj *ad nymphas B. Petri, ubi baptisabat,* a Nomentanei uton, ezeknek elnevezése mind mesés vagy semmis, habár ez utolsó hely a keresztyénségnek régi központja lehetett. V. Bosió *Roma sott.* 1650. kiad. 400—402; de Rossi *Roma sott.* I. 189 s köv. old., *Bull.* 1867. 37. s köv., 48., 49. és köv.; sz. Pudentia és sz. Praxéda actái, *Act. SS. Máii.* IV. 1. r. 299 s köv. old. *(Pio* helyett olv. *Paulo.)* Sz. Marcel actái, *Acta SS. Jan.* II. 7. old. A nápolyi ujság 1870. márczius 17-iki számában közzétett felirat, *II triomfo della chiesa cattolica,* otromba csalás. L. a függeléket e kötet végén.

[1] Hom. pseudo-clem. II. 17; III. 59.

vállalatában, mely arra irányult, hogy Pál nyomdokait kövesse, történhetett meg, hogy Péter — azonnal Pál után — érintette Korinthust, ahol már jövetele előtt tekintélyes pártja volt[1] és itt annyira megerősitette a zsidó-keresztyén pártot, hogy később a korinthusi egyház bátran hivatkozhatott arra, miszerint őt mind a két apostol alapitotta és állithatta — kis eltéréssel a keletben, hogy Péter és Pál egy időben fordultak meg ott s innét keltek azután utra együtt Róma felé, hogy ott vértanuságot szenvedjenek.[2]

Micsoda viszonyban élt egymással a két apostol Rómában? Bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy igen jól megférték egymással.[3] Nemsokára Márkus, Péternek titkára küldetést nyer mesterétől, hogy Ázsiába utazzék Pálnak egy ajánló levelével,[4] másfelől a Péternek tulajdonitott levélben, melynek eredeti volta mellett igen sok ok szól, számtalan részeket találunk, melyek Pálnak leveleiből vannak átvéve. Két igazságot nem mellőzhetünk, ha ezt az egész történetet fentartani akarjuk, először azt, hogy mély meghasonlások (jóval mélyebbek azoknál, melyek az egyház történetében a secták villongásai között valaha előfordultak) szakitották ketté a keresztyénségnek alapitóit és hogy a vita, mint az a néphöz tartozó embereknél rendszerint szokásos, közöttük fölötte éles alakot öltött;[5] másodszor azt, hogy egy magasabb gondolat egyesitette, még életökben is, ezeket az ellenséges testvéreket, a nagy kiengesztelésre várva, melyet az egyház volt hivatva megvalósitani közöttük haláluk után. Ilyesmit gyakran tapasztalunk a vallási mozgalmak terén. A viták mérlegelésénél kiváló nyomatékkal bir még a zsidó ingerlékeny és érzékeny jellem is, mely kitöréseiben a sértegetések terére lép. A kicsiny jámbor körökben egymásnak rontottak, majd ismét kibékültek szakadatlanul; de keserü szavakkal illették és mindamellett szerették egymást. Péternek pártja: Pálnak a pártja; e meghasonlások nem birtak jóval több jelentőséggel, mint napjainkban, a pozitivista egyház külömböző töredékei. Pál kitünő utasitást irt elő e tekintetben: «Kiki forgolódjék abban, ami neki kijutott»;[6] bámulatos

[1] 1. Cor. I. 12; III. 22; IX. 5.

[2] Korint. Dénes Eusebnél *Hist. eccl.* II. 25. (Heinichentől; a szöveg bizonytalan és homályos), Origines, Eusebios, Epiphanes, sz.-Jeromos a valóságnak megfelelő ténynek tartják, hogy Péter Kis-Ázsiában prédikált, tisztán a I. Petri 1-re támaszkodva; de ez az indok nem kielégitő.

[3] V. ö. a *De non iter. bapt.* műben idézett *Kérygma Pauloút.*

[4] Kol. IV. 10.

[5] L. a zsidókhoz irt levelet, az apocalyps. II. és III. részét, a Jánosnak tulajdonitott fanaticus vonásokat (II. Ján. 10—11.; Irén. *Adv. haer.* III., III. 4.) nem is emlitve ama kemény szavakat, melyeket Pál leveleinek minden sorában megtalálhatunk.

[6] *Eis hón paredothéte tupon didachés* (Róm. VI. 17.)

szabály, melyet az egyház csak később fog követni majd. A ragaszkodás Jézushoz kiegyenlitett mindent; e vallási viszályok, ha szabad igy szólanunk, egyszerü kezdetleges kérdések voltak, melyeknél a hivőnek személye nem jött figyelembe.

Jelentős és sulylyal biró tény azonban, s a mely annak föltevésére vezethet, hogy a jó viszony nem vert állandó gyökeret a két apostol között, az, hogy a következő nemzedék emlékezetében két ellentétes párt fejeiként szerepelnek az egyházban; az, hogy az apocalypsis szerzője, közvetlen az apostolok halála után — mindenesetre Péter halála után — a legdühösebb ellensége Pálnak a zsidókeresztyének között.[1] Pál ugy tekintette magát, mint feje a pogány áttérteknek mindenütt, ahol csak voltak ilyenek; igy magyarázta ő az antiochiai megállapodást; a zsidókeresztyének azonban teljesen elütőleg fogták fel azt. Valószinü, hogy e párt, mely mindig igen erős volt Rómában, Péternek megérkezése folytán uralkodó párttá nőtte ki magát. Péter lett az ő feje és egyuttal feje a római egyháznak. Már pedig Rómának hasonlithatlan tekintélye óriási sulyt kölcsönzött az efféle czimnek. E rendkivüli városnak szerepében bizonyos gondviselésszerüt látott mindenki.[2] A Pál ellen irányuló ellenhatás révén Péter hova-tovább az apostolok fejévé lett.[3] Az átalakulás e könnyen uralható embereknél igen gyorsan ment végbe. Az apostolok feje a világ fővárosában! Kell-e ennél több? Az eszméknek nagy társulása, mely az emberiség sorsa fölött ezer esztendőkön keresztül uralkodni volt hivatva, testet kezdett ölteni. Péter és Róma elválaszthatlanokká váltak; Rómát a latin keresztyénségnek fővárosává jelölte ki már eleve a sors; Péternek, az első pápának legendája, már előre megiratott; de négy vagy öt századra volt szükség, hogy az meggyökeredzék. Róma mindenesetre nem gondolt arra, hogy az a nap, melyen Péter falai közé lépett, fog uralkodni jövendője fölött és hogy e szegény syriai, aki e perczben vonult be kapuján, veszi birtokba őt százados időkre.

Az erkölcsi, társadalmi, politikai helyzet, naponként rosszabbult. Csodákról és szerencsétlenségekről beszéltek egyre;[4] különösen a keresztyének tettek túl ebben mindenkin.[5] Az az eszme, hogy a világnak ura a sátán, mindinkább gyökeret vert közöttük.[6] A lát-

[1] L. *Pál apostol* 367. s köv. o. — Főleg Apoc. XXI. 14., hol Pál ki van zárva az apostolok közül.

[2] L. az egész apocalypsist.

[3] Kelemen levele Jakabhoz az ál Kelemen-féle Homiliák elején. 1.

[4] Tacit. *Ann.* XIV. 12, 22. XV. 22. Sueton *Neró* 36., 39. Dio Cassius LXI. 16., 18. Philostr. *Apoll.* IV. 43. Seneca. *Quaest. nat.* VI. 1. 454. Euseb. *Chron.* Neró 7., 9., 10. évei.

[5] L. az Apocalypsist.

[6] II. Cor. IV. 4. Eph. VI. 12. Ján. XII. 31.; XIV. 30.

ványosságokban a démonok kezét látták. Azokban sohasem vettek részt; de beszélni hallottak felőlük. Valami Icarus, aki a Mars mező ligetében fekvő amphiteatrumban, a levegőbe szállott föl s onnan Neró páholyának szegélyére esett s azt vérével föcskendezte be,[1] különösen megragadta képzeletüket és fő-fő alkotó elemét képezte egyik legendájuknak. — Rómának büne a pokoli elvetemültségnek határait érte el már; a secta, akár elővigyázatból a rendőrséggel szemben, akár előszeretetből a titokzatos iránt, a várost Babylonnak[2] nevezte el. A zsidóknak szokásuk volt, hogy a modern dolgokra ősi szent litteraturájokból kölcsönzött symbolikus neveket alkalmaztak.[3]

Ez az ellenszenv, melyet nem igen titkoltak, a világgal szemben, melyet nem ismertek, jellemző vonása a keresztyéneknek. «Az emberi nemnek gyűlölete» a foglalata tanuknak.[4] Feltünő melancholiájuk egyenes sértés «a század boldogsága» ellen; a világ végibe vetett hitük ellenkezett a hivatalos optimismussal, mely szerint minden ujjászületett. Erős ellenszenvük, melyet a templomok előtt haladtukban nyiltan kimutattak, azon eszmét keltette, hogy azok elhamvasztására gondolnak.[5] A római vallásnak e régi szentélyein kiváló tisztelettel csüggtek a hazafiak, azokat megsérteni annyit tett, mint megsérteni Evandert, Numat, a római népnek őseit, győzelmeinek trophoeumait.[6] Mindenféle gonosztettel vádolták a keresztyéneket; cultusukat vészteljesnek és végzetesnek tartották a birodalomra nézve; ezer és ezer iszonyatos és undok elbeszélés járt szájról-szájra felőlök; a legfelvilágosodottabb emberek hittek bennök és azok után indulva minden büntettre képeseknek hitték a keresztyéneket.

Az uj vallás csakis az alsóbb néposztály között talált követőkre; a művelt emberek kikerülték nevük kiejtését is; ha már meg kellett tenniök, majdnem mentegetődzve tették[7]; ámde a nép között a haladás rendkivüli arányokat öltött; ugy nézett ki az egész, mintha egy egyideig feltartott vizáradás tört volna ki gátjai közül.[8] A római egyház már nyüzsgött a néptől.[9] Az udvar és a város komolyan

[1] Sueton *Nerő* 12. l. lent.

[2] 1 Petri V. 13. H. ö. Apoc. XIV—XVIII.; *Carm. Sybill.* V. 142., 158.

[3] Igy *Edommal* jelezték Rómát és a római császárságot. — S. Buxtorf *Lex. chald. talm. rabb.* Igy volt ez a *Cutheén* szóval, mely alatt a samaritánusokat és általában a pogányokat értették.

[4] Tacit. *Ann.* XV. 44. (v. *Hist.* V. 5.) Sueton *Nero* 16.

[5] V. T. Petri IV. 4. «Pessimus quisque, spretis religionibus patriis . .» Tacitus *Hist.* V. 5.

[6] Tacit. *Ann.* XV. 41, 44; *Hist.* V. 5.

[7] Quos . . . vulgus christianos appellabat Tacit. *Ann.* XV. 44.

[8] «Rursus erumpebat» Tacit. Ann. XV. 44.

[9] «Multitudo ingens» Tacit. ibid.

kezdett beszélni róla; sikerei napi eseményekké nőtték ki magokat.[1] A conservativek bizonyos rémülettel gondoltak a szenynek e kloákájára, mely Róma legaljasabb részeiben tört magának utat; ingerülten beszéltek erről a kipusztithatlan gazról, melyet valahányszor kitépnek, ujból felüti fejét.[2]

Ami az elvetemedett alsó néposztályt illeti, ez hallatlan gonosztetteket irt a keresztyének rovására. Őket tették felelősekké minden közcsapásért. Vádolták, hogy lázadást prédikálnak a császár ellen és a rabszolgákat akarják felzenditeni.[3] A keresztyén ott állott a közvélemény előtt, ahol időszakonként a zsidó a középkorban, kiszemelt bünbakja volt az összes szerencsétlenségeknek, ember, aki csak a roszra gondol, megmérgezi a kutakat, gyermekeket eszik, gyujtogat.[4] Mihelyt valamely büntény elkövettetett, a legcsekélyebb jel elégséges volt, hogy valamely keresztyént elfogjanak és kinpadra vonjanak. Gyakran a keresztyén név egymagában elég volt arra, hogy valaki a börtönre kerüljön. Midőn látták, hogy a pogány áldozásoktól visszavonulnak, bántalmazták őket.[5] Az üldözés korszaka megnyilt már a valóságban; innentől kezdve eltartott az rövid időközökben — egész Constantinusig. Az alatt a harmincz esztendő alatt, mely a keresztyén tan első hirdetése óta eltelt, egyedül a zsidók üldözték a keresztyéneket; immár a rómaiak lépnek az üldözők sorába. A fővárosból az izgalom, a gyűlölet elterjedt a provinciákra és a legkiáltóbb igazságtalanságokat keltette fel.[6] Ocsmány, durva kedvtelés vegyült közé, az épületek falait, ahol a keresztyének összejöveteleiket tartották, torzképekkel és becstelen vagy fajtalan feliratokkal piszkitották be a fivérek és a nővérek csúfjára.[7] Az a szokás, hogy Jézust szamárfejjel rajzolták le, talán már ekkor vert gyökeret.[8]

[1] «Genus hominum superstitionis novae ac maleficae» Sueton *Nero* 16.

[2] «Genus hominum in civitate nostra et vetabitur semper et retinebitur» Tac. *Hist* I. 22; v. *Ann.* XII. 42. *Koloústhen men pollakis, auxéthen de epi pleiston.* Dio Cassius XXXVII.

[3] Rom. XIII. 1 és köv; 1 Petri II. 13, 18.

[4] Tacit. *Ann.* XV. 44; Sueton, *Néro* 16; Seneca, kit sz. Augustinus idéz *De civ. Dei.* VI. 11; 1 Petri II. 12, 15; III. 16; v. ö. II. Petri II. 12.

[5] 1 Petri IV. 4.

[6] 1 Petri I. 6; II. 19, 20; III. 14; IV. 12 és köv; V. 9, 10; Jak. II. 6. Tertull. *Ad nat.* I. 7.

[7] De Rossi *Bull. di arch. crist.* 1864. 69. és köv. old.

[8] De Rossi (*Bull.* 1864. p. 72) azt hiszi, hogy egy terem falán Pompejiben, mely a keresztyén összejövetelek helyéül szolgált, ezt olvassa: *Mulus hic muscellas docuit* (V. Zangemeister *Inscr. parietariae.* 2016 p. *musciillas)* H. ö. a Stefanone által (*Gemmae* Velencze 1646. tab. XXX.) leirt vésett követ, mely egy szamarat ábrázol, amint előtte, mint iskolamester előtt nehány gyermek tisztelettel meghajol (közzétette ujból Münter. *Primordia Ecclesiae africanae.* Hafniae 1829. p. 218. (l. p. 167. és köv.) és X. Kraus *Das Spott-cruci-*

Senki sem kételkedik azon manapság, hogy e bűntettre és becstelenségre irányuló vádak puszta rágalmak voltak, sőt száz és száz ok szól amellett, hogy a keresztyén egyház vezetői arra a rosz akaratra, mely csakhamar oly kegyetlen erőszakoskodásokra vezetett, a legcsekélyebb ürügygyel sem szolgáltak reá. A keresztyén társadalom párttöredékeinek összes vezérei egyetértettek abban, hogy a római hatóságot maguk ellen föl ne ingereljék. Alapjában a magisztrátusokat a Sátán alattvalóinak tarthatták ugyan, minthogy a bálványimádást ápolták és a Sátánnak kiszolgáltatott világnak voltak őrei,[1] de már a gyakorlatban mindenki legnagyobb tiszteletet mutatott irántuk. Egyedül az ebionita töredék osztotta tulzó érzelmeit a zelotáknak és Judea egyéb fanaticusainak. Az apostolok a politikában mint lényegileg conservativek és legitimisták lépnek fel. A rabszolgákat nemhogy zendülésre izgatnák, de sőt azt kivánják, hogy a rabszolga engedelmeskedjék urának, még ha az a legigazságtalanabbul és legkegyetlenebbül bánik is vele, mintha a Jézus Krisztust szolgálná és pedig nem azon kényszer hatása alatt, hogy a büntetéstől megmenekedjék, hanem öntudatosan, mert igy akarja ezt Isten. Urának háta mögött maga Isten áll. A rabszolgaság annyira nem tünt fel természetellenesnek, hogy keresztyéneknek rabszolgáik és rabszolgakeresztyének is voltak.[2] Láttuk, hogy Pál elfojtani igyekezett minden kisérletet, mely az 57. körül kitört politikai forrongás előmozditására irányult; a római s kétségkivül egyéb egyházak hiveinek az engedelmességet prédikálta a hatóságok iránt, bárki állitotta is fel azokat, elvben azon tételt vallotta, hogy a rendőr Istennek szolgája és hogy attól a gonoszok rettegnek csupán. Péter viszont a legnyugalmasabb emberek egyike volt, a hatóságok iránti engedelmességnek tanát ott fogjuk találni iratai között majdnem ugyanazon szavakkal, mint Pálnál.[3] Az az iskola, mely később Jánost vallotta fejének, ugyanily elveket hangoztatott a suverenitás isteni eredetéről.[4] Az egyházfők-

fix vom Palatin, Bécs 1869. ford. Ch. de Linas, Arras, 1870.) A Luynesei museumban (Bibl. nat. régiségtár, égetett agyagok. 779. p.) egy Syriából hozott égetett agyagtömb látható, mely Jézust akarja úgylátszik ábrázolni, torzképben, mint kicsiny embert hosszu ruhával, kezében egy könyvvel; nagy szamár fejjel, hosszu fülekkel, mysticus és fájdalmas tekintetet elárulni akaró szemekkel, fajtalan részletekkel. Has. össze a palatinusi grotesk keresztet (Garrucci *Il crocifisso graffito* Róma 1857; Kraus-Linas i. h; *Comptes rendus de l'Acad. des inscr.* 1870. 32—36. A 36. old. kétséges helyei mellettünk szólnak). L. Tertullián *Apol.* 16; Minutius Felix 9, 28, Celsus, Originesnél *Contra Celsum.* VI, 31.

[1] Lukács, IV. 6; János XII. 31; Ephes. VI. 12.

[2] 1. Petri, II. 18; Col. III. 22, 25; IV. 1; Eph. VI. 5. s köv. L. Onesimos episodját.

[3] 1 Petri II. 13 és köv.

[4] Ján. XIV. 11.

nek egyik legnagyobb fájdalmát épen az képezte, hogy a hivek törvényellenes gonosz dolgokba keverednek, mert azoknak gyülölete azután az egyházra nehezedett egész sulyával.[1] Az a nyelv, melyet az apostolok e rendkivüli perczekre tartogattak, kiváló bölcsességre mutat. Némely megkinzott szerencsétlen, némely megkorbácsolt rabszolga sértő szavakba tört ki, bálványimádónak nevezte urát és Istennek haragjával fenyegette őt.[2] Mások túlbuzgóságból nagy hangon támadták meg a pogányokat és szemökre vetették büneiket, az értelmesebb hivek «püspökőknek» vagy a «kivül állók felvigyázóinak nevezték el őket szellemesen.[3] Ha kegyetlen balsors tépte őket, a hitközség előljárói egy szóval sem ámitották, de sőt világosan megmondták nekik, hogy csupán az érte őket, amit megérdemeltek.[4]

Mindenféle cselvetések, melyekről okiratok hiányában kellő felvilágositást nem adhatunk, sulyosbitották a keresztyének helyzetét. A zsidóknak nagy befolyásuk volt a császár és Poppea előtt.[5] A «mathematici» vagyis a jósok, a többi között bizonyos Balbillus Ephesusból vették körül a császárt s azon ürügy alatt, hogy müvészetüket gyakorolják, mely az istencsapások és a gonosz csodák eltereléséből állott, kegyetlen tanácsokat adtak neki.[6] A legenda, mely a bűbájosok e világába sorozza Simon Mágus nevét[7] minden alapnélküli lenne talán? Lehetséges, de az ellenkező szintén. Az apocalypsis szerzője sokat foglalkozik egy «hamis prófétával», akiről, mint Nérónak bérenczéről beszél, mint varázslóról, aki tüzesőt csinál, életre kelti és megszólaltatja a szobrokat, a fenevad képét süti az emberekre.[8] Ez a varázsló, lehet, Balbillus; el kell ismerni azomban, hogy a csodák, melyeket az apocalypsis a hamis prófétáknak tulajdonit, nagyon hasonlatosak ama bűvös fogásokhoz, melyeket a legenda Simonnak számlájára ir.[9] A bárány-sárkány alak, melylyel ugyane könyv[10] a hamis prófétát felruházza, szintén jobban illik oly hamis messiásra, minő Gittoni Simon volt, mint egy varázslóra. Másfelől a

[1] 1 Petri II. 11—12; IV. 15.

[2] *Ibid.* II. 23.

[3] *Allotrioepiskopoi.*

[4] I. Petri, IV. 15.

[5] L. alant.

[6] Suet. *Néro* 34, 36, 40; Tacit. *Hist.* I. 22.

[7] Ál-Kelem. homéliák II. 34; *Recognit.* I. 74; 47, 57, 63, 64; Péter hamis actái Tischendorf p. 30 és köv.; Ál-Linus, a *Bibl. max. Patrum*-ban II. 1. r. 67. ol. Ál-Marcellus Fabriciusnál, *Codex apocr.* N. T. III. p. 635 és köv.; Ál-Abdiás I. 16 és köv.; *Const. apost.* VI. 9; Ireneus *Adv. haer.* I., XXIII. 1.; Euseb. H. E. II. 14; Ál-Arnobus *Adv. gentes* II. 13; Philaster haer. XXIX; Sulpicius Severus II. 28. stb. V. ö. de Rossi *Bulletino* 1867. p. 70., 71.

[8] Apoc. XIII. 14—17; XVI. 13; XIX. 20.

[9] *Recognitiones* II. 9; *Philosophumena* VI. 20. *Constit. apost.* VI. 9.

[10] Apoc. XIII. 11.

menybe szállt Simonról szóló legenda rokon vonásokat árul el azzal az eseménynyel, mely Néró alatt az Icarus szerepét játszó színészszel történt.[1] Az apocalypsis szerzőjének megátalkodott szokása, hogy mindent jelképileg fejez ki, ami az eseményekre sürü homályt vet, de nem igen tévedünk, ha e rendkivüli könyv minden sora mögött a Néró uralkodása alatt lejátszódott napi eseményeket látjuk a legapróbb részletekben képletesen előadva.

A keresztyén öntudat sohasem volt nyomottabb, sohasem gyötörte pihegőbb vágy, mint e pillanatban. Helyzetét átmenetinek és rövid tartamúnak fogta föl. A dicsőségteljes megjelenést várta mindennap, «Ő jön! . . . Egy óra még! . . . Ő közel van! . . .» e szavakat mondogatták egymásnak minden pillanatban.[2] A vértanuság eszméje, az a gondolat, hogy a vértanu a Krisztust pecsételi meg halálával s hogy ez a halál győzelem, általánosan elterjedt.[3] A pogány szemében viszont a keresztyény: test, melyet a kinpadra a természet jelölt ki egyenesen. Nagy hatást ért el ez időben a Laureolus-féle dráma, melyben a főszereplőt, olyas semmirekellő Tartuffe-féle embert, a néző közönség előtt feszitettek meg és vetették egy medve elé. Ezt a drámát a keresztyénségnek behozatala előtt már ismerték Rómában, a 41. esztendőtől kezdve szerepel már, de mindenesetre ugylátszik, hogy abban vonatkozást láttak a keresztyén vértanukra. A kicsinyitő Laureolus név, mely a Stephanos-nak felel meg, adhatott e vonatkozásokra okot.[4]

[1] Sueton *Néro* 12; Dio Chrysostom. Orat. XXI. 9; Juvenalis III. 78—80. V. ö. *Recognit.* II. 9; Juvenalis az ál Icarust görögnek hiszi.

[2] Phil. IV. 5; Jak. V. 8; 1 Petri IV. 7; Zsid. X. 37; 1 Ján. II. 18.

[3] Phil. I. 20; Ján. XXI. 19. H. ö. a *tropaia* kifejezést Caiusnál, idézi Euseb. H. E. II. 25.

[4] Suet. *Caius* 57; Juven. VIII. 186 és köv.; Martial *Spectac.* VII.

HARMADIK FEJEZET.

A judeai egyházak állapota. — Jakab halála.

A rosz akarat, melynek a keresztyén egyház Rómában, sőt talán Kis-Ázsiában és Görögországban is kitéve volt, elhatott egész Judeáig;[1] csakhogy az üldözés itt egészen más okokra vezetendő vissza. A gazdag sadduceusok, a templomnak aristocratiája lépett fel elkeseredetten a jámbor szegények ellen és káromolta a «keresztyén»[2] nevet. Ez idő körül Jakabnak, «az Isten és a Megváltó Jézus Krisztus szolgájának» egy levele járt kézről-kézre, — «az elszéledt tizenkét nemzetséghez» czimzetten.[3] A keresztyén kezdetleges irodalomnak egyik legszebb darabja ez a levél, mely majd az evangyéliomra, majd a Prédikátor szelid és nyugalmas bölcsességére emlékeztet.[4] Az efféle iratoknak eredetisége — tekintettel a közkézen forgó számtalan hamis apostoli levelekre,[5] mindig kétséges. Lehet, a zsidó-keresztyénpárt, mert rendszerint Jakabnak tekintélyével takaródzott, tulajdonitotta neki ezt a levelet, melyből az ujitók elleni czáfolat vágya érzik ki.[6] Bizonyára, ha abban Jakabnak volt is valami része, annak irója még sem ő volt. Kétes, vajjon Jakab tudott-e görögül; az ő anyanyelve a syr;[7] már pedig a Jakab-féle levél az uj testamentomnak egyik legjobban megirt darabja; görögnyelve tiszta s majdnem classicus.[8] Ezt leszámitva, a darab teljesen megfelel a Jakab jellemének. A szerző minden izében zsidó rabbinus; erősen ragaszkodik a törvényhez; a hiveknek gyülekezetét «zsinagógának»[9] nevezi; ellensége Pálnak, levele hangját tekintve a synopticus evangyéliomokhoz hasonlit, melyeket később azon keresztyén körből látunk előjönni,

[1] Jak. I. 2—4, 12; IV. 9; V. 7. s köv. Jakab és Péter levelei a béketürésre irányuló buzditással kezdődnek.

[2] Jab. II. 6—7; V. 1 s köv.

[3] L. alább.

[4] L. főleg a III. fejezet nyelvét, e bájos, a régi héber parabolisták izlésében tartott darabot.

[5] II. Thess. II. 2.

[6] H. ö. Rom. III. 27—28; IV. 2—5; V. 1. Jakab II. 21—24. old.

[7] Euseb. *Demonstr. evang.* III. 5. és 7.

[8] Judás levele ugyanily jellegű.

[9] Jak. II. 2; Tovább V. 14. az *ekklésiá*-t használja.

melynek feje Jakab volt. És mindamellett Krisztusnak neve alig kétszer, vagy háromszor fordul elő benne, mint egyszerü Messiás, ama dicsvágyó túlzások nélkül, melyek Pálnak lángoló képzeletében már megfogamzottak.

Jakab, vagy az a moralista zsidó, ki Jakab tekintélyével takaródzott, mindenekelőtt az üldözöttek kicsiny körébe vezet be bennünket. A megpróbáltatás boldogság, mert a hit tűzpróbája után a békességtűrésre vezet; már pedig a békességtürés, tökélye az erénynek; a tűzpróbát kiállott ember elnyeri az életnek koronáját[1] De egyházi tudósunk főleg a gazdag és a szegény közötti különbséggel foglalkozik. A jeruzsalemi hitközségben némi vetélkedések kaphattak lábra a szerencse kegyeltjei és annak mostoha gyermekei között. Az utóbbiak panaszkodtak a gazdagok keményszivüsége, kevélysége miatt és súgtak-búgtak egymás között.[2]

«Az alázatos testvér gondoljon nemességére és a gazdag az ő alázatosságára; mert a gazdagság elmulik, mint a fűnek virága.[3]... Atyámfiai, ami dicsőséges Urunkban, a Jézus Krisztusban való hitet meg ne elegyitsétek személyválogatással. Ha a ti zsinagógátokba egy ember, akinek aranygyűrű van az ujján és fényes öltözet testén, lép be s ha ugyanoda egy szegény ember lép be rongyos ruhában, s ha amahhoz igy szóltok: «Te ide ülj, e jó helyre,» a szegénynek pedig ezt mondjátok: «Te maradj ott állva» vagy «ülj ide lábaim mellé e zsámolyra,» avagy nem annyit tesz ez, mint különbséget tenni az atyafiak között, és nem igazán biráskodni? Hallgassatok meg, szerelmes atyámfiai: avagy nem választotta-e ki Isten a világi szegényeket, hogy gazdagokká tegye őket a hitben és örökösévé a királyságnak, melyet igért azoknak, akik őket szeretik! És ti még bosszúsággal illettétek a szegényt! Avagy nem a gazdagok zsarnokoskodnak-e fölöttetek és hurczolnak a bíróságok elé? Avagy nem ők káromolják-e ama szép nevet,[4] melyről neveztettek?[5]

A gazdag sadduceusoknak gőgje, romlottsága, kegyetlen durvasága, pompája, tényleg elérte tetőpontját.[6] Az asszonyok pénzért vásárolták meg II. Agrippától a főpapságot férjeik számára.[7] A simoniacus nőknek egyike, Mártha, Boéthus leánya, midőn férje a templomba ment, szőnyegeket teritett le a ház kapujától egész a szen-

[1] Jab. I. 2—4, 12.
[2] V. ö. Jak. IV. 11; V. 9.
[3] Jak. I. 9—11.
[4] Vagyis a «Kristus» név, melyből a *christianus* eredt.
[5] Jak. II. és köv.
[6] Bab. Talm. *Ioma.* 9 a; 35 6.; Derenburg *Hist. de Palest.* p. 234—236.
[7] Igy Boethus leánya Mártha, Gamala fia, Jézus számára. Mischna *Jebamoth.* VI. 4; Bab. Talm. *Jebamoth.* 61. a; *Ioma.* 18. a; *Jos. Ant.* XX., IX. 4. 7; Derenburg *Hist. de la Pal.* 248—49.

tályig.[1] A pontificatus rendkivül elhanyatlott. A világi papok pirultak amiatt, ami tisztük teljesitésében a legszentebb vala. Az áldozás szertartásától undorral fordultak el ezek a ravasz kitanult emberek, mert arra kárhoztatta őket, hogy a mészáros és a nyúzó tisztét végezzék! Többen selyemkeztyűket húztak fel, hogy az áldozat érintése be ne piszkolja kezükön a bőrt. Az egész talmud hagyomány, egyetértőleg e pontban az evangyéliomokkal és Jakabnak leveleivel, úgy állitja elénk a papokat, mint a pompának élő inyenczeket, akik a szegény néppel durván bánnak. A Talmudban megtaláljuk a mesés kimutatást arról, amit egy főpapnak konyhája igényelt; ez túl lép minden valószinüségen, de az uralkodó nézetre vall. «Négy kiáltás harsan fel a templom előcsarnokában, mondja egy hagyomány; az első «Távozzatok innen Élinek utódai; ti bemocskoljátok templomát az Örökkévalónak;» a második: «Távozzatok innen, Issachar, Kaphar-Barkai, akik csak magatokat ismeritek el s akik megszentségtelenititek a menynek megszentelt áldozatait» (ez volt az, aki keztyüs kézzel végezte tisztét); a harmadik: «Tárjátok fel a kapukat, bocsássátok be Ismaelt, Phabi fiát, Pinehas[2] tanitványát, hogy ellássa a főpapi tisztet; a negyedik: «Tárjátok fel a kapukat; ereszszétek be Jánost, Nebediás fiát, az inyenczek tanitványát, hogy torkig lakjék az áldozatokkal.»[3] Egy dal, helyesebben átkozódás a papi családok ellen, melyet ebben az időben szerte hangoztattak Jeruzsalemnek utczáin, maradt fel reánk:

Döghalál szálljon a Boéthus házra!
Döghalál verje meg őket a sok botozásért!
Döghalál szállja meg a Hanannak házát!
Döghalál verje meg őket a pártoskodásért!
Döghalál szálljon a Canthéras házra!
Döghalál verje meg őket a durvaságért!
Döghalál a Phábi Ismael házra!
Döghalál verje meg mindnyáját a zsarnokságért!

Főpapok ők, fiaik sáfárok, hiveik és szolgáik botokkal rontanak ránk.[4]

Nyilt harcz tört ki a gazdag papság, a rómaiaknak barátjai, mely a dús tisztségeket magának és hozzátartozóinak szerezte meg

[1] Midrasch *Eka.* I. 16.

[2] Vonatkozás Éli fiára, aki nyerészkedett az áldozatoknál. Ez a Pinehas, Éli fia, igaz, nem legendai alak, de testvére Hophni inkább rászolgált arra, hogy idéztessék, azonban a szójáték kedvéért választották Pinehast. L. Derenburg *Hist. de Palest.* p. 233—254. jegyz.

[3] Bab. Talm. *Pesachim.* 57. a; *Kerithoth* 28. a.

[4] Tosifta *Menachoth,* ad calcem; Bab. Talm. *Pesachim.* 57. a. Derenburg *Hist. de la Pal.* 233 s köv. old.

és a népre támaszkodó szegény papság között. Véres összekoczczanások történtek mindennap. A papi családok szemérmetlensége és vakmerősége elment odáig, hogy egész nyiltan szedették el embereikkel a piaczokon a tizedet, mely a főpapságnak kijárt; az ellenszegülőket megbotozták, a szegény papság pedig nyomorban sinylődött.[1] Képzeljük már most magunk elé érzelmeit a vallásos, a democraticus zsidónak, aki a próféták igéreteiben birta gazdagságát s akit a templomban (az ő házában!) sanyargatott meg a gyönyörhajhászó és hitetlen papoknak nemtelen szolgaserege! A Jakab köré csoportosult keresztyének magukévá tették ügyét az elnyomottaknak, akik valószinüleg a szent s a nép előtt fölötte kedves emberek (hasidim) közé tartoztak, mint ők. A koldús állapot a hazafiság jelének és erényének tekintetett. A gazdag osztály a rómaiakkal tartott és az igazat megvallva, minthogy a rang s a társadalmi magas állás azoknak kegyétől függött, ahhoz csakis némi apostasia és árulás révén lehetett eljutni. A gazdagok gyülölete tehát a jámborsággal járt. Az éhhalál riasztó kényszere alatt dolgozni kényszerülve a Herodesek müvein, melyekbe a hiuságnak ragyogó fittogtatását látták, a hitetlenek kényének kiszolgáltatott áldozataiúl tekintették magokat a hasidim. A «szegény» ennekutánna anynyi, mint «szent».[2]

«Sirjatok és jajgassatok immár ti gazdagok a nyomorúságok fölött, melyek reátok elkövetkeznek. A ti gazdagságtok megrohadt, a ti ruháitokat megette a moly, aranyatokat és ezüstötöket megfogta a rozsda; azoknak rozsdája tesz tanubizonyságot ti ellenetek[3] és megemészti a ti testeiteket, mint a tűz. Kincset gyüjtögettek az utolsó napokon.[4] Ime a munkásoknak bére, akik megaratták földeiteket, kiált és az aratóknak kiáltása a Seregeknek Urához elhatott. Gyönyörüségben éltetek a földön és bujálkodtatok, olyanok voltatok, mint az állatok, melyek az áldozat napján is esznek. Kárhoztattátok, megöltétek az igazat, noha nem vétett ti ellenetek.»[5]

Ezekben a sajátságos sorokban ott forr, ott buzog már a sociális forradalmak szelleme, melyek nehány év mulva véresre festik majd Jeruzsalemnek falait. A világ elleni undort, mely a kezdetleges keresztyénséget lelkesitette, egyetlen párt sem fejezi ki oly hatalmas erővel. «Szeplőtlenül maradni meg a világtól,» ime ez a legfőbb

[1] Jos. *Ant.* XX., VIII. 8; IX. 2.

[2] L. *Jézus élete.* 187. s köv. (13. kiad.)

[3] Ez a rozsda azt bizonyitja épen, hogy a gazdag fösvény és már nagy ideje halmozza rakásra kincseit.

[4] A kincsgyüjtés, a világ végének közvetlen küszöbén csak esztelenség lehet.

[5] Jak. V. 1 és köv.

szabály.[1] Valaki a világnak barátja, Istennek lesz ellensége.[2] «Minden gonosz kívánság hiú és puszta képzelet.[3] A vég oly közel van: Minek panaszkodjunk egymás ellen? Miért perlekedjünk egymással? Az igazi biró megérkezik; itt áll immár a kapu előtt.[4]

«Nosza immár ti, akik ezt mondjátok: «Ma vagy holnap elmegyünk ama városba és ott egy esztendeig lakunk és kalmárkodunk és nyereségünk leszen» annélkül, hogy tudnátok, mi lesz veletek a másodnapon, mert olyanok vagytok, mint a pára, mely egy kevés ideig látható, azután eltünik, bizony helyesebben teszitek, ha ezt mondjátok: «Ha az Úr akarja és ha élünk, ezt és amazt fogjuk cselekedni!»[5]

Midőn az alázatosságról, a türelemről, a könyörületességről, az alázatosak rajongásáról, az örömről, mely a könnyeken csillog keresztül,[6] beszél, mintha Jézus saját szavainak emléke csendülne meg lelkében. Kiérzik mindamellett, hogy a Törvényre sokat ad.[7] Levelében egész részt[8] szentel annak, hogy Pálnak a cselekedetek hasztalan voltát és a hit által leendő megigazulást vitató tana ellen figyelmeztesse a hiveket.[9] Jakabnak egyik mondása (II. 24.) egyenes tagadása a római levél egyik mondásának (III. 28). A pogányok apostolával szemben (Róm. IV. 1. és köv) Jeruzsálemnek apostola ő s (II. 21. és köv.) azt vitatja, hogy Ábrahám a cselekedetek által igazult meg s hogy a hit cselekedetek nélkül holt betű. A démonoknak is van hitük, de nyilván idvezülni nem fognak. Jakab ellenfelét «hiábavaló embernek»[10] nevezi. Egy vagy két helyen[11] ismét a tévelygésekre utal, melyek már pártokra szaggatták az egyházat s melyek a keresztyén theologiának történetét fogják kitölteni nehány századdal később.

A szenteknek ezt az egyházát magasztos jámborság és megindító keresztyéni szeretet töltötte be. «A tiszta és Isten előtt szeplőtlen vallás, mondotta Jakab, az árvák és özvegyek felkarolásában áll az ő nyomoruságokban.»[12] A betegeknek gyógyitása, főleg az olaj rákenése által,[13] a hivőknek közös tulajdona; sőt e gyógyitásban még

[1] Jak. I. 27.
[2] *Ibid.* IV. 4.
[3] *Ibid.* I. 14 s köv.; IV. és köv.
[4] *Ibid.* IV. 1; V. 7—9.
[5] Jak. IV. 13—15. V. ö. Luk. XII. 15 és köv.
[6] Jab. II. 8 és köv.; IV. 6 és köv.; V. 7 és köv.
[7] *Ibid.* II. 10 és köv.; IV. 11.
[8] *Ibid.* II. 14 és köv.
[9] Ebben Jakab ebionita, L. *Philosoph.* VII. 34; X. 22.
[10] Jak. II. 20. H. ö. a Rabbi Simeon szót, ki Jakabnak kortársa volt.
[11] Jak. I. 22 s köv.; V. 19—20.
[12] *Ibid.* I. 27.
[13] V. ö. Toursi Gerg. I. 41. Az olajjal és az imával való gyógyitás mindig kiválóan semita gyógyszer. Megtaláljuk azt az araboknál is.

a hitetlenek is a keresztyéneknek különös adományát látták[1] Különösen a hitközség vénei birtak arra kiváló képességgel és ez uton lelki orvosokként szerepeltek. Jakab e természetfölötti gyógykezelésnek kiváló fontosságot tulajdonit. A katholikusok majdnem összes sakramentomainak csirája már el volt hintve! A gyónást, melyet a zsidók már nagyideje gyakoroltak,[2] a bocsánatnak és a gyógyulásnak, az akkori kor e két egymástól elválaszthatlan eszméjének kiváló eszközeként fogták fel.[3]

«Szenved valaki ti köztetek? imádkozzék. Öröme vagyon valakinek? énekléssel dicsérje az Istent. Beteg valaki ti köztetek? hivassa az egyház vezetőit és imádkozzanak érette, megkenvén őt olajjal az Urnak nevében és a hitből származott imádság megtartja a beteget és felsegéli őt az Ur és ha bünt cselekedett, megbocsáttatik neki. Valljátok meg tehát büneiteket egymásnak és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyulhassatok. Mert az igaznak imádsága hasznos annak, akiért történik az.»

Az apocryph apocalypsiseket, melyekben oly hatalmas erővel lépnek fel a népnek vallási szenvedélyei, nagy szorgossággal gyüjtögették a rajongó zsidók[4] e kicsiny köreiben, helyesebben ott születtek azok meg azok közelében, majdnem az ő kebelökben, ugy annyira, hogy e sajátszerü iratoknak és az uj testamentom iratainak szövegét egymástól gyakran külön választani alig lehet.[5] E közvetlenül előttük kelt röpiratokat Enoch, Baruch, Mózes tollából eredetteknek tartották. A legkülönösebb hitek a pokolról, a fellázadt angyalokról, a bünbeesett óriásokról, akik a vizözönt hozták a világra, terjedtek el; ezeknek főforrása gyanánt Enoch könyve szerepelt.[6] Ezek a mesék mind az akkori idők eseményeire tartalmaztak vonatkozásokat. A látnok Nóé, ez a jámbor Enoch, akik nem szünnek meg vizözönnel riasztani a könnyelmüeket, azokat, akik az egész idő

[1] L. *a Caphar-Nahum (keresztyén) minim* által eszközölt gyógyitásokat a Talmudban. Ily esetnél a gyógykezelő neve rendszerint Jakab (Jakab Caphar-Schekania, Jakab Caphar-Naboria, Jacab Caphar-Hanania) s a gyógyitást Jézusnak, Pandera fiának nevében végzik. Midrasch *Kohéleth* I. 8; VII. 26; Bab. Talm. *Aboda zara* 27 b; Jeruzs. Talmud *Aboda zara* II. fol. 40 d; *Schabbath* XIV. végén. E hagyományok az első századból valók. L. *Jézus élete* 13. kiad. 506. ol. 3. jegyz.

[2] II. Sám. XII. 13; Levit. V. 1; Zsolt. XXXII; Jos. *Ant.* VIII. V. 6; Mischna *Ioma.* III. 9; IV. 2; VI. 3.

[3] Máté III. 6; Márk I. 5; *Csel.* XIX. 18. H. ö. *Jézus élete* 260 és köv. o.

[4] Jud. 6., 9., 14—15; 1 Petri III. 19—20.

[5] L. *Jézus élete* 13. kiad.; p. XLII—XLIII. 4. jegyz.

[6] 1 Petri III. 19—20, 22; Jud. 6. 9; Apoc. XX. 7; II. Petri II. 4. 11. L. *Enoch* 6 s köv. r. ö. h. a Gen. V. 22-vel; VI. 1. és köv. ol. Byz. István e szónál *Ikonion.*

alatt esznek-isznak, házasodnak, vagyont gyüjtenek,[1] kik lennének mások, ha nem az utolsó napok látnokai, kik hiába emelik fel intő szavukat e frivol nemzedék ellen, mely nem akarja elhinni, hogy a világnak vége elközelgett? Jézus legendája egy külön ággal, földalatti életének korszakával bővült ki. Kutatták, mit tett azalatt a három nap alatt, melyet a sirban töltött el.[2] Azt hitték, hogy ez idő alatt a halállal mérkőzve meg a poklokra szállott alá, a hol a fellázadt és a hitetlen lelkek sinlődtek börtöneikben,[3] hogy ott tanitva járt-kelt az árnyak és a daemonok között és megszabadulásuknak egyengette utját.[4] Ez a felfogás okvetlen szükséges volt arra, hogy Jézus a szó szoros értelmében, egyetemes megváltóként szerepeljen, maga szent Pál is igy fogta fel őt utolsó irataiban.[5] Mindamellett ezek a fictiók nem jutottak be a synopticus evangyéliomokba, bizonyára azért, mert az evangyéliomoknak kerete akkor, mikor azok keletkeztek, már megalkotva volt. Az evangyelmi szövegből kiszorultak tehát és határozott formát csak később, az ugynevezett «Nicodémos evangyéliomában» nyertek.[6]

A keresztyén öntudatnak kiváló munkája ezalatt egész csöndben öltött alakot Judeában és a szomszédos tartományokban. A synopticus evangyéliomok tagról-tagra alakultak lassanként, mint valamely élő organizmus, mely lassanként fejlődik és nyeri el egy titokzatos benső erőnek müködése révén egységes alakját. Volt-e már ebben az időben, melyhez elérkeztünk valami följegyezve Jézusnak tetteiből és szavaiból? Máté apostol, ha csakugyan ő az, akiről szó van, kiadta-e már héberül az Úrnak beszédeit? Márkus, vagy az, aki nevét vette föl, papirra vetette-e már jegyzeteit Jézusnak életéről?[7] Kétséges. Pál legalább bizonyára nem volt birtokában semmi-

[1] V. ö. Luk. XVII. 26 és köv.

[2] E dogma uttörő irányát l. *Csel.* II. 24, 27, 31.

[3] 1 Petri III. 22. Vulgata.

[4] 1 Petri III. 19—20, 22; IV. 6; Jeremiás interpolált része; Justin. *Dial. cum. Tryph.* 72; Iren. III. XX. 4; IV. XXII. 1; XXVII. 2; XXXIII. 1, 12; V. XXXI. 1; Tertull. *De anima* 7, 55; Alex. Kel. *Strom.* VI. 6; Orig. *Contra Cels.* II. 43; Hyppolitus *De Antichristo* c. 26. A protestans theologusok erőfeszitései, hogy az ős keresztyén mythost meggyöngitsék, nem állja ki a kritikát.

[5] Philemon II. 10; Col. I. 20; Ephes. I. 10; IV. 9. Lásd már Rom. XIV. 9. Vesd össze Hermas, *Pászt.* Sim. IX. 16; Alexandriai Kelemen. *Strom.* II. 9. VI. 6.

[6] Ez irat második része. E rész a IV. századnál nem korábbi. H. ö. Sirmium symbolumát Socratesnél *Hist. eccl.* II. 37.

[7] Papias Eusebnél H. E. III. 39. Annak kimutatására, hogy Lukács evangyélioma nem létezett, elég, ha 1. Petri II. 23-át Lukács XXIII. 34-el hasonlitjuk össze.

féle iratnak Jézus szavairól. De ismert-e e tekintetben némi szóbeli vagy emlékezeten alapuló hagyományt? Ily hagyományra mutat nála az urvacsoráról[1] szóló elbeszélés s talán a szenvedésekre és bizonyos pontig a feltámadásra[2] vonatkozólag is volt tudomása ilyesmiről, de már a példabeszédekre és az erkölcsi oktatásokra vonatkozólag mit sem ismert. Jézus az ő szemében engesztelő áldozat, földöntuli lény, aki feltámadt; ő nem moralista. Idézetei Jézusnak szavaiból határozatlanok és nem függnek össze azon beszédekkel, melyeket a synopticus evangyéliomok adnak Jézusnak szájába.[3] Az apostoli levelek, melyeket Pál levelein kivül birunk, nem tartalmaznak semmit, ami ilyen munkának már megjelenésére következtetni engedhetne.

Annyit azomban feltenni mégis lehet, hogy bizonyos elbeszéléseket, mint az Urvacsorára, a szenvedésre, a feltámadásra vonatkozókat, könyv nélkül ismertek és pedig oly szerkezettel, mely kevés eltérést türt meg.[4] A synopticus evangyéliomoknak terve valószinüleg már teljesen zárt egész,[5] de mig az apostolok éltek, oly könyvek, melyeknek azt a hagyományt kellett volna megörökiteniök, melynek egyedüli letéteményesei — hitök szerint — ők valának, az elfogadásra nem számithattak.[6] De különben is, minek megirni Jézusnak életét? Elfog ő jönni nemsokára. A vég előestéjét élő világnak nincs szüksége uj könyvekre. Maradandólag, irásba foglaltan őrizni meg képét annak, akinek vonásai naponként jobban és jobban elhomályosulnak, csupán akkor szükséges, ha a tanuk már elhaltak.[7] E tekintetben, Judea és a szomszédos tartományok egyházai határozott előnyben vannak. Jézusnak beszédeit ott jóval alaposabban és kiterjedtebben ismerték, mint másutt. Bizonyos különbség észlelhető erre vonatkozólag Jakabnak levele és Pál levelei között. Jakabnak kicsiny levelét teljesen evangyéliomi illat hatja át; olykor mintha

[1] 1. Cor. XI. 23 és köv. Pál előadása főleg a Lukácséhoz áll közel.

[2] 1. Cor. XV. 3 és köv.

[3] 1. Thess. IV. 8—9; V. 2, 6; Gal. V. 14; 1. Cor. VII. 10, 12, 25, 40; XIII. 2; II. Cor. III. 6; Róm. XII. 14, 19; XIII. 9, 10. *Csel.* XX. 35. nem bizonyit semmit Pál mellett.

[4] 1 Cor. XI. 23 köv. Jegy. a Passio elbeszélésének hasonlatosságát a negyedik evangyéliomban és a synopticusokban.

[5] Fölötte jellemző, hogy a Jézus földalatti életéről szóló legendát nem öleli fel a tervezet. Már pedig ez a legenda a 60-ik év körül keletkezett.

[6] Iréneus *Adv. haer.* III. 1. ugy hiszi, hogy Márkus csak Péter halála után irt.

[7] A sz. simoni egyház napjainkban ugyanily jelenséget mutat fel. Enfantin halála adta meg a jelt a Saint-Simon felüli müvekre és volt a secta eredete; életében Enfantin nem türt volna el ily iratokat, melyek tekintélyét némileg kisebbitették volna.

Jézus hangjának közvetlen viszhangját hallanók; a galileai élet érzete is egész elevenséggel lép előnkbe.[1]

A jeruzsálemi egyház által közvetlenül kiküldött missiókról semmi történeti tudomásunk sincs. Ez az egyház, már elveinél fogva is, nem lelkesülhetett a hittérítésért. Általában kevés ebionita és zsidókeresztyén missiókról tudunk. Az ebionim korlátolt felfogása körülmetélt missionariusokat ismert el csupán. Azután a kép után ítélve, melyet a II. században kelt, ugyan tulzással vádolt, de a jeruzsálemi szellemet hiven visszatükröző iratokból merithetünk, a zsidókeresztyén prédikátor bizonyos vizsgálaton ment keresztül; megbizonyosodni akartak felőle; próbáknak, hat esztendei noviciatusnak vetették alá,[2] szabályszerü okmányokkal kellett birnia, irásba foglalt hitvallással, mely a jeruzsálemi apostolokéval megegyezett. Ily béklyók mellett termékeny apostoli müködést kifejteni lehetetlen volt; hasonló feltételek mellett, a keresztyénség sohasem terjedt volna el hittérités utján. Igy Jakab küldöttei is, úgylászik, inkább foglalkoztak azzal, hogy Pálnak alkotásait megrontsák, minthogy saját számlájokra uj egyházakat alapitsanak. Bithynia, Pontus, Capadocia egyházait, melyek ebben az időben Ázsia és Galatia[3] egyházai mellett feltünnek, igaz, nem Pál alapitotta, de nem valószinü, hogy azok első sorban Jakabnak vagy Péternek köszönhették létezésöket; hanem igenis ama névtelen hivek prédikálásának, mely valamennyi között a legtermékenyebb volt. Felteszszük ellenben, hogy Bataneát, a Haurant, Decapolist, általában a Jordántól keletre eső részt, mely nemsokára a zsidókeresztyénség központi erősségévé növi ki magát, a jeruzsálemi egyház avatott hivei téritették meg. Ez oldal felé nagy gyorsan érték el a római uralom határát. Már pedig az arab vidékek egyáltalán nem voltak alkalmas talaj az uj hit terjesztésére, az Arsacidák jogara alatt álló tartományok pedig zárt sorompóval vették magokat körül a római vonal felől. Az apostolok geographiája igen kis térre szoritkozik. Az első keresztyének nem gondolnak sem a barbár, sem a persa világra; még az arab világ is alig létezik előttük. Szent Tamás missiója a Pártusoknál, szent Andrásé a Scytháknál, szent Bartholomeusé az Indiákon a legenda körébe tartoznak. Az első idők keresztyéni képzelete nem igen fordul kelet felé; az apostoli járatok

[1] Jegy. Jak. I. 6, 27; II. 1 és köv. 8, 10, 13; IV. 11 és köv., 13 és köv., V. 12. s főleg V. 14 és következő, melyek a betegek gyógyitásában és a bünök bocsánatában a synopticus eszmékkel annyira megegyeznek. Jegyezd még meg Jakabnál a szegénység iránti rajongást és a gazdagok gyülöletét.

[2] Jakab tanuságtétele az ál Kelemen-féle homiliák élén. 1. §. V. *Pál ap.* 292. old.

[3] 1. Petri I. 1.

czélja a nyugat legvégső pontja felé tört;[1] keleten, a missionariusok már ezt a határt elértnek tekintették.

Valjon Edessa már az első században hallotta-e megcsendülni Jézusnak nevét? Osrhoén vidékén volt-e már e korban syrül beszélő keresztyénség? Azok a mesék, melyekkel ez az egyház bölcsőjét körülvette, e pontra nézve mi bizonyosra sem engednek következtetni.[2] Igen valószinü azonban, hogy a judaismusnak e tájakkal fennállott összeköttetései[3] révén terjedt tovább a keresztyénség. — Samosate és Comagéne már korán mutat fel az egyházhoz tartozó, vagy Jézus iránt legalább kedvezőleg hangolt,[4] tanult embereket. Az Eufrates vidékén mindenesetre Antiochiából terjedt el az uj hit.[5]

A kelet felett összetornyosult fellegek megzavarták a hitnek békés tovaterjedését. Festusnak jó administratiója tehetetlennek bizonyult azzal a bajjal szemben, melyet Judea szivében hordozott. A rablók, a zeloták, az orgyilkosok, a csalók mindenféle faja özönölte el az országot. Husz más között egy olyan varázsló is lépett fel, aki azt igérte, hogy a nép bajainak véget vet s azt megszabaditja, ha a pusztaságba követi őt. Követőinek hada a római katonák fegyvere alatt veszett el;[6] de azért a hamis prófétákba senki sem únt bele.

[1] L. *Pál apostol.* 493 és a köv.

[2] Az edessai püspökök szabályszerű névsora 300 körül kezdődik. L. Assemani *Bibl. or.* I. p. 424 és köv. Amit Curetonnál olvasunk, *Ancient syriac documents relative to the earliest establischment of christianity in Edessa* (London 1864.) p. 23. 61, 71—72., telve van anachronismussal és ellenmondásokkal. Mindaz, ami Thaddeusnak vagy Adensnak (e második név az elsőnek aliteratiója) apostolságára és Abgar Uchamas keresztyénségére vonatkozik, apocryph és mesés. Az ál Lebubna Edessából Curetonnál id. m. p. 6—23. (v. ö. u. ott 108—112); ugyanaz armén fordításban kiad. Alishan (Velencze 1868) és Langloisnál *Col. des hist. de l'Arm.* I. 313 s köv. (Cureton p. 166.) H. ö. Khoreni Mózes *Hist. d'Arm.* II. r. 26—36; Byz. Faustus III. 1; *Geneal. de la fam. de saint Greg.* 1. (Langlois, Col. idézett h. II.); Euseb. H. E. I. 13; II. 1; Assém, *Bibl. or.* I. 318; III. 1. r. 289, 302, 611. old. Nicephoros II. 7, 40. Sz. Ephrem. *Carmina nisibena* p. 138. (kiad. Bickell); Lequien, *Oriens christ.* II. col. 1101—1102. Scherbil és Barsamia vértanúk actái, kik Trajanus alatt haltak meg (Cureton. id. m. p. 41—72; v. *Acta SS. Jan.* II. p. 1026), nem birnak nagy súlylyal. A *Peschito* adata a 2-ik századból való. Bardesanus, igaz, egy széles körben elterjedt keresztyénségről szól az ő korát megelőző időből.

[3] Gondoljunk arra, ami az adiabénei királyi család tartózkodására Jeruzsalemben vonatkozik.

[4] Serapion fiának, Maranak levele Curetonnál *Spicil.* syr. 73, 74. old. Ez irat valószinüleg 73-ból való.

[5] Az ál Lebubna Curetonnál *op. cit.* p. 23; Langloisnál p. 325. Edessa és a Tigris menti Seleucia kezdetben Antiochia egyházi felsőbbségét ismerték el. Assémani *Bibl. or.* II. p. 396., III. 2. r. DCXX. o. Lequien, *Or. christ.* II. col. 1104—1105.

[6] Jos. *Ant.* XX., VIII. 10; B. J. XIV. 1.

Festus a 62. év elején halt meg Judeában. Neró Albinust rendelte ki utódjául. Ugyanekkor II. Herodes Agrippa a főpapi tisztet elvette József Cabitól, hogy azt Hanannak adja oda, ama hires Hanan vagy Annaniás fiának, akinek Jézus halálában a legnagyobb része volt. Ötödik fia volt ez már Ananiásnak, aki ezt a tisztet viselte.[1]

Ifjabb Hanan gőgös, durva, vakmerő ember volt. A sadduceismusnak igazi hajtása, hű kifejezője ennek a kegyetlen és emberietlen sectának, mely tűrhetlen és gyülöletes hatalmat gyakorolni mindig kész volt. Jakabot, az Úrnak testvérét, Jeruzsalem ugy ismerte, mint a szegényeknek heves védelmezőjét, mint a régi vér szerinti prófétát, a gazdagok és a hatalmasok ostorozóját[2] Hanan halálra szánta. Felhasználva Agrippa távollétét és azon körülményt, hogy Albinus még nem érkezett meg Judeába, összehivta az itélőszéket ülő sanhedrint s megidézte Jakabot nehány társával együtt. A törvény megsértésével vádolták őket; az itélet megkövezésre szólt. A sanhedrin egybehivásához Agrippa jóváhagyására volt szükség,[3] sőt Albinus nélkül sem történhetett volna meg a halálos itéletnek végrehajtása; az erőszakos Hanan azomban tultette magát minden határon. Jakabot tényleg megkövezték, a templom közelében. Midőn már alig lélegzett, egy kallozó leütötte a fejét bunkós botjával, melyet a kelmék töréséhez használt. Mondják, kilenczvenhat éves volt.[4]

Ennek a szent embernek halála igen rosz vért szült a városban. A valódi phariseusok, a Törvénynek pontos követői, megbotránykoztak. Jakabot mindenki tisztelte; azt tartották róla, hogy könyörgéseinek hatása rendkivüli. — Mondják, hogy egy rechabita (valószinüleg egy esseni) vagy mások szerint Simon, Clopasnak fia, Jakabnak unokaöcscse, igy kiáltott fel, mialatt kövezték: »Hagyjátok abba; mit cselekesztek? Hogyan! Ti megölitek az igazat, aki Ti értetek imádkozik?« Ezsaiás III. 10. versével feleltek neki: »Elnyomjuk az igazat, mert alkalmatlan nekünk; ime, az ő cselekedeteiknek gyümölcsével élnek«. Halálát héber elégiákban énekelték meg, me-

[1] Jos. *Ant.* XX. IX. 1. Josephus, a *Zsidók háborujában* ifjabb Hanánról nagy magasztalással beszél (B. J. IV., V. 2); de a műből kiérzik a törekvés, mindenkit feldicsérni, akiket a jeruzsalemi lázadók meggyilkoltak. Az *Antiquitates* e tekintetben több hitelre tarthatnak igényt.

[2] Jak. V. 1. és köv. Nem lehetetlen, hogy e darab Jeruzsalemben mint jóslat köröztetett. A vers egy Josephus által elbeszélt esetre utalni látszik. *Ant.* XX., VIII. 8; IX. 2.

[3] E mondatban *chóris tés ekeinou gnómés, ekeinoú* a királyra történhetik utalás, ez a magyarázat inkább megfelelő, mint az, amit annak szervezetéről külömben tudunk.

[4] Jos. *Ant.* XX., IX. 1; Hegesippos Eusebnél H. E. II. 23. és IV. 22; Alex. Kel. Eusebnél H. E. II. 1; Epiph. *haer.* LXXVIII. 14. Hegesippos elbeszélése legendaszerű a részletekben.

lyek bibliai idézetekre és az Obliam névre vonatkozó utalásokkal telvék.[1] Majdnem mindenki sietett közbevetnie magát II. Herodes Agrippánál, hogy a főpap garázdálkodásainak véget vessen. Albinus akkor értesült Hanan merényletéről, midőn Alexandriából már elutazott Judea felé. Fenyegető levelet irt Hanannak, utóbb elmozditotta. Hanan ilyenformán csupán három hónapig viselte a főpapi tisztet. A csapásokat, melyek nemsokára a nemzetre zúdultak, igen sokan Jakab megöletésének tudták be.[2] A keresztyének azomban az apostol halálában az idők jelét látták, tanujelét annak, hogy a végső katasztrófák napja elközelget.[3]

A rajongás tényleg rendkivüli fokot ért el Jeruzsálemben. A fejetlenség idejét élték; a zeloták, bár megtizedelték őket, voltak urai a helyzetnek. Albinus csak árnyéka volt Festusnak; csupán arra gondolt, hogy a rablók jóakaratát pénzen vásárolhassa meg.[4] Mindenfelől hallatlan számban szaporodtak meg a gonosz előjelek. A 62. év vége felé történt, hogy bizonyos Jézus, Hanánnak fia, uj Jeremiásként éjjel-nappal ezzel a kiáltással futotta be Jeruzsalemnek utczáit: Szózat hallatszik Kelet felől! «Szózat Nyugat felől! Szózat az égnek négy tája felől! Szózat Jeruzsalem és a templom ellen! Szózat a vőlegények és a menyasszonyok ellen! Szózat az egész nép ellen!» Megkorbácsolták, egyre azt kiáltotta. Megvesszőzték ugy, hogy csontjai is kilátszottak, minden ütésre egyre azt kiáltotta: «Jaj! Jaj neked Jeruzsálem!» Sohasem beszélt senkivel. Mindig azt hajtogatta: «Jaj! Jaj neked Jeruzsalem!» anélkül, hogy kis ujjal is bántalmazta volna azokat, akik ütötték, vagy egy szóval is megköszönte volna a nyujtott alamizsnát. Igy folytatta ezt egész az ostromig, anélkül, hogy hangja valaha is meggyöngülni látszott volna.[5]

Ha ez a Jézus, Hanánnak fia nem volt tanitványa Jézusnak, jóslatszerü kiáltása legalább is hüen fejezte ki azt, ami a keresztyén öntudat mélyén rejtőzött. Jeruzsalem felett összecsaptak a habok. Ezt a várost, mely megöli a prófétákat, megkövezi azokat, akiket elküldtek hozzá, megostorozza az egyiket, keresztre feszíti a másikat, ettől kezdve megfogta az átok. Ebben az időben keletkeztek azok a kicsiny apocalypsisek, melyeket egyesek Énochnak,[6] mások Jézusnak

[1] Nyomai látszanak meg ennek a Hegosippostól fenmaradt darabban.

[2] Josephus és Euseb. id. hely. L. *Pál apostol* p. 80., 4. jegyz.; l. az Origines által a Josephus-féle részeken történt hozzáadást.

[3] Jakab halálára láthatunk vonatkozásokat Máté XXIV. 9; Márk XIII. 9. és köv.; XXI. 12 és köv.-ben.

[4] *Jos. Ant.* XX., IX.; B. I., II., XIV. 1.

[5] Joseph. B. I., VI., V. 3.

[6] V. Barnabás levele 4., 16. (görög szöveg) egybevetve Máté XXIV. 22; Márk XIII. 20. L. *Jézus élete* 13. k. p. XLII., XLIII. 4. jegyz.

tulajdonitottak s a melyekben Jézusnak, a Hanan fiának kiáltásaihoz fölötte hasonlókra találunk.[1] Ezek a darabok később a synopticus evangyéliomokba jutottak be, akként előadva, mintha e beszédeket Jézus tartotta volna életének utolsó napjaiban.[2] Lehet, hogy az a jelszó: hagyjuk el Judeát és meneküljünk a hegyek közé, már kiadatott;[3] a synopticus evangyéliomokon tényleg a halálos aggodalmak jele huzódik végig, olyan az rajtok, mint az anyajegy; eltörülhetlen. Jézus nyugodt tanai közé a komor apocalypsisnek szinfestései vegyülnek, nyugtalan és zavart képzelődésnek baljóslatu előérzetei. De a keresztyéneknek szelid kedélye megtudta menteni azokat azoktól az őrültségektől, melyek a nemzetnek többi s a messiási eszmékkel szintén eltelt részét tartották izgalomba. Reájuk nézve a Messiás megérkezett; ott volt a pusztában, a mennyekbe lakozott már harmincz év óta, azok a csalók és rajongók, akik a népet magukkal ragadni kisérelték meg az ő hátuk mögött, az ő szemökben hamis keresztyének, hamis próféták.[4] Jakabnak s talán más testvéreknek halála[5] különben is arra inditotta őket, hogy ügyüket a judaimus ügyétől elkülönitsék. Mindenki gyülöletének kitéve, a Jézus tanaira gondolva, kerestek vigasztalást. Többek állitása szerint Jézus előre megmondotta, hogy a megpróbáltatások viharában az ő fejöknek egyetlen szála sem fog elveszni.[6]

A helyzet oly bizonytalan volt, annyira érezték, hogy egy katasztrófa előestéje előtt állanak, hogy a jeruzsálemi egyház fejévé Jakab helyébe közvetlenül senkit sem választottak meg.[7] Az «Úrnak többi testvérei», Judás, Simon, Clopasnak fia látták el s vezették tovább a hitközség ügyeit. A háboru után ezek köré gyülekeztek Judeának összes hivei.[8] Jeruzsálem életéből már csak kilencz év van hátra és jóval a végzetes óra előtt, vulkáni kitörés fogja szerteszét vetni a jámbor zsidóknak kicsiny csoportját, akiket Jézusnak emléke füzött egymáshoz.

[1] Has. ö. főleg *phóné epi nymphioús kai nymphas* (Jos. l. c.) Máté XXIV. 19-el; Márk XII. 20-al; Luk. XXI. 23-al.

[2] Máté XXIV. 3 és köv., Márk XIII. 3 és köv., Luk. XXI. 7. k.

[3] Máté XXIV. 16; Márk. XIII. 14; Luk. XXI. 21.

[4] Has. ö. Jos. *Ant.* XX., VIII. 6, 10-et Máté XXIV. 5, 11, 23, 26-al; Márk XIII. 6, 21, 22-el; Luk. XXI. 8-al.

[5] *Tinas heterous* mondja Josephus *Ant.* XX., IX., 1. De nem bizonyos, hogy e «nehányan mások» keresztyének voltak.

[6] Luk. XXI. 18—19.

[7] Euseb. *Hist. eccl.* III. 11.

[8] Euseb. H. E. III. 11; IV. 5, 20, 22. (Hegesippos után) *Const. apost.* VII., 46.

NEGYEDIK FEJEZET.

Pál utolsó működése.

Pál ezalatt a fejedelem és romlott környezetének különczködései által félig tönkre silányitott adminisztratió lassuságait szenvedte keresztül. Timotheus Lukács, Aristarchos és bizonyos hagyományok szerint, Titus voltak mellette. Tychicust ujból maga mellé vette. Bizonyos Jézust, kit Justusnak is hivtak[1] s aki körülmetélt volt, továbbá Demetriust vagy Demást, körülmetéletlen proselytát,[2] aki, ugylátszik, Thessalonikából származott és egy bizonyos Crescentiust találjuk még közvetlen közelében, mint segitő társait.[3] Markus, aki szerintünk, Péterrel érkezett Rómába, ugylátszik, kibékült vele, akivel első apostoli müködése alkalmával meghasonlott s hevesen szakitott;[4] a közvetitő szerepét játszotta valószinüleg Péter és a pogányok apostola között.[5] Annyi bizonyos, hogy Pál ebben az időben, sehogysem volt megelégedve a zsidókeresztyénekkel; nem látta őket szivesen maga körül s azt mondta, hogy használható munkatársat nem tudott találni közöttük.[6]

Nagyszabásu módosulásokon, melyeket talán a birodalom fővárosában, az eszmék e központi összefutó helyén, kötött ujabb ismeretségek és viszonyok keltettek fel, ment keresztül ez időben, melyben vagyunk, Pálnak gondolkozása, minek nyomait életének ebben az időszakában megirt levelein látjuk meg legjobban, ha azokat a második és a harmadik hitterjesztő ut alkalmából kikerült levelekkel hasonlitjuk össze. A különbség szembeszökő. A keresztyén tan belső fejlődése sebesen haladt előre. E termékeny esztendők nehány hónapja alatt a theologia nagyobb utat hagyott hátra haladtában, mint századokon keresztül. Az uj tan egyensuly után tört és toldásokkal,

[1] H. e névre vonatkozólag a zsidóknál *Corp. inscr. gr.* 9922. sz. *Bereschith rabba* sect. VI.

[2] E körülmény a Kol. IV. 11. és 14. egybevetéséből tünik ki.

[3] Kol. I. 1; IV. 7, 10, 11, 14; Philemon I. 24; Eph. VI. 21; II. Tim. (apocryph) IV. 9—12.

[4] L. *Pál apostol* 20., 32. old.

[5] Kol. IV. 10; Philem. 24; II. Tim. IV. 11; 1. Petri V. 13.

[6] Kol. IV., 11.

támaszokkal rakta körül gyönge részeit minden felől. Mint az állat a nemzés válságos perczeiben, uj tagot hajtva, uj szervet teremtve, egy-egy fölös részt elvetélve, hogy az élet harmoniáját elérhesse, vagyis ama helyzetet, ahol az élő lényben minden megfelel egymásnak, kiegészíti, támogatja egymást.

A mindent megemészteni vágyó tevékenység lüktetései közben arra, hogy az időket mérlegelje és ugy találja, hogy Jézus megjelenni egyre késik, mindeddig nem ért reá Pál; de a fogságban eltöltött hónapok arra kényszeritették, hogy mintegy önmaga körül forduljon meg. Másfelől az öregség is kezdte bántani már;[1] a szenvedély lángolására bizonyos levert érettség következett. A reflexió vette át az uralkodást és elméletbe szőtte az eszméket. A prakticus ember mystikus, theologisáló, szemlélődő lesz. A vak és visszafelé haladni teljesen képtelen meggyőződés parancsoló kényszere alatt nem tudta elfojtani megdöbbenését olykor a fölött, hogy az ég nem akar megnyilni gyorsabban, az itélet nap harsonája nem zendül föl korábban. Pálnak hite meg nem rendült, de támaszok után tört. Eszméje a Krisztusról módosult. Az ő álma ettől kezdve nem annyira az embernek fia, aki megjelenik a felhők között és vezeti az egyetemes feltámadást, hanem az istenséggel egy testté lett Krisztus, aki abban él, azzal cselekszik. A feltámadás előtte többé nem a jövőben van; de már megtörtént.[2] Az egyszeri változás az eszme világában, további változásokat szül szakadatlanul; lehet valaki a legszenvedélyesebb, de a legingatagabb is egyszerre. Annyi bizonyos, hogy a végső apocalypsisnek és a feltámadásnak képei, melyek azelőtt annyira szivéhez nőttek Pálnak és a melyek ott szerepelnek a második és a harmadik hittérítő ut alatt megirt levelek majdnem minden oldalán, sőt a philippi levélben is,[3] a fogságában szövegezett utolsó irataiban a második helyre szorultak.[4] Egy isteni lényként felfogott Krisztusnak theoriája lép helyébök, theoria, mely nagyon hasonlit a Logos theoriájához, mely később a Jánosnak tulajdonitott iratokban találja meg végleges formáját.

Ugyanily változás észlelhető az irályban is. A fogságban kelt levelek nyelve bővebb, de erejéből kissé veszitett. A gondolatot kisebb erővel fejezi ki. A szavak tára észrevehetőleg elüt Pálnak első szótárától. A János-féle iskolának kedvelt kifejezései »világosság«, »sötétség«, »élet«, »szeretet« stb. lesznek uralkodókká.[5] A gnosticismusnak synkreticus bölcsészete már érezhető. A megigazulás kérdése

[1] Philem. 9.
[2] Kol. II. 12; III. 1. L. azonban II. Tim. II. 18.
[3] Phil. I. 6; II. 16; III. 20 és köv.: IV. 5.
[4] Kol. III. 4.
[5] Kol. I. 12, 13; III. 4; Ephes. V. 8, 11, 13. H. ö. Phil. II. 16.

a Jézus által nem oly élénk többé; a hit és a cselekedetek harcza elsimulni látszik az ismeret és a kegyelemből alkotott keresztyéni élet egységében.[1] Krisztus, mint a mindenség központi lénye, a két keresztyénségnek tagozatát saját istenitett személyében egyezteti ki. Bizonyára nem minden indok nélkül vették gyanuba az efféle iratok eredetiségét; de e mellett oly erős bizonyitékok szólnak,[2] hogy mi a gondolatban és az irályban mutatkozó változást, melyről szólunk, inkább a módszer természetes haladásának tudjuk be Pálnál. Ennek az uj nyelvnek csiráját megtaláljuk már Pálnak korábbi és bizonyára eredeti irataiban. »Krisztus« és »Isten« majdnem synonimokként váltják fel egymást; Krisztus isteni munkát végez; mint Istenre hivatkoznak reá; ő a köteles közvetitő Isten előtt. A Jézushoz élénken ragaszkodó buzgalom ő reá vezette vissza az összes theoriákat, melyeket a zsidó világ valamely részében divatba hoztak. Olyan ez, mintha napjainkban oly ember lépne fel, aki a democratia fölötte különböző irányzatainak mindenben megfelel. Párthivei igy szólnának egyesekhez: »Ti a munka szervezéséért hevültök, a munka szervezete ime: ő«, — másokhoz: »Ti a független erkölcs hivei vagytok; ime a független erkölcs megtestesülése: ő«, — ismét másokhoz: »Ti a közös munkálkodást hirdetitek; a közös munkálkodás ime ő«, — ismét másokhoz: »Ti a kölcsönös felelősség elveért buzogtok; a kölcsönös felelősség elve ime ő».

Pálnak uj elméletét lehetőleg a következőkben lehet összefoglalni:[3]

Ez a világ a sötétségnek, vagyis a Sátánnak és pokoli hierarchiájának, mely betölti a légkört, a birodalma. A szentek birodalma viszont a világosságnak birodalma. Ám a szentek nem saját érdemeik miatt (Krisztus előtt mindnyájan káromolták Istent) lettek szentekké, hanem azért, mert Isten, az ő szeretett fiának, a Jézus Krisztusnak érdemeit betudta nekik. Isten fiának a keresztfán kiontott vére az, mely eltörli a bűnöket, kiengesztel minden teremtményt Istennel és a béke uralmát alapitja meg a menyben és a földön. A Fiu képmása a láthatatlan Istennek, az első szülött az összes teremtmények között; ő benne, ő általa teremtetett minden, a mennyei és földi, látható és láthatatlan dolog, koronák, hatalmak, uralmak.[4] Ő mindenek előtt létezett és minden ő benne létezik. Az egyház és ő egy test, melynek ő a feje. Valamint minden dologban őt illeti meg

[1] Kol. I. 10; III. 9—10; Eph. II. 8—10. fej. v. *Ex ergón* s nem többé *ex ergón nomou* (Gal. II. 16.) mi semmi értelemmel sem birna a tiszta hellenisták előtt.

[2] L. *Pál apost.* Bev. p. VII. és köv.

[3] A kolossaei és az ephesusi levél egészen.

[4] Az angyalok osztályai. H. ö. Róm. VIII. 38; 1 Kor. XV. 24; 1 Petri III. 22; *A tizenkét pátr. test.* Lévi 3 és köv.

az első rang, úgy lesz ez a feltámadásnál is. Az ő feltámadása az egyetemes feltámadásnak kezdete. Az istenség teljessége testet öltve lakozik ő benne. Jézus tehát az ember-isten, a teremtésnek némileg első pásztora, akinek helye ott van Isten és az ember között.[1] Mindazt, amit a monotheismus az ember viszonyának mond Istenhez, Pálnak mostani theoriája szerint, az ember viszonyának nevezhető a Jézushoz.[2] Jézusnak tisztelete, mely Jakabnál nem lépi át az angyalok vagy arkangyalok[3] iránt köteles tiszteletet, Pálnál valóságos istenimádása emelkedik, aminővel eddig egyetlen zsidó sem vett körül egy asszonytól született fiút.

A titkot, melyet Isten örök időktől fogva készitett elő: az idők teljességének elközeledtével, az utolsó napok szentjei előtt tárta fel. Elérkezett a percz, melyben mindenkinek a Krisztus művét kell teljessé tennie; már pedig Krisztusnak művét a szenvedés teszi teljessé; a szenvedés tehát adomány, melynek örvendezni, melylyel dicsekedni kell. A keresztyén, midőn részes a Jézusban, az istenség teljességével[4] telik meg, miként ő. Jézus, midőn feltámadt, mindent életre hivott magával. A válaszfalat, melyet a Törvény Istennek népe és a pogányok közé emelt, Jézus ledöntötte; az emberiség két részének kibékitése által egy uj emberiséget alkotott; a régi gyülölségeket ő oltotta ki a keresztfán. A Törvénynek szövege olyan, mint egy adóslevél, melyet az emberiség el nem fogadhatott; Jézus megsemmisitette ennek az adóslevélnek értékét, odaszegezve azt a keresztfához. A Jézus által teremtett világ tehát egy teljesen uj világ; Jézus a sarkköve a templomnak, melyet Isten magának emelt. A keresztyén meghalt a földre nézve, eltemettetett a Jézussal; az ő élete Isten ölén nyugoszik a Krisztussal. Krisztusnak megjelenését és osztályossá tételét az ő dicsőségében várva, sanyargatja testét, kiöli abból az összes természeti vágyakat, ellenszegül a természetnek mindenben, leveti a «régi embert», hogy felöltse «az ujat», aki Teremtőjének képét viseli. E szempont mellett nincs többé görög, sem zsidó, körülmetélt, sem körülmetéletlen, barbár, sem skytha, rabszolga, sem szabad; Krisztus minden; mindenben a Krisztus él. A szentek azok, akiknek Isten, kegyelemből, Krisztusnak érdemeit tudta be s akiket igy gyermekeivé szemelt ki eleve, mielőtt a világ létezett volna. Az egyház egy, — miként Isten maga is egy; Krisztus testének kiépitésén munkálkodik; az összes dolgoknak végczélja a tökéletes ember, aki Krisztusnak összes tagjaival bir, midőn Krisztus

[1] Philo is az igét *hémon tón atelón Theos*-nak nevezi *Legis alleg.* III. 73.

[2] A Kol. II. 2. versből vonom ezt le. E vers végét helyesen olvasni teljesen lehetetlen s ezért nem lehet érvelni belőle tovább.

[3] Jak. I. 1.

[4] *Plérôma.* Kol. II. 10; Ephes. III. 19; h. ö. Ján. I. 16.

egy az ő mintájára ujjászületett emberiségnek lesz már valóban a feje, egy emberiségnek, mely egymásba kapcsolt és egymással szemben kölcsönösen alárendelt tagoknak sorozata utján nyeri tőle a mozgást és az életet. A légi sötét hatalmak harczra kelnek, hogy megakadályozzák e korszaknak bekövetkezését. Irtózatos küzdelem fog lezajlani közöttük és a szentek között. Nehéz egy nap leend ez; de a Krisztusnak adományaival felfegyverkezett szentek diadalával fog az végződni.

Efféle tanok nem dicsekedhetnek azzal, hogy teljesen eredetiek lennének. Megtaláljuk azokat részben Egyptom zsidó iskoláiban, és különösen Philónál. Ez az isteni felsőbb lénynyé alakult Krisztus nem más, mint az alexandriai zsidó bölcsészetnek logosa, a chaldaicus parafrazisok memera-ja, ős typusa minden dolognak, aki által teremtettek mindenek.[1] Ezek a légi hatalmak,[2] melyeknek a világ uralma ki van szolgáltatva,[3] e félszeg, mennyei és pokoli[4] hatalmi rangsorozat a zsidó kabbala és a gnosticismus rangsorozata. Ez a titokzatos pléroma, Krisztus müvének ez a végső czélja, nagyon hasonlit amaz isteni pléromához, melyet a gnosis a mindenség rangfokozatának csúcspontjára helyez. A gnosticus és kabbalisticus theosophia, melyet a monotheismus mythologiájaként vehetünk, s amelyet már Gittoni Simonnal kisarjadzani véltünk, az első századtól kezdve lép fel jellemző sajátságaival. Visszavetni rendszeresen a II. században mindama okiratokat, melyekben hasonszellemnek nyomaira bukkanunk, igen elhirtelenkedett dolog lenne. Ez a szellem meg volt csirában Philonál és a kezdetleges keresztyénségben. Krisztus theosophicus fogalmának az embernek Fia messiási felfogásából szükségszerüleg kellett kifejlődnie, midőn egy hosszas várakozás után nagyonis nyilvánvalóvá lett, hogy az embernek Fia nem jött el. Pálnak megdönthetlenül eredetieknek elismert leveleiben találunk bizonyos vonásokat, melyek nem sokkal maradnak a fogságban megirt levelekben előforduló tulzások mögött.[5] A 70. év előtt megirt

[1] Philo, *De profugis* 2, 19, 20, 26; *Vita Mosis* II. 12; *De mundi opif.* 4—8; *De confus ling.* 14, 19, 28; *De migr. Abr.* 1—2; *De somniis* I. 13, 37, 41; II. 37; *De monarchia,* II. 5; *Quod. Deus immut.* 6, 36; *De agric. Noe.* 12; *De plant Noe.* 2, 4; *Legis alleg.* II. 18; III. 31, 59—61; *De cherubim.* 11, 35; *De mundo,* 2, 3; *Quis rer. div. haeres,* 26, 38, 42, 44, 48; *De poster Caini,* 35; fragm. Eusebnél *Praep. evang.* VII. 13; Damascusi Jánosnál (Mangey II. p. 655.)

[2] Philo *De somnis,* I. 22; *A tizenkét apost. test.* Lévi 3; Benjamin 3; Mischna, *Aboth.* V. 6; Babyl. Talmud *Beracoth* 6, a; Tanhuma, a *Mischpatim* rész vége; Jalkut Jobról 913. §. H. ö. Plutarch, *Quaest. rom.* 14.

[3] H. ö. Jamblicus, *De myst. Aegypt.* II. 3. p. 41—43; Gale, *Salamon Testám.* Fabriciusnál, *Cod. pseud.* V. T. I. 1047.

[4] V. ö. I. Petri III. 22; Ignatii (ut fertur) *ad Tralliános* Epist. 4, 5.

[5] Például II. Kor. IV. 4. A Satán «e világnak istene.» H. ö. Ján. XII. 31.

zsidókhoz czimzett levél ugyanazon törekvést árulja el, s Jézust a metaphysicai elvonások világába kivánja helyezni. Mindez, még magasabb fokban lesz érezhető, ha majd a János-féle iratokról fogunk szólani. Pálnál, aki egyáltalán nem is ismerte Jézust, a változás a Krisztus eszméjében bizonyos tekintetben elkerülhetlen volt. Mialatt az első mester hagyományával biró iskola megalkotta a synopticus evangyéliomok Jézusát, a rajongó ember, aki csak álomképeiben látta a keresztyénségnek megalapitóját, hova tovább emberfölötti lénynyé alakitotta azt át, némi metaphysicai őserővé, aminő sohasem élt.

Ez az átalakulás végül nem ment végbe egyedül Pálnak eszme világában. A tőle eredt egyházak ugyanez ösvényen lépkedtek. Főleg Kis-Ázsia egyházai fejtettek ki nagy tevékenységet eme némileg titkos munka terén, mely Jézus istenségéről a legtulzóbb eszméket volt hivatva megteremteni. Ez különben érthető. A keresztyén család előtt, mely a Tiberiás tavi kicsiny családias körből származott, Jézus mindig Istennek szeretett fia maradt, akit ott láttak járni-kelni az emberek között az ő elragadó modorával és finom mosolyával; de midőn Phrygiának néhány félreeső vidékén lakó embereknek prédikálták a Jézust, midőn a prédikátor kijelentette, hogy a mestert sohasem látta és ugy tett, mintha annak földi életéről majdnem semmit sem tudna,[1] mit gondolhattak a jó és naiv hallgatók arról, akiről hirdettek nekik? Hogyan képzelhették el őt maguknak? Mint egy bölcset? mint egy szeretetre méltó és vonzó mestert? Ez nem az az alak, akit Pál leirt. Pál nem ismerte, avagy ugy tett, mintha nem ismerte volna a történeti Jézust. Mint a Messiást, mint az embernek Fiát, akinek az Urnak ama nagy napján, a felhők között kell megjelennie? Ezek az eszmék idegenek valának a pogányok előtt és a zsidó könyvek ismeretét tételezték fel. Az az alak, mely az egyszerü vidéki emberek szeme előtt a leggyakrabban megvillant kétségkivül egy testet öltött alak, egy Isten, aki emberi formát öltött magára és itt járt-kelt a földön.[2] Ez az eszme nagyon otthonos volt Kis-Ázsiában. Tyanei Apollonius a maga hasznára fogja kizsákmányolni azt csakhamar. Arra, hogy az elképzelés e módját a monotheismussal összhangba hozzák, csupán egy mód kinálkozott: úgy fogni föl Jézust, mint testet öltött isteni lényt, mint az egy Istennek némileg megfelezését, aki emberi alakot öltött, hogy az isteni tervet megvalósitsa. Nem szabad felednünk, hogy nem vagyunk többé Syriában. A keresztyénség a szemita földtől, a képzelettől és a mythologiától ittasult fajnak birtokába ment át. Mahomed próféta

[1] II. Kor. V. 16.

[2] L. Pál episodját Lystrában. *Pál apostol* 44—46.

kinek legendája oly tisztán emberi az Araboknál, Perzsia és India schiitáinál szintén teljesen emberfölötti lénnyé, olyan Visnu és Budhaféle alakká változott át.

Az apostol azon összeköttetéseket, mely közte és a kis-ázsiai egyházak között, bizonyosan ez idő körül, ujból felelevenedtek, használta fel arra, hogy az uj formával, melyet eszméi öltöttek, megismertesse azokat. Az istenfélő Epaphroditus vagy Epaphras, a Kolossaei hitközségnek vezetője és alapitója és a Lycus mentén alakult gyülekezeteknek feje, érkezett hozzá bizonyos küldetéssel az egyházak részéről.[1] Pál sohasem fordult meg e völgyben, de tekintélyét elismerték.[2] Sőt elismerték a pogányok apostolának és a hit terén vele egyenlő elveket vallottak.[3] Értesülvén fogságáról, a Kolosaei, a Lycus menti Laodiceai és a Hierapolisi hitközségek elküldötték hozzá Epaphrast, hogy megossza vele lánczait,[4] megvigasztalja, biztositsa a hivek barátságáról és valószinüleg pénzsegélyt nyujtson át neki, melyre szüksége lehetett.[5] Epaphrasnak hirei az uj hivek buzgalmáról kellemesen érintették Pált;[6] a hit, a keresztyéni szeretet, a barátság bámulatot érdemelt,[7] de a keresztyénség Phrygiának ebben az egyházaiban bámulatos irányzatot vett. A nagy apostoloktól távol, teljesen a zsidó befolyás alatt nyögve, a csaknem kizárólag pogányokból[8] alakult egyházak hitében bizonyos keverékét lehetett feltalálni a keresztyénségnek, a görög bölcsészetnek és a helyi kultusoknak.[9] Kolossaenak kicsiny, békés városában, a vizesések zaja, a tajtékzó hegyszakadékok közepette, ott szemben Hierapolissal és vakitó hegységével,[10] a Jézus Krisztus isteni lényegébe vetett hit nőttön-nőtt naponként. Ne feledjük el, hogy Phrygia oly ország volt, mely a legnagyobb eredetiséggel birt a vallás terén. Mysteriumai fenkölt symbolismust tartalmaztak, vagy ilyenre tartottak igényt. A tartományban gyakorolt ritusok közül nem egynél akadhatunk hasonlóságra az uj hithez.[11] A megelőző hagyománynyal nem biró

[1] Kol. I. 7—8; II. 1; IV. 12—13, 15—16.

[2] Kol. II. 1, 5; Ephes. III 2; IV. 21.

[3] Phil. 19.

[4] Philem. 23.

[5] Kol. I. 7. Én Griesbachchal, Tischendorffal, az elfogadott szöveggel és a *Sinaiticussal hyper hymón*-t olvasok.

[6] Kol. I. 4, 9; Ephes. I. 15.

[7] Kol. I. 4.

[8] Ephes. II. 19 és köv; III. 1 és köv.; IV. 17, 22; nem feledve, hogy az ephesusinak mondott levél, ugy látszik, a Lycus mentén alakult egyházaknak volt szánva. L. *Pál apostol* p. XIV. és köv. és alant.

[9] Kol. II. 4, 8.

[10] L. *Pál apostol* p. 358—360.

[11] Garrucci, *Tre sepolcri* (Nápoly 1842.) és *Les mystéres du syncretisme phrygien, a Mél. d'Arch.* P. P. Cahier és Martin-ál, IV. köt. (1856.) p. 1 és köv.

keresztyének, akik a monotheismus terén nem mentek keresztül oly fejlődésen mint a zsidók, erős kisértésnek voltak kitéve abban, hogy a keresztyén dogmát a régi symbolumokkal társitsák, melyeket itt egy fölötte tiszteletreméltó mult mintegy megszentelt. E keresztyének odaadó pogányok valának, mielőtt a Syriából jött eszméket elfogadták volna; lehet, azokat magukévá téve, nem hitték, hogy multjokkal formaszerüleg szakitanak. És különben is, hol van az a valóban vallásos ember, aki teljesen megvetné az ősöktől hagyomány utján átvett tant, melyben azelőtt az eszményt vélte feltalálni, aki ne törne — gyakran lehetetlen — egyeztetések után az ő régi és ama hite között, melyhez gondolkozásának haladása révén eljutott!

A második században, a syncretismus utáni törekvés kiváló fontosságot fog nyerni és a gnosticus sectáknak teljes kifejlődéséhez fog elvezetni. Látni fogjuk, hogy az I. század végén hasonló irányzatok dulják és tartják izgatottságban az ephesusi egyházat. Cerinthos és a negyedik evangyéliomnak szerzője alapjában azonos elvet vallanak, azt az eszmét, hogy Jézusnak öntudata mennyei lény volt, földi látszatától teljesen különböző.[1] A 60. évtől kezdve Kolossaeában ugyane baj dúl. Egy a belföldi hitelvekkel,[2] ébionita judaismussal,[3] bölcsészettel[4] és az uj hitnek hirdetése révén elterjedt tanokkal elegyült theosophia már avatott magyarázókra talált a városban.[5] A teremtésnek alá nem vetett éonokról szóló tan, egy fölötte kifejlődött elmélet az angyalokról és a demonokról,[6] végül a gnosticismus, az ő önkényes gyakorlataival, valóknak tekintett elvonásaival kezdte felütögetni fejét és csalékony kellemével a legéletképesebb és a leglényegesebb részeiben fenyegette a keresztyénséget. A természet követelményeiről való lemondások, hamis alázatosság, a testi vágyakkal szemben mutatott tettetett önsanyargatás[7] járult e tanhoz, egyszóval az erkölcsi érzéknek mind ama tévelygése, melynek a II-ik század phrygiai eretnekségét kellett megteremtenie (montanistákat, pepuzianusokat, kataphrygeket), amelyek magok is a gallok, a corybantok ős mysticus kovászával függtek össze s a melyeknek utolsó maradékait, a dervisekben találjuk meg napjainkban. A pogány és a zsidó eredetü keresztyének közötti különbség tehát napról-napra élesebb lett. A keresztyén mythologia és methaphysica megszületett

[1] Ireneus *Adv. haer.* I. XXVI; 1.

[2] Laodicei zsinat 364-ben. 35. és 36. can., Theodoret, a Kol. II. 17. és 18-ról.

[3] Kol. II. 11—12, 16—23.

[4] Kol. II. 8.

[5] Kol. II. 4, 8.

[6] Kol. I. 16; II. 10, 15, 18; Eph. I. 21; VI. 12. H. ö. I. Tim. 1, 4; VI. 20; Epiph. haer. XXI. 2; Tertullián. *Praescr.* 30; Irén. I. XXXI. 2.

[7] Kol. II. 18, 22, 23.

immár Pálnak egyházaiban. A polytheismust hivő fajból származott pogány hivek fölötte egyszerünek találták eszméjét egy ember Istennek, mialatt az istenség megtestesülésében a zsidók némileg káromlást és fellázitót láttak.

Pál, Epaphrast, kinek tevékenységét fel akarta használni,[1] maga mellett tartva, elhatározta, hogy a Kolossaebelieknek követségére levélben válaszol, Ephesusi Tychicust küldve el hozzájok, akit egyuttal az ázsiai egyházak számára megbizásokkal látott el.[2] Tychicusnak a Meander völgyét kellett[3] bejárnia, meglátogatnia a hitközségeket, értesitenie őket Pál felől, közölnie velök élőszóval az apostolnak helyzetét a római hatóságokkal szemben részletesen, amit papirra vetni nem láttak tanácsosnak,[4] végre átadni a leveleket minden egyháznak, melyekhez Pál külön-külön irt.[5] A szomszédos egyházaknak azt ajánlotta, hogy kölcsönösen közöljék egymással leveleiket és sorjában olvassák fel azokat gyülekezeteikben.[6] Tychicus másfelől olyas encyclica-félét is vihetett magával, utánzatát a Kolossae-féle levélnek, azon egyházakhoz szólót, melyeknek mi külön mondani valója sem volt Pálnak. Az apostol, ugylátszik, tanitványaira vagy titkáraira bizhatta e körirat[7] közzétételének gondját, azon terv szerint, melyet közölt velök vagy azon minta szerint, melyet nekik megmutatott.[8]

A Kolossaebeliekhez intézett levélben ily körülmények között megirt levelet birunk.[9] Pál azt Timotheusnak mondta tolba,[10] aláirta és odairta még ezt is: »Emlékezzetek meg az én láncz aimról».[11] Ami a körlevelet illeti, melyet Tychicus közölt utjában a külön levelet nem nyert egyházakkal, ugylátszik, hogy ennek példánya

[1] Kol. IV. 12—13; Philem. 23.

[2] Kol. IV. 7—8; Ephes. VI. 21—22; v. II. Tim. IV. 12. L. *Pál apostol* 539. oldal.

[3] Rómából Phrygiának e részébe a legkényelmesebb út Ephesusnak vagy Miletosnak vezetett s innen a Meander és a Lycus völgyébe.

[4] Ily óvatosságra mutat több levél, valamint a *Cselek.* s az apocalypsis is. H. ő. I. Ján. 12; II. Ján. 13.

[5] Kol. IV. 13, 16. A laodiceai és a hierapolisi két völgy oly közel van egymáshoz, hogy föl lehet tenni, miként egy levél ment mindkettőhöz. Pál összevette őket IV. 13. Ha a IV. 16-ban csupán Laodiceát nevezi meg, ez onnan van, hogy Laodicea kissé közelebb esik Kolossaehoz, mint Hierapolis.

[6] Kol. IV. 16.

[7] Figyelemre méltó, hogy az ephesusinak nevezett levél feliraton nincs ott Timotheus neve. E levél irálya elüt nemcsak Pál rendes irályától, de a kolossaebeli levél irályától is.

[8] L. *Pál apostol* p. XX. és köv. A római levél, ugylátszik szintén ily körlevél lehetett.

[9] A levél eredetisége ellen szóló kételyekről l. *Pál apostol* p. VII. s köv.

[10] Kol. I. 1.

[11] Kol. IV. 18.

az ephezusbeliek után nevezett levélben[1] maradt reánk. Bizonyára ez a levél nem szólhatott az ephesusbeliekhez közvetlenül, minthogy az apostol abban kizárólag megtért pogányokhoz intézi szavait[2] egy oly egyházhoz, melyet sohasem látott[3] és akinek nincs mi különöset mondania. Az ephesusinak nevezett levél régi kéziratain a czimzett egyház nevének szánt hely üresen maradt;[4] a vaticani kéziraton és a Codex sinaiticuson ugyanezt találjuk.[5] Föltételezték, hogy az állitólagos ephesusi levél a valóságban a laodiceai hivekhez intézett levél lenne, mely ugyanazon időben iratott, melyben a Kolossaebeli.[6] Elmondottuk már az okokat másutt,[7] melyek nem engedik meg, hogy e nézetet helyeseljük és a melyek minket inkább arra inditanak, hogy a szóban levő darabban egy dogmaticai levelet lássunk, minőt több példányban irhatott meg és küldhetett szét Ázsiában Pál apostol. Tychicus, midőn Ephesuson — szülőhelyén — átutazott, egy ily példányt mutathatott a hitközség véneinek; az utóbbiak épületes iratnak találhatták és teljesen elfogadható, hogy ez volt ama másolat, melyet Pál leveleinek egybegyüjtésénél felhasználtak;[8] innen eredhetett a czim, melyet e levél ma visel. Bizonyos azomban, hogy az ephesusinak nevezett levél nem egyéb, mint a kolossaebeli levélnek hű utánzata, megtoldva nehány, Pálnak egyéb és talán elveszett leveleiből vett részekkel.

Pálnak theoriáját életpályája végén az ephesusinak nevezett és a Kolossaebeli levélben találjuk meg a legjobban kifejtve. A Kolossaebeli és az ephesusi levél ugyanoly nyomatékkal bir az apostol életének utolsó szakára nézve, mint a római levél apostoli működésének virágzó idejére nézve. A keresztyén theologia megállapitójának eszméi tisztult fejlődésöknek legmagasabb fokát érték el azokban. Ebből az utolsó müből a spiritualisátiónak illata leng felénk, melynek a nagy lelkek, kialvásuk utolsó perczeiben, gondolkozásukat alávetik s a melyen túl nincs már egyébb, csupán a halál.

Bizonyára, Pálnak teljesen igaza van, midőn a gnosticismusnak az ellen a veszedelmes betegsége ellen küzd, mely nemsokára komolyan veszélyezteti az emberi észt, az angyalok ez agyrémes vallása

[1] L. *Pál apostol* p. XII. és köv.

[2] II. 11 és köv.; 19 és köv.; III. 1 és köv.; IV. 17, 22.

[3] I. 15; III. 2; IV. 21.

[4] Sz. Basil, *Contra Eunomium* II. 19; Sz. Jerom. az Eph.-ról I. 1. Jegyezd meg a VI. 23, 24. végső tág formuláját.

[5] E két kéziratban az *En Ephesó* modernebb kéztől származik. A Bécsi kéziratban (67) az *En Ephesó* át van huzva.

[6] Kol. IV. 10. Marcian igy vélekedett. Tertullián *Adv. Marc.*; Epiphan. haer. XLII. 9, 11. V. ö. Muratori Canon 62 s köv. sor.

Pál apost. XX—XXI. old. jegyz.

[8] Igy volt ez e római levélre nézve is.

ellen,[1] melylyel szemben a maga Krisztusát állítja oda, mindenek fölé — az Istenen kivül.[2] Köszönettel tartozunk neki még ezen utolsó támadásért is, melyet a körülmetélés, az üres vallási gyakorlatok, a zsidó előítéletek ellen intéz.[3] Az erkölcsi fenség, melyet a menyei Krisztus fogalmából levezet, sok tekintetben bámulatra méltó. De nagy Isten, mily tulzás! E vakmerő megvetése az észszerüségnek, e ragyogó dicsőitése az esztelenségnek, e lendületes paradoxon, a külsőséget kerülő tökéletes tudásnak a hanyat bukását készíti elő! Ez a «régi ember», akit Pál oly kiméletlenül ráz le, vissza fog vágni; megfogja mutatni, hogy nem érdemelt ily nagy kárhoztatást. Az igazságtalan itélet által sujtott mult az »ujjászületés« elvévé fogja kinőni magát a világra nézve, melyet a keresztyénség a végkimerülésbe hajtott. Pál ily értelemben egyik legveszedelmesebb ellensége leend a civilisatiónak; a Pál-féle szellem elfajzásai káros fattyuhajtásai az emberi szellemnek. Pál meghal, midőn az emberi szellem diadalmaskodni fog. Ami Jézusnak diadala, az Pálnak halála leend.

Pál a Kolossaebeliekhez irt levelét az ő szent és buzgó katechistájoknak, Epaphrasnak magasztalásával és igazolásával fejezte be. Egyuttal arra kérte őket, hogy a levelet cseréljék ki a laodiceai gyülekezethez irt levéllel.[4] Tychicus mellé, akire a levelet bizta, társul bizonyos Onesimost, akit »hű és szerelmes atyafiának« czimez,[5] rendelte ki. Alig van valami meginditóbb Onesimos történeténél. A kolossaei egyház egyik fejének, Philemonnak volt rabszolgája, meglopta gazdáját és Rómába szökött. Itt megismerkedett Pállal, talán honfitársa Epaphras utján. Pál megtéritette, elhatározta, hogy visszaküldi urához és Tychicus társaságában utnak inditotta Ázsia felé. Hogy az Onesimos iránt netán fenmaradt boszankodást eloszlassa, Pál egy levelet mondott tolba Philemonhoz, a levélirás valódi remekét, melyet a bünösre bizott:

Pál, Jézus Krisztusnak foglya és Timotheus testvér Philemonnak, a mi Szerelmesünknek és Appia nővérnek és Archipposnak, a mi fegyveres társunknak és a Te házadban levő gyülekezetnek.

Kegyelem nektek és békesség az Istentől, a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól.

Hálákat adok az én Istenemnek mindenkor, midőn te rólad emlékezem meg az én imádkozásaimban. Mert hallottam beszélni a

[1] Kol. II. 18.
[2] Kol. I. 16; II. 10, 15; Ephes. I. 21; VI. 12.
[3] Kol. II. 11—12, 16—23; Eph. II. és III.
[4] Kol. IV. 12 és köv. L. fent.
[5] Kol. IV. 9, és a Philemon-féle levél. *Onesimos* rabszolga név. Sueton *Galba*. 13.

te hited felől az Ur Jézusban, a te szereteted felől a szentek iránt. Koronázza siker a te hitedet és e hit ismertesse meg veled mindig mindazt, ami jó a Krisztus által vagyon! Valóban nagy az én örömöm és vigasztalásom a te szeretetedben, mert a szenteknek szivei megvidámitattak általad, atyámfia. Ime ez indit engem arra, hogy bár a parancs hangja is megilletne engem a Krisztusban veled szemben, inkább a szeretetnek hangjával fordulok te hozzád és az én nevemben ... a Jézus Krisztus foglyának, a megvénhedett Pálnak nevében.

Kérni akarlak pedig Onesimusért, az én fiamért, akit lánczaim között szültem, Onesimusért, aki neked nem volt hasznodra azelőtt,[1] de aki most hasznosabb lehet ugy neked, mint nekem. Visszaküldöttem hozzád őt, az én szivemet. Eleinte magamnál akartam tartani, hogy a te helyedben szolgáljon nekem az evangyéliom fogságában; de a te hired és tudtod nélkül nem akartam semmit sem tenni, nehogy ugy tünjék fel, mintha a jót kényszeritve cselekednéd és nem szabad akaratod szerint. Onesimus talán, valóban, azért távozott el tőled egy időre, hogy őt viszontlással örökre,[2] nem többé mint rabszolgát, hanem mint szerelmes atyafiat a rabszolga helyett. Ő ez én nekem; mennyivel inkább kell annak lennie te nálad, mind a test, mind a Krisztus szerint! Ha tehát barátilag gondolsz reám, fogadd őt, mint engemet. S ha valamiben megbántott vagy adósod, felejtsd el azt az én kedvemért.

Pál ezután maga fogta meg a tollat és levelének hitelesitéseül e szavakat irta oda:

»Én Pál, irtam ezt saját kezemmel. Megfogod fizetni szemrehányás s a nélkül, hogy egyszer is emlékeztetnélek arra, amivel te tartozol nekem. Igen, atyámfia, tedd azt, hogy elégedett legyek veled az Urban! Vidámitsd meg az én szivemet, a Krisztusban.«

Erre ismét folytatta a tollba mondást:

»A te engedelmességedben bizva irtam ezt neked s tudva, hogy te többet is megfogsz tenni annál, amire kértelek. Készülj el külömben az én jövetelemre; mert reménylem, hogy a ti imáitok vissza fognak adni engem nektek. Köszöntenek Epaphras, aki nekem társam a Krisztusért való fogságban, Márkus, Aristarchos, Demás, Lukács az én segitőim. A mi Urunk Jézus Krisztusnak kegyelme legyen a ti lelkeitekkel!«

Látszik, hogy Pál sajátszerü képzelődésekben ringatta magát. Azt hitte, nemsokára megszabadul, uj utazási terveket szőtt s Kis-

[1] Vonatkozás az *Onesimos* névre, mely annyi mint »hasznos.«

[2] Lehet itt a Levit XXV. 46-ra történik utalás, e részre, mely annyi sok rabbinikus vitára adott okot.

Ázsia közepében[1] látta magát egyházak között, melyek ő róla, mint apostolukra gondoltak s többé látni sem remélték. János Márkus is útrakészült Ázsia felé, kétségkivül Péter nevében. A phrygiai egyházak már megkapták az értesitést a testvér közeli megérkezéséről. A kolossaebeliekhez irt levélben Pál ujabb ajánló sorokat mondott tollba e tárgyban.[2] Az ajánlat hangja elég hideg. Pál attól félt, hogy a viszály, melybe János Márkussal keveredett s még inkább Márkusnak benső viszonya a jeruzsálemi párttal zavarólag fog hatni ázsiai barátaira, hogy ezek nem fogják szivesen látni azt az embert, akitől eddigelé óva intették őket. Pál elébe vágott e félreértéseknek s elrendelte, hogy lássák szivesen Márkust, midőn a tartományon keresztül utazik. Márkus unokaöcscse volt Barnabásnak, akinek neve, a galatáknál annyira kedves név, nem lehetett ismeretlen Phrygiának lakói előtt.[3] Az események további lefolyásáról mit sem tudunk. Irtózatos földrengés rászkódtatta meg e perczben a Lycus völgyét. A gazdag Laodicea ujra felépült saját erejéből;[4] de Kolossae nem tudott helyre jönni; még neve is majdnem kiveszett az egyházak sorából;[5] az Apocalypsis 69-ben nem emliti. Fontosságát a keresztyénség történetében Laodicea és Hierapolis örökölték.

Pál apostoli tevékenységében keresett vigaszt a szomoruság közepette, mely mindenfelől érte őt. Azt mondogatta magának, hogy az ő kedves egyházaiért szenved; ugy tekintette magát, mint áldozatot, mely a pogányok előtt megnyitotta kapuit az Izrael családjának.[6] Fogságának utolsó hónapjaiban mindamellett nagyon érezte az elhagyottság leverő hatását.[7] Már a philippibeliekhez irva, midőn a neki annyira kedves és hozzá hű Timotheus magaviseletét szembe állitotta a többiekével, e szókra fakadt: »Mindenki a saját haszna után fut, nem pedig a Jézus Krisztusé után«.[8] Egyedül Timotheus volt az, aki, ugylátszik, sohasem szomoritotta meg, a szigoru, érdes, nehezen kielégithető mestert. — Nem valószinü, hogy Aristarchos,

[1] Igaz, hogy ez félig-meddig felel meg a *Csel.* XIX. 21-nek; Róm. XV. 23—24-nek. H. ő. Phil. I. 25; II. 24. Lehet, Pál csupán azért beszélt közeli megjövetelről, midőn még csupán annak lehetőségéről lehetett szó, hogy tanitványainak és az egyházaknak ébersége ne lankadjon.

[2] Kol. IV. 10. V. ö. 1 Petri V. 13.

[3] Kolossae mintegy negyven mértföldnyire lehet a pys. Antiochiától, mely Galatiához tartozott.

[4] Tacit. *Ann.* XIV. 27; v. Apoc. III. 17 és köv. L. *Pál apost.* 357—358.

[5] Kolossae nem bir császári érmekkel (Waddington.)

[6] Kol. I. 24., Eph. III. 1.

[7] Kol. IV. 11; II. Tim. I. 15· II. 17—18; III. 1 és köv.; I. 13; IV. 3 és köv. 6—16. Ez utolsó irat nincs Páltól, de azért igaz dolgokat tartalmazhat.

[8] Phil. II. 20—21.

Epaphras, Jézus, másként Justus elhagyták volna őt;[1] de többen közülök távol lehettek egyszerre; Titus kiküldetésben járt;[2] mások, akik mindent köszönhetnek neki, főleg Ázsiának fiai, kik között Phygellasról és Hermogenesről történik említés, megszüntek érintkezni vele.[3] Ő, akit máskor annyian vettek körül, egyedül látta magát. A körülmetélést valló keresztyének elkerülték.[4] Egyedül Lukács volt itt-ott vele.[5] Kedélye, mely kissé mindig mogorva volt, fenekestől felfordult; élete majdnem elviselhetlenné vált. Pál keserü könnyeket hullajthatott az emberek háládatlansága fölött. Minden szava elégületlenséggel, keserüséggel van tele.[6] A jeruzsálemi egyházzal szoros kapcsolatban álló római egyház nagyrészt zsidókeresztyénekből állott. Az orthodox judaismus, mely Rómában igen erős, kemény támadásokat intézhetett ellene. Az elaggott apostol megtört szivvel, kivánta a halált.[7]

Ha egy más természetről és egy más fajról lenne szó, ez esetben ugy kisérlenők meg magunk elé képzelni Pált, ezek alatt az utolsó napok alatt, midőn annak felismeréséhez jutott, hogy egy álom után törve végezte életét, mint aki az összes prófétáktól elfordul egyetlen irat miatt, melyet eddig nem is olvasott a Prédikátor miatt (elragadó könyv, az egyedüli szeretetreméltó könyv, melyet zsidó megirt) és fenhangon hirdeti, hogy az az ember boldog, aki ifjukori nejével késő vénségig öröm között töltve el életét, meghal anélkül, hogy gyermekeit elveszitette volna.[8] Az európai nagy férfiaknak egyik jellemző vonása, hogy bizonyos pillanatokban igazat adva Epicurnak, a hévvel folytatott munkaközben undor vesz rajtuk erőt és ha sikerrel müködtek is, a kétség szállja meg őket az iránt: vajjon az ügy, melynek szolgáltak, megérdemelt-e annyi áldozatot. Sokan meg merik vallani maguknak, hogy bölcsekké válásuk azon napon veszi kezdetét, melyen megszabadulva minden gondtól a természet vizsgálatába mélyednek el és annak élnek. Igen kevesen menekszenek meg a késői bánattól. Nincs egyetlen önfeláldozó ember, pap, szerzetes, aki ötven év után ne siratná meg foga-

[1] A kolossaei és a Philemon levél, mint hivekről szól felőlük.
[2] II. Tim. IV. 10.
[3] II. Tim. I. 15.
[4] Kol. IV. 11; a legvalószinűbb értelem szerint. H. ö. Tit. I. 10.
[5] II. Tim. IV. 11.
[6] II. Tim. egészen.
[7] II. Tim. IV. 6—8. gyönyörű hely, melyet többen tényleg Pál tollának tudnak be, de amely ellenmondásban látszik lenni az utazási tervekkel, melyeket Pál felállitani meg nem szünt. Nem látszik meg, mintha Pál fogságában valaha is oly határozottan érezte volna meg közeli végét.
[8] *Tharsei. tethnékas gar apenthétois epi teknois, Zóousan prolipón hén epotheis alahon.* Beyruthi felirat (Phoeniciai Missio. p. 347.)

dalmát és mindazáltal kitartana. Mi nem tudunk elképzelni derék embert egy kis skepticismus nélkül; szeretjük, ha az erényes ember időről-időre ekként nyilatkozik. «Erény te puszta szó vagy csupán,» mert annak aki fölötte biztos abban, hogy az erény meg leend jutalmazva, nem sok érdeme van; az ő jó cselekedetei hasznos befektetésként tünnek fel csupán. Ez a finom érzés Jézus előtt sem volt idegen, mintha isteni szerepe nem egyszer nyomná őt. Bizonyára Pálnál ez egyáltalán nem igy volt. Ő sohasem érezte volna a Gethsemáni kert halálos gyötrelmeit és ez egyike azoknak az okoknak, melyek kevésbé szeretetre méltóvá teszik őt előttünk. Mialatt Jézusban a legnagyobb mértékben megvolt az, amit mi a kiváló egyéniség lényeges tulajdonságának tekintünk, értem azt, hogy mosolyogva dolgozzék művén, fölötte álljon annak és általa lenyügözni ne engedje magát, Pál a hibától, mely a sectariusban bántólag hat reánk, megmenekedni nem tudott, az ő hite alantabb szárnyalt. Szeretnők ha olykor, mint mi fáradtan ült volna le futásában és felismerte volna a megállapodott nézetek hiu voltát. Marcus Aureliust, fajunk e legfenségesebb képviselőjét, senki sem mulja felül az erényben és mindamellett nem tudta, hogy mi az a fanatizmus. Ilyesmi sohasem eshetik meg a Keleten, egyedül a mi fajunk képes megvalósitani az erényt hit nélkül, egyesiteni a kedélyt a reménynyel. Kiszolgáltatva a véralkatukban gyökeredző irtózatos rajongásnak, kivül állva a görög és római civilisatió finom vétkein, olyanok voltak ezek az erőteljes zsidó lelkek, mint egy-egy hatalmas rugó, mely sohasem pattant ki. Pálnak szemei előtt életének utolsó perczéig bizonyára ott ragyogott a mulandóságot nem ismerő korona, mely számára készült és mint a versenyfutó megkétszerezte erejét, mentől közelebb jutott a czélhoz.[1] Jutott neki különben itt-ott a vigaszból is. Ephesusi Onesiphoros Rómába érkezve felkereste és nem pirulva fogsága miatt szolgálta és felüditette kedélyét.[2] Démas ellenben megundorodott az apostol absolut tanaitól és elhagyta őt.[3] Pál, ugy látszik, mindig némi hidegséggel bánt vele.[4]

Megjelent e Pál Néró, vagy helyesebben mondva, ama biróság előtt, melyhez felebbezése került?[5] Ez csaknem bizonyos. Kétes[6]

[1] II. Tim. IV. 6 és köv. Ugy tekintjük e levelet, mint némileg történeti regényt, melyet helyes érzékkel irtak meg Pál helyzetére vonatkozólag utolsó napjaiban.

[2] II. Tim. I. 16, 18.

[3] II. Tim. IV. 9.

[4] Kol. IV. 14.

[5] Dio Cassius LIII. 22.

[6] A *Csel.* szerzője tényleg jól tudta, mi történt. Pálnak szájába Csel. XXIII. 11. és XXVII. 24. nem adott volna egy oly jóslatot, melyről tudta, hogy meg nem valósult. A *Martyresai* az első helyen e kettő közül, nyil-

értékü értesülések, igaz, beszélnek egy első védekezésről, ahol senki sem volt jelen s a honnan az őt támogató kegyelem folytán sértetlenül került ki, ugy annyira, hogy olyan emberhez hasonlitotta magát, aki az oroszlánok fogai közül menekült meg.[1] Fölötte valószinü, hogy ügye Rómában töltött két esztendei fogság után[2] (63. év elején) szabadon bocsáttatásával végződött.[3] Nem látjuk át, mily érdeke lehetett volna a római hatóságnak abban, hogy vallási ügy miatt, mely keveset érintette, elitélje őt. Komoly jelek mutatnak arra, másfelől, hogy Pál mielőtt meghalt, az apostoli utazásoknak és hittéritéseknek egés sorozatát végezte el, de nem Görögországban és Ázsia tartományaiban, ahol már sikerrel hirdette az evangyéliomot.[4]

Öt évvel megelőzőleg, alig egy hónappal fogsága előtt, midőn a római hivekhez irta meg levelét Korinthusból, jelezte előttük azon szándékát Pál, hogy Hispaniába akar menni. Nem akart, ugymond, nálok maradni sokáig, hanem csupán átutazóban kivánja látni őket és nehány napot tölteni körükben; majd, ha már nyájasságukkal betelt, a Rómán tul fekvő országok felé irányozza lépteit.[5] Az apostolnak római tartózkodása tehát egy távolabbi apostoli müködésnek volt alárendelve, melyet fő czélul tüzött volna ki maga elé. Római fogsága alatt Pál, ugylátszik, olykor változtatott szándékán a nyugati utazásokat illetőleg. A philippibeliek és a kolossaebeli, Phile-

ványos és ünnepélyes tanuságtételre vall, a vers első pontjával huzott párhuzamból kifolyóan, *Martyresas epi tőn hégoumenőn* (Róm. Kel. *Ad Cor.* I. 5. sz. h. ö. Luk. XXI. 12.) valószinüleg a Néro tanácsa előtti megjelenésre vonatkozik. V. 1 Petri, II. 13 és köv.

[1] II. Tim. IV. 16—17, figyelemmel arra, hogy ha Pált gondoljuk e levél irójának, ő még mindig fogságban ül. (I. 8. stb.)

[2] *Csel.* XXVIII. 30.

[3] *Csel.* XXVIII. 31, ugyan különös lenne, ha Pál fogsága kivégzéssel végződött volna. Másfelől elő lehet állani azzal, hogy ha Pált szabadon eresztették, a *Csel.* szerzője, aki sohasem mulasztja el, hogy a rómaikat a keresztyénség iránt kedvezőleg hangoltaknak tüntesse fel és kimutassa, hogy a keresztyénség törvényszerüsége már előzőleg megalapittatott, ezt mindenesetre közli és elbeszélését folytatja. Ki fogjuk mutatni azonnal, hogy Római Kelemen, a Timotheushoz irt két levél és a Muratori Canon Pálnak életében fogsága után történt utazásokat tételeznek fel. V. ö. Euseb. H. E. II. 22; szt. Jerom. *De viris ill.* 5; Euthalius, Zaccagninál, *Coll. monum. vet. Eccl. gr.* p. 531 és köv.; gyönge tanuságok igaz, minthogy semmiféle közvetlen hagyományon sem gyökeredznek s minthogy ezekből ama rendszer érzik ki, mely a Timotheushoz és a Titushoz irt levelek eredetiségét fogadja el alapul.

[4] *Csel.* XV. 25. kizárja azt, hogy Pál valaha visszatért volna ama helyekre, ahol megfordult. A *Csel.* irója jól ismerte Pálnak életét s nem szólaltatná meg őt tévesen.

[5] Róm. XV. 24, 28.

mon előtt azon reményét fejezte ki, hogy meglátogatja őket;[1] de e szándékát bizonyára soha sem valósitotta meg.[2] Megszabadulva a fogságból mit tett? Csak természetes, ha felteszszük, hogy követte első tervét és utra kelt, mihelyt tehette. Komoly okok szólnak a mellett, hogy megvalósitotta szándékát Hispaniát illetőleg.[3] Ez utazás az ő szemében magas dogmatikai jelentőséggel birt, nagy sulyt fektetett reá.[4] Arról volt szó, hogy elmondhassa, miként az evangyéliom elérte a nyugatnak legszélső pontját; beteljesült tehát, amiről az evangyéliom beszél, mert ime, elhatott az a világnak végső határáig.[5] Utazásainak kiterjedtebb szint kölcsönözni megszokott dolog volt Pálnál.[6] A hivők általán hitték, hogy mielőtt Krisztus megjelenik, Istennek országa már elterjed mindenfelé.[7] Az apostolok szólás formája szerint az evangyéliomnak hirdetése valamely városban

[1] Phil. I. 25—27; II. 24., Philem. 22.

[2] *Csel.* XX. 25.

[3] 1. A Muratori Canon, a II. század második feléből való s Rómában irt darab, ugy beszél erről, mint jól ismert dologról (37—38 sor.) l. Laurent: *Neutest. Stud.* (108—110, 200). 2. Római Kelemen első levele (5 f.) azt mondja, hogy Pál prédikált *epi to terma tés dúseós;* nem természetes kifejezés Róma jelzésére egy Rómában kelt iratban. Igaz, hogy Kelemennek Jakabhoz irt apocryph levelében, mely a Homeliák élén látható és az is Rómában kelt, még erősebb kifejezésekre találunk Péter érdekében, aki a szerzőnek bizonysága szerint is, Rómán tul meg sem fordult. (1 fej.) Tegyük hozzá, hogy Pál apostol, Róm. XVI. 26. maga mondja, hogy Krisztusnak mysteriuma megjelentetett *eis panta ta ethné,* bár ugyanott maga elismeri, hogy csupán Illyriáig hirdette az evangyéliomot (XV. 19.), kifejezés, melyet szintén megszoritólag kell venni a II. Kor. X. 14, 16. után, ahol azt mondja, hogy Korinthuson tul nem prédikált. 3. Pálnak társa, aki a Timotheusnak szóló második levelet szerkesztette, azt hiszi, hogy Pál kiszabadulva fogságából azzal tetőzte be apostoli müködését, hogy meglátogatta amaz országokat, melyek után elmondhatta, hogy «az összes nemzetek»-nek hirdette az evangyéliomot (IV. 17.) Ez ujabbi utazások nem irányultak kelet felé. (Csel. XX. 25.) V. ö. sz.-Epiphanes haer. XXVII. 6; sz.-Athanás, *Epist ad Dracontium.* opp. t. I. 1 r. p. 265 (Paris 1698.); sz.-János Chrysostomus Opp. t. VII. p. 725; XI. p. 724; Theodoret in Phil. I. 25. és in II. Tim. IV. 17; Thebai Hippolytos *De duodecim apost.* (Gallandinál *Bibl. patrum.* XIV. k., 117. old.) Mind e részek keveset nyomnak a latban, mert alapjokat nem közvetlen. hagyomány képezi, de a Rom. XV. 28-nak magyarázata. Eusebius nem akar tudni semmit ilyesmiről. Általában, a Pál hispaniai utjáról szóló hagyományt a III. és IV. század egyházi férfiai kedvezőtlenül fogadták, mert a *priori* föltették, hogy Pál Péterrel szenvedett vértanú halált Rómában, a spanyol utazás pedig e hagyománynak ellentmondani látszott.

[4] H. Sz. Ignatius *ad Rom.* 2.

[5] Apoc. XIV. 6. H. ö. Meliton *De veritate* p. XL. 18—19. sor (*Spicil. Sol.)* II. köt.

[6] L. *Pál apostol.* 492—495.

[7] *Kai kérychthésetai touto tó evangelion tés basileias en holé té oikoúmené eis martyrion pasin tois ethnesin; kai tote héxei to télos.* Máté XXIV. 14.

annak hirdetését jelentette az országban és ahhoz, hogy azt az egész város hallotta legyen, elégséges volt, ha azt tiz ember előtt hirdették.

Ha Pál megtette ezt az utat, kétségkivül a tengeren tette meg. Feltétlenül nem lehetetlen, hogy Gallia déli részének valamely kikötője látta volna az apostolnak lába nyomát. Bármiként legyen is, e problematikus kirándulásból a nyugat felé valamire való eredmény nem maradt fent.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A válság közeledik.

Pál fogságának vége felé az Apostolok cselekedetei és a levelek egyszerre elhallgatnak. Sötét éjszaka vesz körül, mely éles ellentétben áll a megelőző tiz évnek történeti világosságával. Az apostolok cselekedeteinek szerzője, aki a római hatalom iránt mindig nagy tiszteletet mutat és kimutatni akarja, hogy e hatalom olykor jó indulattal viseltetett a keresztyének iránt, nehogy, bizonyára oly eseményeket legyen kénytelen elbeszélni, melyekben a római hatóság gyülölt szerepet játszott,[1] hirtelen elhallgat. E végzetteljes hallgatás a bizonytalanság sürü homályába takarja az eseményeket, melyeket annyira szeretnénk ismerni. Szerencsére Tacitus és az Apocalypsis jönnek segitségünkre és vetnek e sötét éjszakába egy-egy világító sugárt. A pillanat megérkezett, melyben az eddigelé kicsiny köröknek örömét képező keresztyénség, mint egy morajával sokáig szerte hangzó menykőcsapás csap le a történet mezejére.

Az apostolok minden erejöket megfeszitették, hogy a háboritások miatt, melyeknek kitéve voltak, kétségbeesett hiveiket mérsékeljék. Különféle itéletekkel sujtották a keresztyéneket és az itéleteket a büntettek és a vétségek megtorlásaiként szerepeltethették. Az apostolok bámulatos józan érzékkel irták elő a vértanuság codexét.

Ha valakit pusztán a »keresztyén« névért itélnek el, annak csak örülnie kell.[2] A megváltónak e szavaira véltek gondolni: »Gyülölni fog titeket az egész világ az én nevemért«.[3] De, hogy a gyülölségre büszkén hivatkozhassék, fedhetlennek kell lennie a keresztyénnek. Oda kell hatnia különösen, hogy a czéltalan forrongásokat lecsillapitsa, a közhatóságok elleni engedetlenségeket elfojtsa és emelje fel óvószavát az összes egyházakhoz, mint Péter, aki ez időtájt arra érezte magát indittatva, hogy utánozza Pált és kör- s oktató-levelet irjon Kis-Ázsia egyházaihoz, nem téve külömbséget a között, vajjon azok zsidó vagy pogány eredetüek. A levelek divatba jöttek; egyszerü magán iratból a levél irodalmi fajjá nőtte ki magát

[1] L. *az apostolok.* Bev. XXII—XXIII.
[2] I. Petri IV. 14 és köv.
[3] Máté X. 22; XXIV. 9; Márk XIII. 13; Luk. XXI. 12, 17.

a vallási kicsiny értekezések fictiv formájává.[1] Pál apostol élete végén — mint láttuk — e módhoz nyúlt. Minden apostol, kissé az ő példájára, igyekezett egy-egy levelet irni, irályának és tanitási módjának egy-egy darabjával birni, mely kedvencz elveit tartalmazta és ha valamelyiknek közülük nem volt ilyen, hát adtak neki egyet. Ezek az uj levelek, melyeket később »egyetemes«-nek (katholicus) neveztek, nem tartalmaztak külön egyéni meghagyásokat, utasításokat: az apostolnak pásztorbeszédje, alap gondolata, kicsiny theologiája volt azokban nyolcz—tiz oldalon megirva. Tartalmuk a homiletika közös kincséből meritett phrasisokban bővelkedett s egyéni jellegöket — a szerző személyét illetőleg — idővel az idézetek révén teljesen elvesztették.

Márkus útban volt Róma felé Kis-Ázsiából,[2] a hova Péter parancsából és Pálnak ajánlataival indult[3] útnak. Az út a két apostól kibékülésének lehetett a jele. Összeköttetésbe hozta Pétert az ázsiai egyházakkal s arra jogositotta fel őt, hogy egy vallási oktató iratot intézzen azokhoz. Péter a levél megirásánál, mint rendszerint Márkust használta fel. Péter aligha tudott görögül és latinul, az ő nyelve a szyr.[4] Márk összeköttetésben állott Péterrel és Pállal egyaránt és talán ebből magyarázható ki a Péter-féle levélnek ama sajátos vonása, hogy Pálnak leveleiből sokat vesz át.[5] Bizonyos, hogy Péternek vagy titkárának (vagy a hamisitónak, aki visszaélt nevével) szeme előtt ott feküdt a római és ephesusinak nevezett levél,[6] — Pálnak ez a két valóban «egyetemes» levele, melyek általános vonásokban vannak tartva és általánosan el voltak terjedve. A római egyháznál ott lehetett egy példány az ephesusinak mondott levélből, Pál hittanainak egyetemes s e legujabb iratából, melyet mint körlevelet intézett több egyházhoz, de az még feltehetőbb, hogy megvolt ott a római levél is. Péter levelének nehány, kevésbé jellemző

[1] L. *Pál apostol* Bev. LXXII. A *I. Petri* eredeti volta iránt felmerült kételyeket e kötet bevezetésében tárgyaltuk.

[2] 1 Petri V. 13.

[3] Kol. IV. 19.

[4] Euseb. *Demonstr. evang.* III. 5. és 7.

[5] A I. Petr. V. 12-ről azt lehetne vélni, hogy a levél tollvivője Silvanus volt. Ha ez a Silvanus azonos Silvanussal vagy Silassal, Pálnak társával, föltevésünk, hogy Markus együtt dolgozott vele, megerősitést nyer.

[6] H. ö. 1 Petri I. 1 és köv. az Eph. I. 4—7-el; 1 Petri I. 3-at az Eph. I. 3-al; 1 Petri I. 14-et az Eph. II. 3-al és Róm. XII. 2-el; 1 Petri II. 6—10-et, Róm. IX. 25, 32. és köv.-el; 1 Petri II. 11-et Róm. VII. 23-al; 1 Petri II. 13-at Róm. XIII. 1—4-el; 1 Petri II. 18-at Eph. VI. 5-el; 1 Petri III. 1-et *Eph.* V. 22-el; 1 Petri III. 9-et a Róm. XII. 17-el; 1 Petri III. 22-őt a Róm. VIII. 34-el és Eph. I. 20-al; 1 Petri IV. 1-et a Róm. VI. 6-al; 1 Petri IV. 10 és köv. Róm. XII. 6 és köv.-el; 1 Petri V. 1-et Róm. VIII. 18-al; 1 Petri V. 5-öt Eph. V. 21-el stb. V. ö. *Pál apostol* XXII. jegyzet; LXXII. 1 jegy.

része, mintha Jakabtól lenne áttéve.[1] Péter, aki az apostoli ellennézetek között mindig fölötte ingadozó állást foglal el, midőn most Pált és Jakabot, hogy ugy mondjuk, ugyanazon szájjal szólaltatta meg, annak akart-e kifejezést adni, hogy az ellentétek a két apostol között csak látszólagosak? A kibékülés zálogaként magát állitotta-e oda mint hirdetőjét a Pál-féle igaz, mérsékelt és szükségszerü koronájoktól: a hit által leendő megigazulás tanától megfosztott eszméknek? Sokkal valószinübb, hogy Péter, aki nem igen szokta meg az irást s hogy irói szegénységét eltakarja, pillanatig sem habozott eltulajdonitani ama vallásos phrasisokat, melyek állandó forgalomban voltak körülötte és bár külömböző rendszereknek voltak termékei, egymással formai ellentétben nem állottak. Péter ugy látszik s ez reá nézve szerencse, egész életében megmaradt középszerü theologusnak; szigoruan keresztülvitt, következetes rendszert ne is keressünk az ő iratában.

Az álláspont külömbsége, melyre Péter és Pál rendszerint helyezkedtek, ennél az iratnál már az első sorokból is kitünik: «Péter Jézus Krisztusnak apostola, a Pontusban, Galatiában stb. elszéledt hivekhez.» Ily kifejezések teljesen zsidó zamatuak. Izrael családja, a palestini felfogás szerint két részből állott: egyfelől azokból, akik a szent földet lakták, másfelől azokból, akik másutt laktak, «elszéledésben»[2] mint általában mondották.[3] Már pedig Péter és Jakab előtt[4] a keresztyének, még a pogány eredetüek is,[5] annyira részét képezik Izrael népének, hogy az összes keresztyén egyházak — Jeruzsálemen kivül — az ő szemökben hazátlanok sorába tartoznak. Jeruzsálem amaz egyedüli pontja a világnak, ahol szerintük a keresztyén nem él számkivetésben[6]

Péternek levele, minden rosz irálya mellett is, mely mindamellett jobban hasonlit a Páléra, mint Jakabéra és Judáséra, megható darab, melyben bámulatosan tükröződik vissza a keresztyén öntudat helyzete Néró uralkodásának vége felé.[7] Szelid boru, lemondó biza-

[1] H. ö. 1 Petri. 1, 6—7-et Jak. I, 2-vel; I. Petri 1, 24-et. Jak. 1, 10. és köv.-el; I. Petri IV. 8-at Jak. V. 20-al, I. Petri V. 5. 9-et Jak. IV. 6. 7. 10-el.

[2] *Toschabim = parepidemoi.*

[3] *Galoutha = diaspora* II. Ján. VII. 35.

[4] H. ö. Jak. I. 1.

[5] A 1 Petri I. 14, 18; II. 9, 10; III. 6; IV. 3. egyenesen megtért pogányokhoz intézvék.

[6] V. 1 Petri II. 11—12.

[7] Ha a levél becsusztatott lenne, feltevés, (melyre a nagyszámban közkézen forgó hamis apostoli levelek mellett mindig utalni kell), meg kell vallani, hogy a hamisitó korának, melyben a levelet irhatta, szellemébe nagyon beletalálta magát. A levél synchronismusa az apocalypsissel meglepő. L. IV. 7, 14, 15, 16; V. 13.

lom ömlik végig azon. A végső nagy idők elközelegnek.[1] Kell, hogy megpróbáltatások előzzék meg, melyekből mintegy tüz által megtisztulva fognak kilépni a hivek. Jézus, a kire szeretettel gondolnak, bár nem is látták, a kiben vakon hisznek, nemsokára meg fog jelenni, hogy örömük teljes legyen. Az Istentől örök időktől fogva előre látott, a próféták által hirdetett megváltás beteljesült Jézusnak halála és feltámadása által. A kiválasztottak, kik Jézus vérében fognak ujjá születni, szentek gyülekezete, lelki templom, királyi papság, mely lelki áldozatokat mutat be.

«Szerelmeseim, arra kérlek, hogy ugy viseljétek magatokat a pogányok között, mint jövevényekhez, mint bujdosókhoz illik, gondosan ügyelve magatokra, hogy azok akik rágalmaznak és ellenetek, mint gonosztevők ellen szólanak, a jó cselekedetekből, melyeket látnak, dicsőitsék az Istent, mikor őket is meglátogatja. Engedelmesek legyetek minden emberi rendelésnek az Urért, a királynak, mint legfelsőbb hatalmasságnak, a kormányzóknak, mint a király tisztjeinek, akiket a gonosztevőknek megbüntetésére és a jóknak dicséretökre rendelt. Mert igy vagyon az Istennek akarata, hogy jót cselekedvén megzabolázzátok a balgatag és tudatlan emberek rágalmait. Viseljétek magatokat, mint igazán szabad emberek, nem pedig mint olyanok, kik a szabadság palástja alatt gonoszt mivelnek, hanem mint Istennek szolgái. Mindeneket tiszteljetek, az atyafiságot szeressétek, az Istent féljétek, a királyt tiszteljétek. Szolgák, legyetek engedelmesek a ti uraitoknak félelemmel, nemcsak a jóknak és emberieseknek, hanem még a keményeknek is, mert kedves dolog igazságtalanul szenvedni a hitért. Mert micsoda érdeme van annak, aki békén türi a büntetést, ha csakugyan vétkezett? De mikor jót cselekedtetek és mindazáltal békével viselitek el a sanyargatásokat, ime ez az, ami kedves Isten előtt, Krisztus tiértetek szenvedett, példát hagyván, hogy az ő nyomdokait kövessétek. Ki mikor bántalmazták, nem szidalmazott senkit, arra hagyta dolgát, aki igazságosan itél.[2]

A Passiónak gondolata, e megható jelenet a lezárt ajakkal szenvedő Jézussal, már döntő befolyást gyakorolt, mint látszik, a keresztyén öntudatra. Kétely fér ahhoz, hogy ez az elbeszélés már meg volt irva; az elbeszélés naponként ujabb körülményekkel bővült és tágult;[3] de a hivek emlékezetébe maradandólag bevésett lényeges vonások a türelemre szakadatlanul buzditó intelmek gyanánt hatottak reájok. A keresztyén főelveknek egyike az volt, »hogy a Messiásnak

[1] 1 Petri I. 7, 13; IV. 7, 13; V. 1, 10.

[2] 1 Petri II. s köv.

[3] A 1 Petri II. 23. föltételezi, hogy a hóhéraiért imádkozó Jézusról (Luk. XXIII. 34) Péter, vagy egyátalán az, aki a levelet irta, mit sem tudott.

szenvednie kell«.[1] Jézus és az igaz keresztyén hova-tovább hallgatagon tűrő bárányként tünt fel a mészáros kezei között a képzeletben. Meleg szeretettel rajongták körül őt lelkileg, ezt a szelid bárányt, melyet fiatalon öltek meg a gonoszok; ez odaadó vonzalom világát Magdalának alakja gazdagitotta, amint ott áll gyöngéd szerelmével leverten a sir mellett. Ez az ártatlan áldozat, a sebhelybe ütött kézzel, könnyekre fakasztott mindenkit, akik ismerték. »Istennek báránya«, e kifejezés Jézusra vonatkozólag, már kiképződött;[2] a husvéti báránynak eszméje vegyült közé;[3] a keresztyén müvészet leglényegesebb symbolumának egyike megtalálta csiráját ebben a két alakban. Keletkezését a felfogásnak, mely annyira meghatotta és könyekre fakasztotta Assisi Ferenczet, ama szép részletre kell visszavezetni, ahol a második Ezsaiás Izrael prófétájának (a fájdalom emberének) eszményképét festve, mint a mészárszékre hurczolt bárányt állitja oda és mint olyat, mely nem nyitja ki száját az előtt, aki nyirja.[4]

A megalázásnak, az engedelmességnek ezt a példányképét törvény gyanánt irja elő Péter az egész keresztyén társadalomnak. Az előljárók nyájasan vezessék az ő nyájaikat, kerülve a kemény parancs szót; a fiatalok vessék alá magokat a véneknek;[5] főleg a nő tartózkodjék a hit hirdetésétől, de jámborságának vallása által legyen hathatós terjesztője a hitnek.

»Ti pedig, asszonyok, hasonlatosképen engedelmeskedjetek a ti uraitoknak, hogy közöttük azok is, akik nem engednek az igének, a ti szent és tiszta életetek által — az ige hirdetése nélkül — nyerettessenek meg. Ne induljatok a külső ékesség után, mely a hajnak felbodoritásában, az aranynak viselésében, csillogó ruházatban áll, hanem a sziv mélyébe rejtett ékességet, a szelid és csöndes lélek rothadatlan vallását keressétek; ez az igazi gazdagság Isten előtt. Mert igy viselték magokat régente a szent asszonyok is, bizva Istenben és engedelmeskedve uraiknak; igy engedelmeskedett Sára is, kinek leányai lettetek, Ábrahámnak, nevezvén őt »Urának«. Ti pedig férfiak, viszont ugy bánjatok asszonyaitokkal, mint egy felvilágosodottabb lénynek a gyöngébbel bánnia kell, ugy tekintsétek őket, mint akikkel együtt örökösödtök a kegyelem életében. Végre legyetek mindnyájan egyesek, egymás iránt vonzódással, atyafiságos hajlammal, könyörülettel, alázattal, nem fizetve a gonoszszal a gonoszért, szidalommal a szidalomért, hanem inkább mindig jóval fizetve.

[1] Luk. XXIV. 26; *Csel.* XVII. 3; XXVI. 23.

[2] 1 Petri I. 19; II. 22—25; Csel. VIII. 32; Ján. I. 29, 36; Apocal. egészen: *Epistola Barnabae* c. 5.

[3] Ján. XIX. 36; Justin *Dial. cum. Tryph.* 40.

[4] Ézs. LIII. 7.

[5] 1 Petri V. 1—5.

Kicsoda háborgathat titeket, ha a jót követitek? Hogyha pedig az igazságért szenvedtek is, örvendezzetek annak!«[1]

A keresztyéneknek megigért Isten országa felől helytelen nézetek kaptak lábra.[2] A pogányok azt képzelték, hogy annak bekövetkezése alatt politikai változást értenek.

»Legyetek mindenkor készen megfelelni azoknak, akik számon kérnek titeket a bennetek lakozó reménységről, de tegyétek ezt alázattal és tisztelettel, támaszkodva a ti jó lelkiismeretetekre, hogy akik a Krisztusban való tiszta életetek ellen rágalmakat szórnak, megszégyenüljenek; mert jobb, ha a jócselekedet miatt szenvedtek, (ha már Isten is ugy akarja) mintsem a gonosz miatt . . . .[3] Elég sokáig éltetek a pogányoknak akaratja szerint, mikor a bujálkodásban, a gonosz kívánságokban, részegségben, dobzódásban, a bálványoknak undok tiszteletében forgolódtatok. Csodálat fogja el őket immár, hogy a bünöknek e féktelenségében többé nem éltek velök és káromolnak titeket. Számot kell majd tenniök annak, aki kész megitélni az élőket és a holtakat . . . . Mindeneknek vége közel vagyon.[4] De, szerelmeseim, ne rémüljetek meg ama tüzláng miatt, mely a ti megpróbáltatástok miatt gyulad ki, mint valamely idegen dolog miatt; hanem inkább örüljetek azon, hogy a Krisztus szenvedéseinek társai vagytok, hogy az ő megjelenésének dicsőséges napján ti diadalmaskodjatok. Ha szidalommal illetnek titeket a Krisztusnak nevéért, boldogok vagytok. Senki azért ti közületek ne szenvedjen ugy, mint gyilkos, mint tolvaj, mint gonosztevő, mint idegen dologban praktikált; de, ha valaki ugy szenved, mint »keresztyén«, amiatt ne piruljon; sőt inkább dicsőitse az Istent azért, mert elkövetkezett az idő, melyben az itélet elkezdődik az Istennek házán. Ha mi rajtunk kezdetik először, micsoda végök lesz azoknak, akik nem követik az Istennek evangyéliomát? Ha az igaz csak nehezen idvezül mivé lesz az istentelen és a bűnös? Annakokáért, azok, akik szenvednek az Isten akaratjából, ajánlják fel hű Teremtőjöknek lelkeiket teljes ártatlanságban.[5] Alázzátok meg magatokat Istennek hatalmas keze alatt, hogy felmagasztaljon titeket, ha az idő elkövetkezik . . . Legyetek józanok, vigyázzatok, a ti ellenségtek, az ördög, mint egy orditó oroszlán csatangol körül, keresvén, akit elnyeljen. Álljatok neki ellen, erősek lévén a hitben, tudván, hogy az általatok elszenvedett megpróbáltatásokon esnek keresztül a világon elszéledt testvéreitek is. A minden kegyelemnek Istene, egy kevés szenvedés után gyógyitson,

[1] 1 Petri III. 1 s köv.
[2] V. ö. Hegesippos, Eusebnél H. E. III. 20.
[3] 1 Petri III. 15 s köv.
[4] 1 Petri IV. 3. s köv.
[5] 1 Petri IV. 12. s köv.

erősitsen, tegyen állhatatosokká titeket. Az övé legyen a hatalom örökön-örökké. Amen.[1]

Ha a levél, mint hisszük, valóban Pétertől származik, ugy az józansága, nyilt szókimondása, őszintesége mellett tesz tanuságot. Sehol sem használja a hatalom s a tekintély szavát, a község véneihez, mint hozzájuk hasonló beszél.[2] Csakis abban emeli ki önmagát, hogy tanuja volt a Krisztus szenvedéseinek és hogy részt veend majd a dicsőségben, mely nemsokára elkövetkezik.[3] A levelet Ázsiába bizonyos Silvanus vitte el, aki lehet, a Pál Silvanusával vagy Silasával egy és ugyanaz.[4] Péter azért választhatta őt, mert Pál kiséretében megtett utazás révén már ismerte a kisázsiai hiveket.[5] Péter Márkus üdvözleteit is közli a távoli egyházakkal és pedig oly modorban, mely szintén arra mutat, hogy Márkus nem volt ismeretlen előttük.[6] A levél a szokásos üdvözletekkel végződik. A római gyülekezetet ezekkel a szavakkal irja körül: «a veletek együtt kiválasztott babyloni gyülekezetet.» A secta szoros felügyelet alatt állott, egy fölötte nyilt levél, melyet elfogtak, irtózatos szerencsétlenségeket kelthetett volna fel. Péter tehát, hogy a rendőrség gyanuját félrevezesse, Rómát az ázsiai istentelenség ős fővárosával jelölte meg, ezzel a névvel, melynek symbolicus jelentését mindenki megértette és a mely csakhamar egy költeményen mint alapgondolat fog végig huzódni.[7]

[1] 1 Petri V. 6. és köv.

[2] *Synpresbyteros.*

[3] 1 Petri V. 1.

[4] *Hős logisomai,* 1 Petri V. 12. vezet e föltevésre.

[5] Mindamellett nehéz ugy érteni e részt, mintha *toú hymin pistoú*-ról lenne szó.

[6] 1 Petri V. 13. V. ö. Kol. IV. 10.

[7] 1 Petri V. 13; Euseb. H. E. II. XV. 2. H. ö. Apoc. XIV. 8; XVI. 19; XVII. 5; XVIII. 2, 10, 21; *Carmina sib.* V. 142, 158; Midrasch *Schir hasschirim* rabba I. 6; Commodian *Instr.* acrost. XLI. 12; Esdrás Jelenése I. 28, 32. Valószinütlen, hogy az *1 Petri*-ben az Euphrates melletti Babylonról lenne szó. A keresztyénség az I. században, egyátalán nem terjedt el Babylon felé. Kevéssel ez időszak előtt, melyhez értünk, a zsidókat kiüzték Babylonból és ugyanigy el kellett hagyniok Seleuciát és Ktesiphont is (Jos. *Ant.* XVIII. IX. 8, 9). A III. században még nincsenek *minim.* Nehardeaban. Bab. Talm. *Pesachim* 56. a. A symbolicus nevek sürün fordulnak elő a zsidóknál, Esther III. 1, 10; VIII. 3, 5; Apoc. XI. 8. Rómát ilyenformán Ninivével is jelezték (Buxtorf *Lex. chald.* col. 221), a római birodalmat pedig *Edommal,* a keresztyéneket *Cuthim*-mal, a pogányokat *Kanaanal.* L. fent.

HATODIK FEJEZET.

Róma égése.

Nérónak dühöngő őrültsége elérte a paroxysmus határát. A világ ennél irtózatosabb eseményt sohasem látott. Az idők absolut kényszere egyetlen-egynek szolgáltatott ki mindent, a Caesár legendaszerű nagy név örökösének; másféle uralkodás lehetetlen volt s a provinciák rendszerint elég jól érezték magukat uralkodása alatt, de végtelen veszély rejtődzött benne. Midőn a Caesár elveszitette eszét, midőn a hallatlan hatalom által megzavart szegény fejének minden ütere egyszerre felpattant, a határtalan őrültségek korszaka állott be ilyenkor. Szörnynek volt kiszolgáltatva a világ. Nem volt eszköz reá, hogy elüzhessék; germán gárdája, mely mindent elvesztett volna, ha ő megbukik, szivós buzgalommal tartott ki mellette. A benszorult fenevad ott keringett és dühhel védelmezte magát fészkében. — Néróban volt valami egyszerre a félelmetesből, a félszegből, a nagyszerűből és a képtelenből. Minthogy a Caesár nagy mértékben irodalmi hajlamokkal birt, az ő őrültsége is elsősorban irodalmi. A századoknak minden álomképe, minden költeménye, minden legenda, Bachus és Sardanapal, Ninus és Priamos, Trója és Babylon, Homéros és a kor izetlen költészete mind ott kavargott chaosként a középszerű, de magát egész meggyőződéssel annak valló[1] művésznek szegény koponyájában, akinek a véletlen megadta a hatalmat ahhoz, hogy összes agyrémeit megvalósithassa. Gondoljunk magunknak körülbelül olyan embert, minő Hugo Victor hérosa, ilyen képtelen alakot, őrületből, együgyüségből és szinészieségből meggyurtan, minden hatalommal a kezében, mint a világnak urát. Nem volt meg benne borzalmas gonoszsága Domitianusnak,[2] a rosznak szeretete a roszért; de nem is volt oly különcz, mint Caligula; lelkiismeretes romantikus hős volt, operai császár, zenebarát, aki reszked a szintér előtt és azt megreszkedteti,[3] a milyen lenne napjainkban az a polgár, akinek józan eszét a modern költők olvasása teljesen kiforgatta és aki azon rögeszmében él, hogy neki utánoznia

[1] Sueton, *Néro* 20, 49.
[2] Sueton, *Néro* 39. V. Jos. *Ant.* XX., VIII. 3.
[3] Sueton, *Néro* 23, 24.

kell Islandi Hant és a burggravokat. Az államigazgatás, mint kiválóan gyakorlati dolog, teljesen kizárja a romantismust. A romantismus előtte a művészet körébe tartozik; de a ténykedés forditottja a művészetnek. Főleg egy fejedelem nevelésénél válik a romantismus végzetessé. Seneca, e téren, sokkal többet ártott növendékének, rosz irodalmi izlésével, mint használt gyönyörű költészetével. Nagy szellem volt, rendkivüli talentum és alapjában minden hibái mellett is tiszteletre méltó ember, de a szónoki és irodalmi hiuságért élni, halni kész, aki phrasisok nélkül érezni és okoskodni nem tudott. Minden erejét oda irányozva, hogy tanitványa ki tudjon fejezni dolgokat, melyeket nem értett, hogy választékos szavakkal könnyedén tudjon élni, növendékéből irigy komédiást, gonosz indulatu rhetort csinált, aki a humanitásról beszél mindig, ha tudja, hogy hallgatják.[1] Az öreg pedagogus egész mélységében ismerte korának baját, a növendékeét és a magáét, midőn egy őszinte pillanatban igy kiáltott fel: Literarum intemperantia laboramus.[2]

Ezek a nevetséges hajlamok eleinte elég ártatlan szinbe jelentkeztek Nerónál; a majom egy bizonyos ideig megfigyeli a mozdulatot, melyre tanitották. A vérengző kegyetlenség csakis Agrippina halála után tört ki belőle; de csakhamar hatalmába keritette egész lényét. Minden évet egy-egy büntette jelöl. Burrhus nincs többé s mindenki ugy vélekedett, hogy Néro ölte meg; Octávia meghurczoltatva a szégyen tengerébe, hagyta el a világot; Seneca visszavonult, minden órában elfogatását várva, egyre kinzatásokról álmodva, a kivégzések fölötti elmélkedéssel edzve lelkét, annak bizonyitásában keresve vigaszt, hogy a halál: megszabadulás.[3] Tigellinus ura a helyzetnek, a saturnália teljes. Néro minden nap hirdeti, hogy egyedül a müvészet mehet komoly dolog számba, hogy minden erény hazugság, hogy az a tisztességes ember, aki szabad és beismeri tökéletes szemérmetlenségét, hogy a nagy ember az, aki mindent elveszteget, mindent koczkára vet, mindent elfecsérel.[4] Az erényes ember előtte hypocrita, bujtogató, veszedelmes ember és főleg vetélytárs; ha sikerül neki felfedeznie valami irtózatos ocsmányságot, mely igazolja elméletét, örömujjongásba tör ki. A gőgnek és a versengő hamis szellemnek, mely kezdettől fogva ott rágódott pusztitó féregként a latin culturán, politikai veszélyei nyilvánvalókká lettek. A komédiás megszerezte az élet és a halál fölötti jogot hallgatósága fölött; a dilettans kinpaddal fenyegette az embereket, ha nem bámulták verseit. Az irodalmi dicsőség által megrészegitett mono-

[1] Sueton, *Néro* 10.
[2] Seneca, *Levelek Luciliushoz* CVI. 12.
[3] H. ö. *Consol. ad Marciam* 20.
[4] Sueton, *Néro* 20, 29, 30; Dio Cassius LXI. 4, 5.

manikus, aki a gyönyörü elveket, melyre tanitották, egy kannibál tréfáival gyurja össze, utczai suhancz, aki az utczaszegleteken ácsorgó csőcselék tapsára vágyik, ült a birodalom trónján. Hasonló fonákságot sohasem látott még a világ. A keletnek borzasztó és kegyetlen despotáinál nem találjuk meg sehol ezt az örjöngő kaczajt, az elfajult esthetikának e kicsapongásait. Caligulának őrültsége rövid; ezé egy-egy roham, és azután Caligula főleg bohócz volt; szellem lakozott benne; ennek a közönséges fajankónak őrültsége ellenben olykor tragikus borzasztóságban lángolt. A legrettenetesebb volt azomban olyankor, midőn lelkiismereti furdalásaival játszva verseket szavalt. Ezzel a melodrámai arczulattal, aminő csak neki adatott meg, mondogatta azután, hogy a furiák marczangolják; szavalt görög verseket az apagyilkosokról. Gunyt üző isten látszott őt teremteni, hogy azután irtózatos macskazenét adasson magának egy emberi teremtménytől, amelynél minden eszköz éktelenül nyikorog, fajtalan látványt rendezzen magának az epileptikus világ köréből, aminő a Kongo majmainak sarabandja vagy egy dahomeyi király vérengző orgiája.

Az ő példájára, mintha valóságos szédület fogta volna el az egész világot. Társulat alakult hitvány dévajlókból, akiket »Augustus lovagjainak« hivtak s akiknek feladatul jutott, hogy a caesar esztelenségeinek tapsoljanak, hogy számára éjjeli csavargókra valló tréfás ötleteket találjanak ki.[1] Nemsokára egy császár fog kikerülni ebből az iskolából.[2] A rossz izlésre valló képzelődésnek, az üresség-nek, komikai érre igényt tartó szavaknak áradata, émelyitő utczai nyelv, hasonló ahhoz, melyet a mi legkisebb ujságainknál tapasztalunk, árasztotta el Rómát és jött divatba. A császári komédiázásnak ezt a gyászos faját[3] már Caligula teremtette meg. Néró őt választotta mintának.[4] Nem volt elég neki, hogy kocsiversenyben vett részt a circusban, rekedté kiabálta magát, nyilvánosan ének versenyeken lépett fel a provinczián;[5] látták őt halászni arany szállal, biborral bevont hurokon,[6] személyesen idomitani tapsonczait, rendezni hamis diadalmeneteket, magának itélni oda az antik Görögország összes pályakoszoruit, rendezni hallatlan ünnepélyeket, fellépni a szinpadon hitvány szerepekben.[7]

[1] Plin. H. N. XIII., XXII. (43.)

[2] Sueton, *Otto* 2.

[3] Tacit. *Annales* XIV. 14, 15, 16. L. Néro szavait Suetonnál, az általa negélyezett gúny megértésére. V. Tacit *Annales* XIV. 17; Dio Cass. LXII. 14; LXIII. 8.

[4] Sueton, *Néro* 30.

[5] Tacit. *Ann.* XV. 33 s köv.; Sueton, *Néro* 20, 22, 24, 25.

[6] Euseb. *Chron.* ad ann. 6. Néro.

[7] Sueton, *Néro* 11, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 30; Tacit. *Ann.* XV. 37. stb.; Dio Cass. LXI. 17—21; LXII. 15.

A félszegségeknek alapoka a század romlott izlése és ama határtalan fontosság, melylyel a deklamáló művészetet, mely az óriási után tör s csupán szörnyüségekről álmodik, felruházták.[1] Az őszinteség hiánya uralkodott mindenben, bizonyos izetlen irány, mint a Seneca tragődiáé, festése a sohasem érzett érzelmeknek, az erényes emberre valló, de valóban hamis beszédmodor. Az óriásit tartották nagyszerünek; az aesthetika teljesen elkallódott. A colossalis szobroknak anyagias, szinpadias és álpáthosszal biró művészetnek volt ez a kora, melynek mesterműve a Laocoon,[2] bámulatos szobor kétségkivül, de a melynek kiállása inkább egy canticumát éneklő hős tenorra vall és hol a sulypont a testi fájdalomra van fektetve. A szépségtől sugárzó Niobidáknak tisztán erkölcsi fájdalma már nem elégitett ki senkit, a phisikai kín vonásaira vágytak, ebben találtak élvezetet, mint a XVII. század Puget vésőjében. Az érzékek elsatnyultak, durva eszközök, minőket Görögország a legnépiesebb előadásoknál is alig engedett volna meg magának, váltak a művészet alkotó elemeivé. A nép betüszerint őrjöngött a látványosságokért, de nem a komoly, a nemesitő tragődiák, hanem a fantasmagoriák után. Az «élőképeknek» nemtelen izlése terjedt el mindenüvé. Nem elégedtek meg már azzal, hogy a költők kiváló termékeit szellemileg élvezzék, a mythosokat és pedig a legdurvábbakat és a legfajtalanabbakat, megtestesülve akarták látni, valóságos önkivületbe estek a csoportozatok, a szinészek mozdulatainak láttára, a szoborszerü hatást keresték. Annak az ötvenezer embernek a tapsa ott a roppant nagy körmedencze ölén, akik egymást tüzelték és izgatták, oly részegitő hatást gyakorolt, hogy magának a fejedelemnek is kedve kerekedett föllépni porondján mint kocsizónak, mint énekesnek, mint szinésznek. A szinházban aratott dicsőség volt a dicsőségek netovábbja. Az a császár, kinek feje kissé gyönge volt, nem tudott ellentállani a kisértésnek, hogy e szomoru játékok koronáival ne övezze homlokát. Caligula itt vesztette el azt a kis eszét is, mely osztályrészeül jutott, a szinházban töltötte az egész napot, hogy a tunya dologtalan emberekkel mulasson;[3] később Commodus és Caracalla kelnek versenyre majd Néróval az őrültség e pálmájáért. Törvényt kellett hozni, mely eltiltotta a senátorokat és a lovagokat az aréna porondjától, a gladiátori harczoktól és a vadállatokkal való küzdelemtől. Az élet központja a circus, a világnak többi része mintha

[1] Juvenal *Sat.* I. init; Martial *Spectac.*

[2] E mű elkészitése idejének kérdésébe nem bocsájtkozunk; de abban páratlan mesterművet ez időtájt kezdtek látni. Phil. H., N., XXXVI. V. (4). V. Overbeck *Die antiken Schriftquellen zur Gesch. der bild. Küuste* p. 391—392; H. Brunn *Gesch. der griech. Künstler* I. p. 469 s köv.; 495 s köv.

[3] Sueton, *Caius.* 18.

csakis Róma szórakozására lett volna teremtve. Különösebbnél különösebb dolgokat eszelt ki szakadatlanul a fejedelmi karvezető. A nép egyik ünnepről a másikba özönlött, nem beszélve másról, csakis az elmult nap ünnepélyességeiről,[1] arra várva, amit igértek neki és azzal végezve, hogy egész odaadással ragaszkodott a fejedelemhez, aki ilyen formán végnélküli bachanáliává változtatta életét. Néronak népszerüségét, melyre e hitvány eszközökkel tett szert, kétségbe vonni nem lehet; Ottonak, hogy a császári trónt elnyerje, nem kellett egyebet tennie, mint felidézni emlékét, utánozni őt, reá mutatni, hogy ő maga is e kör egyik embere volt.

Nem állithatjuk határozottan, hogy a szerencsétlennek nem lett volna szive és érzéke a jó és a szép iránt. A barátságra nemhogy képtelen lett volna, de sőt gyakran jó pajtásnak mutatta magát s tulajdonkép ez tette őt kegyetlenné; azt akarta, hogy önmagáért szeressék s csodálják s megharagudott mindazokra, akik nem igy éreztek iránta. Természete irigy, érzékeny s a jelentéktelen hűtlenségek is kihozták sodrából. Bosszuállásainak tárgyai rendszerint azok, akik benső köréhez tartoztak (Lucanus, Vestinus), de akik visszaéltek ama családias viszonynyal és gunyjaiknak nyilait ő reá vetették;[2] mert a nevetségest mélyen érezte s azt takargatni igyekezett. Thraseast azért gyülölte oly nagyon, mert lekellett mondania arról a reményről, hogy megnyerje baráti vonzalmát.[3] Ennek a rosz verstöredéknek grotesk idézete

Sub terris tonuisse putes

vesztette el Lucanust.[4] Anélkül, hogy Galvia Crispinillát végleg eltaszitotta volna magától,[5] tudott igazán is szeretni néhány nőt. Poppaea, Actaea viszont szerették. Poppaeának halála után, midőn otrombaságainak tetőpontján állott, majdnem megható bánatnak adta jelét, hosszu időn keresztül egy gyengéd érzelem behatása alatt látszott lenni, felkeresett mindent, a mi reá hasonlitott, a legesztelenebb dolgokat eszelte ki, csakhogy az elhunytnak képét felidézhesse szeme elé.[6] Poppaea viszont oly érzelmeket táplált iránta, minőket ilyen müvelt nő egy közönséges emberre nem pazarolt volna. Poppaea, a legelőkelőbb világnak e courtisaneja, aki a kiszámitott szerénység

[1] L. Martial epigrammjait, főleg a *Liber de spectaculist*, melyek az akkori idők kicsiny ujságait képviselik sok tekintetben.

[2] Tacitus *Ann.* XV. 68.

[3] Plutarhos *Praec. ger. reip.* XIV. 10. H. ö. Tacit. *Ann.* XVI. 22; Dio Cassius LXII. 26.

[4] Sueton fragm. *Lucanus életéből.*

[5] *Magistra libidinum Neronis,* Tac. *Hist.* I. 78; v. Dio Cassius LXIII. 12

[6] Dio Cassius LXII. 28; LXIII. 12, 13; Plinius XXXVII. III. (12).

fogásaival ritka szépségre és finom előkelőségre tudott szert tenni,[1] minden bünei mellett is ösztönszerü vallást őrizett meg szivében, mely a judaismus felé hajlott.[2] Néró, ugy látszik, szivesen hódolt meg a női báj előtt, melyben a kaczérság bizonyos kegyességgel párosult. A váltakozó odaadás és ridegség, ez a nő, aki sohasem lépett ki az utczára csupán fátyolozottan,[3] a szeretetreméltó társalgási modor és főleg szépségének megindító ápolása, mely egy alkalommal, midőn tüköre néhány ránczot mutatott, határtalan s teljesen nőies kétségbeesésbe ejtette őt s a halál gondolatát keltette benne,[4] mindez élénken ragadta meg a kicsapongó fiatal embernek lángoló képzeletét, a kire a szemérem látszata leirhatatlan benyomást gyakorolt. Látni fogjuk csakhamar, hogy Néro, mint Antikrisztus, bizonyos értelemben új esthetikát alapit és ő az, aki a mezitelen keresztyén szemérem látványain legelőször legelteti szemeit. Az odaadó és gyönyörvágyó Poppaea még inkább ápolta benne az efféle érzelmeket. A házastársi bánat, melyet elhunyta keltett,[5] föltételezi, hogy Néroval fentartott legbensőbb viszonya közepette is, mindig megőrizte ama büszke magatartást, melyet e viszony kezdetén negélyezett.[6] Ami Actaeát illeti, ha nem is volt keresztyén, mint azt föltételezték, de nem sok hiányzott ahhoz, hogy azzá legyen. Ázsiából származott rabszolganő volt, tehát oly országból, melylyel a római keresztyének szakadatlan összeköttetésben állottak. Nem egyszer észlelték, hogy ezek a szép felszabadult nők, akiket egész sereg imádó vett körül, egész odaadással rakaszkodtak a keleti vallásokhoz.[7] Actaea mindig megőrizte egyszerüségét és az ő kicsiny rabszolga világával sohasem szakitott teljesen.[8] Eleinte az Annaea családhoz tartozott, mely körül keresztyéneket láttunk csoportosulni; Seneca keze játszott közbe abban, hogy a legtragicusabb és a legszörnyübb izgalmak közepette, oly szerepet játszék, mely, tekintettel szolgai állására, csak tisztességesnek volt minősithető.[9]

[1] Tacit. *Ann.* XIII. 45. L. a capitoli mellszobrot (17. sz.) és a vaticanit (408. sz.)

[2] *Theosebés gar én.* Jos. *Ant.* XX. VIII. 11; v. *Vita.* 3. Amit Tacitus (*Ann.* XVI. 6; v. *Hist.* V. 5.) az ő temetési ünnepélyeiről mond, teljesen megerősiti a föltevést. V. Plin. XII. XVIII. (41.) Vedd figyelembe egyuttal előszeretetét a jóslatok iránt. Tac. *Hist.* I. 22.

[3] «Ne satiaret adspectum, vel quia sic decebat.»

[4] Dio Cass. LXII. 28.

[5] Sueton, *Néro* 35.

[6] Tacit. *Ann.* XIII. 46.

[7] Ovidius, Propercius, Pompéi festményei tanuskodnak a mellett, menynyire divatban volt Isisnak cultusa.

[8] Tacit. Ann. XIII. 46.

[9] Tacit. *Ann.* XIII. 13; XIV. 2. L. fent,

Ez a szegény, szerény, szende leány,[1] akit nem egyszer vesznek körül majdnem keresztyén hangzású névvel biró emberek (Claudia, Felicula, Stephanus, Crescens, Phaebe, Onesimus, Thallus, Artemas, Helpis),[2] volt első szerelme az ifju Néronak. A leány hü maradt hozzá haláláig, találkozni fogunk vele majd a Phaon villában, amint kegyelettel rózsa le az utolsó kötelességeket a holttest iránt, melytől irtózattal fordult el az egész világ.

És mondjuk ki nyiltan, bármily sajátszerünek tünhet is fel, a nők szerették őt. Szörny, képtelen teremtés, a természetnek elhibázott alkotása volt, de nem közönséges szörny. Mintha a sors, egy különös szeszélyből, a logicusok hircocerfjét akarta volna megvalósitani benne, korcs, bizar, összefüggéstelen, a leggyakrabban gyülöletes lényt, de a kitől pillanatszerüleg a tetszés el nem vitázható. A nőknek érzelmeik mellett, melyek inkább a sympathián és az egyéni izlésen, mint az ethikai szigoru becslésen nyugosznak, elégséges egy kis szépséget vagy erkölcsi jóságot látniok, hogy neheztelésök vonzalommá változzék. Különösen a müvészetök által megittasult, elkallódott müvészek iránt elnézők, egy Byron iránt, aki agyrémeinek áldozata, aki odáig viszi a naivitást, hogy tettekre forditja le ártatlan költészetét. Azon a napon, melyen Actaea Domitius sirjába tette le Néronak vérző holttestét, bizonyára könyeket hullatott a természeti adományok profanatiója fölött, melyeket ő ismert egyedül; ugyan-e napon, midőn több volt ő, mint keresztyén, bizonyára imádkozott érte.

Közepes tehetsége mellett művészi léleknek tulajdonságai lakoztak benne: jól festett, jól faragott; versei jók voltak, bár némi iskolai kenetteljes hang vonult végig azokon,[3] de bármit lehessen is róluk mondani, annyi áll, hogy azokat maga irta; Sueton látta az ő sajátkezü fogalmazványait törlésekkel tele.[4] Ő ismerte fel először Subiaconak elragadó vidékét és ott pompás nyári lakot emeltetett magának. Szelleme a természeti dolgok szemléletében józan és fürkésző; szerette a találékonyságot, az uj és elmés dolgokat;[5] az okokat kivánta ismerni és teljesen átlátta az ugynevezett magicus tudományok nyegleségét és kora összes vallásainak hitványságát.[6] Életirója, akiből idézünk, megőrizte számunkra azt az elbeszélést arról, miként ébredt fel benne az ének iránti hivatás.[7] Az első lökést

[1] Tacit. *Ann.* XIII. 12, 13, 46; Sueton, Néro 28; Dio Cass. LXI. 7.

[2] Fabretti *Inscr.* p. 124—126; Orelli 735, 2885. sz.; Henzen 5412, 5413 sz.

[3] Sueton, fragm. *Lucanus életéről.*

[4] Sueton, *Néro* 52.

[5] Seneca *Quaest. nat.* VI. 8; Plin. H. N. XI., XLIX. (109); XIX., III. (15); XXXVII. III. (11).

[6] Sueton, *Néro,* 56. Plinius XXX., II. (5); Pausanias II. XXXVII. 5.

[7] Sueton, *Néro* 20.

ebben a század leghiresebb citherásától, Terpnostól kapta. Egész éjjeleken ült ott a zenész oldala mellett, tanulmányozva játékát, elmerülve, visszafojtott lélekzettel felolvadva, megittasodva hallgatta és szivta magába hangjait egy más világnak, melyet a nagy müvész nyitott fel előtte. Innen eredt ellenszenve a rómaiak iránt is, akik általában gyenge zene ismerők voltak és előszeretete a görögök iránt, akik szerinte egyedül tudták méltányolni azt és a keletiek iránt, akik fellengző tapssal fogadták. Innentől kezdve, csupán a művészetet tartotta egyedüli dicsőségnek, uj élet tárult fel előtte, a császárról megfelejtkezett; tehetségének tagadása felségsértés számba ment; Rómának voltak ellenségei azok, akik nem csudálták.

Vágya, hogy a divat királyának tekintsék, bizonyára nevetséges. Mindamellett meg kell vallani, hogy e kérdésben több volt a politika nálla, mintsem gondolnók. A césár első kötelessége (a kor hitványságát tekintve) az volt, hogy szórakoztassa a népet. A fejedelem mindenekelőtt főfő ünnepélyrendező volt; mint legfőbb szórakoztatóhoz ugy illett, hogy a költségeket ő viselje egyedül.[1] A szörnyüségek közül, melyeket Néro terhére irnak, soknak sulyát csakis tekintettel a római erkölcsökre és az eddig szokásban volt szigoru nézetekre méltányolhatjuk eléggé. Ezt a férfias világot felháboritotta annak a fejedelemnek látása, aki himzett hálóköntösben fogadta a senátust, a csapatszemléken türhetlen pongyolában öv nélkül jelent meg, a nyakán selyemkendővel, hogy a hangját óvja.[2] Az igazi rómaiak egész joggal botránykoztak meg a keleti öltönyök divatba hozatala miatt. De elkerülhetlen volt, hogy az elaggott és teljesen kimerült társadalom fölött romlottságával győzzön az uj. Már Kleopatra[3] és Antonius álmodoztak egy keleti császárságról. Ilyenféle uralomról beszélték tele Nérónak is a fejét;[4] a legvégső esetben O-Egyptom praefecturáját készült megtartani. Augustustól kezdve Constantinig mindennap egy-egy lépés történt a hóditás terén, melyet a birodalomnak görögül beszélő része a latin rovására kivivott.

Nem szabad különben megfeledkeznünk arról, hogy az esztelenség a levegőben volt. Ha az aristocraticus társadalomnak kiváló magvától, mely Nervával és Trajánnal lép az uralomra, eltekintünk, a komolyságnak általános hiánya azt hozta magával, hogy a legtekintélyesebb emberek bizonyos tekintetben játszottak az élettel. Az akkori idők képviselője és megtestesitője, e mérhetlen erkölcstelen-

[1] Lásd az elégületlenség okait Galba ellen. Sueton *Galba* 12, 13.
[2] Dio Cassius LXXIII. 13, 20, 25; Suéton *Néro* 51.
[3] Horacius *Ódái* I. XXXVII.
[4] Sueton *Néro* 40; Tacit. *Ann.* XV. 36.

ség uralmának «tiszteletre méltó embere» volt Petronius.[1] Nappal aludt, éjszaka végezte ügyeit és szórakozott. Egyáltalán nem tartozott azon tékozlók közé, akik durva, kicsapongások között teszik tönkre magokat; a gyönyör világát alaposan ismerő kéjencz volt. A szavait és tetteit jellemző természetes fesztelenség és könnyelműség az egyszerüség vonásával ruházták fel őt, mely elbájolt. Bythiniai proconsul, majd consul korában a legkiválóbb ügyek elintézésére bizonyult alkalmasnak. Visszatérve azomban a bűn világához vagy a bűn nagyképüsködő forgatagához, Néro legbensőbb körének lett a tagja s egyuttal a jó izlés korlátlan birája.[2] Finomnak, előkelőnek csupán azt tartották, amit Petronius elismert annak. Az ocsmány Tigellinus, aki alávalóságával és gonoszságával uralkodott, vetélytársat látott benne, aki a gyönyörök világában felülmulja őt; sikerült elveszejtenie. Petrónius méltóságán alólinak tartotta kikötni e nyomorulttal. De nem akart rútul meghalni. Fölmetszette ereit, ujra beköttette, majd ismét felnyittatta azokat, s úgy társalgott jelentéktelen dolgokról barátaival, s hallgatta azoknak nem a lélek hallhatatlansága és bölcsészeti nézetek, hanem dalok és a könnyüvérű költészet felől folytatott vitáját. E pillanatot választotta arra, hogy rabszolgái közül nehányat megjutalmazzon, másokat viszont megbüntessen. Az asztal mellé ült és elszenderült. Ez a skeptikus, hideg és kimért hangu Merimée egy eleven, kifogástalan finomsággal és kitanult romlottsággal egyaránt megirt regényt[3] hagyott reánk, mely hű tükre a nérói kornak. E szerint nem divatkirály az, akit az akarat vezet. Az élet elegantiájának mestere a tudomány s az erkölcs alatt trónol. A mindenség ünnepélyességéből hiányoznék valami, ha a világot rajongó képrombolók és erényes fajankók laknák csupán.

Tagadhatlan, hogy a művészeti érzék élénk és őszinte e kor embereinél. Nem alkottak többé szép dolgokat; de lázasan keresték fel az elmult századoknak gyönyörü termékeit. Ugyanaz a Petrónius, egy órával halála előtt darabokra törette mirhás vázáját, nehogy Néro reá tegye a kezét.[4] A művészeti tárgyakat mesés összegekre becsülték. Néro valósággal rajongott értök.[5] Mint bolondja a nagyszerünek, de e téren is kevés józan érzék fölött rendelkezve, chimérikus palotákról, városokról, minő Babylon, Thebae, és Memphis

[1] Tacit. *Ann.* XVI. 18, 20.

[2] *Elegantiae arbiter.*

[3] A nézetet, mely a *Satyricont* Néro *arbiter elegantiae*-nek tulajdonitja, én igen valószinünek tartom.

[4] Plinius XXXVII. 11, (7).

[5] Sueton *Néro* 47.

álmodozott. A Palatin hegyen fekvő császári palota (Tiberiusnak lakóháza) igen szerény és jellegtelen épület volt Caliguláig.[1] Az utóbbi, akit ama kormányzati iskola megteremtőjének kell első sorban tartanunk, melynek mesteréül szivesebben Nérot tekintjük, nagyszabásu átalakitásokat végeztetett Tiberiusnak lakóházán.[2] Néró szűknek mondotta a helyet, és sokat csipkelődzött elődei fölött, akik ily kevéssel is beérték. Egy ideiglenes fejedelmi palota vázlatát készitette el, mely China és Assyria palotáival vetekedett. A lakóház, melyet «átmenő»nek nevezett és nemsokára végleg megvalósitani kivánt, kicsiben egész világot zárt magába — három mértföld hosszu porticusaival, parkjaival, melyekben nyájak legeltek, belső pusztaságaival, tavaival, melyeket fantasztikus villák környeztek, szöllőivel, erdeivel nagyobb területet foglalt el, mint a Louvre, a Tuileriák és a Champs-Elysées együttvéve:[3] a Palatinustól Maecenásnak az Esquilinus magaslatain fekvő kertjéig terjedt.[4] Valóságos tündéri kert. Severus és Celer mérnökök valóban felülmulták önmagokat a mű megteremtésében. Néro oly nivóban akarta végrehajtani a tervet, hogy az egész méltóan viselje az «Aranyház» nevet. Lelkesedett a tervért, mert ily őrült vállalatokkal hitte megörökiteni nevét.[5] Rómára gondolt első sorban. Ujjáépiteni akarta teljesen, hogy azután Nerópolisnak nevezze el.

Róma egy század óta világcsoda számba ment; Ázsia régi fővárosainak nagyszerüségével vetekedett. Épületei szépek, erősek és szilárdak voltak, de már utczái szegényeseknek tüntek fel a divat emberei előtt, mert az izlés a banalis és a diszitő alkotások felé hajlott mindinkább; amaz együttes hatásra törtek, mely a bámészkodókat gyulasztja örömre, ezerféle, a régi görögök előtt ismeretlen frivolitásokon törték a fejöket. A mozgalom élén Néro állott; az általa elképzelt Róma olyanféle lett volna, mint napjainkban Páris, egyike ama müvészi városoknak, melyeket felsőbb parancs szerint s oly terv után épitettek, melyben első sorban a vidékiek és az idegenek bámulata volt a fő czél. A fiatal esztelen ember bele bolondult e hitvány tervekbe. Valami különöset, valami nagyszerüt, müvészhez méltót kivánt látni, esemény után vágyott, mely uralkodását tenné első sorban emlékezetessé. «Az én koromig, ugymond, nem volt fogalmuk az embereknek arról, hogy meddig terjeszkedhe-

[1] L. a Rosa ur fényképfelvételeit. Tanulmányozd főleg Livia házát.

[2] Sueton, *Caius*, 22.

[3] Sueton, *Néro* 31; Tacit. *Ann.* XV. 39, 42; Plin. XXXIII., III. (16; XXXVI., XV. 24).

[4] A sz. Eusebius templom felé.

[5] Sueton, *Néro* 16, 31; Tacit. *Ann.* XV., 42, 46; Plin. H. N. IV., (5); XIV., VI. (8).

tik az alkotás terén egy fejedelem.»[1] A zabolátlan képzeletnek e benső sugallatai egy bizar eseményben látszottak megtestesülni, melynek tárgya elsőrangu fontossággal biró következményeket von maga után.

A gyujtogatási mánia ragályos lévén s gyakran hallucinatióval párosultan fordulván elő, azt a gyönge fejekben, ahol szunnyad, életre kelteni roppant veszedelmes. Néro jellemének egyik vonása volt, hogy a büntett rögeszméjének ellentállani nem tudott. Trojának égése, melylyel gyermekkora óta foglalkozott,[2] borzasztó módon fészkelte be magát gondolatába.[3] Ünnepélyeinek egyikén Afranius Incendiumát adatta elő, a tüzvész jelenettel.[4] A sors ellen irányuló önző dühének egyik kitörésében igy kiáltott fel: «Boldog Priámus, aki saját szemeivel láthatta elveszni egyszerre koronáját és hazáját.»[5] Egy más alkalommal, midőn Euripides Bellerophonjából e görög verset hallotta idézni:

Ha majd meghalok tüzláng emésszе a földet!

«Óh nem — szólt közbe — az alatt történjék ez, még élek!»[6] A hagyomány, mely szerint Néro egyedül azért gyujtatta fel Rómát, hogy ismételje Trójának[7] égését, bizonyára tulzás, minthogy, amint ki fogjuk mutatni, Néro, midőn a tüz kiütött, távol volt Rómától, mindamellett a dologban van némi igazság; a rettenetes merényletnek egyik mozgató eleme, mint egy más korszak gonosztevőinél, nála is az elfajult drámáknak, melyek teljesen hatalmat vettek fölötte, a démona.

Julius 19-én 64-ben roppant hevességgel tört ki a tüz Rómában.[7] A porta Capenához közel, a Circus Maximus azon részén, mely a Palatinus és a Caelius hegyre támaszkodik, csapott ki a láng. E városrész tele volt butikokkal, gyulékony anyagokkal, ugy hogy a tüzvész csodás gyorsasággal terjedt tova. Körül haladt a Palati-

[1] Sueton, *Néro* 37.

[2] Az efféle játékok nagy divatban voltak. Dio Cass. XLVIII. 20; LIV. 26; Suet. *Jul.* 39; *Aug.* 43; *Tib.* 6; *Caius.* 18; *Claudius* 26; *Néro* 7; Servius ad Virg. *Aen.* V. 602. L. Pers. I., 4. 51.

[3] Sueton, *Néro.* 7, 11, 22, 47; Tacit. *Ann.* XV. 39; Dio Cass. LXII. 16, 18, 29.

[4] Sueton, *Néro* 11.

[5] Dio Cass. LXII., 16. V. ö. LVIII. 23.

[6] Sueton, *Néro* 38. V. Dio Cassius LVIII. 23.

[7] Euseb. *Chron.* 65 évről; Orosus VII. 7. A Dio Cassiusnál olvasható szó (LXII. 16) kétségkivül az irói hév kifolyása és nem vehető komolyan. Müvelt embereknek beszélgetései, melyeket a szolgák, vagy a kapuknál hallgatódzó nyárspolgárok adnak tovább, egészen átgyurott alakot ölthettek.

[8] Tacit. *Ann.* XV., 38, 44, 52; Sueton *Néro* 31, 38, 39; *Vesp.* 8; Dio Cassius LXII. 16—18; Plin. *Hist. natur.* XVII. 1. (1); Euseb. *Chron.* 65 év; Orelli *Inscr.* 736 sz. mely anthenticusnak látszik. Sulp. Severus (II. 29.) majdnem szó szerint másolja Tacitust. Orosus (VII. 7.) főleg Sueton után ir.

nuson, elpusztitotta a Velabrumot,[1] a Forumot, a Carinákat,[2] felhágott a halmokra, nagy pusztitást vitt véghez a Palatinuson,[3] letört a völgyekbe, hat napon és hét éjszakán keresztül pusztitva a kigyózó utczáknak sürü sorokban épült házait. Az Esquilinus lábainál[4] emelt óriási omladék torlasz megállitotta egy kis időre, azután ujra fellángolt és három napig pusztitott. Sok ember veszett el. A városnak tizennégy negyedéből három teljesen elpusztult, két más füstölgő rommá lőn. Róma meglepően sürün épült és lakott város volt.[5] A pusztulás rettenetes mérvet öltött, melyhez hasonló nem forduit elő még soha.

Néro Antiumban mulatott midőn a tüzvész kitört; a városba abban a pillanatban tért vissza, midőn a lángok «átmenő» lakát fenyegették. A mentés lehetetlenné vált. A Palatinus császári épülete, az «átmenő» palota tartozékaival együtt, az egész szomszédos városnegyed mind elpusztult.[6] Néro szembeszökőleg mit sem tett, hogy megmentse fejedelmi palotáját. A látványnak borzadalmas fenségében gyönyörködött. Azt beszélték később, hogy egy torony ablakából nézte elmélyedve a tüzvészt és hogy szinpadi ruhában, kezében egy lanttal énekelte az ősrégi elégiának megható dalát Ilion veszte felől.[7]

[1] Herculesnek temploma, melyet Tacitus *Ann.* XV. 41. emlit, a mai sz. Anastasia templom helyén állott. A *La Regia* és Vesta temploma szintén a Palatin tövében épült.

[2] A *consulares* lakóháza, kikről Sueton beszél. *Néro* 38.

[3] Tacit. *Ann.* XV. 39, 41; Dio Cassius LXII. 18. A Jupiter Stator templom a Palatinuson állott. A tüz kétségkivül a halomra ama szoroson kapaszkodott föl, mely a Titus diadalive mellett a Palatin fensikját, a *Summa sacra via*-val köti össze.

[4] A laterani sz. János utcza felé.

[5] L. *Pái ap.* p. 107, 3. jegy. A régi Rómát a *Corpo di Napoli* szerint képzelhetjük el. A szegény emberek a szabad ég alatt töltötték egész életöket s egy-egy szobában 8—10-en aludtak együtt.

[6] A tüzvész rajzát lásd Noel des Vergersnél, a *Nouvelle biogr. gen.*-ben e szó mellett: *Néro.* XXXVII. k. 729—730. old.

[7] Tacitus elbeszélése *(Ann.* XV. 39.) kizárja e körülményt. Tacitus igaz, emlit egy közszájon forgó hirt, mely szerint Néro a vész alatt Troja vesztét énekelte volna «házi szinpadán». Mi, ha tény, csak Antiumban történhetett meg, ami bizonyára félszeg dolog lenne. Kétségtelen, hogy Tacitus elmondja e hirt, de nem fogadja el. Sueton és Dio elbeszélései nem egyezők a részletekben: az egyik az Esquilinusra, a másik a Palatinusra teszi a jelenetet. Az anekdota forrása kétségkivül a *Troica* költemény, melyet Néro irt és olvasott fel a következő évben s amely kétértelmüségre adott okot, mint Lucanusnak ez időtájt megirt *Catacausmos Iliacus* költeménye. Dio Cass. LXII. 29; Servius ad Virg. *Georg.* III. 36; *Aen.* V. 370; Pers. I. 123; Stacius *Silv.* II., VII. 58—61; Juvenal. VIII. 221; Petronius p. 105. (kiad.: Bücheler). Az efféle helytelenség megragadta az egész világ figyelmét és megszülte a hirt, mely szerint Néro

Nem egyéb ez legendánál, melyet az idő és a tulzás fejlesztett ki lassankint ilyenné, ami azomban már igen korán átment a közvéleménybe, ez az volt, hogy a tüzvészt maga Néro rendelte el, vagy legalább is az ő parancsára élesztették fel ujra, midőn már kialvóban volt.[1] Udvarához tartozó embereket véltek felismerni azokban akik gyujtogattak. Bizonyos helyeken, úgymond, magokat ittasoknak tettető emberek vetettek tüzet a házakra. A tűzvész nem is egy, hanem több ponton ütött ki egyszerre. Beszélik, hogy a tűzvész alatt a tűz eloltásával megbizott katonák és éjjeli őrök szitották a tüzet és megakadályoztak minden oltási kisérletet és pedig fenyegető s oly hangon, mintha hatósági parancsot hajtottak volna végbez.[2] A császári palota szomszédságában fekvő hatalmas kőműveket, melyekre Néro már régen vágyott, ledöntötték. Midőn a tűz ujból kitört, ez a Tigellinus épületénél történt. A gyanut csak megerősitette az, hogy Néro azon ürügy alatt, hogy a romokat saját költségén tisztitatja meg a tulajdonosok érdekében, magára vállalta a romok lebontását és elhordását, amit azután oly szigorral vitt véghez, hogy a romokhoz közeledni senkinek sem volt szabad. A helyzetet csak elmérgesitette, midőn azt látták, hogy az ős város romjait hasznára forditotta, midőn azt látták, hogy a régi ideiglenes palota helyén a tűzvész által elpusztitott terek elfoglalásával egy uj palota, az «aranyház» épült, mely oly régóta foglalkoztatta képzeletét.[3] Min-

lyrán játszott a haza romjai fölött. (A kifejezés: *patriae ruinis* ott van Tacitusban *Ann.* XV. 42.) E phrásis anekdotává nőtte ki magát és minthogy a legenda szülő anyja rendszerint valamely találó, helyes szó, igaz érzelem, mely az időben és a térben erőszakos tényekben ölt testet, a *Troica* énekét a katastrópha napjaira vezették vissza. Az elbeszélés olyanok előtt, mint Tacitus, akik tudták, hogy Néro a tüzvész kitörésekor Antiumban volt, nem igen találhatott hitelre; de hogy azt legalább némileg valószinűtsék, föltették, hogy Néro «egy házi szinpadon» énekelte el elégiáját. Akik azonban Néronak Antiumban való tartózkodásáról mit sem tudtak, a szinhelyt Rómába helyezték át, ahol azután kiki a legszinpadiasabb helyet választotta ki adomája részére. Az ugynev. *Torre di Nerone*, melyet ma mutogatnak, a középkorból való.

[1] Sueton (38). Dio Cassius (LXXII. 16) és id. Plinius *Hist. nat.* XVII. 1. (1), mint positiv tényt emlitik ezt. Tacitus (*Ann.* XV. 38.) nem nyilatkozik. Tovább azomban (XV. 67.) a tűzvészt, mint főfő bünt veti szemére Néronak. Utolsó napjaiban még Rómát is fel akarta gyujtatni. Sueton, *Néro* 43. Bizonyára az efféle hireknél a népies szószátyárkodásnak és a rosz akaratnak is kell helyet szoritani. Súlyos körülmény Néro ellenében az, hogy a tűzvész oly rendkivüli arányokban nehezen terjedt volna tova, minden segitség nélkül egy oly városban, minő Róma, mely tulnyomóan kőből épült. Orelli 736 sz. felirata a tűzvész kivételes jellegére vall. A Titus és a Commodus alatt dühöngött tűzvészek, bár nagyszabásuak, jóval alant állanak ennél.

[2] Valószinűleg gonosztevők, a kik a veszedelmet fosztogatásra használtak fel.

[3] Sueton, *Néro* 31, 38.

denki azt hitte, hogy helyet akart készíteni az uj palotának, indokolttá tenni az ujjáalakitást, melyet régóta tervezett, pénzre tenni szert a tűzvész után fenmaradt romok eltulajdonitásával, kielégiteni őrültségét, mely azon vágyban nyilvánult, hogy ujjáépitse Rómát s azután azt nevéről nevezze el.

Minden jel arra mutat, hogy mindez egyáltalán nem volt rágalom. Néroról szólva, igaz, mi sem lehet valószinü. Ne mondja senki sem, hogy a hatalom birtokában a tűzvésznél sokkal egyszerübb eszközök állottak rendelkezésére arra, hogy megszerezze ama területeket, melyeket megkivánt. — A császároknak bizonyos értelemben korlátlan hatalma, másfelől megtalálta a maga korlátait szokásaiban, előitéleteiben annak a népnek, mely vallási emlékeihez a legnagyobb mértékben ragaszkodott. Róma hemzsegett a szentélyektől, a szent helyektől, az a r e a e-tól, épületektől, melyeket semmiféle kisajátitási törvény sem tüntethetett volna el. Caesárnak és több más császárnak a közjóra irányuló tervei, főleg a Tiberis medrének szabályozására vonatkozólag, hajótörést szenvedtek e kérdés miatt. Néronak, hogy esztelen terveit keresztül vihesse, tényleg nem maradt egyéb eszköze a tűzvésznél. — A helyzet hasonlitott ahhoz, melyet Konstantinápolyban és a nagy musulmán városokban találunk, a hol az átalakitás a moscheakon és a u a k u f o k o n törik meg. A Keleten, a tűzvész csupán gyönge eszköz, mert a tüzvész után a terület, melyet a vallási kegyelet elidegenithetlen patrimoniumaként tekintenek, megmarad szentnek. Rómában, hol a vallási eszme inkább az épülethez s nem a területhez kapcsolódott, ez az eszköz hatalmasan bevált. — Az uj Róma gyorsan épült fel széles és egyenes utczáival, a császár tervei szerint és bőkezü adakozásai révén.

Az ujjá épités kiméletlen kézzel bánt el mindennel, amihez tiszteletre méltó emlék füződött. Rómának legkiválóbb ős emlékei, a diadal foszlányaival diszitett régi vezéreknek házai, a legszentebb dolgok, a tropheumok, az ex voto ősemlékek, a legtiszteletreméltóbb templomok, a rómaiak ősi cultusának összes tárgyai mind eltüntek. A haza emlékeiért és hagyományaiért öltheteti volna gyászt mindenki. Néro hiába szórta a pénzt, hogy enyhitse a nyomort, melyet ő okozott, hiába tüntette fel lépten-nyomon, hogy mindez elvégre is nem egyéb szépitésnél és ujitásnál, hogy az uj város sokkal szebb lesz, mint a régi; egyetlen egy igazi római sem akarta ezt elhinni, mindenkinek, aki előtt a város nem pusztán köveknek halmaza, szive vérzett a történteken; a haza lelkiismeretét érintették azok. Miként és mivel is lehetett volna pótolni azt a templomot, melyet Evander emelt, avagy a másikat, melyet Servius Tullius épittetett, Jupiter Statornak szentélyét, Numa palotáját, a római népnek e penateseit, e győzelmi emlékeket, a görög müvészetnek ezeket a remekeit? Mi

értékkel birhattak ezekután a pompának csarnokai, a hatalmas és nyilt utczák, a végtelen számu egyenes utak? Engesztelő áldozatok kaptak lábra. Sibylla könyveihez fordultak tanácsért, főleg a nők végeztek mindenféle piacula-kat. De a büntettnek, a becstelenségnek titkos érzelme ott lakozott a szivekben kitörölhetlenül. Néro kezdte észrevenni, hogy egy kissé messzire ment.

HETEDIK FEJEZET.

A keresztyének lemészárlása. — Néro esthetikája.

Egy pokoli gondolat fogamzott meg a történtek után fejében. Kutatni kezdte nincsenek-e a világon oly nyomorultak, kiket a római polgárság még nálánál is jobban megvetett, a kikre a tüzvész folytán keletkezett gyülölséget zudithatná. A keresztyénekre gondolt. Az az irtózat, melyet azok a rómaiak legtiszteltebb templomai és épületei iránt mutattak, igen elfogadhatóvá tette a gondolatot, hogy annak a tüzvésznek, mely felemésztette a szentélyeket, szerzői ők voltak. Komor arczuk, melyet a hazai emlékek láttára mutattak, a haza ellen irányuló sérelemnek tünt fel. Róma nagyon vallásos város volt; olyat, a ki a nemzeti kultusok ellen kelt ki, csakhamar mindenki ismert. Jusson eszünkbe, hogy néhány szigorkodó zsidó oly pénzt, melyre arcz volt vésve, még megérinteni is vonakodott s magát ama tényt, hogy valaki képes ábrázolatot szemlél avagy hordoz, ép oly nagy bünnek tekintette, mint e képnek szoborrá faragását. Mások nem akartak által menni oly kapun, melyet szobor diszitett.[1] Mindez gunyt és rossz indulatot keltett fel a népben. Lehet, hogy a keresztyéneknek beszédei az utolsó, nagy, világot emésztő tüzről, komor jövendöléseik, egyre ismétlődő mondásaik, hogy a világ nemsokára elvész, elvész pedig tüz által, keltették fel ama gondolatot, hogy gyujtogatókul őket tartsák. Nem lehetetlen, hogy a hivek közül többen meggondolatlanságokat követtek el és hogy ürügyet szolgáltattak arra a vádra, hogy a mennyei tüzről képzelegve jövendöléseiket minden áron igazolni kivánták. Ugyan melyik piaculum lett volna oly hatásos, mint ez, mely az istenek ellenségeit halálra szánta?[2] Midőn ott látták őket fetrengeni a kinpadon, a nép igy kiálthatott fel: «Ime a bünösök!» Nem szabad elfelednünk, hogy a legocsmányabb büntett is igazoltnak tünt fel, ha a keresztyénekről volt szó.[3]

Távol áll tőlünk a gondolat, hogy Jézusnak kegyes tanirányait bármi tekintetben is bünösöknek tartanók annak a büntettnek elkö-

[1] *Philosophumena* IX. 26. «Non Caesaribus honor». Tacit. *Hist.* V. 5.

[2] H. ö. *Carmina sibyllina* IV. 172 s köv. (75 körül irt mű.) V. ö. II. Petri III. 7—13.

[3] Tacit. *Ann.* XV. 44.

vetésében, melylyel vádolták őket; csupán azt mondjuk, hogy elég ok forgott fenn arra, hogy a közvélemény félrevezettessék. A tüzvészt nem az ő kezük gyujtotta meg, de bizonyára örömmel vették a felcsapó lángokat.[1] A keresztyének a társadalom megsemmisülése után vágyódtak s erről jövendőlgettek. Az apocalypsisben a hivőknek titkos könyörgéseire gyulad ki s rendül meg sarkaiban a föld.[2] A veszedelem dühöngése alatt a hivek magatartása közömbösnek tünhetett fel, néhányja kétségkivül nem tanusitott bánatot és tiszteletet a tönkre ment templomok láttára, sőt némi elégtételt sem titkolt el. A Transtevere mélyén afféle titkos összejövetelen könnyen mondogathattak ilyesmit: «avagy nem jövendöltük-e meg ezt előre?» A prófétaköntös azonban gyakran igen veszedelmes dolog. «Ha bosszut akarnánk állani, mondotta Tertullian, néhány fáklya is elég lenne egy éjszakán át.»[3] A gyujtogatással sürün vádolták a zsidókat épen zárkózott életmódjuk miatt.[4] Ugyane büntény volt egyike ama *flagitia cohaerentia nomini*-nek,[5] mely együtt járt a keresztyének fogalmával.

A keresztyéneket tehát anélkül, hogy a julius 16-iki catastrophában bármi részök lett volna, gyujtogatóknak lehetett tartani — hogy ugy mondjuk — a közóhaj révén. Négy és fél év mulva az Apocalypsisben éneket találunk már Róma égéséről, melyhez a 64-iki esemény valószinüleg nem egy vonást szolgáltatott. Róma megsemmisitése a lángok által régi álmát képezte a zsidóknak és a keresztyéneknek, de ez meg is maradt álomnak; az istenes sectariusok bizonyára megelégedtek azzal, hogy lelki szemeikkel ott lássák tapsolni a szenteket és az angyalokat a magas égben annak, amit igazságos bünhődésnek tekintettek.[6]

Alig hihető, hogy a gyujtogatás vádjának eszméje a keresztyének ellen magától Nérotól származott legyen. Igaz, hogy ha a császár közelről ismeri a jámbor atyafiakat, rendkivül meggyülölte volna őket. A keresztyének természetesen nem birták volna méltányolni érdemeit, melyeket «ez az első szerelmes» kora társadalmának szinpadán aratott; már pedig Nérot dühöngésre éppen az lobbantotta, ha müvészi és szinészi tehetségét el nem ismerték. — Néro azonban, bizonyára csak beszélni hallott a keresztyének felől; személyesen sohasem érintkezett velök. Micsoda sugalmazhatta tehát neki azt a borzasztó gondolatot, melyről beszélünk? Mindenekelőtt valószinü,

[1] Apoc. XVIII.

[2] Apoc. VIII. 3—5.

[3] Tertull. *Apol.* 37

[4] A zsidókat 67-ben azzal vádolták, hogy fel akarták gyujtani Antiochiát. Jos. B. I. VII., III. 2—4.

[5] Plinius, *Epist.* X. 97.

[6] Apoc. XVIII.

hogy a gyanu több oldalról kapott lábra a városban.[1] A sectát e korszakban igen jól ismerte a hivatalos világ. Sokat beszéltek róla.[2] Láttuk, hogy Pál a császári palota belső emberei közül is ismert többeket.[3] Fölötte sajátszerü van abban, hogy az igéretek között, melyeket bizonyos emberek tettek Néronak, arra az esetre, ha a császári méltóságtól elüttetnék, ott szerepelt a keleti uralom és névszerint a jeruzsálemi királyság.[4] A római zsidók messiási eszméi gyakran álmodoztak egy kelet-római birodalomról. Vespasián később a maga hasznára zsákmányolta ki e képzelődéseket.[5] Caligula trónra lépte óta egész Néro haláláig a zsidó Kabala nem szünt meg müködni Rómában.[6] A zsidóknak nagy részök volt Germanicus családjának trónra léptében és magatartásában. A Heródesek, vagy más cselszövők befolyása révén igen gyakran szállották meg a palotát, hogy elveszejtsék ellenségeiket.[7] II. Agryppa igen hatalmas ember volt Caligula és Claudius alatt, midőn Rómában lakott, befolyásos embernek ismerte mindenki. Tiberius Alexander, viszont a legmagasabb tisztségeket viselte.[8] Josephus igen csinján bánik Néroval, azt mondja felőle, hogy rágalmazták, összes büneit elvetemedett környezetének számitja be. Poppaeából pedig istenfélő nőt csinál, mert elszivelte a zsidókat, mert támogatta a hitbuzgók kérelmeit és ugy lehet, mert vallási szertartásaik egy részét elfogadta. A 62. vagy 63-ik években ismerte meg, kapta meg általa a kegyelmet a letartóztatott zsidópapok számára és hála telt szivvel őrizte meg emlékét.[9] Egy Jeruzsálemben született zsidó nőnek, Eszternek, Claudius vagy Néro libertinajának megható epitaphiuma maradt reánk, melyben szivére köti Arescusus barátjának, vigyázzon, nehogy olyasmit helyezzen valaki sirkövére, amit a Törvény tilt; mint például e betüket D. M.[10] Róma ismert zsidó szinészeket és szinésznőket;[11] Néro alatt

[1] Dio Cassius LVII. 18. *(tois pén polin emprésasi Katarómenoi.)*

[2] «Cum maxime Romae orientem» Tertullián *Apol.* 5.

[3] Phil. IV. 22.

[4] Sueton, *Néro* 40. V. ö. Tacit. *Ann.* XV. 36.

[5] Tacit. *Hist.* I. 10; V. 13; Sueton *Vesp.* 4. V. Jos. B. I. III., VIII. 9; Bab. Talm. *Gittin.* 56a.

[6] Jegyezd meg a zsidók fontosságát Martiál, Persus, Juvenál szemében. L. főleg Persust. V. 179 s köv.

[7] Joseph. *Ant.* XVIII., XIX., XX.

[8] *Mem. de l'Akad. des inscr. et belleslettres* XXVI., I. r. 294 k.

[9] Jos. *Ant.* XX., VIII. 3, 11; XI. 1; B. I. IV., IX. 2; *Vita* 3. L. fent.

[10] Mommsen *Inscr. regni Neap.* 6467. sz. (tekintet nélkül Garucci megjegyzéseire *Cimitéro* p. 24—25; én a náp. museum feliratát tartom helyesnek.) Az *Aster* névről (Reiner *Inscr. de l'Alg.* 3340. sz.)

[11] Helytelen azomban, hogy abból, — mert a zsidó Faustina sarcophágján gyász lárvákat találtak, e nő szinésznő jellegére következtettek. (Lupi: *Epit. Sev.* 177—178 old.; *Corp. inscr. gr.* 9920.)

e foglalkozás természetes eszköz volt arra, hogy a császárhoz férkőzzék valaki. Bizonyos Alityrusról, e zsidó mímelőről olvasunk különösen, kit Néro és Poppaea nagyon szerettek; Josephust is ő vezette be a császárnéhoz.[1] Néro, ki mindent, ami római volt, halálosan gyülölt, bizonyos előszeretettel fordult kelet felé, vett fel udvarába keletieket,[3] lépett barátságra a cselszövő kelettel.[2]

Mindez elégséges-e valjon, hogy arra egy valószinü hypothesis legyen felépithető? Szabad-e a zsidók keresztyén ellenes gyülöletének rovására irnunk ezt a kegyetlen szeszélyt, mely a legártalmatlanabb embereket a legborzasztóbb kinoknak vetette oda martalékul? Sulyositó körülmény bizonyára a zsidókra nézve az, hogy abban a perczben, midőn a császár fejében a gyülöletes gondolat megfogamzott Jézus tanitványai ellen, ott forgolódtak suttyomban Néro és Poppea körül.[4] Tiberius Alexander különösen nagy kegyben állott akkor[5] és egy ilyen ember halálosan gyülölhette a keresztyéneket. A rómaiak rendszerint összezavarták a zsidókat és a keresztyéneket.[6] Honnan van az, hogy ezuttal a megkülömböztetés teljesen helyes? Honnan van az, hogy a zsidók, akik ellen a rómaiak ép oly erkölcsi ellenszenvet éreztek és vallási sérelmeket emeltek, mint a keresztyének ellen,[7] ezuttal teljesen nyugton maradtak? Zsidó kivégzések ép oly hatályos piaculum lett volna. Római Kelemen, vagy a tőle elnevezett levélnek (bizonyára római) szerzője, azokban a sorokban, ahol a keresztyéneknek Néró által elrendelt felkonczolásáról tesz említést, igen homályosan, de fölötte jellemzően nyilatkozik e kérdés felől. Szerinte e szerencsétlenek valamennyien az «irigységnek áldozatai»[8] és e szó «irigység» itt nyilván benső egyenetlenségeket jelent, egy azon confraternitas tagjai között duló viszályokat.[9] Innen ered e kétségtelen tény által megerősitett az a gyanu, hogy a keresztyének igazi üldözői, Jeruzsálem elpusztitása előtt a zsidók voltak, akik semmit sem mulasztottak el, hogy kiirtsák

[1] Jos. *Vita* 3.

[2] Helius, Polycletos, Icelos, Patrobius, Epaphraditos. H. ö. Tacit. *Hist.* II., 95.

[3] Tacit. *Ann.* XV. 36; Sueton, *Néro* 34, 36, 40, 47; *Carm. sib.* V. 146 s köv.

[4] Egy oly feltevés, mely a zsidó Poppea és a keresztyén Actea közötti gyülölségre támaszkodik, kevés valószinüséggel bir, mert Actea keresztyén volta is kétséges.

[5] Jos. B. I., II., XV. 1.

[6] Tert. *Apol.* 21. Seneca nem tesz közöttük különbséget; a keresztyének ő előtte nem birtak önálló egyéniséggel. Augustinus *De civit. Dei* VI. c. 11.

[7] H. Tac. *Ann.* XV. 44; *Hist.* V. 5. és Sulp. Severus után Bernays által helyreállitott phrasist. *Über de Chronik v. Sulp. Severus.* p. 57.

[8] *Dia zélon.* Rom. Kel. *Ad. cor.* 1 fej. 3, 5. és 6.

[9] Róm. Kel. id. levél c. 3.

őket.[1] A IV. századnak egyik általán elterjedt hagyománya azt tartotta, hogy Pálnak, valamint Péternek halálát, melyet a 64-iki üldözés idejére helyeztek, Néro egyik kegyenczének és kedvesének áttérése okozta volna.[2] Egy másik hagyomány azt Simon Mágus leálczázásának tudja be.[3] Oly fantasticus alakkal szemben, minő Néro, minden feltevés koczkáztatott. Lehet, hogy a keresztyéneknek irtózatos lemészárlása a császár vagy Tigellinusnak szeszélyes ötlete volt csupán.[4] Néro nem szorult senkire abban, hogy oly gondolat fogamzék meg benne, mely szörnyüségével a történeti következtetés összes rendes szabályait halomra dönteni legyen képes.

Mindenekelőtt nehány embert, kit azzal gyanusitottak, hogy az uj sectához tartoznak, letartóztattak és oly börtön fenekére vetettek,[5] mely már magában véve valóságos halálbüntetés volt.[6] Bevallották hitöket, s e vallomást ugy tekintették, mint beismerését a büntettnek, melyet attól elválaszthatlannak tartottak. Az első elfogatások más, nagyszámu letartóztatásokat vontak maguk után.[7] A vádlottak legnagyobb része, ugylátszik, a proselyták közül került ki, akik a jeruzsálemi egyezmény szabályait és pontozatait követték.[8] Kizártnak tekinthető, hogy a valódi keresztyének elárulták volna testvéreiket, de iratok kerülhettek kézre, nehány neophyta, kik alig voltak beavatva, vallomást tehetett a kinpadon. A világosságot kerülő tanhoz csatlakozottaknak nagy száma általános megdöbbenést keltett; nem minden rémület nélkül beszéltek felőle. Valamennyi gondolkozó ember fölötte kicsinynek találta a tűzvész vádját. «Az ő igazi bűnök, mondották, az emberi nem iránti gyülölet.» A rómaiak közül sokan, bár megvoltak győződve, hogy a tűzvész Néronak bűne, a rendőrség e csinjében eszközt láttak arra, hogy a várost egy fölötte gyilkoló dögvésztől megszabaditsák. Tacitus, némi kegyelete mellett is, szintén igy gondolkozik.[9] Ami Suetoniust illeti, ő a kivégzéseket,

[1] Az *Apost. cselekedetei,* minden oldalon. H. ő. Sz. Polycarp Actáit. 17, 18. Jegyezd meg *licet contrarias sibi* a Titus-féle beszédben. Sulp. Sev. (Tacit) II. XXX. 6.

[2] L. fent.

[3] *Acta Petri et Pauli* 78; Pseudo-Marcellus; Pseudo-Linus; Pseudo-Abdias I. 18; Pseudo Hegesyppos III. 2; Toursi Gergely *Hist. ecc.* I. 24.

[4] Tigellinusnak közbelépése ennél beleártotta volna Poppeát: «Poppaea et Tigellino coram, quod erat saevienti principi intimum consiliorum» Tacit. *Ann.* XV. 61.

[5] *Synéthroisthé.* Róm. Kelem. *Ad. Cor.* I. 6.

[6] Hermas *Pásztora* I. vis. III. 2.

[7] *Multitudo ingens,* Tacit. *Ann.* XV. 44; *poly pléthos eklektón.* Róm. Kel. Ad. Cor. I. 6; *ochlos polys. Apoc.* VII. 9. 14.

[8] *Apoc.* XII. 17, mely utalásnak látszik a 64 év kegyetlenkedéseire.

[9] *Ann.* XV. 44.

melyeket az uj és gonosz babona hivei ellen alkalmaztak, Néronak dicséretére méltó intézkedései közé sorolja.[1]

A kivégzések valóban irtózatos dolgok valának. Sohasem fordult elő még a kegyetlenségnek ehhez hasonló mesterséges fokozása. A keresztyének majdnem valamennyien a humiliores, a «semmi» emberei közé tartoztak. A szerencsétleneket, midőn felségsértésről vagy szentségtörésről volt szó, a vadállatok elé vetették vagy pedig elevenen égették meg az amphitheatrumban[2] kegyetlen korbácsolás után.[3] A római erkölcsöknek egyik legocsmányabb vonása volt, hogy a kivégzésekből ünnepet csinált és az öldöklésekből nyilvános játékot.[4] Perzsia, a rajongás és az iszonyat pillanataiban ismerte a pokoli kinok irtózatos fokozatait; nem egyszer izlelte annak mintegy komor gyönyöreit, de a római uralom előtt sohasem mentek el odáig, hogy ezeket a borzalmasságokat nyilvános szórakozásokká avassák, a kaczaj és a taps tárgyaivá tegyék. A kivégzés helyei az amphitheatrumok,[5] az aréna szállitói a biróságok. Az egész világnak elitéltjeit Rómába hurczolták a circusok számára és a nép szórakoztatására.[6] Gondoljuk ehhez a büntetés tulhajtott szigorát, mely mellett egyszerü vétségeket is halállal büntettek, vegyük hozzá a számtalan birósági tévedéseket, a hiányos büntető eljárás eredményeit s megfogjuk érteni a zavart, mely az eszmék világában lábra kapott. A halálra itélteket inkább szerencsétleneknek tekintették, mintsem bünösöknek; egészben majdnem ártatlanoknak, innoxia corpora tartották őket.[7]

Az itélet barbár végrehajtásánál ezuttal a gunykaczajnak is jutott hely. Az áldozatokat oly ünnepre tartották fenn, melynek kétségkivül kiengesztelő jelleget kölcsönöztek. Róma kevés ily rendkivüli napot ismert. A vadállatokkal való küzdelmeknek szentelt ludus matutinus hallatlan felvonulást látott. A vadállatok bőrével fedett elitélteket az arénába hajtották, ahol azután a kutyákkal tépet-

[1] *Néro,* 16.

[2] Pál *Sentent.* V., XXIX. 1: «Humiliores bestiis objiciuntur vel vivi exuruntur, honestiores capite puniuntur» Ulpián *Digest* I. 6. p. *ad legem Juliam peculatus* (XLVIII. 13,) H. ö. *Theatrisomenoi* Zsid. X. 33; Jos. B. I. VII. III, 1; a lyoni és a viennai egyházak levele Eusebnél H. E., V. 1; *Mart. Polyc.* 11—13; Tertull. *Apol.* 12., Lactantius *De mortibus persecut* 13, 21. A bűntettes rabszolgák büntetése szintén a circusi halál. Petron p. 145—146. (kiad.: Bücheler.)

[3] Herm. *Pásztora* I. vis. III. 2. H. ö. a lyoni vértanuk actáit (Euseb. H. E., V. 1, 38.) és az afrikaiakét 18 §. (Ruinart p. 100.)

[4] Phil. *In Flaccum* 10. §.; Jos. B. I., VIII. III. 1; Sueton *Néro* 12.

[5] Az ampitheatrumok e korban fából készültek, kőből ampitheatrumokat a Flavius császárok ideje óta épittettek. Sueton *Vesp.* 9.

[6] *Martyrium S. Ignatii* 2.

[7] Manilius *Astron.* V. 616. H. ö. a középkor eszméit, melyeket az e szókhoz *marturiare, martroi* fűzött.

ték szét őket;[1] másokat keresztre feszitettek,[2] másokat ismét olajjal, szurokkal vagy gyantával áztatott öltönybe bujtatva, czövekekhez kötözték és az éjjeli ünnepély megvilágitására tartottak fel. Estefelé azután meggyujtották az élő fáklyákat. Néro a látványosság számára a Tiberisen tul fekvő nagyszerü kerteket engedte át, melyek a Borgo és a Sz. Péter-tér és templom helyén terültek el.[3] Egy circus állott itt, melyet Caligula kezdett el, Claudius folytatott s a melyet egy Heliopolisból hozott obeliszk (ugyanaz, mely ma a Sz. Péter-tér közepén áll) zárt be.[4] E táj már látott öldökléseket lámpa fénynél. Caligula, erre jártában, itt fejeztetett le fáklyák világánál consulokat, senatorokat és római matronákat.[5] Az eszme, a fatörzseket égő anyagba mártott emberi részekkel helyettesiteni, elmésnek tünhetett fel. Mint kivégzés, az elevenen való megégetésnek e módja nem volt uj, a gyujtogatóknak rendes büntetése volt ez, melyet t u n i c a m o l e s t a-nak hivtak,[6] de sohasem csináltak abból kivilágitási eszközt. A borzasztó fáklyák világánál Néro, aki az esti versenyfutásokat divatba hozta,[7] megjelent az arénában, majd mint jockey járva-kelve a nép között, majd vezetve szekerét s a nép tapsait keresve. A részvétnek elvetett jelei mégsem maradtak el. Még azok is, akik a keresztyéneket vétkeseknek tartották és akik ugy vélekedtek, hogy a halálbüntetést megérdemelték, irtózattal fordultak el a kegyetlen gyönyöröktől. Az okos emberek nem kivántak volna egyebet, csupán annyit, amennyit a közérdek megkövetelt, hogy tisztitsák meg a várost a veszélyes emberektől, de már az eszük ágába sem jutott, hogy a bünösöket pusztán magának a vadságnak kedveért áldozzák fel.[8]

[1] Seneca *Epist.* 7; Sueton *Claud.* 34; Martial X., XXV; XIII., XCV.; Tertull. *Apol.* 15; V. Ovid. *Metam.* XI., 26; Virgil *(redeunt spectacula mane);* Orelli 2553, 2554. sz. Carthago vértanui (17. §.) este végzik el utolsó lakomájokat.

[2] Az *aut flammandi atque* kételyeket támasztott (Bernays, *Ueber die Chronik des Sulp. Sev.* p. 54—55. jegyz.) de semmi különös jelentőséggel. Lehet a második *Aut.* felesleges. *Fammandi* az *ut Flammarentur* értelemben, jó.

[3] A középkor «fekete tulipán rétje».

[4] Sueton *Claud.* 21; Tacit. *Ann.* XIV. 14; Plin. *Hist. nat.* XVI., XL. (76); XXXVI., XI. (15.) Ez a «tengeri csata», melyről *Péter Actái* szólanak. V. Platner és Bunsen, *Beschreibung der Stadt Rom.* II. 1, 39. Az obelisket V. Sixtus helyezte át. Azelőtt a sz. Péter sekrestyéjében volt.

[5] Seneca, *De ira* III. 18.

[6] Juvenal, *Sat.* I. 155—156. vm. 233—235; Martial, *Epigr.* X., XXV., 5. H. ö. Seneca *De ira* III. 3. Jegy. a gladiatorok szerződésének *uri*-ját. Hor. *Sat.* II., VII. 58; Petron p. 149. (Bücheler); Seneca *Epist.* 37.

[7] Sueton, *Néro* 35.

[8] Tacit. *Ann.* XV. 44; Sueton, *Néro* 16; Rom. Kelem. *Ad Cor.* I. c. 6; Tertull. *Apol.* 5. (hiv. *commentarii)*; *Ad. nat.* I. 7; *Scorpiace* 15; Eus. H. E. II.

Nőket, szüzeket is vetettek a borzasztó játékokra.[1] Az arczátlan sérelem, melyet elszenvedniök kellett, ünnepet ült. Néro alatt jött divatba az a szokás, hogy az elitéltekkel mythologiai szerepeket játszattak el az amphiteatrumban, melyek a játszó halálával végződtek. Az utálatos szinielőadások, melyeknél a gépek, a mesterfogások terén bámulatos hatást értek el,[2] az ujdonság ingerével birtak. Görögországot ámulat fogta volna el, ha e kisérleteket, melyeknél a vadságot aesthetikává, a kinzást müvészetté avatták, az ő sugalmazására vezette volna vissza valaki. A szerencsétlent egy halálra szánt istennek vagy hősnek öltöztetve vezették be az arénába, hogy ott a költők és a szobrászok által megörökitett mondák bizonyos tragicus jelenetét játszassák el vele.[3] Majd Hercules lépett fel, a mint égő szurkos öltönyében bőrét tépdeste le az Oeta hegyén, majd Orpheus, amint darabokra tépi a medve, Dedalus, amint lezuhan az égből és szétszaggatják a vadállatok, Pasiphaé, amint a bika elé vetik, Attys,[4] amint meggyilkolják. Olykor rengeteg álarczosmenet vonult fel, melyekben a férfiak Saturnus papjainak voltak öltözve, vörös köpenynyel vállaikon, a nők pedig Ceres papnőinek, homlokszoritóval fejeiken,[5] máskor végre kisebb drámai jeleneteket adtak elő, melyeknél a hős küzdelme halállal végződik, mint Laureolusnál,[6] vagy pedig tragicus eseményeket, minő például Mucius Scaevola esete.[7] Befejezésül megjelent Mercur, s vörösizző vasvesszővel megérintette a hullákat, kutatva, valjon van-e még bennök élet; Plutónak öltözött s az Orcus-t ábrázoló álarczos szolgák lábaiknál fogva hur-

22, 25; *Chron.* ad ann. 13., Ner. Lactanc, *De mort. persec* 2.; Sulp. Sev. *Hist. sacra.* II. 29; Oros. VII. 7; Toursi Gergely I. 24; Sync. György, *Chron.* p. 339. Ez üldözés visszhangját és a keresztyének kivégeztetésének utálását megtaláljuk az Apoc. VI, 9 és köv.; VII. 9 és köv.; XII., 10—12 és 17; XIII. 7, 10, 15—16; XIV. 12—13; XVI. 6; XVII. 6; XVIII. 24; XX. 4; Zsid. X. 32 s köv. Herm. *Pásztora* I., III. lát. c. 2; *Carm. sibyll.* IV. 136; V. 136 és köv.; 385 és köv., talán Máté XXIV., 9 *(Phlipsis)* Ki fogjuk mutatni nem sokára, hogy az apocalypsis közvetlen forrása a Néro-féle üldözés. Orelli 730. sz. felirata nem ez üldözésre vonatkozik.

[1] Rom. Kel. *Ad. Cor.* I. a 6. *Dia zélos dióchtheisai gynaikes Danaides kai Dirkai, aikismata deina Kai anósia pathousai epí ton tés pisteós bebaion dromon Katéntésan, Kai elabon geras gennaion hai astheneis tó sómati.*

[2] Martial, *Spectac.* XXI.

[3] Martial, *Spectac.* v. (V. Sueton, *Néro* 12; Apul. *Metam.* I. 10.) VIII. (V. Sueton l. c.) XXI; Tertullián *Apolog.* 15. (v. 9); *Ad nationes* I. 10. A *tunica molesta* rendesen Herculest jelenti az Oeta hegyén. (Juv. VIII. 235; Martial X., XXV. 5.)

[4] Lehet Adonissal téveszették össze, kit egy vadkan ölt meg.

[5] Az afrikai vértanuk actái 18. §.

[6] L. fent.

[7] Martial, *Epigr.* VIII., XXX.; X., XXV.

czolták ki a halottakat és pörölyökkel mértek végső csapást a vonaglókra.[1]

A legtiszteletreméltóbb keresztyén nőket szerepeltették ezeken a borzalmasságokon. A Danaidákat, vagy Dircét játszatták el velök.[2] Nehéz megérteni, mennyiben nyujthatott vérengző jelenetre tárgyat a Danaidák mondája. Az itélet, melyre a mythologiai hagyomány kárhoztatja e bünös nőket, nem volt eléggé kegyetlen arra, hogy Néronak és az amphitheatrum rendes közönségének élvvágyát kielégitse.[3] Lehet, ugy vonultak fel sorjában urnáikkal[4] és kapták meg a halálos csapást egy Lynceusnak öltözött színésztől.[5] — Lehet, Amymonát játszatták el, akit egy satyr vett üldözőbe és Neptun megbecstelenitett.[6] Lehet végre, hogy a Tartarus kinjain keresztül hurczolták meg a szerencsétleneket és konczolták fel a kinzatás után. A pokol ábrázolása nagy divatban volt. Néhány évvel megelőzőleg (41-ben) egyptomiak és nubiaiak fordultak meg Rómában és (éjjeli darabjaikkal, melyekben az alvilág borzalmait adták elő)[7] — a thébei sirokon — főleg I. Séthi király sirján látható festmények után nagy hatást keltettek.

A Dirce-féle jelenet minden részlete ismeretes. A nápolyi museumban mindenki megtekintheti a Farnesei bika czimü óriási csoportozatot. Amphion és Zéthus egy megvadult bikának szarvaihoz kötik Dircét, hogy a Kitheron szikláin és hasadékain keresztül hurczolja meg a szerencsétlent.[8] A középszetü rhodusi márvány, melyet Augustus korában hoztak Rómába, általános bámulatot keltett.[9] Micsoda nyujthatott volna szebb tárgyat ennél az ocsmány müvészet számára, melyet a kor kegyetlensége hozott divatba és amely élőképekben adta vissza a hires szoborcsoportozatokat? A Pompeiben talált szöveg és fresko arra mutat, hogy ezt az irtózatos jelenetet igen gyakran játszatták el az arenában, midőn nőnek

[1] Tertull. *Apol.* 15; V. Sueton, *Néro* 36.

[2] Rom. Kel. *Ad. Cor.* I. c. 6.

[3] Pausan, X., XXXI. 9, 11; *Pio-Kel. Musem.* IV. k., 36. t.

[4] *Pius-Kelem. Mus.* II. 2; Guigniaut *Rel. de d'ant.* 106. a. sz. V. *Bullet. dell. Inst. di corr. arch.* 1843. p. 119—123.

[5] Eurip. Isk. *Hecuba.* V. 886; h. ö. Servius ad Virg. *Aen.* X. 497.

[6] Hygin, *Fabulae* 169. V. ö. fent.

[7] Suet. *Caius* 57.

[8] *Real Museo Borbonico* 1. XIV. tav. IV. és V.; Guigniaut, *Rel. de l'Ant.* p. 728. a; Gargiulo t. I. 1—3. sz.; III. 23. sz. V. ö. *Memorie della R. Acad. Ercolanese*, III. p. 386 s köv.; IV. t. 1 r.; t. VII. p. 1. Raoul Rochette *Choix de peint. de Pompei* XXIII. p. 277—288; *Ann de l'Instit. de corr. arch.* t. XI. (1839.) p. 287—292. Helbig. *Wandgemälde* 1151, 1152, 1153. sz. Jahn *Arch. Zeit.* 1843. 36. sz.

[9] Plin. XXXVI., V. (4.) L. Brunn, fent.

kivégzéséről volt szó.[1] Hajánál fogva kötötték oda a szerencsétlent[2] a megvadult bika szarvaihoz,[3] hogy azután a durva tömeg buja és éhes tekinteteinek kitegyék. Az áldozatra szánt keresztyén nők közül többen gyönge testtel birtak;[4] bátorságuk minden képzeletet felülmult, de a hitvány tömegnek csupán kiömlő beleikre és szétmarczangolt melleikre volt szeme.

Néro mindenesetre maga is ott volt e látványosságoknál. Minthogy rövidlátó volt, egy homoru smaragdot tett szemére s ugy nézte rendszerint a gladiatorok küzdelmeit.[5] Szobrászati ismereteivel szeretett pompázni; mondják, hogy anyjának holtteste felett ocsmány megjegyzéseket tett, dicsérve emezt, gyalázva amazt. A test, mely a vadállatok fogai között vonaglik, egy szegény reszkető leány, aki meztelenségét szemérmes mozdulattal igyekszik eltakarni, akit azután egy bika kap fel szarvaira és czafatokra tépve hurczol végig az aréna fövenyén, plastikus formákat és oly ismerőhöz, aminő ő volt, méltó árnyalatokat mutathatott fel. — Ott ült a legelső helyen, a p o d i u m o n,[6] a vestalesek és a curulis magistratusok között, esetlen alakjával, sápadt arczával, kék szemeivel, magasra fodoritott gesztenyeszinü hajával, félelmes ajkaival, az együgyünek s esetlen bambának gonosz és vad tekintetével, szenteskedő, a hiuságtól pöffeszkedő arczával,[7] mialatt érczhangszeres zene[8] hangjai zsibongtak a vér poshadt szagától hullámzó levegőben. Müvészileg birálgatta kétségkivül az ujszerü Dirczék szemérmes mozdulatát és ugy találta, mint képzelem, hogy e tiszta, a szétmarczangolás pillanata előtt álló nőket a végtelen lemondásnak bizonyos vonása oly elragadó bájjal ruházta föl, aminőt eddig még nem ismert.

Az ocsmány jelenetek emlékezete sokáig fenmaradt, és még Domitián alatt is, midőn valamely szinész a halálra szántnak, pél-

[1] «Videt . . . *memorandi spectaculi scenam,* non tauro, sed asino dependentem Dircen aniculam Apul. *Metam.* VI. 127. (k. Oudendorp. p. 435—436.) V. Lucián *Lucius* 23. (olv. *graun Dirkén ouk ek taurou all' ex onóu* (L. főleg *Mem. del R. Acad Ercolanese* VII. sz. 1., melyen a kivégzés ugy tünik fel, mintha szinpadon adnák elő. (M. Minervini megfigyelése.)

[2] «Dircen ad taurum crinibus religatam necant» Hygin *Fabulae* Fab. 8.

[3] H. ö. Blandina halálos küzdelmét, kit egy hálóba tekerve vetettek a a bika elé és Perpetua s sz. Felicitás küzdelmét, kiket szintén hálóba csavarva dobtak egy megvadult tehén elé. Eus. H. E. V. 1; Afr. vértanuk 205.

[4] Róm. Kel. *ad Cor.* I. c. 6.

[5] Plin. H. N. XXXVII., V. (16).

[6] Sueton, *Néro* 12.

[7] Lásd a capitoli, a vaticani, a palatini, a louvrei arczképeket.

[8] L. a nennigi mosaikot.

dául egy Laureolusnak, ki tényleg a kereszten halt meg, szerepét játszotta, a 64-ik év piacula-ira gondoltak, s Róma gyujtogatóját látták benne.[1] A sarmentitii vagy sarmentarii (eretnek nézetekkel biró, gyanus emberek), a semaxii (durvára faragott czölöpök)[2] elnevezések, ez a népszerü kiáltás: «oroszlányok elé a keresztyénekkel!»[3] szintén ettől az időtől kezdve jöhetett divatba. Néro a kezdetleges keresztyénségre eltörölhetlen ismertető jelet sütött; a vértanu egyház homlokán vérző felirat, a naevus nem tünik el többé.

A kinpadtól megmenekült atyafiaknak a halálos küzdelmekből a rokonszenv utján, melyet tanusitottak és a gond révén, mely mellett a végső tusának kitett atyafiakat látogatni kivánták, a börtön jutott osztályrészül. Ezt a veszedelmes kegyet gyakran egész vagyonukkal vásárolták meg. A válságos napokat tulélők teljesen tönkre mentek vagyonilag. Nem igen törődtek vele; nem néztek egyébbre, mint az égnek el nem muló javaira s ezt mondogatták egymásnak szakadatlanul: «Nehány percz még, s az, akinek el kell jönnie, meg fog jelenni.»[4]

Igy kezdődött el a keresztyén vértanuságnak ama rendkivüli költeménye, az amphitheatrumi epopaea, mely kétszázötven esztendeig fog tartani s a melyből a nőnek megnemesitése, a rabszolga elismerése fog kibontakozni oly episodok révén, minők Blandina a kereszten, amint káprázattal veri meg társainak szemeit, akik a gyönge és sápadt rabszolganőben a keresztre feszitett Jézusnak mását látják; Potamiána, kit a halálra vezető fiatal tiszt védelmez meg a bántalmazások ellen; a tömeget borzalom fogja el, midőn megpillantja Felicitasnak meztelen keblét; Perpetua, aki tüvel tüzi fel a vadállatok által össze-vissza taposott haját az arénában, nehogy megrendültnek látszassék.[5] A legenda szerint, midőn a szenteknek egyike a halálos küzdelem elé ment, egy fiatal emberrel találkozott, aki megindulva szépségén részvéttel kisérte lépteit, valami emléket akarva neki adni, levetette a keblét takaró kendőt s azt nyujtotta oda a fiatal embernek, kit a szeretetnek ez a záloga megittasitott, támolyogva futott egy ideig a vértanu után. Ily veszedelmes varázst gyakoroltak tényleg Rómának, Lyonnak, Carthágonak e véres drámái. Az amphitheatrumi szenvedések gyönyöre ragályossá vált, mint a

[1] Martial *Spect.* VI. 10. Juven. VIII. 233—235.

[2] De *semaxis*, fél-deszka, melyhez kötötték az elevenen elégetésre itélt szerencsétleneket.

[3] Tertullian, *Apol.* 14., 40.

[4] Zsid. X. 32 és köv.

[5] «Dispersos capillos infibulavit; non emin decebat martyrem dispersis capillis pati, ne in sua gloria plangere videretur.»

rémuralom alatt az «áldozatok» lemondó megadása. A keresztyének a korszak képzeletében első sorban is ugy tünnek fel, mint egy olyan faj, mely minden áron szenvedni akar, a halálvágy lesz ettől kezdve ismertető jelük.[1] A vértanuság utáni tulbuzgó vágy ellensulyozása végett a legrettentőbb fenyegetéshez, az eretnekség bélyegéhez, az egyházbóli kiüzetéshez kellett nyulni.

A hibát, melyet a birodalom felvilágosodott emberei elkövettek az által, hogy e lázas rajongást felkeltették, nem lehet eléggé kárhoztatni. A hitért való szenvedésben van valami édes, annyira, hogy egymagában a varázs elégséges arra, hogy valaki higyjen. Nem egy hitetlen tért meg pusztán ezért; sőt a kelet látott olyan csalókat is, akik pusztán a hazugság gyönyöre miatt hazudtak és hazugságuknak voltak áldozatai. Nincs oly skeptikus, ki a vértanut irigy szemmel ne nézné és ne irigyelné meg tőle ama legnagyobb boldogságot, mely abban áll, hogy tanubizonyságot tett valami dolog mellett. Másfelől bizonyos titkos ösztön hajt mindnyájunkat arra, hogy az üldözöttek pártjára álljunk. Aki azt képzeli, hogy a vallási vagy társadalmi mozgalmat kényszer eszközökkel elfojthatja, az egyáltalán nem ismeri az emberi szivet és amellett tesz tanuságot, hogy a politikai tevékenységnek igazi eszközeit sem ismeri.

Ami megtörtént egyszer, máskor is megtörténhetik. Tacitus megbotránkozva forditott volna hátat, ha valaki megmutatta volna a jövendőt, mely a keresztyénekre, kikről mint hitvány, nyomorult emberekről beszél — várt. A tisztességes rómaiak hangosan tiltakoztak volna az ellen, ha valamely prófétai szellemmel megáldott megfigyelő azt merte volna mondani: «E gyujtogatóknak szivében lakozik a világnak üdve». Innen amaz örökös ellenszenv a dogmatismus ellen, ama ferdeség, ha lelkiismeret balzsama nem müködik bennünk s igy üt ki balul itéletünk. A nyomorultak, kiket minden valamire való ember gyülölt, lettek szentekké. De helytelen lenne, ha efféle ferdeségek sürün ismétlődnének. A társadalom üdve azt kivánja, hogy nézetei, itéletei ne változtassanak meg felette gyakran. Jézusnak elitéltetése óta, az óta, hogy a vértanuk ugy érezték, hogy azzal, ha a törvény ellen fellázadnak, nyert pörük van: a társadalmi büntettek terén mindig volt valami, ami ugy nézett ki, mint titkos kihivás az itélet ellen. Nem volt elitélt, aki ne mondhatta volna azt: «Jézust is megkötözték, a vértanukat veszedelmes embereknek tartották, a kiket ki kell üzni a társadalomból és a következő századok mégis nekik adtak igazat.» Sulyos seb ez ama nagyhangu állitáso-

[1] ***Moriendi contemptus*** Tacitusnál ***Hist.*** V. 5., igaz, a zsidókra s nem a keresztyénekre vonatkozik. (Tacitus helyesen különbözteti meg e két vallást.) A mit Epictetus és Marcus Aurelius a galileusokról mondanak, szintén az ostrom fanatikusaira vonatkozik, l. ***Az apostolok*** 255., 4. jegyz.

kon, melyek által azt akarja elhitetni magával valamely társadalom, hogy ellenségeiből minden ész, minden erkölcs kiveszett!

Azután a nap után, melyen Jézus kilehelte lelkét a Golgotán, a keresztyénség történetének legünnepélyesebb napja a Néro kertjében lezajlott ünnepély napja volt. (64. aug. 1-re tehetjük azt.) Valamely alkotásnak szilárdsága az erénynek, az áldozatoknak, a ragaszkodásnak azon summájától függ, melyet alapjaiba leraktak. Egyedül a fanaticusok alkotnak valamit; a judaismust fentartja még prófétáinak, zelotáinak lángoló őrültsége; a keresztyénséget legelső hitvallóinak bátorsága. Néronak orgiája ama nagy vérkeresztség, mely Rómát a vértanuk városává avatta, hogy kiváló szerepet játszék a keresztyénség történetében és második szent várossá legyen. Ez volt a vaticani halomnak az eddig ismeretlen győzők által végrehajtott birtokbavételeért a jutalom. A gyülölt csélcsap, aki igazgatta a világot, nem vette észre, hogy alapitója lett egy uj rendnek és hogy egy vérrel irt chartát irt alá a jövendő számára, melynek hatása tizennyolcz század mulva is meglátszik. Róma, melyet minden kiontott vérért felelőssé tettek,[1] mint Babylon, némileg sacramentális és symbolicus várossá nőtte ki magát; Néro e napon elsőrangu helyet kapott a keresztyénség történetében. A borzalomnak e csodája, a romlottságnak e megtestesülése ismertető jellé vált mindenkire nézve. Százötven év mulva Tertullián igy kiált fel: «Igen, mi büszkék vagyunk, hogy a törvényen kivül helyeztetésünk forrása ez az ember! Mert ha megismertük őt teljesen, reá jövünk, hogy az, amit Néro elitélt, nem lehetett más, mint maga a megtestesült jóság.»[2] Már is elterjedt az az eszme, hogy az igazi Krisztusnak megjelenését egy pokoli Krisztusnak megjelenése, aki mindenben ellentétje lesz Jézusnak, fogja megelőzni.[3] Kétségtelen immár, hogy az Antikrisztus, a gonoszságnak Krisztusa megszületett. Az Antikrisztus ama szörny volt emberi formában, aki vadságból, álszenteskedésből, szemérmetlenségből, gőgből gyurva járja végig nevetséges hősként a világot, romlásának utját égő emberhus-fáklyákkal világitja meg, a szentek vérétől ittassá lesz, ugy lehet, még gonoszabb dolgokat is mivel. Szinte kisértetbe jövünk azt hinni, hogy ama pár sor Suetonnál, ahol egy Néro által feltalált szörnyű játékról beszél, a keresztyénekre vonatkozik. Az arenában leütött czövekekre mezetlenül kötöttek oda ifjakat, férfiakat, asszonyokat, leányokat. Egy fenevad lép ki a caveá-ból, az áldozatokon tölti ki dühét.[4] Dory-

[1] Apol. XVIII. 24; XIX. 2.
[2] *Apolog.* 5; *Ad nationes* I. 7; V. ö. Sulp. Sever. II. 28.
[3] L. *Pál ap.* p. 252. s köv.
[4] «Inguina invadebat, et cum affatim desaevisset.»

phoros, a libertinus látszólag leveri a fenevadat. Ámde a fenevad maga Néro, aki egy vadállat bőrébe bujt. Doryphoros pedig egy becstelen,[1] a kivel Néro egybekelt, mialatt ugy sikoltozott, mint a szűz, akin erőszakot követnek el[2] .... Néronak igazi nevét ime megtalálták, ez a név: a fenevad. Caligula volt az Anti Deus, Néro leend az Antikrisztus. Az Apocalypsis készen áll. A keresztyén szűz, akinek a czövekhez szögezve, a fenevad ocsmány ölelését kellett átszenvednie, magával fogja hurczolni ezt a borzasztó alakot örökkön örökké.

E napon született meg különben, sajátszerü ellentétként az az elbájoló talány, melynek évszázadokon keresztül élt és még ma is él az emberiség. Az égtől kölcsönzött óra volt ez; a keresztyén szűzi szemérem, melyet eddig oly gondosan elrejtettek, megjelent fényében a napnak, ötvenezer ember előtt és e nagy szobrászi műteremben a meghalni készülő szűz mozdulatával állott mintául. Megnyilatkozása annak a titoknak, melyet az ókor nem ismert, hangos hirdetése annak az elvnek, hogy a szemérem gyönyör és önmagáért szép! A nagy büvész, melyet képzeletnek neveznek, és amely századról-századra módositja eszményképét a nőnek, fáradhatlanul azon munkált, hogy a formai tökély fölé a szerénység varázsát helyezze (Poppéa uralma a külszinben rejlett) és a lemondó alázat báját (ezzel diadalmaskodott a szelid Actéa). Megszokva már, hogy az ismeretlennek térein mindenkor századának élén haladt, Néro, ugy látszik, először ismerte meg ezt az érzelmet és szinészi kicsapongásai közepette fedezte fel a keresztyén esthetikának bájitalát. Szenvedélye Actéa és Poppéa iránt bizonyitja, hogy finom érzelmekre volt képes és minthogy a szörny mindennel kereszteződik, amit megérint, álomképeit megvalósitva kivánta látni. Cymodocea ősanyjának képe, egy antik camea hősnőjeként, tört meg smaragdjának gyúpontján. Ennek a kiváló ismerőnek, Petronius egyik barátjának, aki a moritura-t ugy lehet valamely kedvencz classicus költőből vett idézettel üdvözölte, tapsait kiérdemelve, a fiatal vértanu szűznek szemérmes meztelensége immár versenyre kelt az önmagával eltelt görög Vénus meztelenségével. Midőn e kimerült világnak durva keze, mely egy szegény leány halálos vonaglásában keresett szórakozást, megtépte

[1] Doryphoros volt valószinűleg a szinpadi neve. Tacitus (*Ann.* XV. 37.) és Dio Cassius (LXII. 28., LXIII. 13. 22.) *Pythagornak* hivják. L. azomban Dio Cass. LXI. 5.

[2] Sueton *Néro* 29; Dio Cassius LVIII. 13. (v. LXII. 28; LXIII. 12.) H. ö. Tacit. *Ann.* XV. 44; Rom. Kel. *ad Cor.* I. c. 6. *(gynaikes aikismata deina kai anosia pathousai)* s főleg Néronak szereplése az Apocalypsisben e név alatt *to thérion.* V. ö. Zsid. X. 33; *Carm. sibyll.* V. k. (140 körül iratott) v. 385. és a következő.

a keresztyén szemérem fátyolát, az utóbbi bátran oda kiálthatta neki: «Én is szép vagyok.» — Egy uj művészet-elvnek vált ez forrásává. Jézus tanitványainak esthetikája, mely eddig önmagát sem ismerte, Néronak szemei előtt kelve ki, a benne rejlő varázs felfedezését annak a bűnnek köszönhette, mely megtépte ruháját és szüzességétől fosztotta meg.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Péter és Pál apostol halála.

Egyetlen egy keresztyénnek nevét sem ismerjük határozottan azok közül, akiket a 64. évnek irtózatos augusztusi vihara söpört el Rómában. A letartóztatott hivek kevéssel azelőtt tértek át és alig ismerték egymást. A szent nőknek neveit, akik állhatatosságuk által ámulatba ejtették az egyházat, nem ismerjük. A római hagyomány nem nevezi őket másként, mint a «Danaidák és a Dircék.»[1] A helyek emlékezete azomban élénken megmaradt s mély nyomokat hagyott maga után. A circus, a naumachia,[2] a két határjel, az obelisk, a terpentinfa, melyek csomópontokként szerepeltek az első keresztyén nemzedék emlékeinek terén,[3] alapvető elemekké nőtték ki magukat az egyházi topographiában, mely eredményként a Vatican megszenteléséhez és e halomnak első rendü vallási rendeltetésre szánt választásához vezetett.

Habár az esemény sajátlag Róma városát érintette és bár annak első sorban a rómaiaknak a gyujtogatás által izgalomba hozott közvéleményét kellett volna lecsöndesitenie, a Néro által alkalmazott kegyetlenség ellenhatásokat támasztott a provinciákban s az üldözést ujra felkeltette.[4] Kisázsiának egyházai szenvedtek főleg sokat,[5] e vidék pogány lakossága minden fanatismusra kész volt.[6] Bebörtönözések fordultak elő Smyrnában.[7] Pergamum vértanut látott,

[1] Rom. Kelem. *Ad. Cor.* I. c. 6.

[2] Később a circusban Néro palotáját vélték látni. Becker, *Handb. der roem. Altherthümer* (Leipzig 1843.) I. 671; Lipsius *Roem Petrussage* 104. j.

[3] L. alább.

[4] Sueton *(Néro* 16.) és Tertullián *(Ad nat.* I. 7.) általában fejezik ki magokat.

[5] Apoc. I. II. és III. VI. 11. és talán XX. 4. (Róma vértanui nem dárda alatt vesztek el). Ha az Apoc. szerzője nem volt Rómában, hevülete azt bizonyitja, hogy az üldözés igen erős volt Ázsiában, ő maga is szenvedett (I. 9.) De mi azt tartjuk, hogy az Apoc. szerzője volt Rómában.

[6] *Polyc. Vért.* 3 s köv.; 12. V. *Csel.* XIX., 23. s köv.

[7] Apoc. II. 9. 10., v. *Polyc. Vért.* 17—18.

akit emlékeink Antipasnak neveznek[1] s akit ugy látszik Aesculap hires templomának közelében, talán egy fa amphitheatrumban — a templomtól nem messzire[2] — bizonyos ünnep alkalmából végeztek ki. A kisázsiai városok között egyedül Pergamumban és Cyzicusban[3] voltak szabályszerüen szervezett gladiátori játékok. Egész bizonyosan tudjuk, hogy ezekre a játékokra Pergamumban papok ügyeltek fel.[4] Annélkül, hogy a keresztyénséget valamely edictum formailag eltiltotta volna;[5] ez az állapot tényleg a törvényen kivül helyezett mindenkit; hostis, hostis patriae, hostis publicus, humani generis inimicus, hostis deorum atque hominum, sürün előforduló elnevezések a törvényekben, megjelölésére azoknak, akik veszedelmesek a társadalomra s akikkel szemben Tertullián kifejezése szerint, minden ember katona.[6] A keresztyén név önmagában már némileg bűntett.[7] Minthogy a birák ily vétségek mérlegelésében[8] a legnagyobb önkénnyel járhattak el, a hiveknek élete e naptól kezdve a borzasztó szigorral eljáró és durva s kegyetlen előitéletekkel eltelt magistratusok kényének volt kiszolgáltatva.[9]

[1] Apoc. II. 13. L. alább. Az Apoc. szerzőjének ama szokása, hogy symbolicus v. anagramm neveket használ, sokban járult hozzá, hogy e nevek iránt bizonytalanságban vagyunk; de nincs kétség, hogy alattok egyes vértanuról van szó.

[2] L. *Mem. de l'Acad. de Berlin* 1882. 48—58.

[3] Texier, *Kis-Ázsia* p. 217. s köv. Egyedül e két helyen találunk amphiteathrumokat. Vadállati játékokat azomban Smyrnában is tartottak. *Polyc. halála* 11. és 12.

[4] Galienus XIII. k., 600 o.; v. XVIII. k., 2. r. 557 o. (kiad. Kuhn).

[5] Commodianus *Carmen.* XL—XLI.; Eus. H. E. II. 25. *Chron.* ad ann. 13 Ner; Lactancius. *De mort. pers.* 2; Sulp. Sev. *Hist. sacra* II. 28. és 29; Orosus VII. 7; Euthalius, Zaccagninál p. 532. helytelenül tüntetik fel a dolgot. De Rossi, *(Bull., di arch. crist.* 1864. p. 64 s köv., 92 és köv.; 1865. p. 93.) Pompejiben egy *caupona* falán talált megszenesedett feliratban vérig sértő piszkolódásoknak nyomára vélt bukkanni, melyek a keresztyének ellen irányultak. A felirás (Zangemeister, *Inscript. parietariae* 679. sz.) eltünt és de Rossi ur magyarázata igen kétes. L. *Comptes reudus de l'Acad.* 1866. p. 189 köv. Hinni kisérelték meg, hogy ez az irka-firka, ahol e szó olvasható VINA, borvételi számlára vonatkozik. A felirás mindenesetre 78. v. 79-ből való; mert efféle feliratok rövid ideig maradnak meg épen. Tertullián tagadja, hogy Pompejiben laktak volna keresztyének 79 előtt. *Apol.* 40.

[6] Tertullián *Apol.* 2, 25, 35, 37; *Ad Scapulam* 4. V. Cod. Theod. 3, 6, 7, 9. de *Maleficis et mathematicis* (IX. XVIII.) L. Cyprian vértanu actái 4. §. Ruinartnál, *Acta sincera* p. 217.

[7] 1 Petri IV. 14., V. Máté X. 22; XXIV. 9; Márk XIII. 13; Lukács XXI. 12. 17.

[8] Dig. 1. 6. *ad legem Juliam peculatus* (XLVIII. XIII.) V. *ibid.* l. 4. 2. §.

[9] *Paulus Sent.* V. XXIX. 1; Luk. XXI. 12. e birósági háborgatások hatása alatt iratott.

Anélkül, hogy valószinütlenséget mondanánk, Pál és Péter apostol halálát[1] az imént tárgyalt eseménnyel hozhatjuk kapcsolatba. Egy valóban sajátszerü végzet ugy hozta magával, hogy ennek a két rendkivüli embernek eltünését titokzatos homály takarja. Az az egy bizonyos, hogy Péter mint vértanu halt meg.[2] Már pedig nem ismerünk Rómánál más helyet, ahol vértanuságot szenvedett volna[3] és Rómában is amaz egyedüli történeti esemény, melyből halálát kimagyarázhatjuk, a Tacitus által elbeszélt epizód.[4] Ami Pált illeti, alapos okok szólanak amellett, hogy szintén mint vértanu halt meg és pedig Rómában.[5] Csak természetes tehát, ha halálát a 64. év julius eseményével hozzuk kapcsolatba.[6] Igy pecsételtetett meg halá-

[1] Ez Euseb föltevése *(chron.* ann. 13. Nér.) megegyezőleg Róm. Kelemennel, *ad Cor.* I. 5 és 6, melyet megerősit az Apoc. XVIII. 20. V. ö. Euthalius p. 532; Syncell. György p. 339.

[2] Ján. XXI. 18—19. összehas. a XII. 32—33. és XIII. 36-al, e minden feltevés mellett is 150 előtt irt részekkel, melyek annyival inkább hatnak, mert harmadik kézből erednek és a tényről, mint mindenki által ismertről szólanak; II. Petri 1. 14; Murat. Canon 36—37; Róm. Kel. *Ad Cor.* I. 5; Corinthi Dénes és Caius a római pap, kit Euseb. idéz H. E. II. 25; Tertull. *Praescr.* 36; *Adv. Marc.* IV. 5; Scorpiace 15; Luk. XXII. 32—33, összehas. a fent idézett murat. canonnal és Jánossal XIII. 36, 38. szintén nyujt anyagot a gondolkozásra. V. ö. Macarius Magnes. IV. 4. §. (még kiadatlan).

[3] Ha Péter nem Rómában szenved vértanuságot, ez esetben Jeruzsalemben vagy Antiochiában érte el őt a végzete, e két utóbbi föltevés egyaránt valószinütlen. Apol. XVIII. 20. erős érv mellettünk.

[4] *Ann.* XV. 44. Olvasd figyelmesen Róm. Kelem. *Ad Cor.* I. 5. és 6. §. Hilgenfeld kiadásában. A *poly pléthos eklektón,* a Danaidák és a Dircék kétségkivül Rómában küzdöttek, már pedig a vértanukat mintegy egy csomóba veszik *(synéthroisthé)* Péterrel és Pállal.

[5] Róm. Kelemen e szavai: *martyrésas epi tón hégoumenón, outós apéllagé toú kosmoú,* nem utalnak okvetlenül erőszakos halálra (l. Csel. XXIII. 11); de már a részlet együttesen, főleg *heós thanatou élthon,* kissé föltételes, valószinüleg igen és a parallelismus a Péter-féle *martyrésas*-sal szintén. Corint. Dénes, Caius, a római pap és Tertullián (id. h. jegyz..) Pált vértanunak tartják. Épugy az Ignácz-féle ephesusi levél irója is 12. §. (a syrből hiányzó rész) V. Commodianus *Carmen* 821. o.

[6] A legerősebb érv erre Róm. Kel. *Ad Cor.* 1, 5. és 6. fej. E levélnek szerzője, melyet bizonyára Rómában, kevéssel az apostolok halála után (5 f. initió) valószinüleg 93 és 96 között irtak meg, szoros kapcsolatba hozza Péter, Pálnak és a *poly pléthos eklektón,* a Danaidák és a Dircék kivégeztetését, e szavakkal: *toutois tois andrasin synéthroisthé,* (tömeges elfogatásokra utalva) és főleg azon közös ok által, mely szerint az összes kivégzéseket «az irigységnek» tulajdonitja. Már pedig bizonyos, hogy a *poly pléthos eklektón,* a Danaidák és a Dircék a 64. jul.—aug. üldözés alatt szenvedtek vértanuságot. Corint. Dénes, kit Euseb. idéz (H. E. II. 25.) azt állitja, hogy Péter és Pál egy időben haltak meg Rómában *(kata ton auton kairon)*; igaz, hogy tanubizonyságát csökkenti az, amit Péter corintusi apostolságáról és Péter és Pál együttes utazásáról elbeszélni látszik. Nála nyoma van ama rendszernek, mely

los itélettel e két léleknek kibékülése, kik közül az egyik oly erős, a másik oly jó volt; igy alkotta meg a legenda ereje, ez az isteni erő, megindító benső viszonyát két embernek, akiket a pártok egymással szembe állitottak, de akik, bátran elhihetjük, felül emelkedtek a pártokon és mindig szerették egymást. A Péterről és Pálról szóló magasztos legenda, párhuzamos Romuluséval és Remuséval, mely némileg ellentétes együttmunkálás utján Rómának nagyságát állapitotta meg,[1] ez a legenda, mely bizonyos értelemben majdnem oly fontossággal birt az emberiség történetében, mint a Jézusé, azon napon kezdődik, mely őket, a hagyomány szerint, együtt látta meghalni. Néro anélkül, hogy tudta volna, még ebben is a keresztyénség legtevékenyebb ügynökének csapott fel s ő volt az, aki ezáltal a szentek városának alapkövét helyezte el.

Ami a két apostol kimulásának módját illeti, egész bizonyossággal tudjuk, hogy Pétert keresztre feszitették.[2] Ősrégi szövegek

Pétert és Pált együttesen szerepelteti a pogányok megtérítésében. Tertullián *Praescr.* 36; *Adv. Marc.* IV. 5. és Commadián *Carmen* 821., szintén együtt halatják meg a két apostolt. V. Iren. *Adv. haer.* III. 1—1; III. 3; Euseb. H. E. II. 22, 25. III. 1; *chron.* Néro 13. éve; Lactanc, *De mort. persec* 2; *Instit. div.* IV. 21; Sz. Jerom. *De viris ill.* 5; Enthalius, Zaccagninál *Coll. monum. vet. Eccl. gr.* p. 532. Sulp. Sev. *Hist. sacra* II. 29; Béda, *De rat. temp.* 303. kiad. Giles. Az egész római hagyomány (Caius Eusebnél, H. E. II. 25; *Liber pontificalis* kiad. Bianchini, *Péter és Cornelius* figyelve az ellenmondásokra; Péter és Pál actái Linusnál, *Bibl. max. patr.* II. 1. r. p. 69c; Tischendorf által közzétett akták 84. §.; Bossi által idézett egyéb Péter-féle akták, *Roma sott.* 74. köt.) a vértanuság helyéül vagy Péter sirjául Néro circusát tartja («inter duas metas, sub Tirebintho, prope Naumachiam in Vaticano, juxta obeliscum Neronis, in monte, juxta Palatium Neronianum (a circus) in territiorio triumphali») azaz azon tájt, ahol a 64. aug. borzalmak lejátszódtak. (L. Platner és Bunsen II. I. 39—41.) Végre a fejjel lefelé felfeszitett Péterről szóló hagyomány jól összevág Tacitus XV. 44-el. Azon nézet, hogy Péter és Pál egy napon haltak meg, nem minden ellenmondás nélkül honosult meg Rómában (Római zsinat Gelasius alatt Labbe *Concil.* IV. col. 1262; sz. Jerom. *De viris ill.* 5.) Prudentius, sz. Augusztin azt tartja, hogy a két apostol egy napon halt meg, de egy évi időközben. Euseb. *(chron.* ad ann. 13 Ner.) és sz. Jeromos (l. o.) a két apostol halálát 68-ra teszik, okoskodás: nem hagyomány után. L. Tillemont, *Mém.* I. 40. jegy. sz. Péterről, Zonaras XI. 13; Land, *Anecd. syr.* I. p. 116.

[1] Róm. Kelemen, Corint. Dénes, Caius atya, Tertullián idéz. helyei; a Lactancius által idézett *Kérygma Paulou, Instit. div.* IV. 21. és a *De bapt. non iter.* Sz. Cyprián művei kapcsán Rigaulttól p. 139; Sz. Ignatius *Ad Rom.* 4; Iren. *Adv. haer.* III. 1, 1; III. 2—3; Tertullián *Praescr.* 23. Jegy. meg főleg e feliratot M. ANNEO. PAVLO. PETRO (fent 12. o. 2. jegy.) figyelemmel arra, hogy Petrus csupán egy keresztyén *agnomen* lehet (mindamellett *ala Petriana* Orelli 516, 5455, mely egy Péter nevű egyéntől ered.) A képes emlékeket l. *de Rossi Bull.* 1864. 8. s köv.; 1866. p. 52; Martigny *Dict.* p. 537 s köt.

[2] János XXI. 18, 19. (V. ö. Ján. XII. 32—33; XIII. 36), Tertullián *Adv. Marc.* IV. 5; *Praescr.* 36; *Scorpiace* 15; Euseb. H. E. II. 25; Lactanc. *De mort.*

szerint nejét együtt végezték ki vele, s az apostol tanuja volt a kivégzésnek.[1] A III. század óta meghonosult elbeszélés szerint, alázatosabb lévén, hogysem Jézussal tegye magát hasonlatossá, azon kegyet kérte ki magának, hogy fejjel lefelé feszitsék meg.[2] Minthogy a 64-iki mészárlás jellemző vonása épen az, hogy a kinzatás terén mindenféle uj és uj nemeket eszelt ki, lehetséges, hogy Pétert ebben az utálatos helyzetben látta függni a tömeg. Seneca emlit eseteket, melyeknél zsarnokok fejjel lefelé feszittették keresztre áldozataikat.[3] Utóbb a keresztyén jámborság mysticus találékonyságot fog látni abban,[4] ami nem volt egyéb, mint a hóhérok, birák szeszélye. Lehet, hogy a negyedik evangyeliom e soraiban: «Kifogod terjeszteni kezeidet és egy másik övez be téged s oda fog vezetni, ahova nem akarsz menni», némi utalás rejlik Péter kivégzésének rendkivüli módjára.[5] — Pálnak, minthogy honestior volt, fejét vették.[6] Valószinü különben az is, hogy őt külön rendes biróság itélte el[7] és hogy nem került a Néro-féle ünnepély áldozatainak sommás elitélése alá. Timotheust, bizonyos jelekből következtetve, mesterével együtt fogták el és vetették börtönre.[8]

A III. század kezdetén már ismertek Róma közelében két emléket, melyhez Péter és Pál apostol neveit füzték. Az egyik a Vaticanus halom alatt állott: ez volt a szent Péteré; a másik az ostiai uton: ez volt a szent Pálé. A szónoki stylus az apostolok «tropheumai» névvel jelölte meg azokat.[9] Valószinüleg két szentnek

persec 2; Oros. VII. 7. Jegy. meg. hogy Tacitus *Ann.* XV. 44. a kivégzettek között *crucibus affixi*-ket is felsorol. Igaz, hogy a változtatások, melyeket e szövegre vonatkozólag e tájt inditványoztak (Bernays. fent. 165. 2. jegyz.) eltünteté az egyszerü keresztrefeszitési módot, de Sulpicius Severus, (II. 29.) aki majdnem szóról-szóra veszi át Tacitust (és pedig a mienknél sokkal pontosabb Tacitust) Hermassal egyetértve I. vis III. 2. kifejezetten *cruces-t (stauroús)* emlit a kivégzési módok között.

[1] Alex. Kelem. *Strom.* VII. 11.

[2] *Acta Petri et Pauli* c. 81. (v. Pseudo Linus p. 69—70); Euseb. H. E. III. 1. (Origines után) Euseb. *Dem. ev.* III. 5., Sz. Jeromos *De viris ill.* 1.

[3] *Consol. ad Marciam* (Claudius korából) 20.

[4] Rufinus, Eus. ford. H. E. l. c.

[5] A lágyék előzetes átövezése egy kendővel nem tartozott a keresztrefeszités szabályaihoz. A *Nicodemos evangyéliomának* 1 r. 10. fej. foglalt része Jézus felfeszitésének igen modern felfogásáról tanuskodik.

[6] Tertullián *Praescr.* 36; *Scorpiace* 15; Euseb. H. E. II. 25; Lactancius *De mort. persec.* 2; Oros VII. 7; Enthalius Zaccagninál p. 427, 522, 531—537. V. ö. Paulus *Sentent.* V. XXIX. 1.

[7] Róm. Kelem. *Ad Cor.* 1. 5. *Martyrésas epi tón hégoumenón.* Lásd fentebb.

[8] Zsid. XIII. 23. L. mindamellett alább.

[9] Caius Eusebnél H. E. II. 25. Ami egy sz. Péter-féle *memorianak*

szentelt cellae-val, vagy memoriae-val van itt dolgunk. Hasonló ismert emlékek léteztek már Constantin előtt;[1] másfelől fellehet tennünk, hogy e «tropheumokat» csakis a hivek ismerték; sőt lehet, hogy azok nem voltak egyebek, mint épen a vaticáni terpentinfa, melyhez századokon keresztül Péternek emlékezete füződött, a Salviani vizek ama fenyőfája, mely bizonyos hagyományok szerint, a Pálra vonatkozó emlékek központja volt.[2] Később e «tropheumok» Péter és Pál apostol sirjaivá változtak át. A III. század közepén, tényleg két emberi test került napfényre, melyeket az általános tisztelet e két apostol testeinek tartott[3] s amelyek úgylátszik az appiani ut mentén elterülő katakombákból kerültek elő, ahol tényleg több zsidó

Anencletus által történt emelésére vonatkozik a Vaticánban *(Liber pontificalis,* art. *Anenclet)* ez legendán alapszik. L. Lipsius, *Chronol. der röm. Bischöfe* p. 269 s köv. — egybevetve Bianchinival.

[1] Eusebius *Vita Constant.* II. 40; vagy de Rossi *Rom. sott.* I. p. 209—210. A nyilvánosság, melyet a keresztyén temetők élveztek, kétségen kivül áll.

[2] L. fent. *Acta Petri et Pauli* 80. (Párisi kézirat Tischendorf p. 35 jegyz.) A salviani vizek azomban messzebb esnek «a falon kivüli Sz. Pál» basilikához, hogysem e két hely azonositható lehetne.

[3] *Kalenderium liberianum* 3. Kal. jun. *(Abh. der kaen. sächs. Ges.* phil. hist. I. oszt. p. 632.) a Damasusi felirat, Gruter II. 1163; *Liber pontif.* (Bianchini és Lipsius szöveg) art. *Petrus, Cornelius, Damasus* s Linusnak összes articulusai Victorhoz, kettőt kivéve. A *Liber pontif.* önmagának ellentmond. Mi sem oly homályos, mint a két test áthelyezése sz. Cornelius által. Mondják, hogy az apostolok testét csak is első nyughelyökre tétette vissza. Miért is tették volna máshová? Az érv, melyet Péter testét illetőleg felhoznak, Lamprid után *Héliog.* 23. igen gyönge; Pálra vonatkozólag pedig éppen semmit sem hoznak fel. A zsidó temetőnek közel fekvése a Vigna Randaninihez azon hitet kelti fel bennem, hogy a két testet, melyet az apostolokénak tartottak, Cornelius pápa (251—253) az Appián ut mentén elterülő katakombákból vétette ki, midőn a nagy Decius-féle üldözés alatt a vértanuk testeinek gondozása egyházi cselekménynyé nőtte ki magát és felkeltette a jó Lucinában a buzgóságot, akit talán csekély jelek is kielégitettek, vagy ugy lehet, némi jámbor csalástól maga sem idegenkedett. Az apostolok testeinek a sz.-sebestyéni catacombákban való fekvéséről azon tájt, melyet kiválóan *Catacumbas-nak* neveztek (Kata *tumbas)* (Marchi, *Monum. delle arti cristiane primitive* p. 199—220) szóló hagyományok ez uton szintén megmagyarázhatók. L. *Liber pontif.* art *Cornelius, Damasus, Hadrianus* és *I. Nicolas;* Beda, *De temp. rat.* p. 309. (kiad. Giles); Sz. Sebastian actái s mások, Bosió. 247—248, 251—256, 259—260; Acta St. Jan. II. p. 258, 278; Gruter 1172 n. 12; de Rossi *Rom. sott.* I. 236 és köv. 240—242; *Catal. imp. rom.* Roncallinál *Vetustiora latin. script. chronica.* (Padua 1787.) II. k. 248. Az *Acta Petri et Pauli* nehány kéziratában közvetitő rendszerre találunk a forgalomban lévő két versió között. Tischendorf *Acta apost. apocr.* p. 38 és 39. jegyz. Lipsius *Die Quellen der röm. Petrussage* p. 99. Mabillon *Liturgia gallicana* p. 159. V. ö. Nagy Gergely *Epist.* IV. XXX. (Opp. t. II. col. 710. Benedik kiad.); Mar Scherbil actái Curetonnál *Ancient. syr. docum.* p. 61. s köv. (ford.)

temető volt.[1] A IV. században a holttestek a két «tropheum» táján feküsznek.[2] A «tropheumok» fölé akkor két bazilikát épitettek, az egyikből a mostani Szent Péter bazilika lett és a másik: «Szent Pál, a falakon kivül» századokig megtartotta lényeges formáit.

Valjon a «tropheumok», melyeket a keresztyének 200 körül vettek körül vallásos tisztelettel, tényleg ama helyeket jelölték-e, ahol a két apostol kiszenvedett? Nem lehetetlen. Nem valószinütlen ugyanis, hogy Pál életének végén, ama határ mentén lakott, mely a porta Lavernalison kivül az ostiai uton terjedt tova.[3] Péternek árnyéka, másfelől a keresztyén legendában ott bolyong mindig a vaticani halom lábánál, Néro circusa és kertjei s különösen az obelisk körül.[4] Ez, ha ugy tetszik, onnan van, mert a 64. évi vértanuk emlékét, akik közé pontos adatok hiányában Pétert is soroztatta a keresztyén hagyomány — a kérdéses circus őrizte meg; mi mindamellett szivesebben hisszük el azt, hogy e kérdésbe némi öntudatos utbaigazitás is vegyült[5] s hogy az obelisknek régi helye, Sz. Péter szentélyében — melyet ma egy felirat jelöl — nem igen határozza

[1] Kettőt ismertek 2 v. 300 méter távolságra egymástól, az egyik északnak, a másik délnek feküdt, azon tájt, *(ad Catacumbas)* a honnan a hagyomány Péter és Pál testeit származtatja. Rossi *Bull.* 1867. p. 3. 16. — Erős bizonyiték, hogy a *kata tumbas* v. *ad tumbas*-nak nevezett környék, ahol a III. század elején a két apostol sirjait feltalálni vélték, egy kiterjedt zsidó földalatti temetőhöz tartozott, mely az appiani utnak a Sz. Sebastián felé való elhajlása mentén feküdt. A keresztyén sirok központja a három első században e helyütt keresendő. De Rossi *Rom. sott.* II. egész.

[2] Euseb. H. E. II. 25. Figyelemmel arra, hogy a *koiméterion* «sirt» jelent. Euseb hozzá teszi, hogy Caius a *tropaia* alatt sirokat ért. A római hagyománynak tekintélyes része tényleg azt tartotta, hogy Pétert és Pált azon hely mellett temették volna el, ahol kiszenvedtek. (Bosio, *Rom. sott.* p. 74 s köv., p. 197.) A temetkezés és a kivégzés helyeit gyakran összezavarták a martyroknál. L. Hegesippos Eusebnél H. E. II. XXIII. 18; *Liber pontif.* art. *Péter, Cornelius; Acta Petri et Pauli* 84. §. Valószinű azomban, e hagyomány onnan származott, hogy a két holttest végleges átszállitása és a basilikák felépitése után, mintegy utalva voltak annak állitására, hogy a reliquiák mindig e helyen voltak, ahol a hivők kegyelete azokat feküdni vélte. L. Euthalius Zaccagninál p. 522—523.

[3] V. ö. *Kalendarium Lib.* l. c. *Liber pontif.* art. *Cornelius; Acta Petri et Pauli* 80. E források ama helyről szólanak, ahol Sz. Pál basilikája épült — kétségkivül Caius *tropaion*-ja helyén. Viszonylag modern időszakban hangoztatták már azt, hogy Pált *ad Aquas Salvias*, vagy *ad guttam jugiter manantem* (ma: A három forrás melletti Sz. Pál) a római vidék egyik legmeglepőbb tájékán fejezték volna le. — Nagy Gergely *Epist.* XIV. (Opp. t. II. col. 1273. Benedict kiad.); *Acta Petri et Pauli* 80. (bizonyos kéziratok szerint Tischendorf p. 35. jegyzet); *Acta St. Junii.* V. p. 435.

[4] Bosio *Roma sott.* p. 74 s köv. Lipsius *Röm. Petrussage* p. 102 és köv.

[5] V. fent. — A Montorio ugylátszik csupán bitorolt czimek révén jött forgalomba.

meg pontosan azt a helyet, ahol a keresztrefeszitett Péter borzasztó kinjaiban a halálát szomjazó tömeg egykor gyönyörködött.

Valjon az a két test, melyet a III. század óta szakadatlan tisztelettel vesz körül a hagyomány, csakugyan a két apostolnak teste-e? Alig hinnők. Bizonyos, hogy a vértanuk sirjait igen régen kezdte gondozni az egyház;[1] csakhogy Róma 100 és 120 körül valóságos kohója volt a legendák végtelen sorának, főleg a két apostolra, Péterre és Pálra vonatkozólag. Oly munka volt ez, melynél a jámbor igényeknek nagy szerep jutott. Egyátalán nem hihető, hogy a 64-ik év augusztusában lezajlott irtózatos mészárlást követő napokban a kivégzettek testeit vissza lehetett volna követelni. Az össze-vissza taposott, felpuffadt, megsütött emberi testekből álló borzalmas tömegben, mely azon a napon a duló horgára került,[2] hogy azután a p u t i c u l i-ba vettessék,[3] talán nehezen lehetett volna felismerni minden egyes vértanut. Gyakran megtörtént kétségkivül, hogy az elitéltek maradványait előzetes engedély alapján a hóhérok kezei közül kivonták;[4] de ha föl is tesszük (ami nagyon hihető), hogy a hivek szembe mertek nézni a halállal és a drága ereklyéket kikérték, nagyon valószinű, hogy azokat nem hogy megkapták, de őket is velök küldték a többi holttestek közé.[5] Nehány napig a keresztyén név már maga halálos itélettel ért föl.[6] Elvégre is ez nagyon másodrendű kérdés. Ha a vaticani basilica nem is takarja Péter apostol sirját, az mindamellett a keresztyénség tényleg egyik legszentebb helyét jelöli számunkra. A hely, a hol a XVII. századnak ferde izlése egy szinpadi hatásra számító circust emelt, második Kalváriává

[1] Hegesippos Eusebnél *Hist. eccl.* II., XXIII. 18.

[2] A véletlen fentartotta számunkra «a dulók curátor»-jának nevét, a ki valószinüleg vezette a borzasztó müködést. Primitivusnak hivták. Birjuk feliratát a sirnak, ahol a bajvivók vezetőjével, Claudiussal, a hálóbajnok Telesphorral és a *ludus matutinus*-hoz kirendelt orvossal, Claudius Agathoclettel együtt fekszik. Valamennyien, ugy látszik Néro rabszolgái, vagy felszabadultjai voltak. (Orelli 2554 sz.) Az értéketlen márványon ez áll: *Sit vobis terra levis.* Birjuk egy másik *medicus ludi matutinus* sir feliratát, bizonyos Entychusét, aki szintén Néro rabszolgája volt, valamint Irené nevű nejéét is. (Orelli 2553 sz.) Figyelemre méltó, hogy az arénák e tisztjei valamennyien keresztyén nevet viselnek, kétségkivül, mert nagy számban jöttek fel Ázsiából.

[3] *Synéthroisthé.*

[4] Digesta, *de Cadaveribus punitorum* XLVIII., XXIV. 1. és 3; Diocl. és Max. Cod. Just. constit. 11. *de Religiosis et sumptibus funerum* (III., XLIV.)

[5] A római hagyománynak Lucinája, aki a Néro-féle üldözés áldozatainak testét összeszedte volna, későbbi időből szereplő alak. A *Liber pontif.* (art. *Cornelius)* a Lucinát Cornelius pápa tanácsadójaként emliti 252-ből. Legendás szerepe tovább folytatódik egész Dioclétián üldözéseig. (Sz. Sebastián actái *Acta St. Jan.* II. p. 258, 278.)

[6] Tacit. *Ann.* XV. 44.

nőtte ki magát és pedig annyival inkább, mert még ha fel is tesszük, hogy Pétert nem ott feszitették fel, annyi kétségtelen, hogy a Danaidákat és a Dircéket e hely látta szenvedni.

Ha, mint hinnünk lehet, János elkisérte Pétert Rómába, némi valószinüséggel birhat előttünk amaz ősrégi hagyomány, mely szerint Jánost forró[1] olajba mártották a későbbi porta Latina helyén.[2] János a Jézus neveért szenvedhetett.[3] Okunk van elhinni, hogy tanuja és bizonyos pontig áldozata volt a vérengző eseménynek, a melynek az Apocalypsis eredetét köszöni. Az Apocalypsis előttünk borzalom sikoltása egy tanunak, aki Babylonban lakott, aki ismerte a fenevadat, aki látta a vértanui atyafiak véres testét, aki maga is érezte a halál fojtogatását.[4] Az eleven fáklyákra[5] itélt szerencsétleneket előzetesen olajba vagy valamely más gyulékony (igaz, nem forró) anyagba márthatták — Jánosra, ugy lehet, ugyanazon halálos itélet várakozott, mint atyafiaira s ő is arra lehetett kiszemelve, hogy a via latina előváros ünnepének estéjét megvilágitsa; valami véletlen, valami szeszély menthette meg őt. A via latina tényleg ama városnegyedben fekszik, ahol a rettenetes napok eseményei lejátszódtak. Rómának déli része (porta Capena, Ostiai ut, Appiani ut, via latina) képezi azt a vidéket, amely körül Néro idejében a bölcsőkorát élő egyház története csoportosul.

Az irigy sors ugy akarta, hogy annyi sok pontra nézve, melyek méltán felköltötték kiváncsiságunkat, sohasem bontakozhatunk ki ama félhomályból, melyben a legenda él. Ismételjük még egyszer: a Péter és Pál apostolok halálára vonatkozó kérdések csupán valószinü föltevéseket engednek meg. Pálnak halálát különösen mély titokzatosság födi. Az Apocalypsisnek, melyet 68. végén vagy 69. elején irtak, bizonyos kifejezései azon gondolatra vezethetnének, hogy e könyv irója Pált még életben hiszi, amidőn irt.[6] Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a nagy apostol életének vége egyszerre isme-

[1] Tertull. *Praescr.* 36. (v. sz. Jérom. *in Matth.* XX. 13; *Adv. Jovinian.* I. 26. V. Eus. H. E. VI. 5.) Tertullián nem jelöli meg a helyet, de a római hagyomány helyét ismerni látszik (v. ö. Platner es Bunsen *Beschreibung der Stadt. Rom.* III. 1. r. p. 604—605.) Forró olajba mártott vértanukról nem egy hagyomány szól. Eus. H. E. VI. 5.

[2] Ál Prochorus 10. és 11. f. (lat. ford.) A porta latina Aurelian körfalából nyilt, melyet 271-ben kezdtek el épiteni. A régi körfal nem ismert ilynevü kaput.

[3] Apoc. I. 9. Itt bizony erővel bir még azon föltevésben is, mely szerint az Apocalypsis irója nem az apostol, csupán annak szerepelteti magát. Polycrates Jánost *martus kai didaskalos*-nak hivja, (Euseb. H. E. III., XXIV. 3); igaz, hogy ennek forrása az Apoc. I. 9. lehet.

[4] L. különösen Apoc. I. 9; VI. 9; XIII. 10; XX. 4.

[5] Tacit. *Ann.* XV. 44.

[6] Apoc. II. 2. 9; III. 9.

retlen maradt. Abban az utjában, melyet bizonyos iratok szerint a nyugati rész felé tett meg, valamely hajótörés, betegség, más valamely esemény ragadhatta el őt.[1] Minthogy e pillanatban nem környezte tanitványainak ragyogó köre, halálának részletei ismeretlenül maradhattak; később a legenda tölthette ki a hiányt, nem tévesztve szem elől egyrészt római polgárjogát, melylyel a Cselekedetek felruházzák, másrészt pedig a keresztyén öntudatnak ama vágyát, mely a Péter és Pál közötti kapocs szorosabbra füzésén munkált.

A hirtelen halálban egy lángoló lelkesedés által hevitett apostolnál bizonyára van valami, ami megmosolyogtat. Inkább szeretnők elképzelni Pált a skepsis által gyötörten, hajótörötten, elhagyatva, elárultatva övéi által, egyedül az aggkorral járó kiábrándulás uralma alatt. Igy azután elpanaszolná nekünk, hogy szemeiről másod izben esett le a hályog és a mi szelid hitetlenségünknek meg lenne ama csekély elégtétele, hogy a legdogmaticusabb ember meghalt szomoruan, kétségbeesve (mondjuk inkább nyugodtan), Hispaniának valamely partján vagy utján, e szavakat suttogva: Ergo erravi! Csakhogy mindez csupán csak feltevés. A bizonyos az, hogy a két apostol 70-ben már nem élt, nem élték meg Jerusalemnek pusztulását, ami Pálra mély benyomást tett volna. Elismerjük tehát, mint valószinüt, ezen az egész történeten át, hogy a keresztyén eszmének ezt a két bajnokát a 64. év rettenetes vihara sodorta el Rómában. Jakab már nem élt, kevéssel két év előtt halhatott meg. Az «oszlop-apostolok» közül nem maradt életben tehát más csak János. Jézusnak más ismerősei bizonyára éltek még Jerusalemben, de elfelejtve s mintegy elveszve a végzetes forgatagban, melynek Judea több éven keresztül kitéve leendett.

A következő könyvben ki fogjuk mutatni, mily módon vitte keresztül az egyház a kiengesztelődést Péter és Pál között, melyet ugy lehet a halál készitett elő. A siker forgott koczkán. Péternek zsidó-keresztyénségére és Pálnak hellenismusára, e látszólag össze nem egyeztető irányzatra egyaránt szükség volt azon czél érdekében, hogy a mü sikerüljön. A zsidó-keresztyénség a megtartó szellemet képviselte, ami nélkül mi sem lehet szilárd, a hellenismus, a haladást és a fejlődést, ami nélkül mi sem létezik igazán. Az élet az ellentétes erők összecsapásának az eredménye. Meghalni a forradalmi szellő minden fuvallatától távol ép ugy lehet, mint a forradalom viharaival uszva.

[1] A Muratori canon a *passió Petri*-ről s nem a *passio Pauli*-ról beszél. Ez okmány szerint a *profectio Pauli ab Urbe Spaniam proficiscentis* Pál életének utolsó ténye és mint olyan, mely a *Passio Petri*-vel correlativ. A Róm. Kelemennél olvasható rész *(Ad Cor.* I. 5. §.) némi tekintetben szintén e feltevéshez csatlakoztatható.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A válság után.

A testületnek öntudata olyan mint az egyéné. Minden benyomás, midőn az erőszaknak bizonyos fokát túllépi, a szenvedőnek sensoriumára ugy hat, mint a vérző seb, mely hosszu időre, ha ugyan nem örökre, valamely káprázat vagy rögeszme uralmának veti őt alá. A 64-ik év augusztus havának véres epizódja borzalmasságát tekintve, a legirtózatosabb álomképeken is túl tett, melyek egy gonosz agyban megszülethettek. Hosszu éveken keresztül tartotta az, mintegy lenyügözve, a keresztyén öntudatot. Zsákmányává dobja oda a forgatagnak; szörnyü álmok kinozzák; Jézus hiveire nem is várhat egyéb az erőszakos halálnál.[1] De mindez nem legbiztosabb jele-e annak, hogy a nagy nap elközelget? A Fenevad áldozatának lelkei ott várják a szent órát az isteni oltár körül és boszszuért kiáltanak. Istennek angyala lecsillapitja, nyugalomra inti őket s azt mondja nekik: várakozzanak még egy kissé, a percz nincs már messze, ahol áldozatul kiszemelt atyafiaik követni fogják őket a halálban. E feladat Néronak jut ki majd. Néro az a pokol szülötte, akinek Isten átfogja engedni egy pillanatra hatalmát a világbomlás küszöbén; ő ama pokoli szörny, mely mint egy félelmet keltő meteor fog feltünni az utolsó napok estéjének látókörén.[2]

A levegő terhes volt a vértanuság eszméjétől. Néronak környezetét mintha vad gyülölet tüzelte volna fel az erkölcs ellen; a jónak és a rossznak halálos küzdelme volt ez a középtenger egyik végétől a másikig. A kőszivü római társadalom hadat üzent a jámborságnak minden formáiban; az utóbbi nem tehetett egyebet, mint ki kivánkozott a világból, melyben a hitszegés, a kegyetlenség, a féktelen kicsapongás uralkodott; nem volt tiszteletreméltó ember, akit ne fenyegetett volna veszély. Néro gyülölete, melyet az erény ellen érzett, tetőpontját érte el. A bölcsészet minden idejét arra vesztegeti, hogy előkészitette tanitványait a szenvedésre. Seneca, Thrasea, Baréa Soranus, Musonius, Cornutus már elszenvedték, avagy közel állanak

[1] Apoc. VI. 11.

[2] H. ö. Sz. Cyprian *De exhort. martyr.* praef.

ahhoz, hogy elszenvedjék következményeit nemes tiltakozásuknak. A kinszenvedés az erény természetes sorsaként szerepel.[1] Maga a skeptikus Petronius sem képes élni finom idegrendszerével oly világban, ahol Tigellinus uralkodik. A vértanuk rémületének megindító viszhangja szól hozzánk azokból a feliratokból, melyeket a vallási deportátiókra szánt szigeten, ahonnan nem volt többé visszatérés,[2] találtak. A Cagliári[3] mellett fekvő temetkezési üregben egy ilyen, lehet Isis cultusát[4] valló számüzött család hagyta reánk megindító, majdnem keresztyéni panaszát. Amint a szerencsétleneket kitették Sardinia partjain, a férjet a sziget rettentő egészségtelen éghajlata leverte lábairól; neje Benedicta fogadalmat tett, arra kérte az isteneket, vegyék őt magokhoz férje helyett; imája meghallgattatott.

A vérengzéseknek czéltalan volta ily viszonyok között világos. A kivégzések megállitanak egy aristocraticus mozgalmat, mely néhány fejben fő; de egy népmozgalomra már nincsenek hatással, mert ily mozgalomnak nincs szüksége avatott vezetőkre és mesterekre. Kert, ahonnan tövestől vágják ki a virágot, nem létezik többé; a lekaszált rét erősebben ver ki, mint azelőtt. Igy a keresztyénség is Néronak végzetes szeszélye ellenére is még bujábban tenyészett, mint valaha; a haragnak vonása fészkelte be magát a tulélők szivébe, arról álmodoztak mindnyájan, hogy felülkerekedhessenek a pogányokon mielébb s vasvesszővel uralkodjanak fölöttük, amint azt megérdemelték.[5] Egy egészen más természetű tüzvész, mint a melylyel őket vádolták, fogja felemészteni az istentelen várost, a Sátánnak templomát. Az itéletnapi világégésnek tana hova-tovább erősebb és erősebb gyökereket vert. Egyedül a tüz lesz képes megtisztitani a földet a becstelenségektől, melyek bemocskolják. A borzalmak e tömege méltón és jogosan csak is a tűz által veszhet el.

A római keresztyéneknek legnagyobb része, kiket Néro kegyetlen karja el nem érhetett, kétségkivül odahagyták a várost.[6] A római egyházat tiz-tizenkét évig végtelen zavarok dulták, tág kaput nyitott e helyzet a legendának. Mindamellett a hitközség teljes megsemmisüléséről szó sem lehet. Az Apocalypsisnek látnoka 68 deczem-

[1] Seneca, Levelek: 4, 12, 24, 26, 30, 36, 54, 61, 70, 77, 78, 93, 101, 102. Lucilliushoz.

[2] Tacit. *Ann.* II. 85.

[3] *Corp. inscr. gr.* 5759. sz.

[4] A *Benedicta* név, vagy helyesebben jelző, melyet a nő visel, valamint az üreg sirfeliratai erre vallanak.

[5] Apoc. II. 26—27.

[6] Ez a Zsid. V. 11—14-ből s főleg a XIII. 24-ből következik. A *hoi apo tés Italias* ugy látszik, a római egyház menekültjei.

berben, vagy 69 januárban megparancsolja népének, hogy hagyja el Rómát.[1] Még az esetben is, ha e kijelentést profétái fictiónak vesszük, nehéz vélnünk azt a következtetést, hogy a római egyház gyorsan visszaszerezte tekintélyét. Egyedül a hitközség vezérférfiai hagyták el végleg a várost, ahol e pillanatban apostoli müködésüket nem koronázhatta siker.

A római világnak ama pontja, ahol a zsidók az életet akkor még a legtürhetőbbnek találhatták, az ázsiai provinczia. A római és az ephesusi zsidóság állandó összeköttetésben állott egymással.[2] Erre irányozzák lépteiket a menekülők is. Ephesus nőtte ki magát ama helylyé, ahol a 64. év eseményeinek riasztó érzete a legélénkebben maradt meg. A Róma elleni gyülölet összes szálai itt futottak össze; innen fog négy év mulva kiindulni utjára azaz őrjöngő szidalom, a keresztyén öntudatnak felelete Néronak vad kegyetlenségeire.

Nem mondunk valószinütlenséget, ha azt állitjuk, hogy a neves keresztyének közé, akik a rendőrség szigora elől menekültek Rómából, soroljuk azt az apostolt is, akit rendszerint Péter oldala mellett láttunk. Ha van némi igaz abban az eseményben, melynek helyéül később a porta latinát jelölte ki a hagyomány, ez esetben feltehető, hogy János apostol, a halálveszedelemből csoda által megmenekedve, sietve hagyta oda a várost s csak természetes, hogy Ázsiába menekült. Bár az apostol életére vonatkozó összes adatok, Jánosnak ephesusi tartózkodásáról szóló hagyományok kétesek, mindamellett a valószinüséget sem nélkülözik és mi azokat inkább elfogadni, mint elvetni vagyunk hajlandók.[3]

[1] Apoc. XVIII. 4.

[2] L. az Aquiláról és a Priscilláról mondottakat.

[3] A főérvet az Apocalypsis szolgáltatja. Ha e könyv János apostol müve, a dolog kétségtelen. Ha e könyvet oly valaki irta, aki azt János apostol müvekként kivánta szerepeltetni (ez esetben 68-ban már nem élt az apostol; mert életében ily hamisitás meg nem engedhető) ez esetben meglepőleg hat ama körülmény, hogy a látomány szinhelye Patmos, a hely, ahol Ázsiába menet, ugy Ázsiából jövet állapodtak meg az utasok; figyelemre méltó különösen, hogy a hamisitó a tekintély nyelvén s legbensőbb titkaikat ismerőjeként szólaltatja meg az apostolt az ázsiai egyházakhoz. Elképzelhetjük, hogy mily hatással lehetett volna a három első rész olyanokra, akik egész határozottan tudták, hogy János apostol sohasem volt Patmosban, sem nállok? Alex. Dénes (Eus. H. E. VII. 25) helyesen látott e kérdésben és elvként állitja fel, hogy az apocalypsist csakis az Ázsiában megfordult apostolok közül irhatta valamelyik. Marad ama feltevés, mely szerint az Apocalypsis egy János apostollal hasonnevütől ered, — e föltevés azonban valamennyi között a legvalószinütlenebb. János apostolnak Ephesusban léte mellett valló közvetlen bizonyitékok a második század utolsó negyedéből valók. Apollonius, Euseb. szerint H. E. V. 18; Polycrates, Ephesus püspöke nyomós körülmény (Eusebnél III. 31; V. 24); Ireneus *Adv. haer.* II. XXII. 5; III. 1. 1; III. 4; XI. 1; V. XXVI.

Az ephesusi egyház kevertnek mondható, tagjainak egyrésze Pált követte, másik része pedig zsidós-keresztyén volt. A római colonia megérkeztével az utóbbi töredéknek kellett felül kerekednie, főleg, ha e colonia Jézusnak egyik tanitványát, egy jeruzsálemi egyháztudóst hozott magával, egyikét ama illustris mestereknek, akik előtt maga Pál is meghajolt. János, Péternek és Jakabnak halála után maga képviselte az első apostoli rendet, mely még életben volt. Ő lett az összes zsidós-keresztyén egyházak feje, rendkivüli tisztelettel vették körül; elhitték (s ezt kétségkivül maga az apostol mondotta el nekik), hogy Jézus különös vonzalommal tüntette ki. A külömböző elbeszélések ezer számra burjánzottak fel e tárgyban. Ephesus egy időre a keresztyénség középpontjává nőtte ki magát, miután Rómából és Jerusalemből az idők viharai az uj hitet majdnem teljesen kisöpörték.

A harcz csakhamar kitört a zsidós-keresztyén hitközség, melyet Jézusnak benső barátja vezetett és a Pál körül csoportosult proselyták között. E harcz Ázsiának összes egyházaira kiterjedt.[1] Nem állott az egyébből, mint keserü kifakadásokból a Balaam ellen, aki a botrány magvát hintette el Israel fiai előtt, aki arra tanitotta őket, hogy büntelenül érintkezhetnek a pogányokkal, a pogány nőket vehetik feleségül. Jánost ellenben hova-tovább, mint zsidó főpapot kezdték tisztelni.[2] Épugy mint Jakab ő is viselte a pétalont vagyis az aranyövet homlokán.[3] Elsőrangu hittudóssá nőtte ki magát, akit, lehet a forró olajba mártás következtében vértanunak is czimeztek.[4]

1; XXX. 1, 3; XXXIII. 4; a Victorhoz irt levél (Euseb. H. E. V. 24) és főleg a Florinushoz irt levél (Euseb. H. E. V. 20) döntő darab e kérdésnél, melynek eredeti volta kétségtelen, a mióta M. Waddington megállapitotta, hogy Polycarp 155. febr. 23-án szenvedett vértanuságot *(Mem. de l'Acad. des inscr.* t. XXVI. 1. r. p. 233 és köv.); Alex. Kelem. *Çnis dives salvetur* 42; Origines *in Matth.* t. XVI. 6. és Opp. II. p. 24. kiad. Delarue; Alex. Dénes Eusebnél H. E. VII. 25; Euseb. H. E. III. 1; 18, 20, 23, 31, 39; V. 24; *Chron.* 98 év; Epiph. haer. LXXVIII. 11; *Sz. Ignatius vértan.* 1, 3; Sz. Jerom. *De viris ill.* 9; *Adv. Jovin.* I. 26. és a Gal. VI. felett. Azon körülmény, hogy e tartózkodásról Papias (v. Eus. H. E. 39, helyesb. *Chron.* 98 év Ireneussal szemben) Hegesyppos és a Sz. Ignácznak tulajdonitott levelek nem tesznek emlitést, kétségkivül komoly jellegű. A zavarok, melyek Jánosra és bizonyos *Presbyteros Joannesre* vonatkozólag már igen korán kaptak lábra, szintén kételyekre nyujtanak okot; mindebben. L. a függeléket a kötet végén.

[1] *Pál apostol.* p. 367 s köv.

[2] *Hiereus.*

[3] V. ö. *Pál apostol* 307 ol. Polycrates Eusebnél H. E. III. XXXI. 3; V. XXIV. 3. Apocryph iratok e jellel diszitik fel Márkot is. (Márk szenvedése, melyet A. de Valois idéz, Eusebről irt jegyzetében l. V. XXIV. f. 191 old.) V. ö. Suicer *Thess. eccl.* e szónál: *pétalon.*

[4] Polycrates l. c. *Mártys kai didaskalos.* V. ö. Máté XX. 22—23; Márk V. 38—39.

Ugylátszik, hogy a Rómából Ephesusba menekülők között volt Barnabás is.[1] Timotheus ez időtájt börtönben sinlődött, nem tudjuk hol; lehet Corinthusban.[2] Nehány hónap mulva kiszabadult. Barnabás, amint ez a jó hir füléhez jutott, minthogy a helyzetet nyugodttabbnak látta, azt tervezte, hogy visszatér Rómába Timotheussal, akit Pál oldalán ismerni és szeretni tanult.[3] A 64. év vihara által szétszórt apostoli phalanx, magát reformálni igyekezett. Pálnak iskolája volt a legkevésbbé állandó; midőn vezérét elvesztette, az egyház legszilárdabb jellegü pártjára támaszkodni igyekezett. Timotheus, ki a vezetést szokta meg, nem sokat nyomhatott a latban Pál halála után. Ellenben Barnabás, aki a két párt között mindig a középutat tartotta meg és aki a keresztyén szeretet ellen egyetlen egyszer sem vétkezett, lett ama kapocs, mely a rettenetes hajótörés után szétszóródott részeket összefüzte. E kitünő férfi tehát még egyszer megmentette Jézusnak művét, mint az egyetértésnek és békének jó szelleme.

A szóban forgó körülményekre kell visszavezetni nézetünk szerint ama müvet, melyen e nehezen érthető czimfeliratot olvashatjuk: Levél a zsidókhoz. A levelet ugy látszik Ephesusban szerkesztette Barnabás[4] és czimezte a római egyházhoz,[5] azon kicsiny italokból alakult keresztyén hitközség nevében, akik Ázsia székvárosába menekültek. Az egymást keresztező s mindeddig elfogadatlanul maradt eszmék között mintegy közvetitő állásfoglalásával, a zsidókhoz irott levél annak az egyeztető embernek a kezére vall, aki oly sokszor vetett gátat ama különféle kisérletek elé, melyek a nyilt szakadás szélén álló fiatal hitközség kebelében ütötték fel fejöket. A kicsiny müvet olvasva a zsidó egyházak és a pogányokból alakult egyházak közötti ellentét megoldott kérdésnek, helyesebben olyannak tünt fel, mely a transcendentalis metaphysica és a békés keresztyén szeretet medréből kicsapott hullámban teljesen elmerült. Mint már mondottuk, a midraschim, vagyis a vallási exegetis kicsiny értekezései levél formába öntve nagy kedveltségnek örvendtek. Pál egész énjét öntötte bele a rómaiakhoz irt levélbe, később az ephesusiekhez irt levél képezte tanának fejlettebb formuláját. A zsidókhoz irt levél

[1] A Zsidókhoz irt levélről felállitott rendszerünknek folyománya ez. L. alább.

[2] Zsid. XIII. 23. Nem volt sem Rómában, sem Ephesusban. De a hely nem eshetett messze Ephesustól.

[3] Zsid. XIII. 19, 23.

[4] L. e kötet bevezetését.

[5] Ez fejti meg, hogy a római egyház mindig jobban volt értesülve erről, mint a többi egyházak, melyek e levelet nem birták. L. *Pál apostol* p. LVII. Kelemennek, Rómában 95 körül irt első levele tele van vonatkozásokkal, melyek a zsidókhoz irt levélre emlékeztetnek.

hasonló manifestumnak látszik. Egyetlen keresztyén könyv sem hasonlit annyira az alexandriai zsidó iskola s főleg Philo termékeihez, mint ez. Apollos már ezen az uton haladt.[1] Pál fogsága alatt kiváló előszeretettel karolta fel ezt az irányt. A keresztyénségnek szivébe hova-tovább egy Jézustól idegen elem, az alexandrinismus fészkelte be magát. Látni fogjuk majd, hogy a János-féle iratokra ez az irány már souveraín befolyást gyakorol. A zsidókhoz irt levélben a keresztyén theologia nagyon hasonlit ahoz, melyet a Pál utolsó izlése szerint megirt levelekben találtunk. Az Ige theoriája rohamosan fejlődött. Jézus hova-tovább «második Istenné» metatronossá, aki együtt székel az Istennel, Istennek első szülöttjévé, aki fölött egyedül Isten áll, növi ki magát. A korviszonyokról a szerző burkolt szavakban nyilatkozik csupán. Kiérzik, hogy attól tart, nehogy zavarba sodorja a levél hordóját és azokat, akikhez levelét megirta.[2] Mintha valami fájdalom sulya alatt nyögne; halálos aggodalmát rövid és jelentős mondatokba rejti.

Isten, miután azelőtt a próféták utján hozta tudomására akaratát az embereknek, az utóbbi napokban közvetitőül a Fiút használta fel, aki által teremtetette a világot[3] és aki betölti minden igéretét. Ez a Fiú, az Atya dicsőségének e viszfénye és aki egy lényegü vele, akit az atyának a mindenség örököséül rendelni tetszett, megbünhődött a bünösökért megjelenésével e világon, azután eltávozott a menyekbe, hogy üljön az örök dicsőség jobbja felől[4] magasabb méltóságban az angyaloknál. A mózesi törvényt az angyalok jelentették ki[5] az emberiségnek, abban a jövendőnek csirái rejtődznek csupán; a mienket kijelentette mindenekelőtt az Ur, azután azok, akik az Urat hallgatták s akiknek tanuságtételét jelekkel csodákkal, mindenféle természetfölötti dolgokkal, valamint a sz. Lélek adományaival adta tudtunkra. Jézus által Isten fiaivá lettünk mindnyájan. Mózes Istennek szolgája, Jézus a Fiú; Jézus ama Főpap, aki Melchisedek rendje szerint tölti be s viseli tisztét.[6]

[1] Innen hitték sokan, hogy a Zsid. levelet Apollos irta.

[2] Innen eredhet e tág czim is *prós Hebraious*, valamint az egyénenkénti üdvözletek s az aláirás hiánya.

[3] *Toús aiónas. Aión* itt annyit jelent, mint a héber *ôlam*, a phönicei *ulom*, az arab *ălam* (A Korán 1 versez.) és kerülő uton a gnosticusok aeonjaihoz vezet.

[4] Figyeljük meg a Kabbalista irály ez első nyomait. H. ö. Máté XXVI. 64.

[5] V. ö. Galát III. 19; Ap. Csel. VII. 23. A kor theologiája, mint azt a Bibliának chaldeai és görög forditásaiból és Josephusból látjuk, angyalokkal helyettesitette Istent bizonyos helyeken, ahol a bibliai szöveg látható alakban szerepelteti a Legfelsőbb lényt. L. a Denteronomion XXXIII. 2. görög forditását.

[6] Zsid. IV. 14. és köv.

Ez a rend jóval előkelőbb a leviták papi rendjénél és teljesen leszoritotta az utóbbit. Jézus papsága örökké való.

«Mert ilyen főpap illet vala minket, szent, ártatlan, szeplőtlen, a bünösöktől elválasztatott és aki az egeknél is magasságosabb, a kinek nincs szüksége arra, amit a többi papok tesznek, hogy mindennap áldozzanak először a magok büneiért s annakutánna a község büneiért. A régi törvény erőtlen emberekből rendelt ki főpapokat; de az uj bevezette a Fiut, akit örökkévaló papságra szentelt fel. Oly főpapunk vagyon tehát, aki a mennyei dicsőséges széknek jobbjára ült, mint a valóban szent helynek és az ur által készitett valódi sátornak szolgája. Krisztus a bekövetkezendő jóknak a főpapja. Ha a bakoknak és a bikáknak vére, ha az üszőborjúnak hamva, melyet azokra hintenek, akik tisztátalanok, megszenteli őket ugy, hogy tettök egészen tiszta lészen, a Krisztusnak vére, aki önmagát bár szenny nélkül vala, áldozza fel az Istennek, mennyivel inkább fogja megtisztitani lelkiismeretünket a holt cselekedetektől! Ezért közbenjárója ő egy uj Testamentomnak, minthogy pedig testamentomról van szó, szükséges, hogy a testamentomtevő halála is bekövetkezett legyen, mert, amig a testamentomtevő él, minden testamentom erőtlen. Az első szövetséget is vér szentelte meg. Mindenek pedig vérrel tisztittatnak meg a törvény szerint és vérontás nélkül nincsen bocsánat.[1]

Büneinket egyszer mindenkorra lemosta tehát Jézus Krisztusnak testi halála, aki meg fog jelenni másodizben, hogy megszabaditsa azokat, akik reá várnak. A régi áldozatok sohasem érték el czéljokat, minthogy egyre ismételték, megujitották őket. Ha a vezeklő áldozat évenként megujittatik egy napon, nem bizonyiték-e ez arra nézve, hogy az áldozatok vére hatástalan volt? Az örökös égő áldozatok helyébe Jézus egyetlen áldozata lépett, mely a többieket mind feleslegesekké teszi. A bünért való áldozat tehát többé kérdés tárgyát sem képezheti.[2]

A szerző élénken érzi az egyházat fenyegető veszélyeket; nem is lát egyebet, halálos áldozatoknál; ama kinzatásokra gondol, melyek vassá keményitették Antiochus vértanuit és a prófétákat.[3] Számosan megtántorodtak hitökben. A szerző igen szigoruan bánik el a szakadárokkal.

«Lehetetlen, hogy azok, akik egyszer megvilágositattak, akik megkóstolták a menyei ajándékot és részesei lettek a Sz.-Léleknek, akik megitélték Istennek beszédét és a jövendő világnak javait, ha elesnek s ez által mégegyszer megfeszitik és meggyalázzák Istennek

[1] Zsid. IX. 11. és köv.
[2] Zsid. IX. 23 és köv.
[3] Zsid. XI. 32—40; XII. 1—11.

Fiát, bár bennök van az, ismét megujittassanak a megtérés által. A föld, mely tüskéket és bojtorjánt terem, megvettetett és méltó az átokra; annak vége a tüzzel való megégetés . . . Bizonyára, Isten nem igazságtalan; nem fog elfelejtkezni magatok viseletéről és a szeretetről, melyet mutattatok az ő neve iránt, szolgálván a szenteknek, amint azt megtettétek és most is teszitek . . . Kettőzzétek meg buzgóságtokat mindvégig, hogy reményeitek beteljesüljenek, azoknak példáját követve, akik hitök és kitartásuk által a megigért örökséget elnyerték.[1]

Némelyek a hivők közül már is hanyagul látogatták a gyülekezeteket.[2] Az apostol kijelenti, hogy a keresztyénségnek lényege a gyülekezetekben fekszik, hogy ezek ama hely, ahol egymást lelkesitik, intik, ellenőrzik és hogy azokat pontosan látogatni már azért is szükséges, mert az utolsó dicsőséges megjelenés napja elközelget.

«Ha szándékosan vétkezünk az igazság megismerése után, minthogy ettől kezdve nincs többé vezeklő áldozat, nem marad számunkra egyéb, mint reszketve várni az itéletre és a tüzre, mely megfogja emészteni Istennek ellenségeit . . . Rettenetes dolog az élő Istennek kezébe esni.[3] Emlékezzetek meg az elmult napokról, melyeken minthogy megvilágositttatok, a háboruságoknak nagy tusakodásait szenvedtétek, némelyek közületek a szinház porondjára[4] vettettek a gyalázatra és kinzatásokra, mások pedig megosztották sorsát azoknak, akik a nyomoruságban fetrengtek. Valóban ti őszintén bánkódtatok a fogságra hurczoltak fölött[5] és nagy örömmel vettétek a ti javaitoknak zsákmányolását, mert tudtátok, hogy nektek drágább és maradandóbb jószágtok vagyon . . . Ne csüggedjetek, hogy a megigért jutalmat elnyerhessétek! Még egy kevés, csak igen kevés idő és az, aki eljövendő, megérkezend».

A keresztyén egész magatartásának summája a hit.[6] A hit szilárd várakozás arra, ami megigértetett, a bizonyosság abban, amit nem láttunk. A régi törvénynek embereit a hit tette nagygyá, akik meghaltak annélkül, hogy elnyerték volna a megigért dolgokat, melyeket csak láttak és üdvözöltek a távolból; idegen és átmenő hely volt nekik e föld, — egy jobb hazát kerestek mindig, melyet

[1] Zsid. VI. 4 és köv.

[2] Zsid. X. 25.

[3] Zsid. X. 26 és köv.

[4] *Thlipsesin theatrisomenoi* kétségkivül csupán metaphora; mi mindamellett abban utalást látunk a Néro circusában lefolyt borzalmas játékokra. H. ö. *Thlipseis megalas* Hermas *Pásztorában* vis. III. 2. részlet, mely egész bizonyosan a 64 év megpróbáltatásaira vonatkozik. L. alább.

[5] Az egész világ egyetért abban, hogy *desmiois*-t kell olvasni *desmois moú* helyett.

[6] Zsid. XI. 1 és köv.

meg nem találtak, t. i. a mennyeit. A szerző hivatkozik e tekintetben Ábelre, Enochra, Noéra, Ábrahámra, Sárára, Izsákra, Jákobra, Józsefre, Mózesre s a tisztátalan életű Rahabra.

«De minek folytassam? Nem lenne elég időm, ha szólani akarnék Gedeonról, Bárákról, Sámsonról, Jefteről, Dávidról, Sámuelről és a prófétákról, akik hit által királyságokat győztek le, igazságot szolgáltattak, igéreteket kaptak, oroszlánoknak szájokat csukták be, a tüznek erejét kioltották, a fegyvernek élitől megmenekedtek, a betegség után ujra erőre kaptak, erősekké lettek a viadalban, megfutamitottak idegen táborokat . . . bőrük megfeszittetett[1] és többre becsülték a drágább feltámadást az életnél, becstelenséget, ostorozást, bilincseket, tömlöczöt szenvedtek, megkövezték, ketté fürészelték,[2] megkinozták őket, a bárd alatt haltak meg, bujdostak kecskéknek bőrében, nem volt semmijök, elhagyatva, szorongatva (azok, kikre nem volt méltó e világ!) bolyongtak a pusztaságban és a hegyek között, barlangokban és a földnek egyéb hasadékaiban. És mindezek bár hitök mellett nem egyszer tettek bizonyságot, nem látták beteljesülését az igéreteknek. Mivelhogy Isten egy jobb sorsra tartott fel minket és nem akarta, hogy azok nélkülünk jussanak el a tökéletességre. Minthogy tehát a bizonyságoknak hason jellege áll körültünk — fussuk meg kitartással az előnkbe adott harczot, szemeinket a hitnek fejedelmére és megtartójára, a Jézusra függesztvén . . . Ti még nem mentetek vérre a bün ellen való tusakodásban».

A szerző egyuttal megmagyarázza a hivőknek, hogy a szenvedések nem büntetések, hanem atyai intések és dorgálások, melyeket az atya alkalmaz fia és hozzátartozói ellen. Inti őket, óvakodjanak a könnyelmű emberektől, kik mint Ézsau, mennyei atyai örököket földi és pillanatnyi előnnyel cseréltetnék fel velök. Harmadszor is visszatér a szerző kedvencz eszményéhez,[3] hogy a keresztyén hittől való elszakadás után nincs többé visszatérés. Ézsau szintén megakarta nyerni az atyai áldást, de hasztalanul sirt és könyörgött. Kiérzik, hogy a 64. évi üldözés alatt nehányan elszakadtak a hittől erőtlenségökben,[4] akik apostasiájok után szivesen tértek volna vissza az egyházhoz. Ami egyházi irónk azt kivánja, hogy utasitsák el őket. Mely vakság vetélkedhetnék annak a keresztyénnek a vakságával, ki ingadozik és megtagadja hitét, »miután már járult a Sionnak szent hegyéhez és az élő Istennek városához a mennyei Jerusalemhez és a sok ezer angyalhoz, a menyek dicsőségéhez juttatott elöd-

[1] Utalás a Macchabeusoknak nevezett vértanukra.

[2] Vonatkozás Ezsaiás halálára — az Apocryph hagyomány szerint.

[3] H. ö. VI. 4. és köv.; X. 26 és köv. E részek később nagy szerepet játszottak a montanismus és a novatianismus viszályaiban.

[4] H. ö. Máté XXIV. 10.

jeinek egyházához, a mindeneknek birájához, Istenhez, a tökéletesekké lett igazaknak lelkeihez[1] és az uj szövetség közvetitőjéhez a Jézushoz — és miután már megtisztult ama vér által, mely drágább dolgok felől beszél, mint Ábelnek vére? . . .»

Az apostol végül olvasóinak figyelmébe ajánlja az egyháznak azokat a tagjait, akik még a római hatóság börtönében sinlenek[2] és főleg lelki előljáróik emlékezetét, akik nincsenek többé, e bátor kezdeményezőket, akik Istennek szavát hirdették közöttük s akiknek halála a hitnek győzelme. Tartsák szemök előtt a szentek életének végét s megfognak erősödni hitökben,[3] őrizkedjenek a hamis tanoktól, főleg azoktól, melyek a szentséget haszontalan vallási cselekményekben, minők az ételek megkülönböztetése, találják.[4] Pálnak tanitványára, illetve barátjára ismerünk ebben. Az igazat megvallva, az egész levél, mint Pálnak valamennyi levele, nem egyébb, mint hosszas fejtegetése annak, hogy Mózes törvényét teljesen hatályon kivül helyezte Jézus. Viselni Jézusnak szégyenfoltját; ki kivánkozni a világból, «mert nincs itt maradandó városunk, hanem a jövendőt keressük»; engedelmeskedni az egyházi főknek, tisztelettel venni körül őket, könnyüvé és kellemessé tenni feladatukat, «mert vigyáznak ők a ti lelkeitekre és számot kell adniok azokról,» — ime enynyit ir elő gyakorlati szabályként. Egyetlen irásból sem tünik elő élesebben Jézusnak mysticus szerepe, mely egyre nő, hogy végre egyedül töltse be teljesen a keresztyén öntudatot. Jézus nemcsak a Logos, aki teremtette a világot, hanem vére egyuttal az engesztelő áldozat, megpecsételése egy uj szövetségnek. A szerzőt annyira foglalkoztatja Jézus, hogy olvasási hibákat követ el, csakhogy ő reá bukkanjon mindenütt. — A zsoltárok görög kéziratában,[5] a két betü TI az OTIA szónál a XV (XXXIX) Zsolt. 6. versében, kissé kétes; ő ott egy M-t látott és minthogy a megelőző szó Sigmá-ra végződött, sómá-t olvasott, ami a messiás értelmezésre vezette: «Áldozatokat nem akartál; de testet formáltál nekem; akkor mondám: Imhol vagyok én?»[6]

Sajátszerü dolog! Jézusnak halála ekként jóval nagyobb jelentőségre emelkedett Pálnak iskolájában, mint élete. A Genezareth partján elhangzott tanok keveset érdekelték ezt az iskolát, és ugy látszik ez az iskola nem is ismerte őket; előtte a legelső helyen

[1] Zsid. XII. 18 és köv. Az *ekklésia prótotokón* és a *dikaioi teteleiómenoi* valószinűleg a Néro-féle üldözés vértanui.

[2] Zsid. XIII. 3.

[3] Zsid. XIII. 7.

[4] Zsid. XIII, 9; v. ö. IX. 10.

[5] Csupán görögül tudott. Lásd a *diathéké* értelmezését.

[6] Zsid. X. 5.

Isten fiának áldozata áll, aki a világ bünéiért adta magát oda engesztelő áldozatul. Bizar eszmék, melyek, életre keltve később egész szigoruságukban a calvinismus által, a keresztyén theologiát messze elterelték az evangyelmi eszménytől! A synopticus evangyeliomokat, melyek a keresztyénségnek valóban isteni darabjai, nem Pálnak iskolája irta. Ott látjuk majd őket nemsokára kikelni ama kicsiny jámbor családok körében, melyek Jézusnak élete és személye felől a valódi hagyományokat őrizték meg hűen Judeában.

A keresztyénség érdekében azonban a legcsodálatraméltóbb, hogy előre haladásán épen azok munkálkodtak legtöbbet, akik szekerét a legmakacsabbul az ellenkező irányba terelni igyekeztek. Az emberiség vallási fejlődésének történetében a zsidókhoz irt levél jelöli az áldozatnak végleges eltünését vagyis annak eltünését, ami eddig a vallás lényegét képezte. Az egyszerü ember előtt isten nagyhatalmi lény, akit kiengesztelni vagy megvesztegetni szükséges. Az áldozatot a félelem vagy az érdek szülte. — Az isteni kegyelem megszerzése érdekében[1], oly ajándékot mutattak be neki, mely alkalmas volt arra, hogy meginditsa őt, szép darab hust, kenőcsöt, ital somat vagy bort. A természeti csapásokat, a betegségeket ugy tekintették, mint a haragvó istennek ostorait, s azt képzelték, hogy ha a fenyegetett egyéneket mással helyettesitik, a legfelsőbb lénynek haragját elterelik; sőt lehet, úgy nyugtatták meg egymást, hogy megelégszik valamely állattal is, ha ugyan ez az állat előtte kedves, értékes és tiszta. Istent az emberi alak szerint itélték meg és valamint a keleten és Afrikának bizonyos vidékein még ma is a benszülött az idegen kegyét megnyerni véli, ha lábainál egy ürüt levág, melynek vére annak csizmáit fecskendezi be és a melynek husa egyuttal élelmére szolgál, épp ugy hitték, hogy a legfelsőbb lényt nem hagyhatta érzéketlenül valamely tárgy feláldozása különösen, ha az áldozat által az áldozó valamely dologtól fosztotta meg magát. Az áldozatoknak eszméje, a profetismusnak nagy átalakulásáig a VIII. században Krisztus előtt, az izraelitáknál sem igen volt csiszoltabb, mint a többi népeknél. Ezsaiás fellépése uj korszakot nyit meg, midőn a Jehova nevében igy kiált fel: «Torkig vagyok már a ti áldozataitokkal; a tulkoknak és a bakoknak vérében nem gyönyörködöm!»[2] Azon a napon, melyen e sorokat leirta (740 körül Kr. e.) Ezsaiás már megalapitotta a keresztyénséget. E napon dőlt el, hogy a két természetfölötti tisztségek közül, melyek a régi néptörzsek tisztelete fölött vetélkedtek egymással, t. i. a tisztét örökjogon viselő áldozár és sugalmazott jós közül, akiről azt hitték, hogy az isteni

[1] «Tenui popano corruptus Osiris.»

[2] Ezsaiás 1 fej.

titkoknak letéteményese, az utóbbi kezébe ment át a szerep, mely a vallás jövendője felett volt döntendő. A semita néptörzsek jós embere a nabi, «prófétává lett, szent népszónokká, aki a társadalmi egyenlőség eszméjeért harczol és mialatt az áldozár (a pap) az általa bemutatott baromáldozatok hatályossága mellett tört lándzsát, a próféta ki merte mondani, hogy az igaz Isten előtt sokkal kedvesebb az igaz és a jámbor ember, mint összes tulokjai a világnak. Az áldozatok mindamellett, mert alapjokat ősi s egy könnyen meg nem változtatható ritusok képezték és mert fentartásuk a papoknak érdekében állott, megmaradtak a régi Israel törvényének. Azon időtájt, melyről szólunk, sőt már a harmadik templom lerombolása előtt, e ritusok fontossága csökkent. A zsidóknak szétszóratása másodrendüekké minősitette az egyházi szertartásokat, melyek közül egy és más csupán Jerusalemben volt végezhető.[1] Philó kimondotta, hogy a cultus főleg vallásos hymnusokban áll, melyeket szivvel s nem szájjal kell énekelni; kimerte mondani, hogy e fohászok többet érnek az áldozatoknál.[2] Az esseniek ugyan e tant vallották.[3] Pál apostol, a rómaiakhoz irt levelében[4] kijelenti, hogy a vallás a tiszta észnek cultusa. A zsidókhoz irt levél, midőn azt a theoriát fejti ki, hogy Jézus a valódi főpap, és hogy az ő halála oly áldozat, mely minden mást eltörölt, adta meg a halálos döfést a vérengző áldozatoknak; a keresztyének, még a zsidó eredetüek is, hova tovább felmentetteknek hitték magokat a törvény által előirt áldozatok alól, vagy pedig csupán engedékenységből hódoltak azoknak. A misét nemző eszme, a hit, hogy Jézusnak áldozata megujul az eucharisticus cselekmény által, felcsillámlott már a messze — homályos távolban.

[1] Jegyezd meg *Ap. Csel.* XXIV. 17.

[2] Philo *De plantatione Noe* 25. §. 28—32. H. ö. Theophrast, *De pietate* kiad. Bernays, Berlin 1866.

[3] Joseph. *Ant.* XVIII. 1. 5; Philo, *Quod omnis probus liber* 12. §.

[4] L. *Pál apostol.* 474.

TIZEDIK FEJEZET.

A forradalom Judeában.

A keresztyén képzeleten uralkodó rajongást csakhamar összevissza kuszálták a Judeában lezajlott események. Ezek az események a legőrjöngőbb agyak látományainak látszottak igazat adni. A láznak az a tulzó lüktetése, melyet csupán azzal lehet összehasonlitani, ami Franciaországot szállotta meg a forradalom alatt és Párist 1871-ben, vett erőt a zsidó nemzeten. Ugy látszott, mintha ez az «isteni ragály», melyel szemben az antik gyógymód tehetetlennek bizonyult, rendes vérmérsékletté vált volna a zsidó népnél. A végletek terére lépve, mintha egyenesen az emberiség kiirtásán dolgozott volna. Négy esztendő alatt, ezt a sajátságos népfajt, mely arra látszik teremtve, hogy azzal, aki áldja és azzal, aki átkozta, egyaránt harczban álljon, oly vonaglás gyötörte, mely előtt, a csodálat és a borzalom között ingadozó történetirónak tisztelettel kell megállapodni, mint minden előtt, ami titokzatos.

A válságnak okai régiek valának és maga a válság elkerülhetlen. A mózesi törvény, rajongó utópisták müve, kiket hatalmas socialista eszmény lelkesitett, de akik a leggyengébb politikusok valának, ép ugy, mint az izlam, olyan polgári társadalmat, mely a vallási társadalommal párhuzamosan állott volna fenn, egyenesen kizárt. — E törvény, mely mai szövegezését a VII. században Kr. e. kaphatta meg, fénynyel és pompával vehette körül, még az assyr hóditástól függetlenül is, Dávid utódainak kicsiny királyságát. — A prófétai elem tulsulyra emelkedése óta, Judeának királysága, melyet valamennyi szomszédja egyre zaklatott, s Tyrus elleni vakhevülete, Edom, Moab és Ammon elleni gyülölete felemésztett, tovább élni képtelen volt. — Nemzet, mely vallási és társadalmi problemáknak szenteli összes idejét, politikailag önmagát veszejti el. Azon napon, melyen Izraelből «Istennek nyája, papi ország, szent nemzet»[1] lett, aláiratott az is, hogy nem lehet belőle olyan nép, mint más. Ellenmondó életpályákat nem lehet tömöriteni; a tökélyt mindig meg kell bünhődni valami elmaradás által.

[1] Exodus. XIX. 5—6.

Az achemenida uralom némi nyugalmat biztositott Izrael számára. E hatalmas hűbéri uralom alatt, mely hasonlóan a bagdadi califatushoz, vagy az ottoman császársághoz minden provinciális különlegességekkel szemben a legtoleransabbul lépett fel, érezhették magokat a legfesztelenebbül a zsidók. — A ptolemeusi uralom, a III. századtól kezdve Kr. e., ugy látszik, szintén eléggé rokonszenves volt előttük. De már a Seleucidáké nem. — Antiochia tevékeny hellen propagandának vált a középpontjává; Antiochus Epiphanes kötelességének ismerte, hogy hatalmi jelvényeként az olympiai Jupiternek képét állitsa fel mindenütt. Akkor tört ki az első nagy zsidó lázadás a profán civilisatio ellen. Izrael békén türte politikai létezésének eltörlését Nabukodonosor óta; de azonnal tulcsapott minden mértéken, mihelyt vallási intézményeit veszélyeztetve látta. A népfajt, mely általában nem ismerte a katonás szellemet, a heroismusnak lázrohama ragadta meg; rendes hadsereg, vezérek, harczászat nélkül diadalt aratott a Seleucidákon, megtartotta Istentől nyert jogát és megalkotta autonomiájának második korszakát. Az asmonéai királyságon azonban egyre mély benső bünök rágódtak; nem is tartott, csak egy századig. — A zsidónéptől megtagadta a végzet, hogy külön nemzetiséget alkothasson; e nép álmodozásaiban van mindig valami nemzetközi, — eszményképe nem az állam, hanem a zsinagóga, a szabad congregatio. Ugyanekként van ez az izlamnál, mely óriási birodalmat alapitott, de teljesen megsemmisitette a meghóditott népek nemzetiségét, s kizárólagos hazájokká a moscheát és a z a u i á t avatta.

Gyakran nevezik el az ilyen társadalmi állapotot theocratiának; és igazuk van, ha ez által azt akarják kifejezni, hogy a semita vallásoknak és birodalmaknak, melyeket megalkottak, mély s alapvető eszméje: Istennek királysága, ugy fogva fel őt, mint egyedüli urát a világnak és egyetemes uralkodót; de e népeknél a theocratia nem egyértelmü a papi uralommal. A tulajdonképeni pap gyönge szerepet játszik a judaismus és az islamismus történetében. A hatalom Isten képviselőjének Isten sugalmazott emberének, a prófétának, a szent embernek, annak kezébe van letéve, aki a menyektől nyerte küldetését és e küldetést a csoda és a siker által bizonyitja be. A próféta letüntével, e hatalom az apocalypsisek készitőjére és a régi prófétáknak tulajdonitott apocryph könyvekre, illetve az egyháztudósra ment át, aki az isteni törvényt magyarázta, a zsinagóga fejére és méginkább a családfőre, aki a Törvény letéteményese és azt átörökiti gyermekeire. A polgári hatalom, a királyság nem mehet valami sokra egy ily társadalmi szervezettel. E szervezet lüktető ereje ott tünik elő legjobban, ahol a neki alávetett egyének, türt idegenekként, szétszórtan élnek egy nagy birodalomban, ahol nem

az egyalakiság az uralkodó. — A judaismusnak már vérében van az alávetettség, minthogy katonai hatalmat önmagából megvalósitani képtelen. Ugyanezt tapasztaljuk a görögöknél napjainkban; Triest, Smyrna, Constantinápoly görög községei jóval virágzóbbak, mint Görögország kicsiny királysága, mert e községek nem fejtenek ki politikai tevékenységet, amelyben egy, a szabadság birtokához éretlen korban jutott eleven népfaj, okvetlenül elvész.

A római uralom, melyet 63-ban Kr. e. Pompeius fegyverei hoztak be, eleinte a zsidó élet nehány feltételeit megvalósitani látszott. Róma ebben az időszakban nem követte azt a szabályt, hogy a roppant birodalmához csatolt országokat assimilálja. Megfosztotta azokat a béke és a háboru jogaitól és csupán arbitriumát tartotta fenn a fontos politikai kérdésekben. Az asmóni dynastiának elkorcsosult maradékai és a Heródesek alatt, a zsidó nemzet megtartotta a félfüggetlenséget, melyet el kellett türnie, minthogy az vallási szervezetét nem érintette. Csakhogy a nép bensejében fölötte erős válság dult. A vallási fanatismusnak bizonyos fokán tul, az ember kormányozhatlan. Be kell vallani továbbá, hogy Róma uralmának hatékonyabbá tételén munkált szakadatlanul a keleten. A kicsiny hűbéres királyságok, melyeket eleinte meghagyott, lassanként eltünedeztek és a birodalommal szervi kapcsolatban álló provinciák léptek helyökbe. A 6. esztendő óta Kr. u. Judeát a syriai császári legatusoknak alárendelt procurátorok igazgatták oldalukon a Herodesek párhuzamos hatalmával. Ily uralomnak lehetetlensége mindinkább kitünt. A Herodeseket nem sokra becsülték az igaz hazafiak és vallásos emberek a keleten. A rómaiak közigazgatási rendszerét még abban is, ahol a legésszerübbnek mutatkozott, gyülölték a zsidók. A rómaiak, általában, nagy előzékenységet mutattak a nemzeti aggodalmaskodó scrupulusokkal szemben[1]; csakhogy ez nem volt elég, a dolgok azon pontig jutottak már el, hogy mitsem lehetett tenni annélkül, hogy az intézkedés valamely canoni kérdésbe ne ütközött volna. Az absolut vallások, minő az islam, a judaismus, nem türik meg a megosztást. Ha nem uralkodnak, üldözésről panaszkodnak. Ha pedig érzik, hogy pártfogásba részesülnek, követelőkké válnak és lehetetlenné teszik a többi cultusok életét. Igen jól láthatjuk ezt Algirban, hol az izraeliták, tudatában lévén annak, hogy oltalomban részesülnek a musulmánok ellen, elviselhetlenekké váltak az utóbbiakra nézve és panaszaikkal valósággal elhalmozták a hatóságokat.

A századot igénybe vevő kisérlet alatt, melylyel a rómaiak a zsidókkal megférni igyekeztek s amely oly irtózatos villongással

[1] Olvassuk meg a Ganneau által felfedezett feliratot. *Revue archeol.* 1872. április és május; *Journal asiatique* 1872. aug. szeptempber.

végződött, kölcsönösen történtek sérelmek. Többen a procuratorok közül lelkiismeretlen emberek voltak;[1] mások durván, keményen léphettek fel és türelmetlenekké váltak azzal a vallással szemben, mely kihivta őket s a melynek jövőjét megérteni nem tudták. Tökélylyel telitett embernek kellett volna annak lennie, akit e korlátolt gőgös szellem, mely halálos gyülölettel viseltetett a görög és a római művelődés iránt és rossz indulattal az emberi nem többi része iránt, s a melyet a felületes megfigyelők a zsidó egyéniségének lényegéül tekintettek, ki nem hozott volna a sodrából. Miként gondolkozhatott különben is a kormányzó olyan kormányzottak felől, akik egyre-másra vádolták be őt a császár előtt és árnányt szőttek ellene még akkor is, midőn teljesen igaza volt? A halálos gyülölségben, mely a zsidó faj és a világ többi része között több mint kétezer esztendő óta lángol, kicsoda kezdte a sérelmeket? Ily kérdést nem szabad feltennünk. Hasonló téren minden: actio és reactio, ok és okozat. A kitagadások, a ghettonak ellakatolása, a külön szokások, igazságtalan dolgok; de kicsoda akarta azokat legelőször? Azok, akik a pogányokkal való érintkezés által bemocskoltaknak hitték magokat, azok, akik külön válásra, külön társadalomra törekedtek. A fanatismus teremtette meg a bilincseket, és a bilincsek megkétszerezték a fanatismust. Gyülölet gyülöletet szül és e végzetes körfutásból kibontakozni nem is lehet más uton, csak ugy, ha a gyülölet oka, a sértő és sérelmes elkülönözések kiirtatnak, melyeket eleinte kerestek és akartak a secták és utóbb azok szégyenfoltjukká váltak. A judaismussal szemben, a modern Franciaország megoldotta a problemát. Eltávolitva az izraelitát környező törvényes sorompókat, megfosztotta a judaismust attól, ami benne szükkeblü és kizáró, gyakorlatait és elzárkózott életét értem, ugy annyira, hogy a Párisba költözött zsidó család egy-két nemzedék után majdnem teljesen szakit a zsidó élettel.

Igazságtalanság lenne vádolni az első századbeli rómaiakat azzal, hogy nem cselekedtek ekként. A római birodalom és az orthodox judaismus között absolut ellentét uralkodott. A követelők, torzsalkodók, a támadók a leggyakrabban a zsidók voltak. A közös jognak eszméje, melyet a rómaiak mindenüvé elvittek magokkal, ellenszenves volt a Thorának szorgos követői előtt. Az utóbbiak erkölcsi szükségletei tökéletes ellentétben állottak a tisztán emberies, a theocraticus szinezetet nélkülöző társadalommal, a milyen a római volt. Róma az államot alkotta meg; a zsidóság az egyházat. Róma profán és rationalis államalkatot teremtett; a zsidók Istennek országát ve-

[1] Lásd a zsidó példabeszédet a Caesareai igazságszolgáltatás felől. Midrasch *Esther*. 1-ben.

zették be. A szükkeblü, de termékeny theokratia és a világi állam legabsolutabb vallása között a harcz elkerülhetetlen volt. A zsidók törvénye egészen más alapokon nyugodott, mint a római jog és alapjában összeegyezhetetlen azzal. Mig a kegyetlen leveretés kinjait nem érezték, nem tudtak megelégedni az egyszerü türelemmel, ők, akik azt hitték, kogy az örökkévalóság igéreteit, a jogállam szervezetének titkát birják. Ugy voltak ők, mint Algirban a musulmánok ma. Társadalmuk, bár végtelenül magasabb fokon áll, csupán visszatetszést szül az utóbbiaknál. Sugalmazott, egyben polgári és vallási törvényök dölyfössé teszi őket és képtelenekké arra, hogy megnyugodjanak a bölcsészeti törvényhozásban, mely embereknek egymás közötti egyszerü viszonyán alapszik. Tegyünk még ehhez egy jó adag tudatlanságot, mely a fanatikus sectákat képtelenné teszi arra, hogy a civilizált világ erejével számot vessenek és vakká a harcz kimenetele iránt, melyet könnyelmüen felidéztek.

Egy körülmény erős hatással volt arra, hogy Judeát állandó ellentétes állapotban tartsa a birodalommal; az tudniillik, hogy a zsidók a katonai szolgálatban egyáltalán nem vettek részt. Másutt a légiókat az illető tartomány fiaiból formálták és innen van, hogy a rómaiak számszerüleg gyönge erőkkel óriási területeket tartottak megszállva.[1] A római és a környékbeli katona honfitársaknak tekintették magokat. De nem igy volt ez Judeában. — Az országot megszállva tartó légiókat legnagyobb részt Caesareában és Sebastéban, a judaismus iránt ellenszenvvel viseltető városokban toborozták. — Innét eredt az, hogy a hadsereg s a nép nem közeledett egymáshoz. A római katonai erő Jerusalemben a bástyák között vonta meg magát, mintha állandó ostrom alatt állott volna.

Nem áll az azonban, hogy a zsidó világ különböző párttöredékeit egy azon érzelem hatotta át a rómaiakkal szemben. Ha a világiakat, minő Tiberius Alexander, akik közönyös szemmel tekintettek ősi cultusukra és akiket hitsorsosaik hitehagyottaknak néztek, kivesszük, az egész világ rosszakarattal viselkedett az idegen hóditók iránt; de nagyon távol állott attól, hogy lázadásra gondoljon. E tekintetben négy vagy öt pártot lehetett megkülönböztetni Jerusalemben:[2]

1. A sadduceus és heródesi pártot, a Heródes-ház és clientelajának utódjait, Hanan és Boéthus befolyásos családtagjait, a papság birtokában; az epicureista és hitetlen kéjencz világot, melyet a nép büszkesége, keménysége és gazdagsága miatt gyülölt. Ez a lényegé-

[1] Lásd a sajátszerű beszédeket, melyeket Josephus II. Agrippának a szájába ad. B. J. II. XVI. 4.

[2] Joseph. B. J. II. XVI. 4; *Vita.* 3.

ben conservativ párt kiváltságainak biztositékát találta a római hóditásban és annélkül, hogy a rómaiakat szerette volna, ellene volt minden forradalomnak.

2. A polgári phariseus pártot. — Tiszteletreméltó párt, melyhez okos, megállapodott, komoly, rendezett viszonyok között élő emberek tartoztak, akik szerették vallásukat, azt hiven követték, sőt hitbuzgók voltak, de minden képzelgés nélkül, elég tájékozottsággal birtak, ismerték a kül világot és tisztán látták, hogy a lázadás a nemzet és a templom megsemmisüléséhez vezethet csupán. Ehhez az osztályhoz tartozó egyéneknek a typusa Josephus. Osztályrészül azonban ugyanazon sorsot nyerték, mely ugy látszik, mindig kijut a mérsékelt pártoknak a forradalom idején, a tehetetlenséget, az ingatagságot, s legnagyobb boszuságul még azt, hogy a többség szemében árulókként szerepelnek.

3. A rajongók mindenféle faját, zelótákat, orgyilkosokat, rablókat a fanaticus koldusok félszeg tömegét, akiket a sadduceusok erőszakossága és igazságtalansága a legnagyobb nyomorba kergetett; magukat Israel, Istennek kedvencz «szegénye», igéreteinek egyedüli örökösei gyanánt tekintve Énok-féle prófétai könyvekből erőszakot lehelő apocalypsisekből táplálkoztak, azzal a hittel, hogy Istennek országa elközelget és a legintensivebb rajongásnak oly foka élt bennök, melyhez hasonlót alig mutat fel a történelem.

4. Rablókat, kóbor, kalandor embereket, veszedelmes palikárokat, a társadalom teljes felbomlásának gyümölcseit. Ezek az emberek, kiknek legnagyobb része Idumeából vagy Nabateából került ki, nagyon keveset törődtek a vallási kérdéssel; de a zavargásra mindig készen állottak és természetes szövetségben éltek a rajongó párttal. Végül ott voltak:

5. Az istenfélő álmodozók, esseniek, keresztyének, ébionim, akik nyugalmasan várták Istennek országát; és ott csoportosultak vallásos buzgalmukban a templom körül imádkozva, sirva. Jézusnak tanitványai e párthoz tartoztak; de még akkor oly kevesen ismerték, hogy Josephus a harcz elemei között nem emliti őket.[1] Látni fogjuk csakhamar, hogy ezek az istenfélő emberek a veszély pillanatában nem tudnak egyebet tenni, csak menekülni. — Jézusnak szelleme, mely isteni erejével azon munkált, hogy az embert elvonja a világtól és a megnyugováshoz elvezesse, nem sugalmazhatott oly szükkeblü patriotismust, mely gyilkosokat és hősöket teremt.

A helyzetnek kényre-kedvre urai természetesen a rajongók. A judaismusnak democraticus és forradalmi fele ijesztő módon nyilat-

[1] Tiberiási Justus, aki a zsidó háborut megirta, sem emliti a keresztyéneket. Photius *Biblioth.* cod. XXXIII.

kozott meg bennök. Megvoltak győződve, Gaulonita Judással együtt, hogy minden hatalom a gonosztól jön, hogy a királyi méltóság a Sátánnak müve (tan, melyet oly fejedelmek, minő Caligula, Néro, e valódi megtestesült daemonok, nagyon is igazoltak) és inkább ketté vágatták magokat, mintsem Istenen kivül mást is felruháztak volna ezzel a névvel: az Úr.[1] Mattathiást, az első zelótát utánozva, aki azt a zsidót, akit a bálványoknak áldozni látott, leszurta,[2] tőrrel boszulták meg az Istent. — Ha egy körülnemmetéltet Istenről vagy a Törvényről hallottak beszélni, e tény egymagába elég volt arra, hogy megejtsék; midőn kezeik között volt, a körülmetélés vagy a halál között engedtek neki választást.[3] Mint ama titokzatos itéleteknek végrehajtói, melyeket a «menyei kézre» toltak és mint olyanok, akik kötelességöknek tartották megvalósitani az excomunicatio rettenetes büntetését, mely a törvényen kivüli állapottal és a halálos itélettel egyenértékü volt,[4] valódi terrorista hadsereget formáltak, — tele forradalmi lüktetéssel. Előre látható volt, hogy e zavargó kedélyek, melyek szenvedélyeik durva vágyait, amiket őrültségük szentekké szinezett ki szemeik előtt, fékezni képtelenek voltak, elfognak menni a végletekig és nem riadnak vissza semmiféle esztelenségtől.

Az emberek szellemvilágán állandó hallucinatio vett erőt; rémületet keltő hirek terjedtek el mindenfelől. — Előjelekről álmodozott mindenki; a zsidó képzeletnek apocalypticus szinezete vérben uszó dicsfénynyel festett le mindent. Üstökösök, az égen feltünő kard, ütközetek a fellegekben, éjjel hirtelen kigyulladt fény a szentélyben, áldozati barmok, melyek az áldozás pillanatában korcsokat vetéltek el, ime ilyesmiket beszéltek egymásnak a rémülettől reszkedve. Egy napon a templomnak óriási érczkapui kinyiltak maguktól és nem lehetett becsukni őket.

Husvét ünnepén 65-ben, éjfélután három óra felé, nappali fény világitotta meg egy félóráig a templomot, — mintha belseje tűzlángban állott volna. Egy más alkalommal, Pünkösd napján a papok több embertől származó zajt hallottak a szentély belsejében, mintha kiköltözni készülődtek volna, ezt mondogatva egymásnak: «Távozzunk innen! Menjünk el innen!»[5] Mindez a csel révén fejthető meg csupán; de a nagyfoku lelki megháborodás a legjobb jel volt arra, hogy valami rendkivüli van készülőben.

[1] *Jézus élete.* 62—64.

[2] I. Makkab. II. 27.

[3] *Phylosophumena* IX. 26.

[4] Lásd a formulákat V. ö. *Journal asiatique* 1872. aug., szemptemb. p. 178 s köv. H. ö. Jos. B. J. II. VIII. 8.

[5] Jos. B. J. XXII. 1; VI. v. 34. Tacit. *Hist.* V. 13; Bab. Talm. *Pesachim* 57. a; *Kerithoth* 28 a; *Joma* 39 b.

Különösen a messiási jóslatok keltettek a népben legyőzhetlen cselekvési vágyat. Középszerü sorsba megnyugodni nem tud az, aki a jövő királyságát hiszi magáénak. A messiási elméletek a tömegre nézve a sz. irásból vettnek állitott abba a mondatba voltak összefoglalhatók: «Egy fejedelem fog előállani ez időtájt Judeából, aki meghóditja az egész mindenséget.»[1] — A megcsontosodott remény ellen küzdeni hasztalan; a kézzelfogható valóság nem képes megharczolni amaz agyrémmel, melyet valamely nép szivébe zárt.

Judea procuratori székén Albinust Clazomenei Gessius Florus követte 64. vége felé, vagy a 65. esztendő elején. Lelkiismeretlen, gonosz ember lehetett; állását feleségének Kleopatrának, Poppea barátnőjének köszönhette.[2] A feszült éles viszony közte és a zsidók között csakhamar az elkeseredésig fokozódott. A zsidók elviselhetlenekké váltak előtte érzékenykedésök s azon szokásuk miatt, hogy minden ringy-rongy dologért panaszt emeltek és azon csekély tisztelet miatt, melyet a polgári és a katonai hatóságok iránt tanusitottak; ugy látszott azonban, hogy viszont ő is gyönyörüségét találta abban, ha kigunyolhatta őket. A 66. év május 16. és 17-ik napján csapatai összetüztek a jeruzsálembeliekkel valami jelentéktelen dolog miatt. Florus visszavonult Caesareába s csupán egy cohorst hagyott hátra az Antonia toronyban. Ezt fölötte meggondolatlanul cselekedte. A fegyveres hatalomnak valamely várost, melyet megszállva tart, s a melyben néplázadás tört ki, szabadjára csak akkor szabad hagynia, ha az ellenállásnak minden eszközét kimeritette. Ha Florus a városban marad, nem valószinü, hogy a jerusalembeliek felül kerekednek, s a további szerencsétlenségek bizonyára be nem következnek. Mihelyt Florus kitette a lábát Jerusalemből, nyiltan állt, hogy a római hadsereg csakis erőszak és öldöklés révén térhet oda vissza.

Florusnak visszavonulása mindamellett korántsem volt oly jellegü, hogy annak révén nyilt szakadás állott volna be a város és a római hatóság között. II. Agrippa és Berenice e perczben Jerusalemben tartózkodtak. Agrippa komoly erőfeszitéseket tett, hogy a kedélyeket lecsillapitsa; a mérsékelt párt emberei mindnyájan mellé

[1] Jos. B. J. VI. V. 4; Sueton *Vesp.* 4, 5; Tacit. *Hist.* V. 13.

[2] Jos. *Ant.* XX, XI. 1; B. J. II. XIV. 2. 3. Josephus bizonyára részrehajló Gessius Florus iránt. Josephus *ad probandum* irt. Rendszere abban áll 1. hogy a háborut (l. *ton polemon ho katanagkasas hémas arasthai hosa dran énagkasthémen Ant.* XX. XI. 1.) Florus tulkapásai idézték elő; 2. hogy a háboru nem volt a nemzet müve, hanem a rablók és gyilkosoké, a kik terrorisálták a nemzetet. E rendszerre állapitott valótlanságait bizalmatlanul kell fogadni. Mindamellett, ami Florusra vonatkozik, Tacitus (Hist. V. 9. 10) ugylátszik, egy véleményben van Josephussal. A procuratorokat legalább is nagy felelősség terheli a történtekért.

tömörültek, sőt még Berenice népszerüségét is felhasználták, akiben a nép képzelete ősanyját, Asmonei Mariannát látta feléledni. Mialatt Agrippa a néphez beszélt, kint a piaczon, Berenice a piacz felett uralkodó asmonei palota terassán mutatta meg magát a népnek. Mind hasztalan. A gondolkozó emberek tisztán látták, hogy a háboru a nemzet bizonyos romlására fog vezetni; de nem hittek nekik. Agrippa, bátorságát veszitve vagy megrémülve, elhagyta a várost és bataneai birtokára vonult vissza. A tulzóknak csapatja nyomban utra kelt és hirtelen támadással Massada erődjében,[1] mely a Holt tenger partján, Jerusalemtől két napi járó földre feküdt s majdnem bevehetetlen volt,[2] fészkelte be magát.

E tény nagyon is magán viselte az ellenségeskedés bélyegét. Jerusalemben a harcz mindinkább élénkebb szinezetet öltött a béke és a háboru párt között. A béke pártját a gazdag emberek alkották, a kiknek háboru esetén mindenük koczkán forgott; a másodikhoz, az őszinte rajongókon kivül, ama proletariusok tartoztak, akikre egy nemzeti válságból, mely az élet rendes feltételeit hanyatt buktatta, csak haszon háramolhatott. A mérsékelt párt az Antonia toronyban székelő római helyőrségre támaszkodott. A főpapi tisztet egy jelentéktelen ember, Matthiás, Theophilos fia[3] viselte. Ifjabb Hanan elmozditása óta, aki megölette Jakab apostolt, ugy látszik rendszerül fogadták el, hogy a főpapot ne Hanan, Kantheras, Boéthus hatalmas papi családja köréből vegyék. De a papi pártnak valódi feje a régi főpap, Ananias, Nebedeus fia volt, gazdag, erélyes ember, akivel a nép kérlelhetlen szigora miatt, melyel jogait érvényesitette, nem igen rokonszenvezett s akit főleg udvarnépének szemtelensége és kapzsisága miatt gyülölt.[4] Sajátszerü véletlen folytán, ami a forradalmi időben nem ritka, a cselekvő párt feje Eleazár, ugyancsak Ananias fia volt.[5] A templom felügyelőjének fontos tisztét viselte. Vallási rajongása ugylátszik őszinte volt. Végletekig vive azt az elvet, mely szerint az áldozatok csupán zsidók által mutathatók be, és csak is zsidókért, kiküszöbölte a fogadalmakat, melyeket a császár és Rómának üdveért akartak bemutatni.[6] A zsidó fiatalságot valóságos láz fogta el. A semita vallások fanatismusának jellemző vonása már,

[1] Saulcy, *Voy. autour de la mer Morte* 1. p. 199; XI., XII., XIII; Rey, Voy, *dans le Hauran* p. 284. XXV., XXVI. f.

[2] Jos. B. J. II. XIV—XVII. fej.

[3] Jos. Ant. XX. IX. 7.

[4] L. *Pál apostol* 528. old. s itt fent.

[5] Nagy bizonyság rejlik ebben Josephus rendszerének hamis volta mellett, aki azt állitja, hogy a háboru párthoz tisztán rablók és a zavarosban halászni vágyó fiatal emberek tartoztak csupán.

[6] Bab. Talmud *Gittin* 566; Tosiptha *Schabbath* XVII.

hogy az a fiatalság sorai között lángol a legélénkebben.[1] A régi papi családok, a phariseusok, a bölcs előre látó emberek tisztán látták a veszélyt. Előrántották a tekintélynek örvendő egyháztudósokat, rabbinusokhoz, a canoni jog emlékeihez fordultak, de tisztán vesztökre, mert kétségtelenné vált, hogy az alantas papság már is a rajongók és Eleasár mellé sorakozott.

Midőn a magas papság és az előkelők belátták, hogy a legfölületesebb sugalmazásokra vakon hajló tömegnél mit sem érhetnek el, követséget menesztettek Florushoz és Agrippához azzal a kérelemmel, siessenek elnyomni a lázadást, jelezve, hogy rövid idő mulva már minden késő lenne. Florus, Josephus szerint irtó háborut akart, mely a zsidó fajt eltörölte volna a föld színéről; a követségre nem is válaszolt. Agrippa a béke párt támogatására háromezer arab lovast küldött. A rendnek pártja lovasságával a felső várost foglalta el, (a mai armeniai és a zsidó negyedet.)[2] Az actio párt az alsó városban és a templomban székelt (a mai musulman, mogharibi, haram negyed.) A két városrész között valóságos harcz tört ki. Augusztus 14-én a forradalmárok Eleazár és Menahemnek, annak a Gaulonita Judás fiának vezetése mellett, aki hatvan év előtt, első izben lázitotta fel a zsidókat, azt prédikálva nekik, hogy Isten igaz hivének nem szabad egyetlen ember előtt sem meghajolni hódolatképen, a felső városba törtek, felégették Ananias házát, Agrippa és Berenice palotáját. Agrippa lovassága, Ananias, testvére és a többi előkelők, akik szerit tehették, az Asmonei várlak legfelsőbb részében huzódtak meg.

Másnap a lázadók az Antonia tornyot rohanták meg; két napi ostrom után bevették és tüzet vetettek reá. Egyben megszállották a fellegvárat és azt bevették (szeptember 6-án). Agrippa lovasságát szabadon eresztették. Ami a rómaiakat illeti, ezek a Hippicus, Phasael és Mariamna tornyokba zárkóztak el. Ananias és testvére megöletett.[3] A népmozgalmak rendes szokása szerint az egyenetlenség csakhamar kitört a győztes párt vezérei között. Menahem pórias dölyfe türhetlenné vált. Eleazár, Ananias fia, akit atyjának meggyilkoltatása dühössé tett, elkergette és megölte őt; a Menahem párt töredéke Masadába menekült, mely a háboru befejeztéig a legtulzóbb zelótáknak szolgált menedékhelyül.

[1] A musulmánoknál a fanatismus főleg a tiz, tizenkét éves gyermekeknél tapasztalható.

[2] Jerusalem e korbeli helyrajzára nézve lásd Vogüé *Le temple de Jer.* XXXVI. f; Saulcy *Les derniérs jours de Jerus.* (Gelis terve és térrajza); Tobler és Van de Velde térrajza (1858); *Ordnance Survey of Jerusalem* by captain Ch. Wilson (1864—65). Menke, *Bibelatlas* 5 sz.

[3] H. ö. *Ap. Csel.* XIII. 3.

A rómaiak sokáig védelmezték magukat erődjeikben. De elvégre is teljesen kimerülve, szabad elmenetelt kértek. Megadták nekik; de midőn lerakták fegyvereiket, Eleazár felkonczoltatta őket, Metilius, a cohors primipilariusa kivételével, aki megigérte, hogy körülmetélteti magát. Jerusalemet tehát a rómaiak 66. szeptember vége felé kevéssel több mint száz esztendei uralom után elvesztették. A Machéro várkastély római őrsége, attól féltében, hogy visszavonulását elvágják, megadta magát. A Kypros erődöt, mely Jericho felett uralkodik,[1] szintén elfoglalták a lázadók.[2] Valószinü, hogy ez időtájt esett kezökbe Herodium is.[3] A gyöngeség, melyet a rómaiak az összetüzésekben mutattak, kissé sajátszerü és némi valószinüséggel ruházza fel Josephusnak véleményét, mely szerint Florus a végletekig akart vinni mindent tervszerüleg. Igaz, hogy a forradalmi hevületek eleinte bizonyos varázszsal birnak, mely a láz rohanó fejlődésének megakadályozását fölötte megneheziti s még a gondolkodó embereket is magával ragadja.

Öt hónap alatt a lázadás rengeteg sikereket ért el. Nemcsak Jerusalemnek lett urává, de a juda sivatagon által összeköttetésbe lépett a Holttenger vidékével is, melynek mentén az összes erődöket megszállva tartotta; ez uton kezet fogott az arabokkal, a Nabatenekkel, Rómának többé-kevésbbé ellenségeivel. Judea, Idumea, Perea, Galilea a felkelőkkel tartott. Rómában pedig akkor egy gyülöletes fejedelem a legszemtelenebbeknek és a legképtelenebbeknek engedte át az államügyek vezetését. Ha a zsidók a kelet összes elégületleneit maguk köré csoportosithatták volna, a római uradalom véget ért volna e vidékeken. Szerencsétlenségökre, a hatás épen ellenkező volt; lázadásuk Syria összes népeinél csak fokozta a hüséget a birodalom iránt. A gyülölet, melyet szomszédaik iránt tápláltak, elégséges volt arra, hogy az, mialatt a római hatalom mintegy megdermedt, a légióknál nem kevésbbé veszedelmes ellenségeket vessen a küzdelem szinterére ellenök.

[1] Ritter, *Erdkunde* XV. p. 458—459.
[2] Jos. B. J. II. XVII; XVIII. 6.
[3] Jos. B. J. IV. IX. 5; VII. VI. 1.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Mészárlások Syriában és Egyptomban.

Mintha általános jelszó járta volna be az egész Keletet; a zsidók nagymérvü felkonczolása dühöngött mindenfelé. A zsidó és a görög-római élet megférhetlensége kölcsönös vádaskodásokba fulladt. A két faj egymásnak kiirtására tört; nem ismert irgalmat. A küzdelem megérthetése annak ismeretét teszi szükségessé: mily mértékben árasztotta el a judaismus a római birodalom egész keleti részét. «Megszállották az összes városokat — mondja Strabó[1] s oly helyet, ahol e néptörzs meg nem fészkelte volna magát, helyesebben a melyet el nem foglalt volna, alig lehetett már találni.[2] Egyptom, Cyrenae és számtalan más tartomány elfogadták szokásaikat, aggodalmas pontossággal tartják be szabályaikat és azokhoz szabják nemzeti törvényeiket. Egyptomban szabad lakhatási jogot kaptak és Alexandriában egy tekintélyes városrészben jelöltek ki számukra helyet; saját ethnarchosuk alatt élnek, aki vezeti ügyeiket, biráskodik, ellenőrzi a szerződések és a végrendeletek végrehajtását, mintha csak valamely független államnak lenne a feje.» A tűz és a viz, ez a két egymással ellentétben álló elem ütközött össze s ennek az összeütközésnek rettentő kitörésekre kellett vezetnie.

A római kormány nem gyanusitható azzal, hogy eláztatta volna a zsidókat; ép ilyen mészárlások fordultak elő a partusoknál is,[3] kiknek helyzete és érdekei egészen mások valának a nyugotiaknál. Rómának egyik dicsőségét képezi, hogy uralmát a békére, a helyi küzdelmek eltüntetésére alapitotta és hogy sohasem nyult a kormányzat terén ama kárhozatos eszközhöz, mely utóbb a török császárság titkos politikáját képezte s a mely a kevert lakosságú országok különböző népeinek egymás ellen való feluszitásában állott. Ami már az öldöklések azt az oldalát illeti, mintha azokat vallási indok idézte volna elő, ez a gondolat teljesen távol állott a római felfogástól; a theologiát nem ismerve, a római nem értette meg a sektát s nem birta felfogni, miként kaphat lábra villongás olyan jelenték-

[1] Idézi Joseph. *Ant.* XIV., VII. 2.
[2] *Méd' epikrateitai hyp' autoú.*
[3] Jos. *Ant.* XVIII., IX.

telen dolog miatt, minő egy tisztán szemléleti nézet. Ez az ellenszenv a zsidók ellen különben oly általános volt az egész világon, hogy azt fokozni nem is kellett. Az ellenszenv oly elkülönző szakadékot jelez, melynek áthidalása talán sohasem fog sikerülni. Van abban valamivel több a faji jellegnél; ez a gyülölet az emberiség különböző hatóerőinek a gyülölete, gyülölete a benső örömeivel megelégedett béke emberének a harcz embere ellen, — az üzleti embernek a paraszt és a nemes ellen. Kell abban valaminek lenni, hogy Izrael mint nép, életét lemészároltatással végezte. Ha valakit valamennyi nemzet századokon keresztül üldöz, ennek okának is kell lenni. A zsidó kezdettől fogva egészen korunkig, mindenütt végtelen ügyességet fejtett ki abban, hogy egyenjoguvá legyen; de a valóságban a zsidó nem alanya a közös jognak; megőrizte külön jogrendszerét, mindenki részéről biztositékokat követel s ennek tetejébe még kiváltságainak, saját törvényeinek elismerését is. Nemzetek előnyeit igényli anélkül, hogy nemzet lenne, anélkül, hogy a nemzetek terheiben részt venne. Egyetlen nép sem viselhetett el ilyesmit türelemmel. A nemzetek katonai alkotások, alapjok és fentartójuk a kard, megteremtőjük a nép és a katonaság; a zsidók semmivel sem járultak megalkotásukhoz. Innen van azután azaz óriási félreértés az izraeliták igényeivel szemben. A türt idegen hasznos tagja lehet valamely országnak, de csak is azon feltétel alatt, hogy az ország ne engedje elárasztatni magát általa. Nem igazságos dolog a családtag jogait követelni olyan épületben, melyet az illető nem épitett. Azok a madarak cselekesznek igy, melyek olyan fészekbe költöznek be egész kényelemmel, mely nem az övék és azok a héjanczok, melyek idegen kagylóba bujnak.[1]

A zsidó annyi jó és annyi rossz szolgálatot tett a világnak, hogy iránta igazságosak sohasem lehetünk. Sokat köszönhetünk neki, de ugyanakkor oly élénken látjuk összes hibáit, vétkeit, hogy láttára nem fojthatjuk el türelmetlenségünket. Ez az örökös Jeremiás, ez a «jajgató, siró ember», aki mindig panaszkodik s oly türelemmel tartja oda hátát az ütések alá, hogy kizökkent sodrunkból; ez a teremtménye az Istennek, akiben nem találjuk meg ösztönünket a tisztesség, a férfias bátorság, a dicsőség, a finom érzék és a müvészet iránt, ez a se nem katona, se nem lovagias egyéniség, aki nem szereti sem Görögországot, sem Rómát, sem Germaniát és akinek mindamellett köszönhetjük vallásunkat, ugy annyira, hogy a zsidó teljes joggal vetheti oda a keresztyénnek: «zsidó vagy kisebb kiadásban», ez a lény — mondom — czélpontjává vált az egyezhetlenségnek és az

[1] Némely egyháztudós egész naivul vitatja, hogy Izraelnek kötelessége a törvény megtartásában áll és hogy Isten ő érette munkálkodtatja majd a világ többi részét. Bab. Talm. *Berakoth* 35 b.

ellenszenvnek. Termékeny ellenszenv volt ez, mely az emberiség haladásának egyik feltételévé nőtte ki magát! Időszámításunk első századában a világ ugy látszik homályos öntudattal birt arról, ami történt. Mesterét látta e félszeg, érzékeny, félénk, esetlen, de becsületes, erkölcsös, szorgalmas, tiszta kezű, erényekben gazdag, nem katona, de ügyes kereskedő, munkakedvtől buzgó és rendes idegenben. A fenséges és reményekben gazdag zsidó család, a zsinagóga, ahol a közös élet varázszsal volt tele, irigységet keltett.

Az alázatnak magas foka, ama végtelen nyugalom az üldözéssel és a bántalmazással szemben, amaz öntudatos megvigasztalódás abban, hogy ő nem a nagy, nem az előkelő világból való, s a jutalmat családjában és egyházában találja meg, az a szelid derü, melyet ma a rájánál találunk a keleten és amely boldogsággal árasztotta el szivét alacsony helyzete fölött, abban a kicsinyes világban, ahol az üldözés és a sértő bántalom mellett még boldogabbnak érezte magát — mindez mély ellenszenvet keltett az ősjogu aristokratiában; ami olykor gyülöletes kegyetlenkedésekre vezetett.

A vihar Caesareában tört ki,[1] majdnem ugyanazon pillanatban, melyben a lázadás urrá lett Jerusalem fölött. Caesarea azon városok közé tartozott, ahol a zsidók és a nem zsidók (az utóbbiakat általában Syreknek nevezve) helyzete felette válságos volt.[2] A zsidók, Syriának kevert lakosságú városaiban a lakosság vagyonos részét képezték; a gazdagság azomban — mint mondottuk, — részben jogtalanságra, a katonai szolgálat alól való mentességre volt visszavezetendő. A görögöket és a syreket, akikből toborozták a legiókat, sértette az, hogy oly emberek kerekednek feléjök, akik a közteherviselés alól ki vannak véve és akik a türelemből, melyel iránlok viseltettek, kiváltságot csináltak magoknak.[3] Mindez örökös villongásokra vezetett s a római hatóságok torkig usztak a panaszokban. A Keletiek rendszerint a vallásban keresik az ürügyet a kötekedő czivódásra; a legkevésbbé vallásos ember is rögtön azzá lesz, mihelyt arról van szó, hogy boszantsa szomszédját; korunkban a török hatóságok vannak elhalmozva az efféle panaszokkal. Körülbelül a 60-ik esztendő óta Caesareának kettős lakossága szakadatlan harczban állott egymással. Néro a zsidók hátrányára oldotta meg a függő kérdéseket,[4] de ezzel csak olajat öntött a gyülölség tüzére. A zsidók sérelmet, büntettet láttak a leghitványabb pajkoskodásban, vagy talán vigyázatlanságban a Syr lakosság részéről. A fiatalság fenyegette egymást, verekedett egymással; a komoly emberek panaszt

[1] Joseph. B. J. II. XVIII. 1—8; *Vita* 6.
[2] H. ö. Ialkut I. 110; Midrasch *Eka.* I. 5; IV. 21; Bab. Talm. *Megilla* 6a.
[3] Jos. *Ant.* XX. VIII. 7; B. J. II. XIII. 7.
[4] Jos. *Ant.* XX. VIII. 7—9; B. J. II. XIII. 7.

emeltek a római hatóság előtt, mely rendszerint megkorbácsoltatta mind a két felet.[1] Gessius Florus emberiesebben lépett fel, megfizettette magát mind a két fél által, azután kinevette, kigúnyolta őket. Egy zsinagóga, mely közfallal birt, egy korsó és nehány leölt szárnyas, melyeket a zsinagóga bejárata mellett találtak s a zsidók a pogány áldozat felmaradt részeinek akartak feltüntetni — képezték a forrongó kérdéseket Caesareában abban a pillanatban, midőn Flórus oda bevonult, dühtől lángolva a bántalom miatt, melyet rajta Jerusalem elkövetett.

Midőn, nehány hónap mulva meghallották, hogy a lázadóknak sikerült falaikról teljesen elüzni a rómaiakat, a városon élénk felindulás vett erőt. A háború kitört a zsidó nemzet és a rómaiak között; a syrek ennek folytán ugy okoskodtak, hogy bántatlanul felkonczolhatják a zsidókat. Egy óra alatt huszezeren estek el csapásaik alatt, egyetlen egy sem maradt Caesareában; Florus elrendelte, hogy fogdossák össze és hurczolják a gályákra azokat, akiknek elmenekülniök sikerült. A büntény borzasztó megtorlásokat idézett elő.[2] A zsidók csapatokká verődtek és rakásra konczolták fel a syreket Philadelphiában, Hésébonban, Gerasában, Pellaban, Scythopolisban; elpusztitották a Dekapolist és a Gaulonitist, felgyujtották Sebastét, Ascalont, lerombolták Anthedont és Gázát. Felégették a falvakat, megöltek mindenkit, aki nem volt zsidó. A syrek viszont leöltek minden zsidót, akivel találkoztak. Közép Syria a mészárlás mezejévé vált; minden város két hadseregre szakadt, melyek irgalmat nem ismerve harczoltak egymással, az éjjelek rettegés között multak el. Véres, kegyetlen jelenetek fordultak elő. Scythopolisban a zsidók a pogány lakossággal harczoltak támadó hitsorsosaik ellen, mi azonban korántsem akadályozta meg a syreket abban, hogy felkonczolják őket is azokkal együtt.

A zsidó mészárlások uj hévvel törtek ki Ascalonban, Acreban, Tyrusban, Hipposban, Gadarában. Akiket meg nem öltek, azokat börtönre vetették. A Jerusalemben lezajlott féktelen jelenetek után minden zsidóban veszedelmes őrültet láttak, akinek dühöngését meg kell előzni.

Az öldöklések ragályos láza egész Egyptomig elhatott. A zsidó és a görög kölcsönös gyülölség itt állott a legmagasabb fokon. Alexandria félig zsidó város volt; a zsidók valóságos autonom köztársaságban éltek falai között.[3] Egyptomban nehány hónap óta törvényesen egy zsidó ült a praefectusi székben, Tiberius Alexander,[4]

[1] Jos. *Ant.* XX. VIII. 7; B. J. II. XIII. 7.
[2] Jos. B. J. II. XVIII. 1 s köv.; *Vita* 16, 65.
[3] Strabo, Ioseph. idéz. *Ant. jud.* XIV., VII. 2.
[4] *Mem. de l'Acad. des inscr. et belles-lettres* t. XXVI. 1 r. p. 296 és köv.

de hittagadó zsidó, aki nem viseltetett valami nagy türelemmel hitsorsosai fanatizmusa iránt. A zendülés egy előadás alkalmával tört ki az amphiteatrumban. A támadást ugy látszik a görögök kezdték. Mire a zsidók kegyetlen módon feleltek. Rőzsekötegeket, szurokfáklyákat szerezve, meg akartak égetni valamennyi görögöt az amphitheatrumban.[1] Tiberius Alexander hiába igyekezett őket lecsillapitani. Ki kellett rendelni a légiókat; a zsidók ellentállottak, a mészárlás irtózatos volt. Alexandriának zsidó városrészét, melyet D e l t a-nak neveztek, halomszámra fedték a holttestek, a halottak számát ötvenezerre teszik.

Ezek az irtózatosságok közel egy hónapig tartottak. Északon Tyrus magaslatain állapodtak meg azok, mert innen tovább a zsidóság nem képezett már oly nagy számot, hogy háttérbe szoritotta volna a benszülött lakosságot. A bajnak oka tényleg inkább társadalmi volt, mint vallási. Minden városban, ahol a judaismus felülkerekedett, a pogányokra nézve türhetetlenné vált az élet. Könnyen megérthetjük, hogy ama sikerek, melyeket a zsidó lázadás 66 nyarán elért, a Palestina és Galilea mentén épült összes kevert lakosságu városokat rémülettel töltötte el. Több izben utaltunk már ama sajátszerű jellegre, mely azt eredményezi, hogy a zsidó nép kebelében a végletek lakoznak, küzdelme a jónak és a rossznak. A gonoszság terén mi sem hasonlitható a zsidó gonoszsághoz és mégis a judaismus a jóság, az önfeláldozás, a szeretetnek eszményképét tudta létrehozni kebelében. A legjobb emberek zsidók voltak, a leggonoszabb emberek szintén a zsidók valának. Sajátszerű faj, valóban Istennek bélyegével homlokán, mely egymással párhuzamosan, mintegy két hajtásaként egy azon törzsnek, tudta megszülni a gyermek egyházat és a jerusalemi forradalmárok vad fanatismusát, Jézust és Gischala Jánost, az apostolokat és az orgyilkos zélotákat, az evangyéliomot és a Talmudot! Lehet-e csodálkoznunk immár azon, hogy e titokzatos terhesség, görcsös fájdalmak, dühöngő őrjöngés és eddig még sohasem tapasztalt láz között folyt le?

A keresztyének kétségkivül nem egy helyen voltak a 66. év szeptember havi öldöklésekbe bonyolitva. Valószinű azonban, hogy a jólelkű sectariusok szelidsége és ártalmatlan jellegök gyakran megkimélte őket. A syr csapatok keresztyéneinek többsége «judaizáló» volt,[2] vagyis megtéritett helyek fiai s nem született zsidók. Bizalmatlanul nézték őket, de megölni nem merték; ugy tekintették, mint korcsokat, kikre nézve hazájok idegen.[3] Ők pedig ezeken az irtóza-

[1] Az amphitheatrumok ez időszakban fából épültek. L. fent.

[2] Jos. B. J. II. XVIII. 2.

[3] E fontos phrázis Josephusnál kissé lanyhábbnak tünik fel: *Toús iudaisontas eichon en hypopsia kai to par' hekastois amphibolon oute anelein tis procheirós hypemene kai memigmenon hós bibaiós allophukon ephobeito.*

tos hónapokon keresztül, az égre irányozták tekintetöket és a rettenetes vihar minden eseményében a végkatasztrófára kijelölt időnek jelét látták: «Vegyetek példát a fügefáról, midőn rügyezik és levelezik, tudjátok, hogy közel van a nyár; azonképen, midőn a dolgokat elkövetkezni látjátok, tudjátok meg, hogy Ő közel van, hogy Ő az ajtó előtt áll!»[1]

A római hatalom ekközben megtette készületeit, hogy erőszakkal nyomuljon a városba, melyet oly meggondolatlanul elhagyott. Syriának császári legatusa, Cestius Gallus, Antiochiából tekintélyes hadsereggel indult el délfelé. Agrippa vezetőül szegődött hozzá; a városok segédcsapatokkal szaporitották erejét, akiknél a zsidók ellen táplált ősi gyülölség pótolta ki azt, ami katonai kiképeztetésökből hiányzott. Cestius minden nagyobb fáradtság nélkül hóditotta vissza Galileát és a tengerpartot; október 24-én Gabaonhoz érkezett[2] tiz kilométerre Jerusalemtől.

A lázadók bámulatos merészséggel támadták meg őt állásában és megfutamitották. Ez a tény érthetlen lenne, ha a jerusalemi hadsereget csupa hitvány emberekből, fanaticus koldusokból és rablókból állónak képzelnők; szilárdabb és valóban katonai elemeket számitott az sorai között: az Adiabene királyi család két herczegét Monobazust és Cenedeást, Babyloni Sylast, II. Agrippa vezérét, aki a nemzeti párthoz csatlakozott; Pereai Nigert, ezt a gyakorlott katonát; Simont, Gioras fiát, aki itt kezdte el erőszakos és hősi futását. Agrippa kedvezőnek találta az alkalmat a parlamentirozásra. Két megbizottja teljes bocsánatot igért a jerusalemieknek, ha meghódolnak. A lakosság nagy része égett a vágytól, hogy az ajánlat elfogadtassék; de a zajongók megölték a parlamentaireseket. Akik e hitszegésen megbotránykoztak, kinpadra hurczoltattak. A viszály pillanatnyi előnyt biztositott Cestiusnak. Elhagyta Gabaont és a Sapha-nak vagy Scopus-nak nevezett vidéken, Jerusalemtől északnak egy kis órányira ütött tábort, a honnan szemmel tartotta a várost és a templomot. Három napig maradt itt, a titkos értekezések eredményére várva, melyeket foganatba vett. A negyedik napon (október 30-án), csatasorba állitotta fel hadseregét és előre nyomult. A forradalmi párt odahagyta az egész uj várost,[3] és a bel- (felső és alsó) városba s a templomba húzódott. Cestius akadály nélkül vonult be, elfoglalta az uj várost, a Bezetha városrészt, a

[1] Máté XXIV. 32—33.

[2] Ma: El-Djib.

[3] Az Aprippa fala által a régi várossal összekötött rész, a mai keresztyén negyed. Jerusalem közfala, a most tárgyalt események idején, nem különbözött a mai közfaltól csupán délfelé. Még ez oldalról is a különbség nem nagy.

fapiaczot, melyre tüzet vetett; a felső városig nyomult és az Asmonei várpalota előtt állitotta fel hadsorait.

Josephus azt állitja, hogy ha Cestius Gallus még ebben az órában támadásba megy át, a háboru befejeződött volna. A zsidó történetiró a római hadvezér tétlenségét cselszövényekre vezeti viszsza, melyeknél Florus pénze lett volna a fő mozgató erő. Ugylátszik, mintha a falakon az aristocrata párthoz tartozó tagok mutatkoztak volna, Hanan vezetése mellett, akik Cestiust hivták és felajánlották neki, hogy kinyitják a kapukat. A legatus bizonyára cselekvéstől tartott. Öt napon keresztül hiába kisérelte meg megmászni a falakat. A hatodik napon (november 5.) végre a templom felé intézett rohamot az éjszaki oldalon. A harcz rettenetes arányokat öltött a porticusok alatt; a lázadókon bátortalanság vett erőt; a békepárt Cestiushoz átcsapni készült, midőn az utóbbi egyszerre csak hátrálót fuvatott. Ha Josephus elbeszélése való, Cestius magaviselete megmagyarázhatlan. Lehet Josephus, alaptétele érdekében,[1] tulságos szinben tünteti fel az előnyöket, melyeket Cestius kivivott eleinte a zsidókon és az ellentállás tényleges erejét szándékosan kisebbiti. Annyi bizonyos, hogy Cestius Scopusi táborába vonult vissza és másnap Gabaon felé távozott folytonos támadások által háborgatva a zsidók részéről. Két nap mulva (november 8) felszedte sátorfáját és a bethoroni[2] lejtőig üzetve, ott hagyta összes podgyászkészletét és nem minden nehézség nélkül Antiparisba menekült.[3]

A tehetetlen ügyetlenség, melyet Cestius a táborozásnál mutatott, valóban meglepő. Néronak kormányzata — ugylátszik nagyon is lealacsonyithatta az államszolgálatokat, hogy ilyen események előfordulhattak. Cestius különben nem élte sokáig tul megveretését, többek szerint a bánat ölte meg.[4] Mi történt Florussal, nem tudjuk.

[1] Nem szabad elfelejtenünk, hogy Josephus Florusra hárit mindent s őt teszi felelőssé a lázadás tulkapásai miatt; ugy tünteti fel őt, mint aki eleitől kezdve ellene volt minden békitésnek és a békepárt erőfeszitéseit hasztalanokká tette.

[2] L. Guérin *Descr. de la Pal.* Judea I. p. 338 és köv., 346 és a köv.

[3] Jos. B. J. II. XVIII. 9. XIX.; *Vita* 5—7. (ahol *Gessios* valószinüleg *Kestios* helyett); Tacit. *Hist.* V. 10; Sueton, *Vesp.* 4.

[4] Tacit. *Hist.* V. 10.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A rémuralom Jerusalemben. — A keresztyének menekülése. — Vespasianus Galileában.

Mialatt a keleten a római birodalom véres küzdelembe keveredett, Néro egyik bünt a másik után, egyik őrültséget a másik után követte el, teljesen átengedte magát első rangot követelő művészi agyrémének. Petroniussal — mindaz, ami izlésnek, modornak, csiszoltságnak nevezhető, végképen elmult mellőle. Óriási önszeretete az egész világ dicsősége után szomjazott;[1] irigysége azok iránt, akik a közönség figyelmével dicsekedtek, kegyetlenséggé fajult; a siker, bármi lett légyen is az, felségsértés számba ment; mondják, hogy elakarta tiltani Lucanus műveinek vételét.[2] A hallatlan dolgok hirére vágyott;[3] agyában nagyszerü dolgok kavarogtak, mint a corinthusi szoros átvágása, egy csatorna kiépitése Baia és Ostia között, a Nilus forrásainak felkutatása.[4] Görögországi utról álmodozott már régóta, de nem attól a komoly vágytól vezettetve, hogy a hasonlithatlan müvészet mesterműveit szemtől-szembe láthassa, de ama félszeg dicsvágytól üzetve, hogy a görög városok versenyeiben részt vegyen és elnyerje azokon a pályabért. A versenyek, betü szerint megszámlálhatlan számban állottak fenn; efféle játékok egyik formáját képezték a görög bőkezüségnek: minden vagyonosabb polgár, mint azt ma az akadémiai jutalmaknál láthatjuk, ily uton óhajtotta megörökiteni nevét.[5] A nemes testgyakorlatok, melyek oly hatalmasan fejlesztették ki az ős faj erejét és szépségét és megállapitották a görög művészeti iskolát, mint később a középkori tornák, kereset forrásokká törpültek, melyeken ezt a mesterséget üző em-

[1] «Omnium aemulus qui quoquo modo animum vulgi moverent. Sueton Néro 13.

[2] Tacit. Ann. XV. 49.

[3] *Cupitor incredibilium.* Tacit. Ann. XV. 42.

[4] Az általa kiküldött centuriók ugy látszik, egész a nagy tavakig hatoltak be. *Quaest. nas.* VI. 8.

[5] L. a larisiai feliratot *Acad. des inscr.* 1870. jul. 1. ülés. — L. még *Rev. arch.* 1872. jul. aug. 109 s köv. old.

berek futották be az agonákat és nyerték el a babért. Tisztességes és izom erejökkel pompázó polgárok helyett, csupán haszontalan s utálatos piperkőczök léptek ki a porondra vagy olyanok, akik azt külön nyerészkedésre használták fel. A jutalmak, melyekkel a győzők felcziczomázták magokat, nem engedték aludni a hiú Césárt; már is ugy látta magát, hogy mint periodonike vagyis az összes ünnepélyes játékok győzője, vonul be diadalmenetben Rómába.[1]

Éneklési rögeszméje őrültségig fokozódott.[2] Thrasea halálának is egyik oka az volt, hogy nem lelkesedett a császár «mennyei hangjáért.»[3] Vendége, a parthusok királya előtt csupán kocsiversenyfutó tehetségét kivánta fitogtatni.[4] Szindarabokat adtak elő, melyekben a fő szerepet ő játszotta s ahol az istenek, az istennők, a hősök, a hősnők az ő és kedvesének képére voltak öltözködve. Játszotta Oedippust, Thyestest, Herculest, Alcmeont, Orestest, Canacét, ott látták őt a szinpadon, amint lánczokra verve (a lánczok aranyból voltak), lépett ki, amint majd világtalant, majd őrültet adott, vagy nőt, aki lebetegszik. Legszivesebben lépett volna fel mint Hercules, meztelenül, amint megfojtja karjaival az oroszlányt és lebunkózza azt; az oroszlány, mondják, már ki volt tanitva, midőn a császár meghalt.[5] Elhagyni a helyet, mialatt énekelt, oly nagy bün számba ment, hogy annak megtevése érdekében a legnevetségesebb elővigyázattal éltek. A versenyeknél ócsárolta ellenfeleit, azokat zavarba hozni igyekezett; úgy, hogy a szerencsétlenek hamisan énekeltek, csakhogy a császárral való összehasonlitás veszélyét elkerüljék. A birák bátoritották, dicsérték félénkségét. Ha e bizár látvány valakinek arczába kergette a vért, avagy arcza elborult, azzal állott elő, hogy vannak közöttük egyesek, akiknek pártatlanságába nem bizik. Egyébbként a pályadij szabályait pontosan betartotta, akár egy iskolás fiu, reszkedett az aganothétek és a mastigophorok előtt és busásan váltotta meg a vesszőzést, ha hibázott. Ha olyasmi hibát követett el, mely kizárását vonta volna maga után, elsápadt; vigasztalni kellett őt, hogy a hibát a nép zajos tetszésnyilvánitásai és tapsai között senki sem vette észre. A korábbi győzők szobrait ledöntette, nehogy látásuk a féktelen irigység valami tulzására ingerelje őt. A kocsi versenyeknél előre gondoskodtak arról, hogy elsőnek fusson be, még ha kocsijáról le is esett; olykor azonban szán-

[1] L. *Comptes rend. l'Acad. des inscr.* 1872. p. 114 s köv. V. Dio Cassius LXIII. 8., 20., 21.

[2] Sueton. *Néro* 6, 7, 20, 22, 40, 41, 42, 44, 47; Dio Cass. LXIII. 26, 27; Euseb. *Chron.* 64 év; *Carmina sybill.* V. 140—141.

[3] Tacit. *Ann.* XVI, 22; Dio Cassius LXII. 26.

[4] Dio Cass. LXIII. 6.

[5] Sueton, *Néro* 53.

dékosan megverette magát, hogy elhitesse, miként szabadon játszik.[1] Itáliában, mint már mondottuk, annyira lejárta magát, hogy sikereit csupán ügyesen szervezett és gazdagon fizetett tapsonczoknak, akik mindenüvé elkisérték, köszönhette. A rómaiakat elvégre megunta; parasztoknak tartotta őket s azt mondta, hogy egy becsvágyó művész csak is görög hallgatóság előtt játszhatik.

Az annyira óhajtott elutazás 66. november havában végre megtörtént. Néro nehány napot töltött már Achájában, midőn Cestius megveretésének hirét meghallotta. Megértette, hogy a háboru tapasztalt és derék vezért követel, de mindenekfölött, olyat keresett, a kitől nem tartott. Ilyen embernek vélte Titus Flavius Vespasianust, ezt a komoly 60 éves katonát, akit mindig a szerencse kisért és akiben alacsony származása nem kelthetett fel nagyratörő czélokat. Vespasián ez időben kegyvesztett volt Néro előtt, mert nem lelkesedett valami nagyon gyönyörü hangjáért; midőn hirül hozták neki, hogy a palestinai hadsereg fővezényletét ő kapta meg, az első pillanatban azt hitte, hogy halálos itéletét közlik vele. Fia, Titus, csakhamar csatlakozott hozzá. Ugyanekkor Syria császári legátusi tisztségébe Cestius után Mucianus lépett. Ilyenformán a három férfi, akik két év alatt csaknem a birodalom uraivá leendnek, együtt találta magát a keleten.[2]

A teljes győzelem, melyet a lázadók a császári legatus által vezérelt római hadseregen kivivtak, a legmagasabb fokra tüzelte bátorságukat. Jerusalemnek előkelő és előrelátó emberei levoltak verve, vezérei tisztán látták, hogy a győzelem elvégre is a rómaiaké lesz; a templom és a nemzet vesztét biztosra vették;[3] menekülni kezdtek. A herodesi párt emberei, Agryppa emberei mindnyájan elhagyták a várost és a rómaiak után mentek.[4] A pharizeusok közül viszont, számosan, akik a Törvény betartásán és az Israel számára álmodott békés jövendőn csüngtek, abban a nézetben voltak: hódoljanak meg a rómaiak előtt, mint meghódoltak a perzsák és a Ptolemeusok előtt. A nemzet függetlenségével nem sokat törődtek; Rabbi Jonathan Zakai, korának leghiresebb pharizeusa, teljesen visszavonult a politikától.[5] Számos hittudós valószinüleg ekkor vonult vissza Jamniába s alapitott ott talmud iskolákat, melyek csakhamar nagy hirre tettek szert.[6]

[1] Dio Cass. LXIII. 1, 8. és köv.; Sueton *Néro* 21—24, 53.

[2] Jos. B. J. proaem. 8; II., XLI. 1; III. 1; Sueton *Vesp.* 4; Tacit. *Hist.* V. 10.

[3] Jos. *Vita* 4.

[4] Jos. B. J. II. XX. 1; *Vita* 6.

[5] Mechilta az Exodus XX. 22-ről; Bab. Talm. *Gittin* 56 a és b; *Aboth. derabbi Nathan.* c. IV; Midrasch rabba a *Koh,* VII. 11. és az *Eka.* 1. 5-ről.

[6] Derenburg *Hist. de la Pal.* p. 288.

Az öldöklések, eközben megujultak és kiterjedtek Syriának ama részeire is, melyeket eddig az öldöklési láz megkimélt. Damascusban lekonczolták az összes zsidókat. A damascusi nők többsége a zsidó vallást követte és bizonyára, voltak közöttük keresztyének. Elővigyázati intézkedésre volt szükség, mert a mészárlás hirtelen s tudtokon kivül következett be.[1]

Az ellenállás pártja bámulatos tevékenységet fejtett ki. Még a habozókat is magával ragadta az áradat. Tanácsot ültek a templomban, hogy egy nemzeti kormányt alakitsanak a nemzet kiváló fiaiból. A mérsékelt csoportnak ebben a pillanatban lemondani eszébe sem jutott. Akár, mert még mindig azt remélte, hogy a mozgalmat ő fogja vezetni, akár, mert őt is ama minden józan ésszel ellentétben álló titkos remények szállották meg, melyeknek oly könnyen engedjük át magunkat a válság óráiban; majdnem mindenben tevékenyen vett részt. Tiszteletre méltó férfiak, a sadduceus vagy papi párt több tagja, a phariseusok előkelőbbjei,[2] vagyis a felső polgári kör tagjai, élükön a bölcs és tiszteletre méltó Simon ben Gamalielle[3] (az Ap. Csel. Gamalieljének fiával és Hillel másodunokájával) a forradalomhoz csatlakoztak. Alkotmányosan intézkedtek; elismerték a sanhedrin suverenitását. A város és a templom szervezett hatóságok alatt állott, e hatóságok tagjai között ott látjuk Hánant (Hánan fiát, aki Jézust halálra itélte), a főpapok legelsőjét[4] Josué ben Gamalat, Simon ben Gamaliet, Josef ben Goriont. Kormánybiztosokul Jozsef ben Goriont és Hánant nevezték ki Jerusalemben. Eleazárt, Simon fiát, ezt a meggyőződés nélküli demagógot, akinek személye, dicsvágya veszélyessé vált ama kincsek révén, melyekre szert tett, czélzatosan mellőzték. Egyuttal kormánybiztosokat választottak a tartományok részére is, valamennyien mérsékeltek valának kivéve, Eleazárt, Ananiás fiát, akit Idumeába küldtek. Josephust, aki ettől kezdve tett szert oly ragyogó elismerésre, mint történetiró, Galilea prefektusává tették. A megválasztottak sorai között számos komoly ember volt, akik a tisztséget nagyrészt azért fogadták el, hogy a rendet fentartani megkisérejlék és abban a reményben, hogy féken tartsák az anarchista elemeket, akik mindent felforgatni törekedtek.[5]

A lelkesedés Jerusalemben rendkivüli fokra hágott. A város táborhoz, fegyvergyárhoz hasonlitott; a fiatal emberek lármájától

[1] Jos. B. J. II. XX.; *Vita* 6.

[2] Joseph. *Vita* 5.

[3] Joseph. *Vita* 38.

[4] Jos. B. J. IV. III. 7.

[5] Jos. B. J. II. XX. 3 s köv.; XXIII. 1; *Vita* 7. Figyelemmel arra, hogy Josephus el akarja simitani szereplését a forradalomban és a valóságnál jóval mérsékeltebbnek tünteti fel magát.

viszhangoztak a falak mindenfelől, akik a katonai szolgálatban gyakorolták magukat.[1] A zsidók a kelet legtávolabbi részeiből, főleg a parthusok királyságából, tömegesen siettek a város falai közé, meglévén győződve, hogy a római uralom a végét járja.[2] Érezték, hogy Néro utolsó órája nincs messze és megvoltak győződve, hogy a császárság vele együtt elbukik.[3] A cesári czimnek ez az utolsó viselője, aki a szégyenben és a megvetésben fetreng, kézzelfogható jelként tünt fel előttük. E nézpont mellett, a felkelés kevésbbé esztelennek tünhetett fel, mint a minőnek mi tartjuk, mi, akik tudjuk, hogy a császárság önmagában birta a szükséges erőt ahhoz, hogy többszörösen ujjászülessék a jövőben. Igen alaposan lehetett hinni, hogy Augustusnak müve szétmáló félben állott; minden perczben látni vélték a parthusokat, amint szétdarabolják a római földeket[4] és ez tényleg be is következett volna, ha az Arsacida politika különböző okokból e pillanatban nem lett volna felette gyönge. Énoch könyveinek egyik legszebb képét képezi az, ahol a próféta látnoki szeme a juhoknak adja a kardot, és a fegyveres juhokkal véteti üzőbe a vad állatokat; azok meg is futamodtak.[5] Igy éreztek bizonyára a zsidók. Hiányos katonai ismeretök mellett nem tudták megérteni, hogy a Floruson és Cestiuson kivivott sikerek csalóka fény csupán.

Pénzeket verettek a Makkabeusok pénzének alakját utánozva, a templommal vagy más zsidó jelképpel, régies héber feliratokkal.[6] A «megszabadulás» vagy «Simon szabadságá»-nak éveiről keltezett pénzdarabok eleinte név nélkül vagy «Jerusalem nevében[7] bocsátottak ki, később a pártfőnökök nevét viselték, akik valamely töredék élén a legfelsőbb hatalmat gyakorolták.[8] Sőt lehetséges, hogy

[1] Jos. B. J. II. XXI. 1.

[2] Jos. B. J. proaem. 2; VI., VI. 2. Dio Cass. LXVI. 4.

[3] Ugyan e gondolat uralkodik az Apocalypsisben is. L. alább.

[4] Apoc. IX. 14—21; XVI. 12—16. V. Jos. B. J. VI., VI. 2.

[5] XC f. 19. (Dillmann); LXXXIX. 27—28 régi beosztás.

[6] A zsidó numismatikában felette nehéz egymástól megkülömböztetni az első, a második és a Macchabeus féle lázadás pénzeit. L. Madden *History of jewisch coinage.* p. 154 s köv., ahol a megelőző munkák összegezve vannak. Madden általában Lewy hypothesiseit fogadja el, a melyekhez szintén sok kétely fér. Attól lehet tartani, hogy e kételyeket sohasem lehet megoldani, mert lehetséges, hogy az első lázadásban asmoni pénzeket verettek át, a másodikban pedig az első lázadásból való pénzeket. Minden darab a templom vagy a «Jerusalem szabadságáról», «Sionnak szabadságáról» keltezett pénz az első lázadásból való, vagy utánzata az első lázadásból való pénzdarabnak; a második lázadás tényleg nem lett urrá Jerusalemben. Nem valószinű, hogy az első lázadás idején római pénzeket vertek volna át, mint azt a második lázadásban tették. (Madden, p. 171, 176, 203—205.)

[7] Madden, p. 164, 173—174, 180.

[8] Eleasár, Simonnak fia és Simon, Giorás fia. Nem tudjuk bizonyosan,

a lázadás legelső hónapjai óta, Eleasár, Simonnak fia, aki óriási ezüst készletek fölött rendelkezett, veretni mert oly pénzt is, melyen magát «főpapnak» czimezteti.[1] A pénzkibocsátás tekintélyes arányokat öltött; ezt hivták azután együtt ekként: «Jerusalemi pénz» vagy «a veszedelem pénze».[2]

A mérsékelt párt mindinkább Hanánt ismerte el fejének. Még mindig azt remélte, hogy a néptömeget is megfogja nyerni a békének; kéz alatt a fegyverek gyártását lassitani, az ellenállást, ugy tévén, mintha azt szervezné, — ellensulyozni igyekezett. Ez a legveszedelmesebb játék a forradalmi időben; Hanan nagyon is rászolgált arra, hogy a forradalmárok árulónak tartsák.[3] A rajongók szemében nem volt igaza, amiért tisztán látott; a történet szemében, nem menthető, amiért a leghamisabb álláspontra helyezkedett, arra, mely a háboru tevésében áll annélkül, hogy abban hinnénk; pusztán csak azért, mert abba a tudatlan fanatikusok bele sodortak. — A forrongás és zavar rettenetes arányokat öltött a tartományokban. A Holt tengertől keletre és délre fekvő, tisztán arab vidékek[4] rabló bandákat zuditottak Judeára, akik fosztogatásból és öldöklésekből éltek. A rendet fentartani ily körülmények között lehetetlen volt, mert a rend helyreállitása érdekében kikellett volna üzni a két elemet, mely a forradalomnak erejét képezte, a fanatismust és a rabló kalandozást. Rettenetes helyzet az olyan, melyben az idegen segély és az anarchia között lehet választani csupán. Acrabatenében,[5] egy fiatal és kitünő párttag, Simon, Gioras fia, kifosztotta és kinpadra dobatta a gazdagokat.[6] — Galileában Josephus hiába kisérelt megőrizni némi józanságot; bizonyos Gischala János, vakmerő és dühös agitátor, akiben a kérlelhetlenség lángoló euthusiasmussal párosult, mindenben ketté vágta törekvéseit. Josephus kénytelen volt, a kelet örök szokását követve, rablókat toborzani és rendes zsoldot fizetni nekik váltságdij fejében.[7]

valjon Gischala János veretett pénzt. (Madden, p. 182.) Nincs igazuk azoknak, kik Hananról és Simon ben Gamaliellről is azt mondják, hogy pénzt verettek. Az utóbbi egyszerű polgár, tekintélyes egyháztudós volt csupán s a suverenitásban nem volt része. Derenb. *Hist. de la Pal* p. 270, 271, 286, 423, 424.

[1] Madden p. 156, 161. és köv.; V. Jos. B. J. II. XX. 5.

[2] Tosiphta *Maaser scheni* 1; Jer. Talmud 1, 2; Bab. Talm. *Baba Kama* 97 b; *Bechoroth.* 50 a; *Aboda zara* 52 b. V. Levy *Gesch. der jud. Münzen* p. 126 és köv.

[3] Jos. B. J. II. XXII. 1.

[4] A nabateai feliratok nyelve a syr; de a tulajdonnevek arabok. *Obeis, Jamer* stb.

[5] Judeával és Samariával határos vidék.

[6] Jos. B. J. II. XXII. 2; IV. IX. 3. és köv.

[7] Jos. B. J. II. XX. 5—XXI.; *Vita* 8 és köv.

Vespasián megtette készületeit a nehéz táborozásra, melylyel megbizták. Terve az volt, hogy északfelől támadja meg a felkelést, leveri először Galileában, azután Judeában, azt mintegy Jerusalemre veti és amidőn már e központra szoritkozik teljesen, ahol az összezsufolás, az éhség, a párttöredékek okvetlenül borzalmas jeleneteket fognak előidézni, várakozó állást foglal el, vagy, ha ez nem lenne elég, egész erejével ront neki. Antiochiába ment tehát, ahol II. Agrippa csatlakozott hozzá összes erejével. Antiochiában mindeddig nem fordult elő zsidó öldöklés, kétségkivül, mert falai között számos görög lakott, akik a zsidó vallást karolták fel (leggyakrabban keresztyén forma alatt), ami élét vette a gyülölködéseknek. E pillanatban azonban «a vihar kitört»; az esztelen vád, hogy a várost felakarták gyujtani, öldöklésekre vezetett, karöltve szigoru üldözéssel, melyben kétségkivül sokan vesztek el Jézusnak tanitványai közül, akiket összetévesztettek ama vallás követőivel, mely már csak félig volt az övék.[1]

A csapatok 67. márczius havában indultak el a rendes uton, a tenger mentén haladva, Ptolemaisban (Acre.) szállottak először táborba. Az első támadás Galileát érte. A lakosság hősileg viselte magát. A kicsiny s csupán az imént megerősitett város, Judifát vagy Jotapata[2] bámulatos ellentállást fejtett ki. A védők közül egyetlen egysem akarta tulélni a város elvesztését, midőn már menekülniök nem lehetett, egymást konczolták fel. «Galilei.» Ez a szó ettől kezdve egy értelmü volt a fanaticus sectariussal, aki makacsul keresi a halált.[3] Tiberiást, Tarichaeást, Gamalát csakis valóságos mészárlás után tudta bevenni a római hadsereg. A történet kevés példát mutat föl egy egész nemzetnek ilyetén szétmorzsolásáról. A tónak békés hullámait, ahol Jézus Isten országáról álmodozott, szintén pirosra festette a vér. — Partját rothadó holttestek fedték, dögvészes levegő nehezedett hullámaira. A zsidók tömegesen menekültek a bárkákra; Vespasián megölette s a tóba fulasztatta őket. A lakosságnak fenmaradt életképes részét eladták, hatezer hadifoglyot küldtek el Néronak Achajába, hogy ott a Corinthusi szoros átvágásánál a legnehezebb munkát végeztessék velök,[4] az öregjét

[1] Jos. B. J. VII. III. 3—4.

[2] Ma *Jéfat*, vagy *Tell Jefat*, vagy *Tell Djeftah*, V. Schultz, a *Zeisschrift der d. m. G.* 1849 p. 49 s köv.; 59 s köv.; 61; Ritter XVI. p. 764 s köv.; Robinson III. p. 105 s köv.; Aug. Parent *Siége de Jotapata* (1866) p. 3 és köv. Neubauer *Geogr. du Talmud* p. 193, 203—204. Reland *Gopatatája* másolói hiba; Jozsue *Iftah*-elje nem ide tartozik.

[3] V. *Az Apostolok* 235. 4. j.

[4] Jos. B. J. III., X. 10; Lucián v. inkább Philostrates, *Nero seu de isthmo perfodiendo* 3. L. Az előitéletet ez átvágás felől a Sibyllai költeményekben V. 32, 138, 217; VIII. 155, XII. 84. V. Philostrates *Apoll.* V. 19.

felkonczolták. Az átpártolás megindult: Josephus, akinek természete nem igen volt fogékony s aki a háboru kimenetelében különben is mindig kételkedett, átment a rómaiakhoz és Vespasiánusnál és Titusnál csakhamar nagy kegybe jutott. — Összes irói ügyessége nem volt képes lemosni róla e gyáva szinezetü tettet.[1]

A 67. esztendő közepe ezzel az irtóháboruval telt el. Galilea sohasem jött magához többé; az ott lakó keresztyének kétségkivül a tó tulsó partjára menekültek; attól kezdve Jézusnak országa nem szerepel többé a keresztyénség történetében. Gischala, mely legtovább tartotta magát, novemberben vagy deczemberben esett el. Gischala János, aki lángoló hévvel védte, megmenekült és elérhette Judeát. Vespasianus és Titus Caesareában ütötték fel téli tanyájukat, Jerusalem ostromára tévén meg előkészületeiket.[2]

A nemzeti védelem érdekében szervezett ideiglenes kormányoknak nagy gyöngesége már, hogy vereséget elviselni nem képesek. A tulzók által megingatva hatalmukban megbuknak azon a napon, melyen a felületes tömeget nem ajándékozhatják meg azzal, a miért megválasztattak: a győzelemmel. Gischala János és a Jerusalembe naponként érkező galileai menekültek dühöngő szenvedéllyel lelkökben csak fokozták a szenvedélyesség mértékét, mely a forradalmi pártot hevitette. Forró, lihegő lélegzet tört ki keblökből: «nem vagyunk leverve mondották; csupán alkalmasabb helyeket keresünk, miért nyűttük volna el magunkat Gischalában és a hitvány erődökben, mikor az anyavárost kell megvédenünk?» — «Én láttam, mondotta Gischala János, a rómaiak hadigépeit nagy zajjal törni a galileai városok falait; Jerusalem falait azomban, hacsak szárnyaik nincsenek, nem fogják lerombolni.» Az egész fiatalság a végletekig menő harczért lelkesült. Önkéntes csapatok könnyen csapnak át fosztogatásba; fanatikus bandák, akár vallási, akár politikai rajongás lelkesitette őket, mindig rabló csapatokhoz hasonlitanak.[3] Élni kell,

[1] *Vita* 38, 39. Fölötte gyönge magyarázata ama bizalmatlanságnak, mely Jerusalem legtekintélyesebb embereiben lakott. Tiberiási Justus igen kedvezőtlenül nyilatkozik Josephusról (*Vita* 65).

[2] Jos. B. J. III., IV., II.; *Vita* 65, 74—75 (nem felejtve el Josephus hiuságát). Tacit. *Hist.* V. 10.

[3] Figyelemre méltó, hogy Barnabást, akit Máté XV. 7. politikai ugy vallási orgyilkosnak mond, János XVIII. 4. *léstés*-nek nevezi. Emlékezzünk meg a Vendéebeliekről, a törvény utonállóiról és bizonyos pontig a franczia forradalom önkényteseiről, nem felejtve el, hogy Josephus, a kiről ezt az egész történetet ismerjük, olyan Dumouriez-féle. Részrehajlásával politikai ellenfelei iránt lépten-nyomon találkozunk. Ha hinni akarnók, e hevülni tudók nem voltak egyebek, mint egy maroknyi nyomorult, akikkel a nemzet nem rokonszenvezett. Tacitus és Dio Cassius egészen máskép tüntetik fel a dolgokat. Szerintök ugyanis a nemzet volt az, mely fanatisálva volt. Világos,

már pedig szabad csapatok csak ugy tudnak megélni, ha a lakosságot sanyargatják. Ime innen van az, hogy utonálló és hős, a nemzeti válság idején majdnem egyértelmü. A háboru párt mindig zsarnoki; a mérséklet még sohasem mentette meg a hazát, mert a mérséklet legelső szabálya: megalkudni a körülményekkel, a heroismus pedig rendszerint nem hallgat az észre. Josephusnak, ennek a birálóan rendszerető embernek, valószinüleg igaza van, midőn a nem hátrálást kimondó határozatot ugy állitja elénk, mint nehány eszeveszettnek tényét, akik erőszakkal rántották maguk után a békés polgárokat, akik a feltétlen meghódolásnál nem akarhattak egyebet. Igy van ez a leggyakrabban; dynastiával[1] nem biró nemzettől nagy áldozatokat kicsikarni csak ugy lehet, ha azt terrorisáljuk. A tömeg lényegében félénk; csakhogy a félénkség nem számit a forradalom idején. A rajongók mindég kicsiny számban vannak, de, mert a kibékülés utjait elvágják, ők az urai a helyzetnek.[2] Ilyen viszonyok között a hatalom szükségszerüleg a lelkesebbek kezébe kerül s a politikusok a tétlenségre vannak utalva elkerülhetlenül.

E benső, égető láz előtt, mely naponként nőtt, a mérsékelt párt[3] állása tarthatlanná vált. A rabló bandák, a környék kifosztása után, ismét Jerusalemre vetették magukat; azok, akik a római fegyverek elől elmenekültek, szintén a városba zsufolódtak össze s azt kiéheztették. A tényleges hatalom müködni megszünt; a zeloták uralkodtak;[4] azokat, akik a «mérséklet» révén gyanusaknak tüntek fel, irgalom nélkül felkonczolták. Eddig a harcz és az erőszak illetetlenül hagyta a templomot. Immár zeloták és utonállók ütöttek tanyát a szent helyen; a törvény által biztositott tisztaság összes szabályai feledve voltak; a küszöböket vér piszkolta be, mocskos lábak taposták.[5] Ennél irtózatosabb büntett már nem is létezhetett a papok

hogy Josephus kisebbiteni akarja a rómaiak előtt a vétket, melyet honfitársai elkövettek és menteni hiszi őket, ha barátságukat és hazafiságukat könnyiti. Nem szabad külömben elfelejtenünk, hogy a zsidó háboru története Titus censuráján ment keresztül és megkapta II. Agrippától a *visa*-t. Josephus legalább azt állitja (*Vita* 65.)

[1] A dynastia maga is alapjában nem egyéb, mintegy állandó és szabályozott terrorismus.

[2] Lásd különösen ami Tiberiásban történt. Jos. B. J. III. IX. 78; *Vita* 65. A musulmán fanatismus, a legtöbb esetben szintén egy kisebbség ténye, mely az egész nép fölött uralkodik.

[3] *Hoi metrioi* mint Josephus nevezi olykor őket.

[4] A «zelota» nevét (héb. *Kanna)* eddig jó értelemben vették. A lázadás idejében a terroristák vették fel e nevet és adtak annak az orgyilkosokkal hason értelmet. (Jos. B. J. IV. III. 9; VIII., VIII. 1) Az «orgyilkosok» névről a Talmudban, lásd Derenburg p. 279, 281, 285, 475—478. V. ö. Joseph. B. J. II. XIII. 3; *Ant.* XX. VIII. 5.

[5] Jos. B. J. IV., III. 6.

előtt. A többi vallásos hivek abban a Dániel által megjósolt szentségtelenitést látták. A zeloták, mint minden rajongó harczos, nem sokat törődtek a ritussal és azt a kiválóan szent cselekedetnek, a harcznak rendelték alá. Nem kevésbbé sulyos merényletet követtek el azzal, hogy a pontificatus rendjét megváltoztatták. A családoknak kiváltságával, melyeknek kebeléből választottak szokás szerint főpapot, nem törődve, választásuk a papi törzs egy jelentéktelen ágára esett és itt is a sorshuzás egészen democraticus formáját alkalmazták.[1] A sors, természetesen, képtelen eredményeket teremtett; választása egy parasztra esett, akit Jerusalembe ugy kellett erővel hurczolni és ahol tiltakozása ellenére reá aggatták a szent öltönyöket; a pontificatust carnevali jelenetek tették csuffá. A komoly emberek mindnyájan, a phariseusok, a sadduceusok, a Simon ben Gamalielek, a József ben Gorionok épen abban sértettek meg, ami előttük a legdrágább volt.

Ennyi tulkapás láttára az aristokrata sadduceus-párt végre a reactio terén tett kisérletet. Hanan, sok ügyességgel és bátorsággal összehozni próbálta a tisztességes polgárságot és mindazokat, akik komolyan gondolkoztak, hogy a fanatismus és az istentelenség szörnyü szövetségét hanyatt buktassa. A zelotákat megszoritották és a templomban, mely kórházzá alakult, körül zárolták. A forradalom megmentése érdekében a legvégső eszközhöz nyultak: az Idumeabelieket hivták be a városba, vagyis banditák csapatjait, akiknek az erőszak mindennapi kenyerök volt s akik ott csatangoltak Jerusalem körül. Az idumeabeliek bevonulását véres öldöklés jelezte. A papi osztálynak valamennyi tagját, akiket előkaphattak, felkonczolták. Hanan és Jézus, Gamalának fia, ott vesztek a rettenetes mészárlásban; testeiket nem temették el, ami hallatlan bántalom volt a zsidóknál.

Igy veszett el fia annak, aki Jézus halálának fő okozója volt. A Beni-Hananok hűek maradtak az utolsó perczig szerepökhöz és hogy ugy mondjam — kötelességökhöz. Elvesztek, mind legnagyobb része azoknak, akik a sekták és a fanatismus tulkapásait meggátolni akarják, de nemesen vesztek el. Az utolsó Hanan nagy tehetségü, ügyes ember lehetett;[2] közel két esztendeig harczolt az anarchia ellen. Valóságos arisztokrata volt, olykor kemény,[3] de méltóságos, aki a közdolgokba őszinte érzelemmel elegyedett, akit tiszteltek, s aki szabadelvü volt oly értelemben, hogy a nemzetet nemeséggel és

[1] Tosiphtha *Joma* I.; Sifra a *Levit* XXI. 10 fölött; Tanhuma 48a.

[2] Jos. B. J. IV., V. 2.

[3] H. ö. Ant. XX., IX. 1. és B. J. IV. V. 2. E részekben némi ellenmondás van. Kétségtelen azonban, hogy egy azon egyénről van szó. (V. ö. B. J. IV. III. 9.)

nem erőszakos eszközökkel óhajtotta kormányozni. Josephus nem kételkedik, hogy ha életben marad, tisztes alkut hozott volna létre a rómaiak és a zsidók között és halálának napját ugy tekinti, mint azon pillanatot, melyen Jerusalem és a zsidó köztársaság sorsa végleg eldőlt. A sadduceus-párt legalább végleg elbukott, ez a gyakran dölyfös, egoista és kegyetlen párt, de amely mindenek között egymaga képviselte az észszerü és az országot megmenteni képes véleményt.[1] Ha közönséges szavakkal élnénk, hajlandók lennénk azt mondani, hogy Hanan halálával Jézus meg lett boszulva. A Beni Hananok voltak azok, akik Jézus jelenlétében erre az okoskodásra fakadtak: «Ezeknek a dolgoknak a folyománya az lesz, hogy eljönnek majd a rómaiak és eltörlik a templomot és a nemzetet» — és akik hozzá tették: «Jobb ha csak egy ember hal meg, hogy sem elvesszen az egész nép.»[2] Őrizkedjünk mindamellett egy ily együgyüen istentelen kifejezéstől. A történetben nincs több bosszuállás, mint a természetben; a forradalmak nem igazságosabbak a vulkánnál, mely kitör, vagy a hógörgetegnél, mely leszalad. Az 1793. év nem állott bosszut Richelieun, XIV. Lajoson és a franczia egység megállapitóin; hanem azt igazolta, hogy korlátolt látkörü emberek maradtak volna, ha nem érezik üres, hiu voltát annak, amit cselekesznek machiavelismusuk frivolitását, mély politikájuk haszontalan, államelméleteik esztelen vérengző voltát. Egyedül a Prédikator jelenik meg, mint valódi bölcs, azon a napon, melyen kimerülten s csalódottan felkiált: «Minden hiába való a nap alatt.»

Hanannal (a 68. év első napjaiban) oda veszett a régi zsidó papság, hűbéres intézménye a nagy sadduceus családoknak, a melyek oly élénk ellentállást fejtettek ki a bölcső korát élő keresztyénség ellen. Mély megilletődést keltett mindenfelé, midőn ott látták kidobva a városon kivül a kutyáknak és a sakáloknak martalékul vetve, a nagy tiszteletben tartott arisztokratákat, akik alig nehány órával előbb kevély pontificalis öltözetben pompáztak a fényes szertartások élén, a Jerusalembe özönlött zarándok sereg hódolata által környezetten. Egy letünt világot zárt ez a látvány magába. A forradalmárok által szervezett demokraticus pontificatus ephemer tartamu volt. A keresztyének szerint, két vagy három egyént diszitettek fel a papi petalonnal. Mindez azomban mi következménynyel sem járt. A pap, még kevésbbé, mint a templom, melytől függött, nem volt a sors által kijelölve arra, hogy döntő szerepet játszék a judaismus kebelében. A fő, döntő szerep a rajongónak, a prófétának, a zelotának, Isten küldöttének jutott. A próféta megölte a királyságot, a rajongó, a lángoló sectarius megölte a papot. A megölt papság

[1] Jos. B. J. IV. III—V. 2.
[2] Ján. XI. 48—50; XVIII. 14.

és királyság után nem maradt meg immár más, mint a fanaticus, aki még két és fél esztendeig harczol a végzet ellen. Midőn pedig a fanaticusra is reá kerül a bukás sora, megmarad az egyháztudós, a rabbinus, a Thora magyarázó. A pap és a király nem éled fel többé soha.

Sem a templom. Ezek a zeloták, akik a rómaiakkal tartó papok nagy megbotránykozására, a szent helyből erődöt és kórházat csináltak, nem estek oly messzire, mint első pillanatra látszik, Jézus érzelmeitől. Mire valók a kövek? A szellem jöhet számba egyedül s ami Israelnek szellemét védi, a forradalom bir azzal a joggal, hogy bemocskolhassa a köveket. Attól a naptól kezdve, melyen Ezsaiás kimondotta: «Mit használnak nekem a ti áldozataitok» a materialis cultus elmaradt slendrianismussá törpült, melynek el kellett tünnie.

A papság és az — alapjában teljesen demokraticus nemzeti párt között, mely más nemességet a vallásosságnál és a Törvény betartásánál el nem ismert, az ellentét Nehemias kora óta, aki már farizeus, érezhető.[1] A valódi Aaron, a bölcsek előtt a jónak az embere.[2] Az Asmoneusok, akik egyben papok és királyok voltak, csak ellenszenvet keltettek a vallásos emberekben. A mindennap népszerütlenebbé és erőszakosabbá vált sadduceismust csupán az a megkülömböztetés mentette meg, melyet a nép a vallás és annak szolgái között megvont.[3] Se király, se pap, ime ez volt alapjában eszményképe a farizeusnak. Minthogy államot egymaga létesiteni képtelen volt, a judaismusnak szükségszerüleg abba a helyzetbe kellett jutnia, amelyben azt tizennyolcz század óta látjuk, vagyis parasita módra élnie, idegen respublikában. De végzete volt immár az is, hogy templom és papságnélküli vallássá alakuljon. A templom szükséges intézménnyé avatta a papot; rombadölte annak kimulását jelentette. A zeloták tehát, akik 68-ban megölték a papokat és bemocskolták a templomot, hogy Istennek ügyét megvédelmezzék, nem állottak Israelnek valódi hagyományán kivül.

Világos volt azomban, hogy a hajó megfosztva conservativ terhétől, egy eszeveszett kormány vezetése mellett, irtózatos örvény felé rohan. A sadduceusok felkonczolása után már a rémület uralkodott Jerusalemben, minden zabola és fék nélkül.[4] Az elnyomás oly arán-

[1] Néhém, XIII. 4 s köv.

[2] Schemaia és Abtalion története: Bab Talmud *Joma* 71b.

[3] Strabo XVI. II. 37, 40. Strabó ismereteit egy szabadelvű zsidótól vette, aki ellenese volt a papságnak és az akkori hatalomnak. Frazisa hiven tükrözteti vissza az ellenszenves érzelmeket, melyekkel egy demokratikus zsidó a templom iránt viseltetett . . . *hós tyranneion bdelyttomenón* . . . *hós hieron semnynontón kai sebomenón.*

[4] A benyomásra vonatkozólag, melyet a polgárháborúnak e dühöngése a rómaiakra tett, (l. Plinius *Hist. nat.* XII. XXV. 54.)

nyokat öltött, hogy senki sem mert nyilvánosan sem sirni, sem halottakat temetni. A részvét bűntett számba ment. Tizenkétezerre teszik számát a gyanusaknak a kiválóbb állásuak közül, akiket a fékevesztett dühöngők vérengzése veszejtett el. Josephusnak becsléseit erre nézve azomban kételkedve kell fogadnunk. E történetirónak elbeszélésében a zeloták uralma felől van valami képtelen; istentelenek és nyomorultak nem ragadtatták volna magukat olyan öldöklésre, a minőt véghez vittek. Épen annyit ér ez, mintha a franczia forradalmat a bagnóból kiszabadult gálya rabok nehány ezreinek ténykedéséről akarnók kimagyarázni. A tiszta istentelenség sohasem vitt véghez valami jelentőset a világon. Az igazság ott van, hogy népfelkelések, melyek rendszerint a homályos öntudatnak, nem pedig a józan belátásnak a müvei, bajba keverik magokat saját győzelmük által. A hasonnemü összes mozgalmak szabálya szerint, a jerusalemi felkelés is nem tett egyebet, mint önmagát ásta alá. A legjobb hazafiak, azok, akiknek a 66. év sikereiben a legtöbb részök volt, Gorion, Perasi Niger halállal lakoltak. Az egész tehetős pártot kiirtották.[1] Nagy feltünést keltett főleg bizonyos Zakariásnak, Baruch fiának, halála, akit Jerusalem legbecsületesebb emberének ismertek, s minden jó ember szeretett. A forradalmi bizottság elé hurczolták, mely egyhangulag halálra itélte. A zeloták ott konczolták fel a templom közepén. Ez a Zakariás, Baruch fia, barátja lehetett a keresztyéneknek; mert bizonyos utalást vélnek találni reá azokban a prófétai szavakban, melyeket az evangyelisták az utolsó napok borzalmairól adnak Jézusnak szájába.[2]

A rendkivüli események, melyeknek szinhelye Jerusalem volt, tényleg a legnagyobb mértékben ragadták meg a keresztyéneket. Jézusnak békés tanitványai, megfosztva fejöktől, Jakabtól, az Urnak testvérétől, eleinte tovább folytatták askéta életöket a szent városban és a templom mellett szorongva, várták a menyei megjelenést. Ott éltek közöttük Jézus családjának túlélő tagjai is, Clopas fiai, kiket még a zsidók is nagy tisztelettel vettek körül. Mindaz, ami történt, ugy tünt fel előttük, mint megerősitése Jézus szavainak. Mik is lehettek volna e görcsös vonaglások egyebek, ha nem kezdete annak, amit «messiási gyötrelmeknek»[3] hivtak, a messiási szülési fájdalmak előjátékai? Ugy voltak meggyőződve, hogy Krisztus diadalmas megérkezését a hamis próféták fellépése fogja megelőzni.[4] A keresztyén hitközség fejeinek szemében e hamis próféták a zelota

[1] Jos. B. J. IV. V. 3., VII. 3.

[2] Máté XXIII. 34—36. L. egyébként *Jézus élete* 13 kiad. p. 366.

[3] *Ódines, Panta de tauta arché ódinón.* Máté XXIV. 8; Márk XIII. 8.

[4] Máté XXIV. 4 és köv. V. Máté VII. 15.

vezérek voltak.[1] Erre az időre alkalmazták Jézusnak félelmetes szavait, melyekkel a végítélet elközelgését jelző istencsapásokról emlékezett meg. Lehetséges, hogy a község kebelében nehány felkent lépett fel, akik Jézus nevében kezdtek szólani;[2] a község véneinél élénk ellentállásra találtak, azzal állottak elő, hogy Jézus megjósolta előre az efféle csalók fellépését s azt hagyta meg, hogy őrizkedjenek tőlük. Ez használt; az egyházban már is meggyökeredzett hiararchia, az engedelmesség, ez a jézusi örökség gátat vetett az efféle szédelgéseknek; a keresztyénség hasznot huzott abból a végtelen ügyességből, melyel hivatalos tekintélyt tudott szervezni még egy népmozgalom közepette is. A csirájába levő püspökség (vagy helyesebben mondva a presbyteriatus) megakadályozta a félszeg tulzásokat, melyekbe a tömeg öntudata mindig elmerül, ha nincs aki vezesse. Érezhetővé válik ettől kezdve, hogy az egyház szelleme az emberi dolgokban a józan ész eszközévé leend, konservativ és gyakorlati ösztönné, mely a demokratikus félszegségekkel éles ellentétben áll.

A jerusalemi egyház képviselőinek ez a politikai bölcsessége nem volt minden érdem nélküli. A zeloták és a keresztyének közös ellenséggel állottak szemben, t. i. a sadduceusokkal, a Beni-Hanánokkal. A zeloták lángoló hite kétségkivül hatalmas csábot gyakorolt a zsidó-keresztyének nem kevésbbé rajongó lelkére. A rajongók, akik a pusztába ragadták magokkal a tömeget, hogy ott Istennek országát mutassák meg nekik, nagyon sokban hasonlitottak Keresztelő Jánosra és egy kissé Jézusra. Nehányan a hivők közül, — ugy látszik a kivonulókhoz csatlakoztak;[3] mindamellett a keresztyénség lényegében gyökeredző békés szellem volt az, amely győzedelmeskedett. Az egyház vénei e veszélyes áramlatok ellen a Jézustól származottnak mondott beszédekkel szállottak ki a sikra: «Vigyázzatok, meg ne tántorodjatok, mert többen fognak előjönni az én nevemben, akik ezt mondják: «Én vagyok a Messiás» és sokan hisznek bennök . . . Ha majd azt mondja valaki nektek: «A Messiás itt van, amott van», ne higyjetek nekik. Mert támadnak hamis megváltók és hamis próféták és számtalan csudát tesznek, hogy megtántoritsák ha lehet még a kiválasztottakat is. Jusson eszetekbe majd, hogy ezt előre megmondottam nektek. Ha tehát valaki azt mondja nektek:

[1] *Ap. Csel.* V. 36—37; VIII. 9—10; XXI. 38; Jos. *Ant.* XX. V. 1; VIII. 6; B. J. II. XIII. 5; VII. XI.

[2] Máté XXIV. 4—5, 11, 23—26. A körülmény *en érémó* (V. 26) a zélota csalókra látszik utalni.

[3] Máté XXIV. 4, 5; Márk XIII. 5—6. Egyik apostol *Selótés*-nek van minősitve (Luk. VI. 15., Ap. Csel. 1, 13) és *Kananaois*-nak = *Kanna,* (Máté X. 4., Márk III. 18).

«Jöjjetek ki a pusztába, mert ott van ő», ne mozduljatok; «Nézzétek meg őt a rejtek házban» — ne higyjétek el . . .»

Előfordultak kétségkivül itt-ott apostasiák, sőt árulások, testvér testvér ellen tört; a politikai villongások a keresztyéni szeretet meghidegülésére vezettek;[1] de a többség, bár bensőleg rokonszenvezett Izraelnek válságával, nem fogott kezet az anarchiával, még ha valamely hazafias ürügy alatt közeledett is az hozzá. Ennek az ünnepélyes órának keresztyén kiáltványa egy Jézusnak tulajdonitott beszéd,[2] Apocalypticus darab, mely ugy lehet, a mester által tényleg mondott nehány szóból indult ki és mely az immár igen közelinek vélt végkatasztrófának szoros összefüggését magyarázta ki a fennálló politikai helyzettel. A darab mai teljes alakját csak később, az ostrom után nyerte el; de bizonyos szavak, melyeket Jézussal mondat el, e pillanatra vonatkoznak, a melyhez érkeztünk. «Mikor azért látandjátok a pusztulásnak amaz utálatát, melyről Dániel próféta beszélt,[3] a szent helyen (aki olvassa jól értse meg!)[4] akkor, akik Judeában lesznek, fussanak a hegyekbe; aki háza padlásán van, ne szálljon alá, hogy valamit házából kivigyen és aki a mezőn leszen, ne térjen haza, hogy az ő ruháját elvigye. Jaj a terhes asszonyoknak és a szoptatóknak ezeken a napokon! És imádkozzatok, hogy ne télen legyen a ti futástok és ne szombat napon; mert leszen akkor nagy nyomoruság, a minő még nem volt e világ kezdetétől fogva mind ez ideig és a minő ezután sem leszen.»

Más, ilynemű Apocalypsisek forogtak közkézen, ugy látszik Énoch neve alatt is és a Jézustól átvett beszédekkel sajátszerű kereszteződéseket mutattak fel. Az egyikben közülök az isteni Bölcsesség, mely mint próféta lép fel, szemére vetette a népnek büneit,

[1] Máté XXIV. 10, 12.

[2] E gyönyörű külön álló részletet megtaláljuk Máté XXIV-ben és Márk XIII-ban. Lukács itt is, mint rendesen, változtatott (XIX. 43—44; XXI. 20—36). H. ö. *Mózes menybemenetele* c. 8. 10.

[3] Dán. IX. 27; XI. 31; XII. 11. a görög forditásban. Bármi értelme legyen is Dániel héber részletének, a görög kifejezés *bdelygma tés erémőseos* időszámitásuk első századában, az olvasóban bizonyára a templom profanatiójának gondolatát keltette fel. H. ö. Máté XXIV. 15; Márk XIII. 14; I. Macch. I. 54. A Máténál és Márknál előforduló *Hestos* v. *hastékota* egy szobor gondolatát kelthetné fel; de nem áll, mintha Titus egy szobrot állitott volna a templom helyére, másfelől itt egy a Titus által történt bevételnél régebbi profanatióról van szó, amint ez kétségkivül ugy az idézett synopticus részletekből, mint Jos. B. J. IV., VI. 3. végpontjaiból következik. A profeciák, melyekből Josephus e helyen határozatlanul beszél, ugy látszik, a *bdelygma tés erémőscős* lehettek. Minden esetben e részlet azt mutatja, hogy a zéloták által elkövetett profanatiót és a város lerombolását két egymástól elválaszthatlan dolognak tekintették.

[4] Az Apocalypsisekben sürün használt phrasis.

próféta gyilkosságait, szivének keménységét.[1] Töredékek, melyekről feltehető, hogy fennmaradtak, ugy látszik Zachariásnak, Baruch fiának felkonczolására vonatkoznak.[2] Egy «óriási botrány»-ról is volt szó,[3] mely az emberi gonoszság terén az iszonyat legmagasabb fokát képezte volna és a mely alatt a templomnak profanatiója értendő a zeloták által. A szörnyüségek a mellett tanuskodtak, hogy a kedvencznek eljövetele közel van és hogy az igazak bosszuállása nem sokáig várat már magára. A zsidó-keresztyének különösen sokkal többet adtak a templomra, hogysem ilyen szentségtörés iszonyattal ne töltötte volna el sziveiket. Nem láttak ehhez hasonlót Nabukodonozor óta.

Jézusnak egész családja elérkezettnek látta az időt, hogy meneküljön. Jakabnak megöletése már is erősen meggyöngitette a kötelékeket a jerusalemi keresztyének és a zsidó orthodoxia között; a válás az egyház és a zsinagóga között a küszöbön állott. A zsidók gyülölsége az istenfélő sectariusok ellen, nem lévén többé kéznél a római törvényszerüség, ami visszatartsa, kétségkivül nem egy erőszakos tettre vezetett.[4] Az istenfélő emberek élete, akik rendszerint a templom előudvaraiban tanyáztak és ott végezték imáikat, különben is állandó zavarásnak volt kitéve, a mióta a zeloták a templomot fegyvertárrá alakitották át és gyilkosságaikkal beszennyezték. Nehányan nem riadtak vissza annak kimondásától sem, hogy a városra, melyet igy beszennyeztek, nem illik többé a Sion név, hanem a Sodoma név és hogy falai között az izraeliták helyzete a fogságra hurczolt ősök helyzetére hasonlit Egyptomban.[5]

Az elutazást ugy látszik a 68-ik év első hónapjaiban határozták el.[6] Hogy e határozatot hatékonyabbá tegyék, elhiresztelték,

[1] Barnabás levele c. IV. XV. I. (a *Cod. sinaiticus* után) Luk. XI. 49. L. *Jézus élete* 13 kiad. p. XIV. XLII. LV. jegyzet, 40 j. 366.

[2] Igaz, hogy az evangyéliomokban «Zachariás, Barachias fiáról» van szó és itt összetévesztés forogható fenn Zakariással, Joiada fiával. L. *Jézus élete* 13 k. p. 366.

[3] *To teleion skandalon éggiken, peri hoú gegraptai, hós Énoch legei; eis touto gar ho despotés Syntetméken toús koiroús kai tás hémerás, hina tachyné ho agapémenos autoú kai epi tén kléronomian hexé.* Barnabás c. IV. (a *Sinait.* után). E részlet nincs meg Enoch könyvében, melyet mi birunk. H. ö. ellenben Máté XXIV. 22.

[4] Euseb. *Hist. eccl.* III. V. 2. (gyönge hitelü.)

[5] Apoc. XI. 8.

[6] Máté XXIV. 15 s köv., Márk. XIII. 14 s köv., Márk XIII. 7. amellett bizonyit, hogy a futás a háboru kezdetén történt. Luk. XXI. 20—21, nem igen egyezik Máténak és Márknak imént idézett helyeivel, de bizonyára kisebb hitelü is. Lukács szerint a futás azon perczben történt meg, midőn a várost körülsánczolta az ellenség; de akkor már későn lett volna a futás, midőn a város *kyklomené hypo stratopedón* volt. V. ö. Luk. XIX. 43—44. Végre

hogy a hitközség vénei mennyei kijelentést kaptak e tekintetben; némelyek szerint a mennyei jelenés egy angyal volt.[1] Valószinű, hogy az előljárók felhivását mindnyájan követték és a hivek közül egy sem maradt a városban, melyet — helyes ösztönük sugallatát követve — teljesen elveszettnek tartottak.

Bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy a békés csapat futása nem folyt le minden veszedelem nélkül. A zsidók, mint látszik, üldözőbe vették a menekülőket;[2] a terroristák tényleg éber szemmel őrizték az utakat és mint árulókat öldösték le azokat, akik menekülni igyekeztek és zsiros váltságdijat fizettettek általok magoknak.[3] Egy körülmény, melyet csupán homályos szavakból ismerünk, megmentette a futókat: «És bocsáta a sárkány az asszonyá után (a jerusalemi egyház) az ő szájából folyó vizet, hogy azt elragadja és megfulaszsza; de segitségeül lőn a föld az asszonynak és megnyitá az ő száját és elnyelé a folyó vizet, melyet a sárkány utánna kibocsájtott és megharaguvék azért a sárkány ez asszonyra.»[4] Lehetséges, hogy a zéloták[5] az istenfélő csapatot a Jordánba vetni kisérelték meg s annak valamely ponton, ahol a viz sekély volt, a folyót átlábolni sikerült; lehetséges, hogy az üldöző csapat eltévedt és elvesztette szem elől azoknak nyomát, akiket üldözőbe vett.

A hitközség vénei a futó egyház első menedékhelyeül Pellát[6] választották, a Decapolis egyik városát, közel a Jordán balpartjához, megragadó fekvéssel, mely egyfelől az egész Ghor sikság, másfelől

ami döntő, az Apocalypsis 68 végén vagy 69 elején, fölteszi, hogy a menekülés ekkor már végbe ment (XII. 6, 13—17) H. ö. Euseb. *Hist. eccl.* III. 5. *(pro toû polemoû* határozatlan) Epiph. haer. XXIX. 7. *(epeidé émelle ta Hierosolyma paschein poliorkian.* Luk. XXI. 20-ból folyik); XXX. 2; *De mensuris et ponderibus* 15. *(hénika émellen hé polis haliskesthai hypo tón Romaión . . . , tés poleós melloúsés ardén apollysthai.*

[1] *Kata tina chrésmon tois antothi dokimois dí' apokalypseós ekdothenta* (Euseb. H. E. III. 5); *proechrématisthésan hypo aggeloû* (Sz. Epiph. *De mensuris* 15); Epiphanes mondása (haer. XXIX. 4) *Christou phésantos kataleipsai ta Hierosolyma kai anachórésai, epeidé émelle paschein poliorkian,* Krisztusnak egy rendeletére vonatkozhatik, melyet az elutazás előttre előirtnak tarthattak, v. Luk. XXI. 20. E második esetben *mellései* v. *melléseie*-nek kellene állani. A *De mensuris* részlete külömben csupán az első értelmet engedi meg.

[2] Apoc. XII. 13, 15.

[3] Jos. B. J. IV., VII. 3.

[4] Apoc. XII. 15—16.

[5] A sárkány, az Apocalypsis e helyén a gonosznak szellemét jelenti, mely alatt majd a római hatalmat, majd a jerusalemi orgyilkosokat értették. Nem igen valószinű, hogy a futók bajait a rómaiak okozták volna.

[6] Ma *Fahl* v. *Tabakat Fahil.* V. Ritter *Erdkunde* XV. p. 786, 1003, 1025, Robinson III. p. 320; Van de Velde térképe. H. ö. Euseb. és Sz. Epiphanes idézett helyeit. A musulmánok e tájon vivták ki egyik győzelmöket, mely Syriát szerezte meg nekik.

szakadékok fölött, mélyükön egy-egy rohanó patakkal — uralkodik.[1] Ennél észszerűbb választást már nem is tehettek; Judea, Idumea, Peréa, Galilea a felkeléssel tartott; Samariát és a tengerpartot a háboru dúlta; Scythopolis és Pella volt ilyenformán a két — Jerusalemhez legközelébb eső — semleges hely. Pella, helyzeténél fogva tul a Jordánon nyugalmasabb helynek kinálkozott, mint Scythopolis,[2] a rómaiak e fegyvertára. Pella szabad város volt, mint a Decapolisnak minden városa; de ugylátszik II. Agrippának hódolt meg. A menekülés e helyre, nyilt jele volt a lázadástóli irtózatnak. A város jelentősége a macedón hóditástól kelteződik.

Sándor egy veterán coloniáját telepitették le ide s a város a semita név helyett egy másik nevet vett fel, mely az öreg katonákat hazájokra emlékeztette.[3] Pellát Alexander foglalta el; a görög lakosság nem engedte magát körülmetéltetni és sokat szenvedett a zsidók fanatismusától.[4] A pogány lakosság ujra benépesitette falait; mert a 66-iki mészárláskor, Pella ugy szerepel, mint a Syrek által lakott város, melyet a zsidók ujból megkinoztak.[5] E zsidóellenes városban vonta meg magát a jerusalemi egyház az ostrom borzalmai alatt. Jól érezte magát itt és ugy tekintette nyugalmas ottlétét, mint biztos helyet, mint pusztaságot, melyet Isten készitett el számára azért, hogy távol az emberek zajától itt várja be nyugodtan Jézusnak megjelenését. A hitközség megtakaritott vagyonából élt; azt hitték, hogy Isten maga gondoskodik fentartásáról.[6] és többen ebben a sorsban, mely a zsidók helyzetétől annyira elütött, csodát láttak, melyet a próféták előre megjövendöltek volna.[7] Galileának keresztyénei, viszont, kétségkivül a Jordántól és a tótól keletre, Bataneában és Gaulonitisben huzódtak meg. Ilyenformán, II. Agrippa tartományai a palestinai zsidó-keresztyének lakóhelyeivé váltak adoptio utján. A keresztyén menekülést különös fontossággal ruházta fel az, hogy magával vitte Jézus családjának megmaradt tagjait, akiket mély tisztelettel vettek körül és görögül «desposyni, a mester utódai» névvel ruháztak fel.[8] Látni fogjuk nemsokára, hogy a Jordánon tuli keresztyénség tovább folytatja az

[1] Irby és Mangles *Travels* p. 304—305 (London, 1823.) Robinson id. h.

[2] Menke, *Bibelatlas* 5 sz.

[3] Sync. György p. 274. Páris. Apameát ugyanez okból Pellának hivták. Strabo XVI. 11, 10. A mi Pellánkat a «vizben bőnek» hivták (Plin. V. 18.) megkülömböztetésül a többi Pelláktól.

[4] Jos. *Ant.* XIII., XV. 4.

[5] Jos. B. I. II. XVIII. 1; III., III. 5.

[6] Apoc. XII. 6, 14.

[7] Euseb. *Demonstr. evang.* VI. 18.

[8] *Desposynoi* Eus. H. E. I., VII. 14.

ebionismust, vagyis Jézus szavainak tulajdonképeni hagyományát.[1] A synopticus evangyeliomok az ő kebelében fognak megszületni.

[1] Epiph. haer. XXIX. 7; XXX. 2. — Az evangyéliomok keletkezéséről s értékéről a tudós szerző egy külön önálló kötetben értekezik. A kötet, mely a mű keretében «Az Evangyéliomok és a második keresztyén nemzedék» czimet viseli, az «Antikrisztust» követő kötet s a négy evangyéliom ismertetésén kivül a keresztyénség fejlődését és további sorsát egész Trajánus haláláig tárgyazza. Ezt követi a «Keresztyén egyház» s végül «Marcus Aurelius és az antik világ vége.» (A ford.)

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Néro halála.

A 68. év kora tavaszán ujból felvette a harczot Vespasián. Terve, mint már mondottuk az volt, hogy lépésről-lépésre töri össze a judaismust, megkezdi északon és nyugaton s ugy halad dél és kelet felé, kényszeriti a futókat, hogy Jerusalembe zárkózzanak és ott rakásra öleti minden irgalom nélkül a lázadók összezsufolt tömegét. Igy nyomult előre egész Emausig,[1] hét mértföldnyire Jerusalemtől, azon emelkedés lábánál, mely a lydai síkból a szent városig vezet. Még mindig nem találta alkalmasnak az időt, hogy az utóbbit megtámadja; elpusztitotta Idumeát, azután Samáriát és junius 3-án Jerichóba ütötte fel főhadiszállását, ahonnan csapatokat küldött a pellai zsidók felkonczolására. — Jerusalem körül volt zárva minden oldalról; áttörhetlen kör vette körül. Vespasianus visszatért Caesareába, hogy összegyüjtse haderejét. Itt találta őt a hir, mely működésének hirtelen véget vetett, s amely két esztendővel hosszabbitotta meg Jerusalem ellentállását és a forradalmat.[2]

Néro junius 9-én meghalt. A judeai heves harczok alatt, melyekről szólottunk, ott szinészieskedett folyton Görögországban; Rómába csakis 67. év végén tért vissza. Ily sok élvezetben sohasem részesült; egy esztendőre szoritották össze az összes játékokat az ő kedveért, az összes városok elküldötték neki a pályadijakat; minden perczben küldöttségek keresték fel, a melyek énekelni hivták meg körükbe.

[1] Ez az Emmaus vagy Ammaus kétségkivül a későbbi Nicopolis, a mai Amwas nem messzire a Jaffától Jerusalemre vezető uttól, körülbelül a félúton. Szerintünk volt egy más Emmaus is, mely a mai Kulonianak = *Kolóniának* felelt meg másfél mértföldnyire Jerusalemtől s a melyre Luk. XXIV. 13; Jos. B. J. VII., VI. 6. vonatkoznak, ebből lett a későbbi *Hammoca* «a forrás» (Jozsue XVIII. 26; Bab. Talm. *Sukka* 45 a.) L. *Az Apostolok* 18—19. old. jegyzet, Robinson III. 146 s köv.; Guérin *Palest.* I. p. 257 s köv; 293 s köv. Neubauer *Geogr. du Talm.* 100—102. Lukács elbeszélése minden értelmét veszti, ha Emmaus hét mértföldre esik Jerusalemtől. *Hekaton hexékonta* a *Sinaiticusban* apologeticai javitás. *Kulonia* v. *Kulondia* nem lehet a Jozsue XV. 60. (Septante) *Kulon*-ja; ez bizonyára latin szó. V. ö. *Monatschrift* Graetztől 1869. 117—121.

[2] Jos. B. J. IV., VIII—IX. 2.

A nagy mamlasz (vagy ugy lehet csufondáros) gyerek, kihez hasonló még nem élt, uszott a gyönyörben: «Egyedül a görögök tudnak meghallgatni valakit, mondogatta, egyedül a görögök méltók hozzám és sikereimhez.» — Elhalmozta őket kiváltságokkal, kihirdette Görögország szabadságát az isthmusi játékokat illetőleg, dúsan fizette az oraculumokat, melyek mellette bocsátották ki jóslataikat, elnyomta azokat, akikkel nem volt megelégedve; mondják, megfojtatott egy énekest, aki a hangját nem gyöngitette annyira, hogy mellette az övé érvényesülhessen.[1] Helius, — egyike azoknak a nyomorultaknak, akiket, elutazásakor teljhatalommal hagyott vissza Rómában és a senatust sürgetve hivták vissza; a politikai látóhatáron terhes felhők tünedeztek fel; Néro azzal felelt, hogy első sorban saját jó hirnevét kell szemelőtt tartania s gondoskodnia segédforrásokról arra az időre, ha már nem lesz többé a hatalom birtokában.

Abban a hitben élt tényleg mindig, hogy, ha a sors valaha magánemberré teszi, művészetével kényelmesen tarthatja fenn majd magát,[2] és ha figyelmeztették, hogy kimeriti erejét, azzal felelt, hogy a gyakorlat, mely ma reá nézve fejedelmi szórakozásnál nem egyébb, egy napon, ugy lehet, kenyérkeresetévé váland. A művészettel vagy az irodalommal foglalkozó világfiaknak egyik hizelgő rögeszméje már, hogy azt képzelik: szegény állapotban is meg fognak élni tehetségök után. Hangja különben gyönge és csunya volt, habár annak fenntartása érdekében mindenféle nevetséges szereket használt; phonaskja sohasem hagyta el őt, s mindenféle gyerekes óvintézkedéseket irt számára elő. Pirulnunk kell, ha arra gondolunk, hogy Görögországot e nemtelen álarczoskodás szennyezte be. Nehány város mindamellett derekasan viselte magát; a szentségtörő nem mert Athenaebe menni; de a város sem hivta meg őt.[3]

Eközben fölötte nyugtalanitó hireket kapott; közel egy éve mult, hogy elhagyta Rómát;[4] kiadta tehát a parancsot a visszatérésre. Visszatérése hasonló volt utazásához.[5] Minden város diadalmenettel fogadta; lerombolták a falakat, hogy ugy vonulhasson be. Rómában hallatlan karneval játszódott le. Augustus diadalmi kocsiján vonult be; oldala mellett Diodoros, a zenész ült; fején az olympiai koszoru pompázott; jobbjában a pythiai koszorut tartotta; előtte

[1] Lucián *Nero, seu de isthmo* 9.

[2] Sueton *Néro* 40; Dio Cassius LXIII. 27.

[3] Sueton *Néro* 20—25, 53—55; Dio Cass. LXIII. 8—18; Eus. *Chron.* ann. 12. Néro ural., *Carmin sybill.* V. 136 és köv.; XII. 90—92; Philostrat. *Apoll.* IV. 39; V. 7, 8, 22. 23; Themistius, Oratio XIX. p. 276. (kiad. Dindorf); Lucián *Néro;* Julian *Caes.* 310; Spanh.

[4] Tillemont *Hist. des emp.* 1. p. 320.

[5] Dio Cass. LXIII. 19—21.

a többi koszorukat vitték és győzelmi feliratokon azoknak neveit, akiket legyőzött, s a darabok czimeit, melyekben játszott; erre a három osztályba sorozott, általa szervezett tapsonczok következtek és Augustus lovagjai; a Circus Maximus diadalivét lerombolták, hogy a menet bevonulhasson. E kiáltások hangzottak mindenfelől: «Éljen az olympiai győző! A pythiai győző! Augustus! Augustus! Néro Hercules! Néro Apolló![1] Az egyetlen periodonike! Az egyetlen, aki valaha élt! Augustus! Augustus! Óh mily mennyei hang! Boldog, aki hallhat tégedet!» Azt az ezernyolczszáznyolcz koszorut, melyet magával hozott, a Circus Maximusban aggatták fel és az egyiptomi obeliszkre, melyet Augustus állitott fel oda métául.[2]

Az emberi nem nemes részének öntudata végre fellázadt. A Kelet, Judea kivételével, pirulás nélkül viselte el e gyalázatos zsarnokságot, sőt igen jól találta magát alatta; de a becsületérzés nem halt ki még nyugaton. Egyik dicsősége Galliának, hogy e zsarnok megbuktatása az ő műve.[3]

Mialatt a germán katonák, gyülölettel telten a republicanusok ellen s a hűségről való fogalmuk rabszolgáiként — a derék svajcziak és a testőrség[4] szerepét játszották Néro s a többi császárok körül, egy aquitani, az ország királyainak egyik örököse, a lázadás zászlaját bontotta ki hazájában. A mozgalom minden izében gall volt;[5] nem törődve a következményekkel lelkesülten csatlakoztak a felkeléshez a gall legiók. Körülbelül 68. év márczius 15-én adta ki a jelt Vindex. A felkelésről gyorsan értesült Róma. — A falakat csakhamar szénnel irt guny mondatok lepték el: «Hangjának erejével, mondották a gunyolódók, felébresztette a kakasokat (gallos).[6] Néro eleinte nevette az egészet; egész biztosra vette, hogy Galliát kipusztitani s az össze-

[1] Eckhel *D. n. v.* 1. VI. p. 275—276; Suet. *Ner.* 25. Vatik. Museum: a cziterán játszó Apollo szobor (308 sz.)

[2] Hajlandók lennénk hinni, hogy itt (Dio Cass. LXIII. 21.) azon czirkuszról és obeliskről van szó, mely négy évvel megelőzőleg, a Danaidák, a Dircék s talán Péter irtózatos jeleneteit látta. Csakhogy a Circus maximus, mely mint a vaticani, egy Hieropolisi obeliskkel birt, (ma a piazza del popolón áll) a bevonulási látványosságra alkalmasabb volt. Ha a 64. augusztusi *piacula*-ra Néro a vatikani czirkuszt használta, ennek oka az volt, hogy a Circus maximust e perczben, minthogy leégett, használni nem lehetett.

[3] «Talem principem paulo minus quattordecim annos perpessus terrarum orbis tandem destituit, initium facientibus Gallis.» Sueton *Néro* 40.

[4] Sueton *Caius* 43, 58; *Galba* 12; Tacit. *Hist.* I. 31; III. 69; Plutark: *Galba* 5, 6, 18. V. ö. Henzen *Annales de l'Instit. Archeol.* Róma K. XXII. p. 13. s köv. L. főleg a feliratokat, Orellinél 2909. és 3539 sz. (a Nemzeti Könyvtárban); Fabretti *Inscr.* p. 687., 97 és 98 sz.

[5] Tacit. *Hist.* I. 51; IV. 17. Sueton *Néro* 40, 43, 45; Dio Cassius LXIII. 22. H. ö. Joseph. B. J. proaem. 2. IV., VIII. 1.

[6] Sueton *Néro* 45.

harácsolandó kincsekkel kincstárát gazdagitani fogja. Tovább énekelt és szórakozott egész nyugodtan addig a pillanatig, midőn Vindex proclamatiokat ragasztatott ki, melyekben hitvány művésznek mondotta őt. A szinész Nápolyból, a hol volt, rögtön irt a senatusnak; elégtételt követelt és utra kelt Róma felé. Ugy tett azonban, mintha egy ujonnan feltalált zeneeszközön s különösen egy vizi órán kivül, mely iránt egész komolyan megkérdezte a senatust és a lovagokat, semmisem érdekelné a világon.

A hir, mely Galba megveretését (április 3.) és Hispaniának csatlakozását Galliához hozta tudomására, és amely éppen ebédnél találta, villámcsapásként hatott reá. Feltaszitotta az ebédlő asztalt, összetépte a levelet, két nagy értékü vázát, melyből inni szokott, tört össze dühében. Nevetséges előkészületei közben legelőször is zenészeti eszközeire, szinpadi[1] felszereléseire, asszonyaira, akiket amazon öltözetben léptetett fel paizsokkal, dárdákkal és megnyirt lovakon — gondolt. Néronak minden tette egyre egy kegyetlen, ostoba korcsnak sötét gonoszsága és egy tompult idegzetünek iróniája között forgott. Most is igy történt. Félszeg váltakozást mutatott a csüggedés és a gyászos bohóskodás között, mely nem tud fellépni komolyan, de az őrültség előtt habozva áll meg. Nem volt egyetlen eszméje, mely ne lett volna gyermekes.[2] Az állitólagos művészvilág, melyben élt, elvette teljesen az eszét, már arra gondolt, hogy a harcz helyett sirva, fegyver nélkül fog menni ellenségei elé, s azt képzelte, hogy majd megfogja inditani őket; már el is készitette az epinicziumot, melyet majd velök fog elénekelni a kibékülés után; máskor ismét kardra akarta hányatni az egész senatust, felégetni másodszor Rómát s a tűzvész alatt a városra ereszteni ki az amphiteátrum vadállatait.

Különösen a gallokkal éreztette eszeveszett dühét, arról beszélt, hogy mindnyájokat megfojtatja, valahányan csak vannak Rómában, mint czinkostársait honfitársaiknak és árulókat.[3] Néha a birodalom székhelyét akarta megváltoztatni[4] s arra gondolt, hogy Alexandriába vonul vissza; eszébe jutottak azok a jóslatok, melyek a keleti császársággal és különösen a jerusalemi királysággal kecsegtették; arról álmodozott, hogy zenei tehetsége után fog élni és e lehetőség, mely legjobb bizonyitványa lenne értékének, titkos örömmel töltötte el. Majd az irodalomban keresett vigaszt; hangsulyozta, hogy az ő helyzetében volt valami sajátszerü; minden, a mi történt vele, hallatlan volt; fejedelem még életében sohasem vesztett el ily nagy

[1] Sueton *Néro* 44., Dio Cass. LXIII. 26.
[2] Sueton *Néro* 43, 47; Dio Cassius LXIII. 27.
[3] Sueton *Néro* 43.
[4] Aurelius Victor *De Caes.* Ner. 14.

birodalmat. Még a halálos gyötrelemnek legborzasztóbb napjaiban sem változtatott szokásain; többet beszélt az irodalomról, mint a galliai ügyről; énekelt, szellemeskedett, látogatta a szinházat, incognito egy szinésznek, aki megtetszett neki, ezt irta kéz alatt: «Hallgatásra kárhoztatni egy ennyire elhalmozott embert! Nem jól van ez.»[1]

A galliai hadsereg között kitört egyenetlenség, Vindex halála, Galbának gyöngesége, úgy lehet, elnapolták volna felszabadulását a világnak, ha a római hadsereg nem vall szint. A praetorianusok fellázadtak és Galbát kiáltották ki junius 8-án. Néro látta, hogy minden elveszett. Félszeg eszével nem tudott kieszelni idétlen gondolatoknál egyebet: majd gyászruhát ölt, beszédet intéz a néphez, latba veti összes szinészi képességét, hogy felkeltse a részvétet, s megszerzi ilyenformán maga részére a kegyelmet a mult miatt vagy talán még Egyptom praefecturáját is. Megírta beszédjét;[2] közölték vele hogy darabokra tépik, mielőtt a forumra érne. Lefeküdt: midőn éjféltájt felébredt, nem találta maga mellett őreit. — Szobáját már fosztogatni kezdték. Felkel, kopogtat több ajtón, senki sem felel. Visszamegy, meg akar halni, Spiculus, a híres bajvivó, az amphitheatrum egyik hirhedt alakja után kiált. Mindenki elrejtődzik. Ismét kimegy, egymagában bolyong az utczákon, a Tiberisnek tart, hogy a folyóba vesse magát, visszafordul. Mintha üressé vált volna az egész világ körülötte. Libertinusa, Phaon felajánlja menedékhelyül villáját a Salaria és a Nomentana út között a negyedik katonai határkő mentén.[3] A szerencsétlen, félig öltözetlenül, kopott köpönyegbe burkolódzva, egy hitvány gebén, arczát betakarva, hogy fölne ismerjék, indult el három vagy négy libertinussal, közüttük Phaonnal, Sporussal és titkárjával, Epaphroditussal. Még nem nappalodott; a porta collinán kilépve, hallotta a praetoriánusok táborából, mely mellett elment, a katonák lármáját, akik átkozták őt és Galba nevét hangoztatták. Lovának félre ugrása, amit egy az úton keresztbe fekvő holttest szaga idézett elő, elárulta őt. Mindamellett elérhette a Phaon villát, mindenütt hason csúszva a cserjék között és a nád mögé bújva.

Hóbortja, utczai suhancz nyelve nem hagyta el itt sem őt. Egy vulcanicus talajra vájt lyukba, amilyen sürün fordul elő e tájon, akarták dugni. Rögtön készen volt az élczczel: «Milyen sors! elevenen menni a föld alá!» Mint tűzáradat, folytak ajkairól a classicus idézetek, a végvonaglásban lévő bohócznak keserves tréfáival vegyest.

[1] Sueton *Néro* 40, 42.

[2] A fogalmazványt megtalálták halála után Sueton 47.

[3] Mintegy másfél mértföldnyire. A Phaon villa kis távolságra állhatott az Anion túl; a *ponte Nomentano* és a *ponte Salaro* között a *via Patinarian* Platner és Bunsen *Beschreibung der Stadt Rom.* III. 2. 1. p. 455; V. 1. p. 675.

Minderre tudott egy-egy idézetet, egy-egy rideg antithesist mondani. «Annak, aki azelőtt nagyszámu kiséretével pompázott, nincs most csupán négy libertinusa.» Egy-egy pillanatra áldozatainak emléke merült fel szemei előtt, de ez csak is rhetoricai figurákra késztette őt és nem őszinte megbánásra. A komédiás élt benne legtovább. Helyzetét ugy fogta föl, mint egy drámát a sok közül, drámát, melyet el kell játszania. Visszaemlékezve a régi szerepekre, melyekben atyagyilkosokat, koldusokká lett fejedelmeket játszott, észrevette, hogy most mindezt a saját számlájára játsza és azt a verset kezdte elénekelni, melyet Oedyppus szájába adott egy tragikai iró.

Feleségem, anyám, atyám
Hirdetik halálomat.[1]

Komolyan gondolkozni képtelen lévén, azt kivánta, ássák meg sírját, márvány-darabokat, vizet fát hozatott elő temetéséhez; mindezt sírva és ezt mondogatva: «Milyen szinész hal meg bennem!»

Ekközben Phaonnak futárja egy iratot hoz; Néro kiragadja kezéből. Azt olvasta ki belőle, hogy a senatus a haza ellenségének jelentette ki, s arra itélte őt: büntessék meg «az ősi szokásnak megfelelően». — Miben áll ez a szokás? — kérdezé: Azt felelték neki, hogy a meztelenre levetkőztetett elitélt fejét egy villa közé kötik s addig vesszőzik, míg csak lehelni bir, azután egy kampós póznára akasztják a testet s a Tiberisbe vetik. Megfagyott benne a vér. Két tőrt ránt elő, melyeket magánál tartott, megtapogatja hegyöket, ismét visszateszi s azt mondja: «a végzetes óra még nem ütött». Felszólitja Spórust, kezdje el énekelni a gyász dalt, és ujra megkisérli megölni magát, de nem volt képes. Gyámoltalansága, tehetsége, mely a lélek összes hevületeivel rendelkezett arra, hogy hamis irányban csilloghasson, ez a vadállati és pokoli kaczagás, ez a követelő kamasz-viselet, mely egész életét egy grotesk szombat napi nyávogáshoz tette hasonlóvá, az izetlenség legmagasabb fokát közelitette meg. Nem tudta magát megölni. «Nincs tehát senkisem, kérdezé, a ki példát mutatna nekem?» Megkétszerezte az idézeteket, görögül szavalt, halotti verseket csinált. Egyszerre megüti fülét a lovasság zaja, mely azért jön, hogy elfogja».

A nehéz lovasság lépteit hallom.[2]

Szólott. Epaphroditus erre megragadta a tőrt és torkába merítette. A centurió e pillanatban lép be, megakarja a vért állitani, elakarja hitetni vele, hogy őt megmenteni jött. — «Késő!» mondja a haldokló, mialatt szemei kilépnek üregeikből és fagyasztó rémület ül ki reájok.

[1] Dio Cassius LXIII. 28. (V. Suet. *Néro* 46)
[2] *Ilias* X. 535.

«Imhol a hűség!» tette hozzá haldokolva.[1] Ez volt a legtalálóbb komicai vonás egész életében. Néro, a ki melancholicus panasz hangban tör ki századának gonoszsága, a hűség és az erény fölött! . . . Tapsoljunk. A dráma tökéletes. Természet, a te ezer és ezerféleképen formáló kezed ez egyszer megtudta találni a méltó színészt az efféle szerephez.

Nagy sulyt fektetett arra, hogy fejét ne szolgáltassák ki bántalmaknak és hogy égessék meg egészben. Két dajkája és Actea, aki még szerette, temették el titkon, fehér, aranyszegélyü pompás szemfedőben azzal a pompával, melyet szeretett. Hamvait a Domitiusok sirhelyére a mausoleumba helyezték el, mely a kertek halma felett uralkodott (Pincio) és pompás látványt nyujtott a Campus Martius felől.[2] Innen kisértette vámpirként a középkort. Hogy a megjeleneséseket, melyek a városnegyed nyugalmát zavarták, kiengeszteljék, épitették fel a Santa Maria del popolo egyházat.

Igy halt meg harminczegy éves korában, tizenhárom évi és nyolcz hónapos uralkodás után a fejedelem, nem a legőrültebb, nem is a leggonoszabb, de a leghiúbb és a legnevetségesebb azok közül, akiket a körülmények véletlenje valaha fejedelmi székbe ültetett. Néro elsősorban irodalmi korcs. Tehetség, tisztesség nem hiányzott e szegény fiatal embernél, akit az elfajzott irodalom megittasitott és aki elfelejtette birodalmát — Terpnos előtt; aki, midőn a gallok lázadásáról értesült, nem szakitotta félbe az előadást, melyben fellépett, elhalmozta kegyével az athletát, s több napon keresztül lyrájánál és hangjánál egyébbre nem gondolt.[3] A legbünösebb volt mindezekben a gyönyöröket hajhászó nép, mely megkövetelte, hogy fejedelme szórakoztassa és egyuttal a kornak hamis izlése, mely a nagyság rendjét teljesen felforgatta és az irodalmi és művészi embereket tulzó tiszteletben részesitette. Az irodalmi nevelés veszélye éppen az, hogy a dicsőség iránti féktelen vágyat kelti fel ama komoly erkölcsi vonás nélkül, mely a valódi dicsőség iránti érzéket jellemzi. Nem csoda, ha ez a hiu, érzékeny, a határtalan, a végtelen után törő, de minden itélet nélküli természet, megrenditő véget ért. Még képességei is, minő például iszonyata a háborutól, végzetesekké váltak reá nézve,

[1] Sueton *Néro* 40—50, Dio Cassius LXIII. 22—29; Zonaras XI. 13; Plinius *Hist. nat.* XXXVII. 4. (10).

[2] Minthogy Lactancius még nem ismerte e monumentumot, midőn a *De mortibus persecutorum* czimű értekezését megirta (2 f. «ut ne sepulturae quidem locus in terra tam malae bestiae appareret») ugy kellett lenni, hogy az ekkor még nem volt Rómában. A Domitiusok villájának nyomait a római falban vélték felfedezni a Pincio sétány legvégén. (Platner és Bunsen: *Beschreibung der Stadt Rom.* III., 2 r. sz. 569—571).

[3] Dio Cassius LXIII. 26.

mert elnyomtak benne minden egyéb izlést a pompa kedvelésén kivül, melyeket nem ismernie jobb lett volna.

Hacsak valaki nem Marcus Aurelius, nem alkalmas arra, hogy korának és kasztjának előitéletei fölé tudjon emelkedni. A fejedelem mindenek előtt katona; a nagy fejedelem pártolhatja és annak pártolnia is kell az irodalmat, de nem szükséges, hogy maga is iró legyen. Augustus, XIV. Lajos egy ragyogó szellemvilág élén, a lángész városai után, minő Athenae és Firenze valának, a legszebb látványai a történetnek; Néro, Chilperic, Bajor Lajos: karikaturák. Néro eseténél a császári hatalom óriási volta, a római erkölcsök durvasága eredményezték azt, hogy a karikatura véres vonásokkal festve jelent meg.

A tömeg orvosolhatlan erkölcstelenségének feltüntetése érdekében gyakran ismétlik, hogy Néro népszerű volt bizonyos tekintetben. Tény az, hogy személyét illetőleg két homlokellenes véleménynyel találkozunk.[1] A komoly és tisztességes emberek megvetették; az alacsony néptömeg szerette, egyesek naivul, mások azzal az ingadozó érzelemmel, mely a szegény plebejust fejedelmét szeretni kényszeriti, ha az külső ragyogó fénynyel lép fel;[2] mások azért, mert ünnepélyeivel megittasitotta őket. Az ünnepélyek alatt ott forgolódott a tömeg között, ott étkezett, evett a szinházban a söpredék közepette.[3] Ne gyülölte volna külömben a senatust, a római nemességet, mely annyira érdes s oly kevéssé népszerű volt? Az őt környező világfiak legalább szeretetreméltók és csiszoltak valának. A testőrség katonái szintén megőrizték iránta vonzalmukat. Sirján sokáig lehetett látni friss virágokat és képeit a rostrumon, melyeket ismeretlen kezek helyeztek oda.[4] Otho annak köszönhette szerencséjét, hogy bizalmas embere volt s hogy utánozta őt. Vitellius, Róma megnyerése érdekében lépten-nyomon azt negélyezte, hogy Nérot választja mintaképül és az ő elvei szerint fog kormányozni. Harmincz vagy negyven esztendő mulva az egész világ sóhaja arra irányult, bár csak életben volna még és visszatértét kivánta.[5]

Ez a népszerűség, melyen nincs valami nagyon csodálkoznunk, tényleg sajátszerű következménynyel járt. Hire terjedt, hogy annyi bánatnak a tárgya valósággal nem is halt meg. Már Néro életében, épen a császári környezetben, megfordult a detronisálásnak gondolata, csakhogy ezzel kapcsolatban hozzátették, hogy ez esetben egy ujabb

[1] Joseph. *Ant.* XX., VIII. 3.

[2] Sueton *Néro* 56.

[3] Sueton *Néro* 20, 22. Tacit. *Hist.* I. 4. 5, 16, 78; II. 95; Dio Cass. LXIII. 10.

[4] Sueton *Néro* 57.

[5] Dio Crysost. Orat. XXI. 10. (kiad. Emperius): ***Hon ge kai nun eti pantes epithumousi sén, hoi de pleistoi kai oiontai.***

uralom, egy keleti és majdnem messiási uralom veendi reá nézve kezdetét.[1] A nép mindig nehezen hiszi el, hogy férfiak, akik hosszú időn át foglalkoztatták a világot, végleg eltünjenek. Néronak halála a phaoni villában nehány tanu szemeláttára történt[2] s ez nem birt eléggé nyilvános jelleggel; eltemetéséről három asszony tudott, akik mindég szerették; a holttestet alig látta más Icélusnál;[3] semmi ismertető jel sem maradt utána. Helyettesitésre lehetett gondolni; voltak, akik állitották, hogy a testet nem találták meg, mások azt mondották, hogy a seb, melyet a nyakán ütött, be volt kötözve és gyógyult volt.[4] Majdnem mindenki ugy gondolkozott, hogy a Rómában lévő pártus követ ösztökélésére szövetségeseihez, a rómaiak halálos ellenségeihez, az Arsacidákhoz, avagy Armenia királyához, Tiridateshez menekült, akinek római látogatásakor 66-ban nagyszerű ünnepélyességeket látott Róma, melyeket a nép feledni nem tudott.[5] Itt szövi a hálót a birodalom vesztére. Csakhamar már arról beszéltek, hogy egy keleti lovascsapat élén fog visszatérni, hogy megbüntesse azokat, akik elárulták.[6] Párthivei e reményben éltek; szobrait állitották fel ujra már, sőt kézjegyével ellátott edictumokat bocsátottak közzé.[7] A keresztyéneket ellenben, akik szörnyet láttak benne, e hirek hallatára, melyekben ugy hittek ők is, mint a nép gyermekei általában, rémület szállotta meg. A képzelődések erősen tartották fel magokat sokáig és amint már az hasonló körülmények között majdnem mindég bekövetkezik, több ál Néro ütötte fel a fejét.[8]

[1] Sueton *Néro* 40; v. ö. Tacit. *Ann.* XV. 56. Ál Néro Syriáról és Egyptomról álmodott csupán. Tacit. *Hist.* II. 9.

[2] Sueton szerint négyen *Néro* 48—50.

[3] Plutarch. *Galba élete* 7; Suet. *Néro* 49.

[4] Tacit. *Hist.* II. 8; Sulp. Sev. *Hist.* II. c. 29; Lactancius *De mort. pers.* c. 2.

[5] Néro bizonyára gondolt arra, hogy a Vologésekhez menekül s a párthusok tényleg mindig Néro pártiak voltak. Sueton *Néro* 13, 30, 47, 57; Aurél. Vic. *De Caes.* Néro 14; Epit. Néro 8; *Carm. sib.* V. 147. Tiridates bizonyára meglátogatta az ázsiai városokat. (Dio Cass. LXIII. 7. id. szöv.) Minden esetben e vélemény oly mély gyökeret vert, hogy az összes ál Nérok mind a parthusoknál támadtak elő, vagy pedig a parthusok ügynökei voltak. Zonaras XI. 18; Tac. *Hist.* 1. 2; Sueton *Néro* 57.

[6] *Carmina Sybill.* IV. 119 és köv.; 137 s köv.; V. 33—34, 93 s köv.; 100 s köv., 137, 142, 146 s köv.; 215—223, 362 és köv.; 385; VIII. 70 s köv., 140, 152 s köv.; XII. 93—94; *Essaiás menybemen.* IV. 2. és köv. Commodian *Carmen* V. 820 s köv., 862, 925 s köv. (kiad. Pitra). H. ö. Sueton *Néro* 57; Tac. *Hist.* 1, 2; Lactanc. *De mort. pers.* 2· Zonaras XI. 18.

[7] Sueton *Néro* 57; Tacit. *Hist.* II. 8.

[8] Kettő mindenesetre volt: 1. az, akit Cythnosba öltek meg s a kiről számtalan alkalmunk leend beszélni; 2. az, aki Domitián alatt 88 körül tünt fel (Tacit. *Hist.* 1, 2; Sueton *Néro* 57). Zonaras utalása (XI. 18) egy másik ál-Nérora, aki Titus alatt tünt volna fel, ugylátszik időszámitásbeli tévedésen alapszik, Zonaras adatai a 88-ban előállott ál Nérora vonatkozhatnak. Tacit.

Ellenhatását e nézetnek a keresztyén egyházban nemsokára látni fogjuk s megismerhetjük a helyet, melyet az a kor prófétai irodalmában elfoglal.

A rendkivüli látvány, mely szemeik előtt zajlott, majdnem minden lelket megfosztott józanságától. Az emberi természet átlépte a lehetőség határait; az agyban nem maradt más hátra egyébb annál az ürnél, melyet heves lázrohamok hagynak magok után; mindenfelől véres kisértések, véres látományok. Beszélték, hogy abban a pillanatban, midőn Néro a porta Collinán kilépett, hogy a Phaon villába meneküljön, vakító fény gyulladt ki szemében, a föld reszketett, mintha ketté hasadni készülne és hogy azoknak lelkei, a kiket megölt, mind eljöttek, hogy reá rohanjanak.[1] Bosszuszomj töltötte be a levegőt. Nemsokára tanui leendünk a nagy mennyei dráma egyik jelenetének, ahol a legyilkoltak lelkei, Istennek oltára alatt összezsúfoltatva, hangos szóval kiáltják: «Uram, meddig késedelmeskedik még boszszud ami vérünkért azokon, akik a földön laknak?»[2] És fehér ruhába fogják öltöztetni őket, hogy még várjanak egy kissé.

Hist. II. 8. *Ceterorumja,* igaz, több s nem egy ál Nérot tételezhetne fel a Cythnosi után; de nem igen valószinű, hogy a pártpolitika két izben egymásután követte volna el ugyanazt a hibát és rövid idő közben két csaló által, akik egy szerepet játszottak, kijátszani engedte volna magát. Dio Chrysostomus szerint Traján alatt még sokan hitték, hogy Néro él. (Orat. XXI. 10.) A negyedik sybillai könyv szerzője, aki 80 körül irt, hiszi, hogy Néro a partusok között él (119—124, 137—139. o.) s hogy nemsokára visszatér. A *Tote* (137) arra mutatna, mintha Titus alatt is feltünt volna ily ál Néro; (V. 130—136) de a sibyllista itt egy jövendő eseményről látszik beszélni. Ha post *eventum* jövendölne, abban, amit mint nagy eseményt hirdet, léhaságot kellene látni.

[1] Sueton, *Néro* 48; Dio Cassius LXIII. 28.

[2] Apoc. VI. 9. és köv.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Országos csapások és előjelek.

A zsidók és a keresztyének a Vindex-féle lázadás hirére végtelen örömbe törtek ki. Hitték, hogy a birodalom Caesar házával együtt elfog bukni csakhamar és hogy a fellázadt s Róma ellen gyülölettel eltelt[1] vezérek mindnyájan függetlenekké teendik magokat az érettök lelkesedő provinciákban. A gallok mozgalmának Judeában hasonló jelentőséget tulajdonitottak a zsidókéhoz.[2] Nagy tévedésben éltek. A birodalomnak egyetlen egy része sem, Judeát kivéve, akart elszakadni attól a nagy kötelektől, mely a világot békével és anyagi jóléttel ajándékozta meg. A középtenger partjain elterülő országok, melyek azelőtt harczban állottak egymással, együtt akartak élni valamennyien. Maga Gallia is, habár kevésbbé volt pacificálva, arra korlátozta forradalmi gerjedelmeit, hogy elbuktassa a rosz uralkodókat, reformot, szabadelvü uralmat követeljen. Könnyen érthető azonban, hogy a kelet ideig-óráig tartó királyságaihoz szokott emberek, a birodalom vesztét látták abban, ha a dinastia eltünő félben van és hitték, miként az egy-két század óta leigázott különféle nemzetek önálló államokat fognak alakitani a vezérek alatt, akik ott parancsnokoltak. — Tizennyolcz hónap alatt, a fellázadt legiók vezérei közül egyetlen egynek sem sikerült túlszárnyalnia vetélytársait maradandó módon. Sohasem fogta elő a földet ilyen rengés: Rómában Néronak széttépett rémképe kisértett; Jerusalemben őrült dühöngés szállott meg egy egész nemzetet; a keresztyének a 64. év irtózatos öldökléseit sinylették; a föld maga is erőszakosan vonaglott: szédület szállta meg az egész világot. A földgömb mintha kipattant volna sarkaiból s nem tudna többé élni. A pogány társadalom irtózatos romlottsága, Néronak különczködései, az ő arany-háza, botorművészete, colossusai, száz lábnál magasabb képmásai,[3] betüszerint eszeveszetté tették a világot. Országos csapások állottak elő minden felől[4] és rémisztgették a lelkeket.

[1] Apol. XVII. 16.
[2] Jos. B. J. proaem. 2; VI., VI. 2.
[3] Plin. XXXIV., VII. (8); XXXV., VII. (33); Dio Cassius LXVI. 15.
[4] Juvenalis VI. 409—411.

Ha az Apocalypsist olvassuk s nem nézzük keletkezési idejét, nem ismerjük magyarázatához a kulcsot, a könyv a legszeszélyesebb és a legegyénibb fantázia művének tünnék fel; de ha a sajátszerü látományt a Nérotól Vespasiánig tartott interregnum helyére állitjuk oda, mely alatt a birodalom eddig még alig ismert válságon ment keresztül, a munkát bámulatos összhangban fogjuk találni az akkori lelki állapotokkal,[1] s hozzá tehetjük a földgömb állapotával; mert nemsokára látni fogjuk, hogy a föld physicai története e korszakban a természeti erők játékaival van tele. A világot csodák özönölték el; sohasem tünt fel még ennyi előjel. Mintha az Atya Isten fátyollal vonta volna be arczát; tisztátalan kisértetek, titokzatos eredetü szörnyek keringtek a levegőben. Valami hallatlant várt mindenki. Az idők jeleibe és a csodákba vetett hit általános volt; alig néhány száz ember ismerte azoknak üres, hiu voltát.[2] Csalók, a babyloni régi rögeszméknek többé-kevésbbé authenticus birlalói kiszipolyozták a nép tudatlanságát és a csodák megfejtőiként szerepeltek.[3] E nyomorultak számottevő egyéniségekké váltak; elüzték, majd ismét visszahivták őket,[4] Otto[5] és Vitellius,[6] különösen teljesen ki voltak szolgáltatva nekik. A legmagasabb politika sem tartotta méltóságán alólinak számolni e gyermekes álomképekkel.[7]

A babyloni jóslás egyik legfontosabb ága a szörnyszületések magyarázatával foglalkozott, melyeket közeli események előjeleinek tekintettek.[8] Ily gondolat egyetlen egy világot sem nyügözött le annyira, mint a rómait; a több fejü foetusokat tartották főleg biztos

[1] L. főleg Tacit. *Hist.* I. 3, 18. V. ö. *Ann.* XV. 47.

[2] Id. Plinius, korának okos embere, tele van hiszékenységgel. A legkomolyabb történetirók, Sueton, Dio Cassius (LXI. 16, LXV. 1.) elismerik az előjelek értékét. Tacit. (*Hist.* I. 18. 86) mintha felismerné üres voltukat, Galba megvetette (*Hist.* I. 18; v. azonban Plut. *Galba* 23). Vespasian olykor szintén nevetett rajtok (Suet. *Vesp.* 23.)

[3] *Apollonius élete* Philostratestől, különösen V. 13.

[4] Valerius Maximus I. 3.

[5] Suet. *Otte* 4, 6; Tacit. *Hist.* I. 22.

[6] Suet. *Vitellius* 14; Tacit. *Hist.* II. 62; Dio Cass. LXV. 1; Zonaras *Ann.* VI. 5.

[7] Sueton *Tiberius* 74; *Caius* 57; *Claud.* 46; *Néro* 6, 36, 40, 46; *Galba* 1, 9, 18; *Otte* 4, 6, 7, 8; *Vit.* 14; *Vesp.* 5, 7, 25; Tacit. *Ann.* XII. 64; XIV. 9, 12, 22; XV. 22, 47; *Hist.* I. 3, 10, 18, 22, 38, 86; II. 78; Dio Cass. LX. 35; LXI. 2, 16, 18; LXII. 1; LXIII. 16, 26, 29; LXIV. 1, 7, 10; LXV. 1, 8, 9, 11, 13; LXVI. 1, 9; Plin. H. N. II. LXX. (72), LXXXIII. (85), CIII. (106); Nicephoros *Hist. eccl.* I. 17; Plut. *Galba* 33; *Otto* 4, Euseb. *Chron.* ad ann. 1973. Abrah., 7. Ner, 9 Ner; Zonaras XI. 16; Philostr. *Apoll.* IV. 43; Jos. B. J. VI., V. 3, 4. V. ö. Virgil. *Georg.* I. 463 s köv., *Carmin sibyll.* III. 334, 337, 411 s köv.; IV. 128 s köv.; 172 s köv. V. Titus Livius XXX. 2.

[8] *Journal asiatique* 1871. okt., nov., decz. 449 s köv.

előjeleknek, minden fej, bizonyos symbolismus révén, melyet az Apocalypsis irója teljesen magáévá tett, egy-egy császárt jelentett.[1] Ugyan igy volt ez a korcs — avagy annak tartott szülöttekkel is. E tekintetben még a beteges látományok, az Apocalypsisbe átment ábrázolatok képezik visszatükröződését ama népies elbeszéléseknek, melyek betöltöttek minden lelket. Karvaly karmokkal biró disznót tartottak Néro tökéletes képmásának.[2] Nérot magát is nagyon érdekelték ezek a szörnyszülöttek.[3]

Sokat foglalkoztak a meteorokkal, az égi jelekkel is. A légkövek voltak a legnagyobb hatással. Tudjuk, hogy a légkövek ismétlődése periódicus tünemény, mely minden harminczadik évben visszavissza tér. Ilyenkor némely éjszakákon, a csillagok mintha leakarnának szakadni az égről. Az üstökösök, a fogyatkozások, a melléknapok, az éjszaki fények, melyeknek sugárkévéjében koronákat, pallosokat, vérsávokat véltek látni; izzó, plastikus formákat öltött felhők, közöttük csatáknak, fantasticus állatoknak képei s alakjai voltak a közfigyelem tárgyai s sohasem léptek fel oly erővel, mint e tragikus években. Vér esőről, meglepő villámcsapásokról, forrásaik felé térő folyókról, vértajtékot vető patakokról beszélt mindenki. Ez a dolog, melyre rendes időben ügyet sem vetnek, tulzó fontosságot nyert a közvélemény lázas izgalmai között.[4] A hitvány szédelgő, Balbillus a benyomást, melyet ezek az események olykor a császárra gyakoroltak. arra aknázta ki, hogy felkeltse gyanakodását az ellen, ami nemes, ami fenséges volt és a legkegyetlenebb parancsokat csikarta ki tőle.[5]

A beállt országos csapások[6] elvégre is, bizonyos pontig igazolták ezeket az őrültségeket. A vér patakokban folyt mindenfelől, Néronak halála, mely annyi tekintetben szabadulást jelentett, a polgári háborúk sorát nyitotta meg. A gall légiók Vindex és Verginius alatt irtózatos veszteségeket szenvedtek; Gallilea példátlan kiirtásnak volt színhelye; Corbulon háboruja a párthoknál öldöklő küzdelmek között folyt le. Még gonoszabbat sejtettek a jövőben. Bedriacum és Cremona síkjai nemsokára vértől fognak párologni. A kivégzések valóságos pokollá avatták az amphitheatrumokat. A katonai és polgári szokások kegyetlensége számüzött minden irgalmat a világból. A keresztyének meghúzódva menedékhelyeiknek mélyén, bizonyára

[1] Philostr. *Appol.* V. 13; Tacit. *Ann.* XV. 47; *Hist.* I. 86.

[2] Tacit. *Ann.* 64.

[3] Phlegon. *De rebus mirab.* c. XX; Plin. fentebb id. h.

[4] Tacit. *Ann.* XV. 47; *Hist.* I. 18, 86; Dio Cass. LXIII. 26; Euseb. *Chron.* ad ann. J. C. 33; *Carmina sibyll.* IV. 172 s köv.; V. 154.

[5] Suet. *Néro* 36, 56; Tacit. *Ann.* XV. 47; Plin. II. XXV. (23) Dio Cass. LXI. 18.

[6] *Carm. sibyll.* III. 295 s köv.; 323 s k.; 467 s k.; IV. 140 s köv. stb.

mondogatták már egymásnak a Jézusnak tulajdonitott szavakat:[1] «Ha majd hadakozásokat hallotok és hadakozásoknak hireit, meg ne háborodjatok, mert ugy kell ennek lennie; ez még nem a vég. Nemzet fog támadni nemzet ellen, ország ország ellen; földrengések, szörnyetegek, éhségek, döghalál fognak támadni mindenfelől és nagy égi jelek. Mindezek pedig csak kezdetei a nyomorúságoknak.»[2]

Az öldöklésekhez tényleg még éhség is járult. Alexandriából 68-ban elégtelen szállitmányok érkeztek.[3] A 69 év márczius havának elején a Tiberis kiöntött s roppant károkat okozott.[4] A nyomor rendkivüli volt.[5] A tengernek váratlan betörése gyászba boritotta Lyciát.[6] Hatvanötben döghalál sujtotta Rómát,[7] ez év őszén harminczezeren haltak meg. Ugyanez évben a Lyonban dult irtózatos tűzvészről[8] beszélt a világ, Campaniát pedig felhőforgatagok és cyclonok pusztitották, melyeknek pusztitó ereje elhatott egész Rómáig.[9] A természet rendje felbomlottnak látszott; rettenetes viharok keltettek rémületet mindenfelé.[10]

De a képzeletre legnagyobb hatással a földindulások voltak. A földgömb az erkölcsi világhoz hasonló vonagláson ment keresztül; mintha a földet s az emberiséget egyszerre törte volna a láz.[11]

A népmozgalmaknak sajátsága már, hogy mindent, ami a tömeg képzeletét foglalkoztatja, együvé kever abban a perczben, midőn azok teljesedésbe mennek. Egy természeti esemény, egy nagy büntény az esetleges és összefüggéstelen dolgok sora ugy tünnek fel, mintha szorosan összefüggnének egymással és egységet, összhangot állapitanának meg a nagy rapsodiában, melyet századról századra ir meg az emberiség. Innen van, hogy a keresztyénség története mindent felvett magába, ami külömböző korszakokban élénken foglalkoztatta a népet. Néronak és a Solfatarának épp oly fontosság jutott ki osztályrészül, mint a theologiai okoskodásnak; helyet kell

[1] Máté XXIV. 6, 8; Márk 7—9; Luk. XXI. 9—11.

[2] A csapásokat s különösen az éhséget illetőleg, melyeket messiási jeleknek tekintettek l. Mischna *Sota* IX. 15; Bab. Talm. *Sanhedrin* 97a; *Pesikta derabbi Kahna* (kiad. Buber) 51 b; *Pesikta rabbathi* 1 f., *sub fin* és XV. f; a midrasch *Otioth ham-maschiah, a Beth. ham-midraschban* Jellineknél II. p. 58.

[3] Sueton *Néro* 45. V. Tacit. *Ann.* XII. 43; *Carm. sibyll.* III. V. 475 s k.

[4] Tacit. *Hist.* I. 86; Sueton *Otto* 8; Plutarch *Otto* 4.

[5] Sueton *Néro* 45; Tacit. *Hist.* I. 86.

[6] Dio Cassius LXIII. 26.

[7] Tacit. *Ann.* XVI. 13; Suet. *Néro* 39; Orosus VII. 7.

[8] Tacit. *Ann.* XVI. 13; Seneca *Epist.* XCI.

[9] Tacit. *Ann.* XVI. 13.

[10] Tacit. *Ann.* XV. 47; Seneca *Quaest-nat.* VI. 28.

[11] «Mundus ipse concutitur . . . ingens timor . . . consternatio omnium.» Seneca *Quest. nat.* VI. 1.

abban szoritanunk a geologiának és az összes bolygót ért katasztrófáknak. A természeti tünemények közül, viszont a földindulások azok, melyek megalázásra kényszeritik a legtöbb embert az ismeretlen erők előtt. Oly országokban, ahol sürün fordulnak elő, Nápolyban, Közép-Amerikában, a babona otthonos betegség; annyival inkább mondható ez oly századokra, a melyekben rendkivüli hevességgel dühöngtek. Már pedig sohasem fordultak elő oly közönségesen, mint az első században. Nem emlékeztek még időre, melyben a szárazföld kérge ilyen sűrű rázkódtatásokon ment volna keresztül.[1]

A Vesuv 79-iki rettenetes kitörésére készült. Pompejit 63. február 5-én egy földrengés majdnem teljesen eltörölte a föld szinéről; a lakosoknak nagy része vonakodott visszatérni falai közé.[2] A nápolyi öböl vulkanikus központja e korban Puzzoli és Cumae felé terült el. A Vesuv még nem háborgott,[3] de a kicsiny kratereknek egész sora, mely Nápolytól nyugatra terjedt el, és amelyet Phlegreai mezőknek hivtak,[4] a tűz nyomát árulta el mindenütt. Az Averna, az Acherusia palus (Fusaro tava), Agnano tava, a Solfatara, Astroni, Camaldoli, Ischia, Nisida kialudt kicsiny vulkánjai ma némi csalódást nyujtanak; az utas inkább kedves, mint rémületet keltő benyomással távozik körükből. Az ókor nem ily értelemmel volt tele. Ezek a gőzölgő tölcsérek, ezek a mély barlangok, ezek a meleg források, ez az örökös bugyogás, ezek a miazmák, e dörgő hangok, ezek a pokol szájak (bocche d'inferno) amint követ és tüzes gőzöket okádnak, ezek sugalmazták Virgiliust; ugyancsak ezek képezték egyik lényeges alkotó elemét az apocalypticus irodalomnak. A zsidó, aki partra szállott Puzzoliban, hogy üzleteket kötni, avagy ármányt szőni menjen Rómába,[5] látta a likacsain át gőzölgő, szakadatlanul ingó földet, melyről azt mondották neki, hogy belsejében óriások és borzalmak lakoznak;[6] főleg a Solfatara tünt fel előtte olyannak, mint egy feneketlen örvénytorok, mint a pokol félig zárt szelelő lyuka.

[1] Juvenal VI. 411; *Carm. sibyll.* III. 341, 401, 449, 457, 459 s köv.; IV. 128—129. Schmidt Gyula ur, az athenaei observatorium igazgatója, aki a földrengésekről egy kathalogust készitett, előzékenyen közölte velem kathalogusának azon részét, mely az általunk tárgyalt időre vonatkozik.

[2] Tacit. *Ann.* XV. 22; Seneca *Quest. nat.* VI. 1.

[3] A történeti idők előtt fordulhattak elő vesuvi kitörések; de a hegy már hosszú ideje nyugton volt, midőn a 79. kitörés megtörtént (Sic. Diod. IV. 21; Strabo V., IV. 8; Dio Cassius LXVI. 21, 22; Vitruvius II., VI. 2; Plin. *Levelek* VI. 16.) A növényi élet a csucsig felért, csupán a fensik vallott phlegreicus talajra.

[4] Strabo V. IV. 4—9; Sic. Diod. IV. 21.

[5] *Pál ap.* p. 113—114 s itt fönt.

[6] Strabo V. IV. 4, 5, 6, 9; VI. III. 5; Sic. Diod. IV. 21. E titáni görög mondákat átvették a zsidók. L. *Énoch* X. 12.

A kóros gőzöknek szakadatlan kitörése nem bizonyitott-e az ő szemeikben annyit, hogy ott egy földalatti tűztenger terül el, mely mint a Pentapolis tava, arra van kétség kivül fentartva, hogy tüzében bünhődjenek a bünösök?[1] Ugyancsak megdöbbentőleg hatott reá a vidék erkölcsi képe is. Bajae fürdő- és gyógyhely volt, középpontja a fényüzésnek és a gyönyöröknek, divatos nyári tartózkodási hely, a könnyü vérü társaságnak kedvencz mulató helye.[2] Cicerót megróvta minden komoly ember azért, hogy villáját a féktelen és ragyogó erkölcsök *k i r á l y s á g á b a n* épitette fel.[3] Propercius nem akarta, hogy kedvese ott lakjék;[4] Petronius ide helyezi Trimalcion kicsapongásait.[5] Bajaeban, Baulaeban, Cumaeban, Misenumban, tényleg otthonra talált minden őrültség és minden bün. A gyönyörü tengeröböl keretébe eső kék hullámos medenczében zajlott le a vérengző naumachia, amely ezerszámra nyelte el a Caligula és a Claudius-féle ünnepélyek áldozatait. Micsoda gondolatokat kelthettek fel a jámbor zsidónak, a keresztyénnek lelkében, aki lángoló hévvel áhitozott a világot felemésztő tüz után, ez a leirhatatlan szinjáték, ezek a hullámokon ringó botor alkotások, a fürdőknek látása, melyekre a puritánok borzalommal tekintettek?[6] Egyetlenegyet. «Vakok ők mindnyájan! — mondhatták egymásnak, jövendő lakásuk ott van alattok; a pokol fölött tánczolnak, mely elfogja nyelni mindnyájokat.»

Sehol sem találunk meglepőbb vonásokra, mely Puzzolira avagy más hasontermészetü helyekre illik, mint Énoch könyvében.[7] A bizar

[1] Apoc. XIV. 10; XIX. 20; XX. 9; XXI. 8. A Solfatára vulcanikusabban nézhetett ki az ókorban, mint ma; a sik talajt porladozó kén födte; a vegetatió ugy látszik kihalt. (Strabo V., IV. 6).

[2] Cicero *Pro Caelio* 20.

[3] *Haec puteolana et cumana regna.* Cic. ad Att. XIV. 16. V. ö. *ibid.* I. 16. és Strabo V. IV. 7.

[4] «Tu modo corruptas quam primum desere Baias.»

[5] Seneca *Diversorium vitiorum*-nak nevezi. *Epist.* 51. V. Martial 1. LXIII.

[6] Gondoljunk a szerzetesek gyülöletére II. Frigyes ellen a tizenharmadik században, a miért helyreállitotta a meleg fürdőket Puzzoliban.

[7] LXVII. 4—13. kiad. Dillmann. E részből azt következtették, hogy Enoch könyvének e darabját 79. után irták, de kétes, hogy itt a Siciliai Diodorusnál (IV. 21) olvasható nyugati vulcanikus tüneményekről lenne szó, — és Strabo V. IV. 8. — aki e sorokat mindenesetre 79. előtt irta, majdnem ugyanigy ir e helyről. Diodoros a phlegrei mezőket a Vesuvval hozza közvetlen összeköttetésbe, habár az innen 7—8 mértföldnyire fekszik. Az Énoch könyvében olvasható rész tehát egyszerűen a cumaei és a bajaei vulcanikus tüneményekre vonatkozhatik. E kifejezés «olvadt ércz hegység», mely alatt Vesuvot gondolták, teljesen igazolva van akár a puzzoli Solfatara, akár a Vesuv állapota által 79. előtt (v. Strabo *loc. cit.)* A Vesuv bizvást ugy nézhetett ki, mintegy kialudt kemencze. (Beulé, *Le drame de Vesuve* p. 61. s köv.) Tegyük hozzá, hogy az olvadás gondolata nincs oly világosan kifejezve, mint

Apocalypsis egyik irója szerint a bukott angyalok egy földalatti völgyben laknak, mely nyugaton «az érczhegység» közelében fekszik. A hegység belsejében tüzhullámok égnek; kénes gőz száll fel üregeiből; forró és kénes források (meleg források) törnek elő mindenfelé, melyek betegségeket gyógyitanak s amelyek közelében a királyi és a földnek nagyjai élik gyönyörteljes világukat.[1] Az esztelenek! mindennap a reájok várakozó büntetésen dolgoznak, s mégsem könyörögnek istenhez. A tüzben lángoló völgy talán a Gehenna völgye lehetett Jerusalemtől keletre, melyet a Holt tenger mélyedésével az Uadi en-nâr (tüzvölgy) kötött össze; ez esetben e meleg források a Callirrhoé források, melyeket a Herodesek[2] látogattak a pokoli kinézésü Machero vidék mentén.[3] De az apocalypticus topografia ruganyossága mellett, a fürdők a baiaei és a cumaei fürdők is lehetnek; a tüzvölgyben a puzzoli solfatarára vagy a Campi Phlegrei-re ismerhetünk;[4] az érczhegyben a Vesuvra, 79. év előtti állapotában.[5] E sajátszerü helyek fogják sugalmazni nemsokára az Apocalypsis íróját, a ki meg fogja álmodni a feneketlen örvény mélyét tiz esztendővel előbb, amint a természet sajátszerü összevágó véletlen folytán, megnyitja a Vesuv kráterét. A nép nem ismeri a véletlent. Az a tény, hogy a világ legtragicusabb vidékén, ott, hol a Calligula, a Claudius, a Néro uralom nagy orgiái zajlottak le, tüntek fel ama tünemények, melyeket akkor majdnem az egész világ pokoliaknak tartott, nem maradhatott el minden következmény nélkül.[6]

De különben nemcsak Itália, hanem a középtengernek egész keleti partvidéke is rengett. Kétszázadon keresztül szakadatlan rengés zaklatta Kis-Ázsiát.[7] A városok folyton ujra épitkeztek, némely

azt gondolták, az éthiopiai szövegben; e szöveg egyáltalán nem mondja, hogy e völgyből tűzfolyamok «fognak előtörni egy napon.»

[1] H. ö. Strabo V., IV. 5. *hai Baiai kai ta thermá hydata ta kai prós tryphén kai prós therapeian nosón epitédeia.*

[2] Jos. *Ant.* XVII. VI. 5; B. J. I. XXXIII. 5; II. XXI. 6.

[3] Jos. B. J. VII. VI. 3

[4] A Solfatarát, mely a tenger szine felett csupán 100 méterre fekszik, bátran mondhatták «völgynek», mely kifejezést oly kiemelkedő pontra, már mint a Somma kratére alkalmazni nem lehetett volna.

[5] Ez érczhegyet sehogysem igazolja a Holt tenger vidéke. L. különben Neubauer *Geogr. du Talm.* p. 37 és 40.

[6] Természetesen a 79 után kelt Apocalypsisek még inkább foglalkoznak e benyomásokkal. *Carm. sibyll.* I. IV. 130. H. ö. Esdrás IV-ik könyvét VI. s köv., az ethióp szöveg szerint.

[7] «Nusquam orbe toto tam assiduos terrae motus et tam crebras urbium demersiones quam in Asia» Solin *Polyh.* 40. V. ö. Texier *Asie Min.* pp. 228, 256, 263, 269. 279, 329 s köv; 439 s köv; Strabo index, *terrae motus,* Philostrat. *Apoll.* IV. 6. Ez magyarázza meg, mért találunk Kis-Ázsiában viszonylag kevés emléket időszámitásunk első századát megelőző korszakból.

tájt, mint Philadelphiában, majdnem mindennap éreztek lökéseket;[1] Tralles örökös omlásban volt;[2] a házakat mindkét oldalról ujszerü támfalakkal voltak kénytelenek ellátni.[3] A 17-ik évben pusztult el tizennégy város a Tmolus és a Messogis körül; a legirtózatosabb katasztrófa volt ez e nemben, melyhez hasonlóról beszélni addig még sohasem hallottak.[4] A 23,[5] 33,[6] 37,[7] 46,[8] 51.[9] 53[10] években mindig történt valami szerencsétlenség Görögországban, Ázsiában, Itáliában. Théra e korszakban élénk tevékenységet fejtett ki;[11] Antiochia talaja egyre ingott.[12]

Az 59. évtől kezdve végül alig van esztendő, melyben valami pusztító csapás ne történt volna.[13] A Lycus völgye, keresztyén városaival Laodiceaval, Colossaevel, 60-ban teljesen elpusztult.[14] Ha meggondoljuk, hogy e táj volt központja a millenáris eszméknek, a hét egyháznak, bölcsője az Apocalypsisnek, lehetetlen el nem ismernünk azt, hogy a patmosi jelenés és a földgömb vajudásai szorosan összefüggnek egymással; ugyannyira, hogy e helyütt bukkanunk ama ritkán előforduló példák egyikére, melyek a bolygó materiális története és a szellemi fejlődés története között létező kölcsönös befolyás mellett hozhatók fel. A Lycus völgyét ért katasztrófának nyomait meg-

[1] Strabo XII. IV. 10. V. XII, VIII., 16, 17, 18.

[2] A pusztulás nyomait még ma is láthatjuk a Tmolus és a Messogis lejtőin. Bizarabban megtépedt, megszaggatott, kivájt hegységeket már nem is lehet látni. L. főleg Tralles (Aidin) környékét.

[3] A Kr. e. első századra vonatkozólag l. főleg Jos. *Ant.* XV. V. 2; B. J. l. XIX. 3; Justin XL. 2; Euseb. Chron. ad. ann. 19, 25, 39. Aug.

[4] Tacit. *Ann.* II. 47. Plin. II. LXXXIV. (86); Dio Cass. LVII. 17; Euseb. *Chron.* ad ann. 4. Tiber; Seneca *Quaest. nat.* VI. 1; Strabo XII. VIII. 16, 17, 18; XIII. III. 5; IV. 8; Phlegon *Mir.* XIII. XIV.; Solin. 40; A Syncella p. 319; *Corp. inscr. gr.* 3450 sz. (Le Bas és Wadd. III. 620); Orelli 687 sz. (Momsen *Inscr. regni Neap.* 2486). Nicephor. *Hist. eccl.* 1 c. 17. V. ö. *Carm. sibyll.* III. 341 s köv; V. 286—291. H. ö. a katasztrófát, mely ugyanott tizenkét évvel Kr. e. zajlott le. Dio Cass. LIV. 30.

[5] Tacit. *Ann.* IV. 13.

[6] Euseb. *Chron.* ez évről.

[7] Sueton *Tiberius* 74.

[8] Dio Cassius LX. 29; Eus. *Chron.* ad ann. 5. Claud., Seneca *Quaest nat.* II. 26; VI. 21; Aur. Victor *Caes.* Claud. 14.

[9] Tacit. *Ann.* XII. 43.

[10] Tacit. *Ann.* XII. 58; H. ö. A Syncella p. 336. Paris.

[11] L. a 46 évről szóló jegyzetet fent.

[12] Malala l. X. 243 (102), 246 (104), 265 (112) Bonn kiad.

[13] Euseb. *Chron.* ad. annos 62, 65; Sueton *Néro* 20; Philostrates *Apollonius* IV. 34; VI. 38, 41; Seneca *Quaest. nat.* VI. 1; Plin. *Hist. nat.* II. LXXXIII. (85).

[14] L. *Pál ap.* p. 357—358. jegyz. s itt 99 l. Euseb és Orosus tévednek az időben. Tacit. XIV. 27. fejti meg a kérdést.

találjuk a sibyllicus költeményekben is.[1] A földrengések Ázsiában rémületet keltettek mindenfelé; azokról beszélt az egész világ[2] és igen csekély volt a száma azoknak, akik ezekben az eseményekben egy haragra gerjedt istenség jeleit ne látták volna.[3]

Mindez komorrá tette a levegőt, melyben a keresztyének képzelete szabadon csaponghatott. A physicai és az erkölcsi világ e bomlásának láttára nem kiálthatták-e fenhangon egymásnak a hivők jogosabban, mint valaha: Maran atha! Maran atha! «Az Úr jön! Az Úr jön!» A föld összeomlani látszott és már is látni vélték a királyokat, a hatalmasokat és a gazdagokat, amint futva menekülnek s ezt kiáltják: «Omoljatok reánk hegyek, takarjatok el halmok.» A régi próféták szokás szerint a természeti csapást használták fel arra, hogy «a Jehova napjának» elközelgését hirdessék. Joel prófétánál egy rész,[4] melyet a messiási időkre alkalmaztak,[5] e nagy nap biztos jelei gyanánt égi és földi jelekről szól, prófétákról, akik feltünnek mindenfelől, vértől habzó tűzfolyamokról, pálmafa alaku füstről,[6] elhomályosult napról, véres arczot öltött holdról. Hitték, hogy maga Jézus is ugy emlitette a földrengéseket, az éhséget, a döghalált, mint kezdetét a nagy fájdalmaknak,[7] eljövetelét hirdető jelek gyanánt pedig a fogyatkozásokat, a hold elhomályosodását, a csillagok állását, amidőn majd az egész ég megháborodik, a tenger morajlik, a félelem miatt elámult nép menekül, s nem tudja, mely oldalon van a halál és melyiken az üdv.[8] A rémület lesz elemévé minden Apocalypsisnek;[9] ehhez az üldözés gondolata társul:[10] hiszik és vallják, hogy a rosz, a vég küszöbén, kettőzött erővel fog dühöngeni és minden eszközt megfog kisérleni, csakhogy kiirtsa az istenfélőket.

[1] *Carm. sibyll.* III. 471; V. 286—291.

[2] Juvenal VI. 411.

[3] Fent id. sibyll. helyek; Dio Cass. LXVIII. 25.

[4] III. R. (a Septante s a Vulgata szerint II. 28—32).

[5] *Cselek.* II. 17—21.

[6] *Timrót.* Plin. *Levelek.* VI. 16., a Vesuv füstoszlopait fenyőfa koronához hasonlitja.

[7] Máté XXIV. 7; Márk XIII. 8; Luk. XXI. 1. Ez eszméket, mint az Apoc. adatokat általában a régi prófétáktól, Ezsaiásból és Ezekielből vették át. L. Ezsaiás XXXIV. 4; Ezekh. XXXII. 7—8. H. ö. *Carm. sibyll.* IV. 172 s k.

[8] Máté XXIV. 29; Márk XIII. 24—25; Luk. XXI. 25—26. H. ö. főleg Lukács leirását a pompei földrengés (63-ban) leirásával Senecánál *Quaest. nat.* VI. 1.

[9] L. *Mózes menybemenetele* c. 10. (Ceriáni 1. *Monum. sacra et prof.* p. 60) stb.; Baruch Apoc. Cerianinál 1. p. 80. és V. p. 130.

[10] *Mózes menybemenetele* 8.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Az Apostolok Ázsiában.

Ezek az iszonyatok leginkább az ázsiai provinciát tartották izgalomba. A colossaei egyházra halálos csapást mért a 60-iki katasztrófa.[1] Hierapolist — bár egy vulcanikus talaj legbizarabb kitörésein épült — ugylátszik nem érte veszély. Lehet, hogy a colossaei keresztyének is ide menekültek. Ez időtől kezdve Hierapolisban rendkivüli városra vall minden. A judaismust nyiltan gyakorolták benne. E rendkivüli városnak csodálatosan épen maradt romjai között feliratok beszélnek bizonyos évi kiosztásokról, melyek a munkások testületeinek kebelében mentek végbe, a «kovásztalan kenyér», és a «pünkösd ünnepén».[2] A jótékony cselekedetek, a keresztyéni szeretet intézményei,[3] az egy azon foglalkozást üző emberek kölcsönös segélyegyesületei[4] sehol sem öltenek oly fontos jelleget, mint itt. Árva intézetszerü egyesületek, bölcsődék, gyermek menedékhelyek[5] a philantróp gondoskodás kiváló fejlettsége mellett tanuskodnak. Philadelphia hasonló látványt mutatott; a politikai osztályozás a kartársi viszonyon alapult.[6] Ázsiának és Phrygiának majdnem összes gazdag városaiban, az egymással társult, politikába nem avatkozó kézmüvesek békés democratiája képezte a társadalmi formát. Az erényt ugy tekintették, mint különös tartozékát annak, aki szenved. Ez időtájt, melyről irunk, született Hierapolisban egy gyermek, oly szegényen, hogy még bölcsőjében adták el őt, s nem ismerték másként, mint e név alatt: «vett rabszolga», Epictetos; név, melyet viselője egyértelmüvé tett az erénynyel. Az ő tollából fog megjelenni egy napon ama bámulatos könyv, kézikönyve az erős lelkeknek, akik idegenkedve fogadják mindazt, ami az evangyeliomban természetfölötti és vallják, hogy nem rideg szigorában kell keresni báját.

[1] L. fent

[2] A Wagener által közzétett felirat a *Revue de l'instr publ. en Belg*-ben 1868. máj. p. 1. s köv.

[3] Wagener l. c. p. 7. s köv.

[4] L. *Pál apostol* p. 354—355. L. főleg Waddington *Inscr.* 1687. sz.

[5] *Ergasia thremmatiké.* Wadd. 1687. sz.: Wagener 7—8. V. ö. *Corpus inscr. gr.* 3318 sz. és *Notices et extraits* t. XXVIII. 2 r. sz. 425.

[6] *Corpus inscr. gr.* 3422 sz; Wagener l. c. p. 10—11.

A keresztyénség szemében oly tisztesség érte külömben Hierapolist, mely annál, hogy Epictetost látta születni, jóval nagyobb. Vendégszeretőleg fogadta falai között egyikét azon ritka embereknek, akik az első keresztyén nemzedéket túlélték; egyikét azoknak, akik látták Jézust, Fülöp apostolt.[1] Feltehető, hogy Fülöp a válságok után, melyek Jerusalemet a békés emberek számára lakhatatlanná tették és a keresztyéneket kiüzték falai közül, jött Ázsiába.[2] Ázsia volt ama provincia, ahol a zsidók legnyugodtabban élhettek; ide özönlöttek tehát. Az érintkezés Róma és Hierapolis között szintén könnyen és rendszeresen ment.[3] Fülöp papi ember volt, a régi iskolából, nagyon hasonló Jakabhoz. Azt tartották felőle, hogy csodákat művelt, sőt halottakat támasztott fel. Négy leánya volt, mindnyája prófétáné. Az egyik, ugylátszik, még Fülöpnek Ázsiába jövetele előtt meghalt. A három közül ketten szűzen maradtak; a negyedik még atyja életében férjhez ment, prófetált, mint nővérei és meghalt Ephesusban.[4] E rendkivüli nők nagy hirben állottak Ázsiában.[5] Papiás, aki 130 közül püspök volt Hierapolisban, ismerte őket; de már az apostolt nem. E rajongó elaggott leányoktól rendkivüli, csodás dolgokat hallott elbeszélni atyjoknak csodáiról.[6] Sokat tudtak a többi apostolok és apostoli személyiségek felől is, különösen Barnabás József felől, aki állitásuk szerint, halálos mérget ivott annélkül, hogy az bármi hatással lett volna reá.[7]

[1] Itt lent id. részek és Theodoret, in Ps. CXVI. 1. Niceph. H. E. II. 39. A különbséget illetőleg Fülöp diakon és Fülöp apostol között lásd az *Apostolok* p. 151 jegyz.; *Pál ap.* p. 506—507.

[2] A görög vértanuk könyve (Urbin 1727. 1. r. p. 14) szerint János halála után jött Ázsiába, ez azonban már nagyon modern combinatió.

[3] *Corpus inscr. gr.* 3920, ügynök, aki hatvankétszer tette meg az utat Hierapolisból Itáliába a Maléi fok mentén.

[4] Az *Ap. Csel.* és Proclus, aki nyomon követi őket, négy próféta leányról beszélnek; Proclus mind a négyet Hierapolisban temeti el atyjok mellé. A jobban értesült Polycrates csupán hármat ismer, két szüzet, egy prófétát: az utóbbit Ephesusban temeti el. Kelemen — ugylátszik — mind férjhez adja őket. A görög menologia a négy közül kettőt vezet Ázsiába és legalább az egyiket Ephesusban temeti el.

[5] *Ap. Csel.* XXI. 9. (v. *Az Apostolok* 151 jegyz.) Papias Hierapolisból, Eusebnél H. E. III. 39; Ephes. Polycrates *ibid.* III. 31; V. 24; Alex. Kel. *Strom.* III. 6; Proclus Caiusnál, Euseb. III. 3. 1; Euseb. III. 30, 31. 37; V. 17; Sz. Jeromos Opp. t. IV. 2 r. col. 181—182, 673, 785. kiad. Martianay, Niceph. H. E. II. 44; görög menolog Sept. 4-ről (Urbin id, Caius *Lect. ant.* kiad. Basnage (III. 1 r. p. 464). Midőn Ireneus hagyományos adatait János és «más apostolok» tanuskodására alapitja, e szavak alatt «más apostolok», Fülöpöt érthette. Jegyezd meg még Fülöp kiváló szerepét a negyedik evangyéliomban.

[6] *Diégésin Thaumasian.*

[7] Papias Eusebnél H. E. III. 39.

Az apostoli tekintélynek és hagyománynak tehát egy második központja jött létre János oldala mellett Ázsiában. János és Fülöp a tájat, melyet otthonul választottak, majdnem Judea szinvonalára emelték. «Ázsiának e két elsőrangú csillaga», miként nevezték,[1] lesznek nehány év alatt az egyház világító tornya s emelkednek ki többi társaik közül. Fülöp Hierapolisban halt meg s itt temették el. Szüz leányai igen nagy kort értek és mellette feküsznek; az, aki férjhez ment, Ephesusban nyugszik; a II. században — mondják — még mind a három sir látható volt. Hierapolisnak tehát szintén meg voltak a maga, az ephesusiakkal vetélkedő sirhantjai. A provinciát mintegy megnemesitették e szent testek, melyek ki fognak kelni majd a földből ama napon, midőn az Úr dicsőség és fény között eljövend, hogy feltámaszsza felkentjeit.[2]

A Judeát ért válság, mely 68. körül szétszórta az apostolokat és az apostoli férfiakat, a bölcsőkorát élő egyháznak még más tekintélyes tagját is vethette Ephesusba és a Meander völgyébe. Nagyszámu tanitványok, akik látták az apostolokat Jerusalemben, találkoztak ismét Ázsiában, ahol ugylátszik, egyik városból a másikba huzódtak a zsidók kedvelt szokását követve.[3] Lehet, hogy a Presbyteros Johannes és Aristion nevét viselő titokzatos személyiségek szintén a kivándorlókkal jöttek be.[4] A tizenkettőnek e hallgatói a jerusalemi egyház hagyományát terjesztették Ázsiában és ez uton a zsidó-keresztyénség számára biztositották a túlsulyt. Lesve lesték ajkaikról az apostolok mondásait és Jézusnak eredeti szavait. Később azok, akik látták őket, oly büszkék voltak arra, hogy e tiszta forrásból merithettek, hogy megvetéssel fordultak el ama kicsiny iratoktól, melyek Jézusnak beszédeit hordták keretükben.[5]

Volt valami rendkivüli ebben a lelki állapotban, melyben az egyházak e provincia mélyén éltek e nyugodt klima és derült ég alatt, mely a mysticismusra hangolta őket. Sehol sem foglalkoztak annyit a messiási eszmékkel. Képtelen számitásokba mélyedtek el.[6]

[1] Polycrates Eusebnél H. E. III. 31.

[2] Polycrates l. c.

[3] Papias Eusebnél H. E. III. 39. Ugyanerre vall Ireneus szakadatlan hivatkozása a «vének» hagyományára, akik az apostolokkal éltek s akiknek mondásait Ireneus mesterétől, Polycarptól vette.

[4] Papias *ibid.* Én azonban valószinűbbnek tartom, hogy *Presbyteros Johannes* és Aristion egy későbbi nemzedékhez tartoztak s hogy Papiast igy kell olvasnunk: *hoi tou kyriou (mathétón) mathétai.*

[5] Papias *ibid.*

[6] A kelet bizonyos vidékein a messiánismus gondolatával tépelődő zsidók az előforduló eseményekben még ma is a messiási jelek keresésével töltik idejöket s a *ghematrioth* esztelenségei utján akarják meghatározni jövetelének napját. A Messiásként fellépő szédelgők száma szintén tekintélyes, főleg Yémenben.

A Fülöp és János-féle hagyományokból származott bizar parabolák jártak szájról-szájra. Abban az evangyéliomban, mely e tájt alakult, van valami mysthicus és sajátszerű.[1] Azt képzelték általában, hogy a testek feltámadása után, mely közel van, Krisztusnak testi[2] uralkodása következik be a világ fölött s ez az uralom ezer évig fog tartani. A paradicsomi kor gyönyöreit teljesen anyagias ecsettel szinezték ki; a szőlőfürtök nagyságát, a kalászok termő erejét mérlegelték a Messiási uralkodás alatt.[3] Az idealismus, mely Jézusnak legnaivabb szavait is oly elbájoló bársonyfénynyel vonja be, a legnagyobbrészt kiveszett.[4]

János egyre nőtt Ephesusban.[5] Felsőbbségét elismerték az összes provinciákban, talán Hierapolis kivételével, ahol Fülöp lakott.[6] A smyrnai, pergamosi, thyatirai, sárdesi, philadelphiai, laodiceai egyházak elismerték fejöknek, tisztelettel hallgatták intéseit, tanácsait, szemrehányásait. Az apostol, vagy azok, akik jogot vettek magoknak arra, hogy az ő nevében beszéljenek, általában szigoru hangot használt. A nagymérvű érdesség, a végtelen türelmetlenség, a kemény és durva hang azok ellen, akik másként gondolkoztak, mint ő, ugylátszik, Jánosnak már jellemében feküdt.[7] Vele szemben — mondják — hangoztatta Jézus ezt az elvet: «Aki nincs ellenünk, az mellettünk van.»[8] A számtalan történet, melyeket később azon czélzattal beszéltek, hogy gyöngédségét és türelmét hangoztassák,[9] ugylátszik arra az alapra vannak kitalálva, melyről a János-féle levelek tesznek tanuságot, ezeknek eredeti voltához pedig sok szó fér. Egy mindezzel ellenkező jellem, mely erőszakos hajlamokat is mutat, jobban egyezik meg az evangyelmi elbeszélésekkel,[10] az Apocalypsis-

[1] Euseb. H. E. 39. *Paradoxa . . . xénas paraboláis kai didaskalias, . . alla mythikótera.*

[2] *Zómatikós.* Eusebius, akit az ő hellen rationalismusa e féktelen millenarismussal szemben türelmetlenné tett, mind ebben nem akar látni egyebet Papias egyéni tévedéseinél.

[3] Papias Ireneusnál V. XXXIII. 3—4; Baruch Apocalypsise Cerianinál *Monum. sacra et prof.* I. p. 80. és V. p. 131—132. L. *Jézus élete* 13. kiad. bev. p. XLII, XLIII. jegyzet.

[4] Figyelemre méltó, hogy a synopticusokban (Máté XI. 20, 21; Márk X. 35—37) a Zebedeus fiai által képzelt isten országa szintén egészen testi.

[5] A legendák, melyek Máriát, Jézusnak anyját nála lakatják Ephesusban, értéktelenek. Sz. Epiphanes (haer. LXXVIII. 11.) elveti őket.

[6] Kétségkivül ez az oka, hogy Hierapolis nincs a hét város között, akikhez az Apostol az Apocalypsisben irja intéseit.

[7] Ireneus *Adv. haer.* III. III. 4; Euseb. H. E. III. XXVIII. 6. H. ő. Apoc II. f. és III. f.; II. Ján. 10—11; III. Ján. 9—10.

[8] Márk IX. 38—40.

[9] Alex. Kelemen *Quis dives salvetur* 42; Eus. H. E. III. 23; Sz. Jerom. *in Gal.* c. VI.

[10] Márk III. 17; IX. 37—38; Luk. IX. 49, 54.

sel s amellett tanuskodik, hogy szenvedélyes természete, mely után «a menydörgés fia» nevét kapta, a korral csak fokozódott nálla. Lehetséges különben, hogy tehetségei és ellenzékieskedő hibái nem zárták ki egymást oly szükségszerűleg, amint azt gondolnók. A vallási fanatismus révén egy azon emberben az érdesség és a jóság végletei igen jól megférhetnek egymással; a középkornak afféle inquisitora, aki jelentéktelen apróságokért a szerencsétlenek ezreit küldte a máglyára, ugyanakkor a legszelidebb és a legalázatosabb ember lehetett.

Jánosnak és környezetének szenvedélyes fellépése, úgylátszik, első sorban azon kicsiny összejövetelek és körök tagjai ellen irányult, akiknek mesterét az uj Balaamnak hivták.[1] Az igazságtalanság annyira megfészkelte magát a pártoknál, a szenvedély, mely ezekben az erőteljes zsidó szivekben lakozott, oly magas fokra hágott, hogy még a «Törvény megrontójának»[2] eltüntét is valószinüleg az öröm kitöréseivel fogadták ellenfelei. A zavargó és izgága ember halálának hirére egész megkönnyebbülten lélegzettek fel számosan. Tapasztaltuk, hogy Pál ellenségek által körülvettnek érezte magát Ephesusban,[3] utolsó beszédeit, melyeket Ázsiában tartott, mind komor előérzet hatja át.[4] A 69. év elején a gyűlölet még mindig élénken lobogott ellene. Ezután a láng lefog lohadni, csend veendi körül emlékezetét. E pillanatban, melyhez elérkeztünk, mintha minden elhagyta volna őt és bizonyára ez az, ami később megmentette. Párthiveinek szerénysége, vagy, ha ugy tetszik gyöngesége kibéküléshez vezetett: a legmerészebb eszmék is elvégre el lesznek fogadva, türjék el csak a conservativek ellenvetéseit hosszu időn át hallgatagul.

A féktelen düh a római birodalom ellen, az utóbbit ért csapások fölötti öröm, a közeli felbomlásába vetett remény volt a legtitkosabb gondolata a hivőknek. Rokonszenveztek a zsidó felkeléssel és megvoltak győződve, hogy az a rómaiak teljes vereségével fog végződni. Messze esett már az az idő, melyben Pál és lehet Péter is a római hatóság elismeréséről prédikáltak, azt bizonyos isteni jelleggel ruházták fel. A rajongó zsidók által vallott eszmék a nemadózás, a világi hatalmak ördögi eredete, a római formák szerinti civilis élet cselekményeiben jelentkező bálványimádás felől — emelked-

[1] L. *Pál apostol* p. 367. és köv. Később, a zsidóknál Jézust szintén Balaamnak hivták (Geiger *Jüdische Zeitschrift*, 6. évfoly. p. 31—37); igy nevezték rendszerint azt, aki prófétaként szerepelt a pogányok szerint és szédelgőként Israel szemében.

[2] Primasius *Comment. sur. les epitrés de Paul* a *Bibl. max. Patrumban* (Lugd) t. X. p. 144.

[3] L. Sz. Pál.

[4] Ap. Csel. XX. 29, 30.

tek diadalra. Természetes következménye volt ez az üldözésnek; a mérsékelt elvek nem találtak kedvező talajra többé. Az üldözés nem volt ugyan oly erőszakos, mint a 64-iki, de azért kérlelhetlenül folytatódott tovább.[1] Néronak bukása épen Ázsiában tette a legmélyebb benyomást. Általánosan hitték, hogy a szörny, egy sátáni hatalom által gyógyultan, elrejtődzött valahol s ujra meg fog jelenni. Érthető, hogy az efféle hirek mily hatást keltettek a keresztyének között. Ephesusban a hivek között számosan voltak, ugylehet főnökükkel együtt — olyanok, akik a 64-iki irtózatos-mészárlásból kerültek ki. Hogyan! Az istentelen fenevad, a pompának, a dőreségnek, a hiu dicsőségnek e teremtménye vissza fog térni! A dolog világos, mondották azok is, akik még kételkedtek, hogy Néro volt az Antikrisztus. Ime itt áll az erkölcsi romlottságnak ez a mysteriuma, Jézusnak ez az ellenlábasa, aki eljövendő volt, hogy öldökölje, vértanuságba döntse a világot, mielőtt a dicsőségteljes megjelenés elkövetkeznék.[2] Néro ama megtestesült sátán, akinek sikerülni fog legyilkolni a szenteket. Még nehány percz és az ünnepélyes pillanat eljövend. A keresztyének annyival inkább fogadták el szivesen ezt a gondolatot, mert Néronak halálát kicsinyesnek találták egyAntiochushoz; az efféle vallásüldözők nagyobb zajjal szoktak elveszni. Azt következtették tehát, hogy Istennek ez az ellensége egy nagyobbszerü halálra van fenntartva, mely az egész világ, a Messiás által összehivott angyalok szeme láttára fog lesujtani reá.

Ez az eszme, az Apocalypsisnek anyja, mindinkább határozottabb alakot öltött; a keresztyén öntudat felmagasztaltságának tetőpontját érte el, midőn egy esemény, mely az Ázsiával határos szigeteken játszódott le, megtestesitette azt, ami eddig nem volt egyébb, csak képzelet. Egy ál Néro tűnt fel Ázsiában és Achajának provinciáiban kiváncsiságot, reményt és rémületet keltett mindenfelé.[3] Rabszolga lehetett Pontusból; mások szerint, itáliai a szolgák osztályából. Nagyon hasonlitott az elhunyt császárra; ép oly nagy szemei, dús hajzata, révedező tekintete, zord és szinészies feje, mint annak, ép ugy tudott a citherán játszani és énekelni, mint amaz. A csaló, csavargókból és katonaszökevényekből toborzott össze maga körül egy kis csapatot, tengerre mert szállni, hogy elérje Syriát és Egyptomot, de a vihar a Cycladok egyik szigetére Cythnosra vetette. E

[1] Apoc. XII. 17; XVII. 14.

[2] L. *Pál apostol* p. 252. és köv.

[3] Ez esemény történetét Tacitusból ismerjük. *Hist* II. 8—9. Dio Cassius szintén elmondja (LXIV. 9): Xiphilinus azonban egy sommás frásisban összegezte elbeszélését. Zonarasnál, aki mint Xiphilinus, csupán Diot kivonatozza, kissé több részletet találunk. Zonaras helytelenül olvasott ekként. *En kydnó de peraioumenon, En kydnó* — hiányzik. —

szigetről igen tevékeny propagandát fejtett ki, növesztette csapatját a keletről hazatérő katonákkal, véres kivégzéseket foganatosittatott, kereskedőket fosztogatott, rabszolgákat fegyverzett fel. A forrongás nagy mérveket öltött, főleg a köznépnél, akiknél minden képtelen hit nyilt fülekre talál. Hatvannyolcz deczember hava óta egyébbről sem beszélt Ázsia és Görögország.[1] A várakozás és a rémület egyre nőtt; e név, melynek hire betöltötte a világot, ujból megzavarta a fejeket és azon hitet keltette mindenkiben, hogy az, amit láttak, semmi ahhoz képest, amit majd látni fognak.

Más események, melyek Ázsiában, vagy az Archipelagusban zajlottak le és amelyekről kielégitő adatok hiányában[2] kellő felvilágositást nem nyujthatunk, még növelték az izgatottságot. Egy lángoló néropárti, akinél politikai szenvedélyéhez a varázsló dicsfénye társult, nyiltan a cythnosi csaló vagy pedig a parthusokhoz menekült Néro párthivének adta ki magát. A békés embereket valósággal kényszeritette, hogy ismerjék el Nérot; ujból felállittatta szobrait, a hódolatra kényszeritett mindenkit; sőt egy pillanatra hajlandók lennénk hinni azt is, hogy pénzt is veretett e typussal Nero redux. Bizonyos azomban, hogy a keresztyének azt képzelték: arra akarják kényszeriteni őket, hogy Néronak szobrát imádják; a pénz, a «fenevad» nevében kibocsájtott négyszegletü ércz[3] és bélyeg «mely nélkül sem venni, sem eladni nem lehetett», határtalan aggályokat keltett fel bennök.[4] A bálványimádás nagy mesterének jelére vert arany égette a kezüket. Ugylátszik, hogy az ephesusi hivek közül nehányan, hogysem ily apostasiát elkövessenek, inkább kivándoroltak; feltehető, hogy János is köztük volt.[5] Ez az előttünk homályos esemény nagy

[1] Ez az ál Néro Otto alatt halt meg az 69. jan. 15. és ápril 15-iki események közben; de minden arra mutat, hogy ez esemény inkább az első, mint az utóbbi kelethez áll közelebb. Sisenna még Cythnosban találta a csalót, midőn Syriából Rómának tartott, hogy csatlakozzék a praetorianusok mozgalmához, akik proklamálták Ottót. Egy-egy hirnek Rómából Syriáig tiz napra volt szüksége; Sisenna akkor kelhetett utra, midőn Syria *pronunciamentoja* már megtörtént. Cythnosba tehát február 6. körül érkezhetett meg. Asprenás, aki utánna érkezik, még Galbának, akit jan. 15-én gyilkoltak meg, egy mandátumával hajózott arra. Ál Néronak tehát 69-ben jóval január után kellett partra vetődnie Cytnosban. Minthogy a száraz földön a cselszövények hosszan elhuzódtak, fel kell tennünk, hogy mozgalmát 68. vége felé kezdette meg.

[2] L. alább.

[3] *Xaragma.*

[4] Apoc. XIII. és XIV. Jegy. főleg XIV. 9—12, az iró hosszasan szól erről és V. 12. *hypomoné.* H. ö. XX. 4. hol azok, akik nem akarták imádni a fenevadat, ugyanazokkal állittatnak egy sorba, akik 64-ben vértanuságot szenvedtek.

[5] Apoc. I. 9. és XX. 4.

szerepet játszik az Apocalypsisben és ugy lehet, keletkezésének inditó oka is ez volt: «Itt tetszik meg, mondja a látnok, a szenteknek béketűrésük, kik tartják meg Istennek parancsolatait és a Jézusnak hitét!»[1]

A római és az itáliai események e lázas várakozást teljesen igazolták. Galbának nem sikerült uralmát megállapitani. Néroig a Julius Caesar és Augustus által megállapitott dynasticus legitimitas jogczíme az uralomra vágyás gondolatát teljesen elnyomta a vezérek között; de a mióta a jogczím lejárta magát, minden katonai parancsnok aspirálhatott Caesar örökére. Vindex meghalt; Verginius meghódolt; Nymphidius Sabinus, Macer, Fonteius Capito halállal bünhődtek lázadó eszméikért; mégsem történt semmi. A Genuai légiók 69. január 2-án kikiáltják Vitelliust; 10-én Galba adoptálja Pisot; 15-én Ottót kiáltják ki Rómában; néhány óra alatt három császár is volt; este Galba megöletett. A császárságba vetett hit mélyen megrendült; nem hitték, hogy Ottónak sikerülni fog egyedül uralkodnia; a cythnosi ál-Néro és azoknak reményei, akik azt képzelték, hogy az annyira óhajtott császár meg fog jelenni az Eufrates felől, nem maradtak a véka alatt. Ekkor (69. január végén)[2] történt, hogy Ázsia keresztyénei között egy symbolicus kiáltvány terjedt el, mint kinyilatkoztatása Jézusnak. Tudott-e valjon az iró Galbának haláláról, avagy azt csak előre látta?[3] E kérdésre a felelet annyival nehezebb, mert az apocalypticus művek egyik jellemző vonása, hogy az iró olykor, állitólagos éles látása érdekében egy ujabb eseményből, melyet csupán ő vél ismerni egyedül, merit. Igy az a publicista, aki Dániel könyvét irta meg, úgylátszik, hallott valamit Antiochus haláláról.[4] Ami látnokunk már részletes adatok birtokában lehetett korának politikai helyzete felől. Ottót bajosan ismerte; az hitte, hogy Néronak visszahelyezése közvetlenül Galba halála után fog következni. Az utóbbit már elveszettnek tartja. A fenevad visszatértének küszöbén állunk tehát. Az irónak lángoló képzelete megnyitja előtte a látományok összefüggő körét oly dolgok fölött, melyeknek rövidesen

[1] Apoc. XIV. 12.

[2] Egy ellenvetést lehetne emelni a kelet ellen: az Apoc. XI. 2; XX. 9. szerint már Jerusalem közülzárolása megtörtént volna, ami 70. márczius havában ment végbe; de e költői irályban tartott részleteket eléggé igazolja ama helyzet, melybe a 67. és 68. Vespasian-féle táborozás (l. fent) a zsidó felkelést sodorta. Luk. XXI. 20—21. hasonló magyarázatot követel. Nyiltan áll, hogy az Apocalypsis megirásakor a templom még állott; a szerző nem tart attól, hogy lefogják rombolni. Apoc. XVII. 16. szükségszerűleg nem vonatkozik a Capitoliumnak 69. decz. 19-én történt leégésére.

[3] Apoc. XVII. 10.

[4] Commodianus szintén tudhatott a Decius megveretéséről és haláláról.

el kellene következniök[1] és így következnek egymás után részei a prófétai könyvnek, melynek czélja az, hogy felderitse a hivők szívvilágát a válság közepette, melyben vannak, hogy megértesse velök a politikai helyzetet, mely megzavarta a legerősebb lelket is, és főleg hogy biztositsa őket a már megölt atyafiak sorsa felől. Nem szabad elfelednünk, hogy a hiszékeny sectáriusok, kiknek érzelmeit nyomozzuk itt, messze távol állottak a lélek hallhatatlanságára vonatkozó eszméktől, melyeket a görög bölcsészet fejtett ki. Az utolsó esztendők vértanui rettenetes gyötrelmeket keltettek egy oly társadalomban, melyet már rettegés fogott el, ha egy istenfélő meghalt, s amely azon tépelődött: valjon az megláthatja-e Istennek országát.[2] Szükségét érezték annak, hogy elhalt társaikat biztonságban és már boldogoknak képzeljék, habár csupán ideiglenesen boldogoknak, a csapás közepette, mely a földre lesujtani készült.[3] Hallották bosszúkiáltásukat; megértették szent türelmöket; emelt hangon hivták a napot, melyen Isten fel fog kelni végre, hogy megbosszulja felkentjeit.

A szerző által használt «Apocalypsis» forma nem volt uj Izraelben. Már Esechiel hozott be lényeges változtatást a régi prófétai irályban, s az apocalyptikus faj megalapitójának bizonyos értelemben ő tekintendő. A lángoló igehirdetést, melybe olykor végtelen egyszerű allegoriák vegyültek, kétségkivül assyriai befolyás alatt, a látománynyal helyettesitette, vagyis egy szövevényes symbolismussal, melyben az elvont eszmét egy-egy chimericus, a valódiságtól teljesen megfosztott lény fejezte ki. Zachariás tovább haladt ezen az uton; a prófétai oktatás a látomány keretében mozgott. A Dániel-féle könyv irója, rendkivüli kedveltsége révén, melyben részesült, végleg megállapitotta a műfajnak szabályait. Enoch könyve, Mózes felmagasztaltatása, bizonyos sibyllai költemények,[4] az ő hatalmas kezdemé-

[1] Apoc. I. 1; XXII. 6. A zsidók e korban szivesen hajoltak ily feltevésekre a császárok egymásutánjára vonatkozólag *(ta peri toûs Rómaion basileis esomena)* és arra nézve, aminek velök történnie kellett volna; rettentő álomképeikből vett s az Irással egybevetett feltevések valának ezek. Az efféle homályos részek magyarázatát *(ta amphibolós hypo toû theioû legomena)* nagyra becsülték. Ez alapon állitja Josephus is, hogy a Flaviusok trónralépését már eleve tudta. Jos. B. J. III. VIII. 3.

[2] V. ö. *Pál apostol* p. 249 s köv.

[3] Apoc. XIV. 13

[4] Az általunk birt és létezésökről tudomást vett apocalypticus irodalmi termékeket megközelitőleg következőleg sorozhatjuk fel: 1. Dániel könyve (164 körül Kr. e.) 2. Zsidó sibyllai költemény (III. k. 2 és 4. §§). 3. Énoch könyve. 4. Mózes felmagasztaltatása. 5. János Apocalypsise. 6. Sibyllai költemény 80-ból (IV. k.) 7. Esdrás Apocalypsise (97-ből). 8. Baruch Apocalypsise. 9. Ezsaiás menybemenetele. 10. Különféle sibyllai költemények a II. századból. 11. Péter Apocalypsise (Muratori canon 70, 71. sor, Hilgenfeld *Nov. test.*

nyezésének a gyümölcsei. A semiták prófétái ösztöne,[1] törekvésök, hogy a tényeket bizonyos történetbölcsészeti szempont szerint csoportositsák és egyéni gondolkozásukat egy isteni absolutum formájába öntsék, természetes ügyességök a jövendő nagy arányainak látásában, végtelen könnyedséggel mozgott a fantasticus keretben. Éttől kezdve Izrael minden válságos helyzetének egy-egy Apocalypsis felelt meg. Antiochus üldözése, a római foglalás, Heródes világi uralkodása lángoló látnokoknak adott életet. Néro uralkodásának és Jerusalem megszállásának is elkerülhetlenül meg kellett kapniok a magok apocalypticus tiltakozását, mint később Domitián, Hadrián Septimius Severus, s a góthoknak betörése 250-ben, szintén megkapták a magokét.

A bizár irásnak szerzője, melyet egy még bizarabb sors annyi különféle magyarázatok számára tartott fenn, a titokzatosság öltönyével ruházta fel művét, mindazt, ami a keresztyén öntudatban súllyal birt, elhelyezte abban, azután levél alakjában Ázsia hét fő egyházához címezte művét.[2] Meghagyta, hogy a munkát olvassák fel a hivek gyülekezetében, mint azt az összes apostoli levelekkel tenni szokták.[3] Lehet, ebben Pált utánozta, aki szivesebben intézkedett levélileg, mint szóval.[4] Efféle közlések egyáltalán nem voltak ritkák, s tárgyukat mindig az Urnak eljövetele képezte. Az ítéletnap közel voltát hirdető jelenetek közkézen forogtak az apostolok nevei alatt, úgy annyira, hogy Pál indittatva érezte magát egyházait figyelmeztetni azokra a visszaélésekre, melyeket az efféle csalások támogatása czéljából iratain elkövethetnek.[5] A munka élén oly czímet látunk, mely annak eredetét és magas jelentőségét magyarázza meg:

«A Jézus Krisztusnak kinyilatkoztatása,[6] melyet Isten adott neki, hogy megjelentené az ő szolgáinak, amiknek meg kellene hamar lenniök és amelyet Jézus az ő angyala által[7] küldött el szolgájának Jánosnak, aki bizonyságot

extra can. rec. IV. 74. és köv.) 12. Bizonyos Judának Apocalypsise Septimius Severus alatt (Euseb. H. E. VI. 7). 13. Commodian *Carmenje* (250 körül). Ide sorozhatjuk a *Tizenkét pátriárka testamentumát* és Hermas *Pásztorát.* A többi Tischendorf által közzétett Apocalypsis *(Apocalypses apocryphae* Lipcse 1866.) modernebb utánzatok.

[1] L. Aba-el-Kader levelét az islam jövőjéről *Journal des Debats* 1860. julius 14.

[2] Megmondottuk már fentebb Colossae és Hierapolis mért nem szerepelnek köztük.

[3] Apoc. I. 3.

[4] II. Cor. X. 10.

[5] II. Thess. II. 2.

[6] Apocalypsis.

[7] H. ö. XIX. 9, 10; XII. 6.

teszen, mint szemtanu, Istennek beszédéről és a Jézus Krisztusnak bizonyságtételéről.[1]

Boldog aki olvassa[2], boldogok akik hallgatják a jövendőmondásnak eme beszédit és megtartják azokat; mert az idő közel vagyon!

János a hét gyülekezetnek, melyek Ázsiában vagynak. Kegyelem nektek és dicsőség attól, aki vagyon, aki vala és aki eljövendő és a hét lelkektől, amelyek az ő széke előtt vagynak,[3] és a Jézus Krisztustól, ama hű bizonyságtól, a halottak közül amaz első szülöttől,[4] a föld királyainak fejedelmétől, aki szeret minket és aki megmosott minket ami bűneinkből az ő vére által, aki királyokká és az Istennek, az ő Atyjának papjaivá tett minket: neki legyen dicsőség és hatalom mindörökké. Amen.

«Ime eljön a felhőkkel és minden szem meglátja őt és még azok is, akik átszegezték,[5] elmélyednek az ő nézésében s jajgatással sirnak ő előtte a földnek minden nemzetségei. Ugy légyen Amen.» Én vagyok az Alfa és az Ómega, ezt mondja az Ur, aki vagyon, aki vala és aki eljövendő, a Mindenható.»

Én János, atyátok fia és társotok a szenvedésben, az uralkodásban és szilárd várakozásban a Jézus Krisztusra, valék a szigeten, melyet Patmosnak hivnak, az Isten beszédeért és a Jézus felől való bizonyságtételért.[6] Lélekben elragadtattam az Urnak napján és hallék hátam megett nagy hangot, mint egy trombitának hangját, mely ezt mondja vala: «Amit látsz, ird meg egy könyvben és küld el a hét gyülekezetnek, Ephesusba, Smyrnába, Pergamumba, Thyiatirába, Sardesbe, Philadelphiába, Laodiceába.» Hátra fordulék azért, hogy látnám a hangot, mely hozzám szól vala és megfordulván, láttam hét aranygyertyatartót és a hét gyertyatartó között hasonlatost az embernek fiához,[7] ki öltözött bokáig való ruhába[8] és övezte őt az

[1] Hajlandó lehetne az ember igy forditani: «Aki tanubizonyságot tett Istennek beszéde és a Jézus Kristusnak prédikációja mellett, a minek szemtanuja volt». De az Ap. I. 19, 20. nem engedik meg, hogy az *Eiden*-t igy értelmezzük. H. ö. XX. 4.

[2] Az *anagnostàk* felolvasásáról van itt szó.

[3] Tobiás XII. 15; Apoc. VIII. 2.

[4] Vagyis a halottak között az első, aki feltámadt.

[5] Vonatkozás Zakariás XII. 10-re. V. ö. Ján. XIX. 37.

[6] *Dia ton logon tou theŏu kai tén martyrian Jésou.* Apoc. I. 9. V. ö. I. 2; VI. 9; XI. 7; XII. 11, 17. XIX. 10; XX. 4. E formula szerencsétlenségre kissé határozatlan.

[7] A Messiás rendes neve az Apocalypsisekben. Dán. VII. 13. V. ö. Máté VIII. 20.

[8] Mint a zsidó főpap. Jos. *Ant.* III., VII. 4; XX. 1, 1; v. Dániel X. 5.

ő csecseinél[1] egy arany öv. Az ő feje és haja fehér vala, mint a fehér gyapju, mint a hó; és az ő szemei, mint a tűznek lángja; az ő lábai, mint az aranyszinű réz az olvasztó kemencze tüzében; és annak szava, mint a nagy vizeknek[2] zúgása; jobb kezében hét csillagot tartott; az ő szájából kétélű hegyes tőr nyúlt ki és az ő orczája vala, mint a nap, midőn fénylik az ő erejében. Mikor pedig megláttam őt, leestem lábai elé, mint egy hallott és akkor veté az ő jobb kezét reám ezt mondván: «Ne félj, én vagyok amaz első és az utolsó, aki élek; én meghaltam és ime élek örökkön örökké és kezemben tartom a haláinak és a pokolnak kulcsát. Ird meg tehát, a miket láttál, amik vagynak és amik ezután következnek. A hét csillagnak, melyet kezemben láttál és a hét arany gyertyatartónak symboluma ime ez: a hét csillag a hét gyülekezetnek angyalai és a gyertyatartók a hét gyülekezet.»

A zsidó, félig gnosticus és kabbalistikus felfogásban, mely ez időben uralkodott, minden személynek,[3] sőt minden erkölcsi lénynek, mint a halál, a fájdalom, meg van a maga őrangyala. Volt: Perzsiának angyala, Görögországnak angyala,[4] a vizeknek angyala,[5] a tűznek angyala,[6] a feneketlen mélységnek angyala.[7] Csak természetes tehát, hogy minden egyháznak szintén meg volt a maga menuyei képviselője. A gyülekezeteknek ilyen f e r u e r jéhez,[8] vagy g e n i u s ához intézi egymásután figyelmeztetéseit az embernek fia.

Az ephesusi gyülekezet angyalához:

Ezt mondja az, aki az ő jobb kezében tartja a hét csillagot, aki jár a hét aranygyertyatartó között:

Tudom a te cselekedetidet, és a te fáradtságodat és tűrésedet, és hogy a gonoszokat elnem szenvedheted. És próbára vetetted azokat, akik apostoloknak mondják magokat, holott nem azok[9] és ha-

[1] Jos. *Ant.* III., VII. 2. *Kata Sternon.*

[2] Mindez utánzat Dánielből X. 5. és köv.

[3] Máté XVIII. 10.

[4] Dániel X. 13, 20. V. Deuter. XXXII. 8. (Septante) A *Schir hasschirim* rabba szerint, a vége felé, egyetlen nép sem szenved büntetést, mielőtt az ő angyala meg nem büntettetett. V. ö. az *enrégoroit* Dánielnél és Énochnál stb.

[5] Apoc. XVI. 5.

[6] Apoc. XV. 18.

[7] Apoc. IX. 11. H. ö. A szelek angyalait, Apoc. VII. 1, Énoch. XX.; a tenger angyala Bab. Talm. *Baba bathra* 74 b; az esső angyala Bab. Talm. *Taanith.* 25 b; a jégesső angyala Bab. Talm. *Pesachim* 118 a. L. még *Ádám Apoc.* a *Journ. asiat.*-ban 1853. nov.—decz. s főleg a Mendaiták *Divánját,* Migne *Dictionnaire des apocr.*-ben 1 col. 283—285.

[8] H. ö. «a közvetett adók Geniusát» *Comptes rend. de l'Acad.* 1868. p. 109.

[9] Vonatkozás Pálra. L. *Pál ap.* 303 és köv. ol. 367 és k.

zugoknak találtad őket, és mindent elszenvedtél az én nevemért annélkül, hogy valaha is elfáradtál volna. De van valami mondani valóm ellened: mert elhagytad a te első szeretetedet. Emlékezzél meg, honnét estél ki és térj meg: és cselekedjed a te előbbi cselekedetidet. Ha nem: eljövök ellened és kivetem helyéből a te gyertyatartódat. De az a jó benned, hogy gyülölöd a Nikolaitáknak cselekedeteit,[1] amiket én is gyülölök.

Akinek vagyon füle, hallja, mit mond a lélek a hét gyülekezetnek! A győzedelmesnek enni adok az életnek fájáról, mely vagyon az Istennek paradicsomában.

A smyrnai gyülekezet angyalához:

Ezt mondja amaz első és az utolsó, aki meghalt és él:

Ismerem a te nyomoruságodat és szegénységedet (de a valóságban gazdag vagy) és azoknak káromlásait, akik zsidóknak mondják magokat, és nem azok,[2] hanem a sátánnak zsinagógája.[3] Ne rettenj meg azokért, amiket szenvedtél. Ime eljön a sátán, hogy közületek nehányat a tömlöczre vessen, hogy megpróbáltassatok, hogy tíz napig inségben legyetek.[4] Légy hív mind halálig és neked adom az életnek koronáját.

A kinek füle nagyon hallja, mit mond a lélek a gyülekezeteknek! A győzedelmesnek nincs mit szenvednie a második haláltól.[5]

A pergamumi gyülekezet angyalához:

Ezt mondja az, akinek kezében van ama kétélű hegyes tőr:

Tudom hol lakozol, tudniillik, ahol a sátánnak széke vagyon.[6] És hű maradtál az én nevemhez, és nem tagadtad meg az én hitemet, még azon napokon sem, mikor az én hű tanuságomat[7], Antipast megölték köztetek, ott ahol a sátán lakik.[8] De van némi panaszom ellened; hogy vannak tenállad emberek, akik a Balaám tudományát tartják, ki a Bálákot tanitja, hogy valami módon vetne botránykozást az Israel fiai elé, hogy bálványoknak áldozott ételeket egye-

[1] Pál hivei. L. *Pál apostol*, id. helyek.

[2] Pál hivei L. *Pál apostol* id. h. 363. 2 jegyz.

[3] Sátán itt a bálványimádást képviseli. Pál hiveinek gyülekezeteit szerzőnk bálvány ünnepeknek tartja, mert ott tisztátalan és a bálványoknak szentelt ételeket esznek, mint a pogányok ünnepein az áldozatok után.

[4] Dániel I. 14—15.

[5] Minden ember meghal egyszer; de a gonoszok kétszer fognak meghalni, mert a feltámadás és itélet után ismét a semmiségbe esnek vissza.

[6] Vonatkozás Aesculap cultusára Pergamumban. Aesculap kigyója a Sátainak különös jelképe lehetett a zsidók szemében.

[7] Pergamumi vértanu, egyébként ismeretlen.

[8] L. Fent.

nek és paráználkodjanak.[1] Azonképen cselekesznek a tieid közül azok, akik a Nicolaidák tanát követik. Térj meg tehát, mert ha nem, ellened megyek csakhamar és ellenök fogok harczolni az én szám fegyverével.

Akinek füle nagyon hallja, mit mond a lélek az egyházaknak! A győzedelmesnek enni adok az elrejtett mannából[2] és adok annak egy fehér kövecskét és a kövecskén egy uj nevet, melyet senkisem fog megismerni, hanem csak az, aki azt elveszi.[3]

A thyatirai gyülekezet angyalához:

Ezt mondja az Istennek Fia, az, kinek szemei olyanok, mint a tűznek lángja és akinek lábai olyanok, mint az aranyszínű fénylő réz:

Tudom a te dolgaidat és szerelmedet, és a te hitedet, és a szereteten alapuló szolgálatodat és türésedet és hogy a te utolsó cselekedetid jobbak az elsőknél. De panaszom van ellened, mert megtűröd Iesábelt,[4] aki prófétanőnek mondja magát és aki tanit és elcsalja az én szolgámat, hogy paráználkodjanak és egyenek a bálványoknak áldozatiból. És adtam neki időt, hogy megtérjen és ő nem akart megtérni az ő paráználkodásaiból. És ime vetem őtet ágyba[5] és paráználkodásainak bűntársait nagy nyomoruságba, ha megnem térnek az ő cselekedeteikből; és az ő fiait megfogom ölni halállal, és megfogják tudni akkor az összes gyülekezetek, hogy én vagyok az, aki a veséket és a sziveket vizsgálom; és megfizetek mindenkinek az ő cselekedetei szerint. Ami pedig titeket, többi thyatirabelieket illet, kik nem tartjátok a tant és nem ismeritek «a Sátán mélységeit» amint ők nevezik,[6] nem vetek reátok más terhet.[7] Hanem, amivel birtok, azt tartsátok meg addig, míg eljövök.

[1] V. ö. Numeri XXV. egyb. XXIV. Ujabbi utalás Pál hiveire. L. id. p. 363. 2 jegyz.

[2] V. Exodus XVI. 33. és *Carm. sib.* proaem. 87.

[3] Az itéleteknél a fehér kovakő a felmentést jelentette; sorshuzásnál szintén fehér kövekre irták fel a neveket. Az olympiai s egyéb játékok győzői kövecskéket kaptak, melyek különféle természetbeni segélyek igénybevételére adtak jogot; végre a lotteriáknál kövecskéket osztottak ki, melyek ellenében különböző tárgyakat kaptak (Sueton *Caius* 18; Dio Cassius LXVI. 25) Ami az uj nevet illeti, ez az a név, melyet a kiválasztott a mennyek országában viselni fog.

[4] A *Sinaiticus* kihagyja *a sout.* Nehány befolyásos thyatiriai nőről van itt szó, Pálnak hiveiről. L. *Pál apostol* p. 146.

[5] Vagyis: betegséggel verem meg őt.

[6] V. 1. Cor. II. 10.

[7] János végtelen szigorral lép fel a bálványoknak áldozott hús és a *porneia* ellen. Az áttért pogányok ebből arra következtethettek, hogy a mózesi törvény összes terheivel akarják őket megterhelni. János megnyugtatja őket: azoknak, akik elvetik *a porneiát* és a *phagein eidólothutát*, szóval azoknak, akik az *Ap. Csel.* XV. egyezményhez alkalmazkodnak, nincs mitől félniök.

Aki diadalmaskodik és megőrzendi mind végig az én cselekedetimet, adok annak hatalmat a nemzetek felett és kormányozni fogja azokat vasvesszővel;[1] összetörendi őket, mint fazekakat, miképen én is vettem a hatalmat az én Atyámtól és adom majd annak a hajnalcsillagot. Akinek füle vagyon, hallja, mit mond a lélek a gyülekezetnek!

A sardesi gyülekezet angyalához:

Ezt mondja az, akinél van az Isten hét lelke és a hét csillag! Tudom a te dolgaidat; azt mondják élsz, pedig meghaltál. Vigyázz és erősitsd meg, ami halandó félben van; mert nem találtam a te cselekedetidet tökéleteseknek az én Istenem előtt. Emlékezzél meg tehát, miként kaptad és hallottad a szót és megtartsad azt, és megtérj. Hogyha nem vigyázasz, eljövök hozzád, mint a tolvaj[2] és te nem fogod tudni, mely órában megyek el hozzád. Mindazáltal vannak te nállad nehányan Sárdesben, akik meg nem fertőztették az ő ruháikat: ezek fehér ruhában fognak járni én velem, mert méltók arra.

A győzedelmes szintén fehér ruhát kap és ki nem törlöm annak nevét az életnek könyvéből,[3] és vallást teszek felőle az én atyám és az ő angyala előtt. Akinek füle nagyon hallja, mit mond a lélek a gyülekezeteknek!

A philadelphiai gyülekezet angyalához:

Ezt mondja a szent, az igaz, akinél a Dávid kulcsa vagyon, aki megnyit és senki benem zárja, aki bezár és senki megnem nyitja.[4]

Ismerem dolgaidat; egy ajtót nyitottam fel előtted,[5] melyet senki benem zárhat, bár gyönge vagy, de megtartottad az én beszédemet és megnem tagadtad az én nevemet. Imhol azok, akik a Sátán zsinagógájából valók, akik zsidóknak mondják magokat és nem azok, hanem hazudnak? Azt fogom mívelni, hogy eljöjjenek és arczczal leboruljanak a te lábaid előtt és tudják meg, hogy szeretlek.[6] Mert megtartottad az én várakozásra intő beszédemet, azért majd

[1] Vonatkozás a *Zsolt.* II. 9. melyet messiásinak tartottak és másként pontoztak, mint az a héber szövegben áll. E rész élénken foglalkoztatja látnokunkat. Apoc. XII. 5; XIX. 15.

[2] H. ö. Máté XXIV. 43; 1. Thess. V. 2.

[3] Dániel XII. 1; Énoch XVII. 3.

[4] Vonatk. Ezsaiás XXII. 22.

[5] Az evangyeliom hirdetése végett.

[6] Ujabb vonatkozás Pál tanitványaira, akiknek majd meg kell kérlelniök a zsidó-keresztyéneket és elismerniök, hogy az igazi egyház: az utóbbiak.

én is megtartalak a kisértetnek idején, mely elkövetkezik az egész világra, hogy a földnek lakosai megkisértessenek. Eljövök csakhamar; tartsd meg azt, ami nálad vagyon, hogy senki elne vegye a te koronádat.

A győzedelmest oszloppá teszem az én Istenem templomában és onnan nem jár ki többé és ez oszlopra felfogom irni az én istenemnek nevét[1] és az én Istenem városának nevét, az uj Jerusalemet, mely a menyből száll alá az én Istenemtől, valamint az én nevemet is.[2] Akinek füle vagyon hallja, mit mond a lélek a gyülekezeteknek!

A laodiceai gyülekezet angyalához:

Azt mondja az Amen,[3] a hív és igaz bizonyság, Isten teremtésének kezdete:

Ismerem a te dolgaidat: te nem vagy sem hideg, sem meleg; vajha lennél az egyik, avagy a másik; annak okáért, mert langymeleg vagy, kiokádlak téged az én számból. Ezt mondogatod magadnak: «Gazdag vagyok, bőségben élek és nincs semmire szükségem»[4] és nem látod, hogy nyomorult és nyavalyás, szegény, vak és mezitelen vagy. Azt tanácsolom neked: végy én tőlem tűzben megpróbált[5] aranyat, hogy csakugyan gazdag légy, valamint fehérbe öltözhess és ne látassék a te mezitelenséged rútsága és szemvizzel kend be a te szemeidet, hogy tisztán lass. Én megfedem és megdorgálom azokat, akiket szeretek, légy buzgó tehát és térj meg.

Ime az ajtó előtt állok és zörgetek; valaki hallja az én szómat és megnyitja az ajtót, bemegyek ahhoz és vele eszem és ő én velem. A győzelmest magam mellé ültetem majd az én királyi székembe, mikor én is győzedelmeskedtem és ülök az én atyámmal az ő királyi székében. Akinek füle vagyon, hallja, amit a lélek mond a gyükezeteknek!

Kicsoda ez a János, aki a mennyei megbizások hirnökének meri kiadni magát, aki a tekintély oly magas hangjával beszél az ázsiai egyházakhoz, aki azzal dicsekszik, hogy olvasóival ugyanazon üldözés nyomoruságait szenvedte át?[6] Vagy János apostol, vagy más, János apostollal hasonnevü, avagy valaki, aki János apostolnak adta ki magát. Nem igen fogadható el, hogy 69-ben midőn János apostol még élt, vagy alighogy meghalt, bárki is mert volna visszaélni, az

[1] A Jehovah: kimondhatlan neve.

[2] H. ö. Apoc. XIX. 12.

[3] A Krisztus, akiben minden megvalósult és megigazult. V. ö. Ezsaiás LXV. 16.

[4] Vonatkozás a város gazdagságára. Tacit. *Ann.* XIV. 27.

[5] V. ö. Ezsaiás LV. 1.

[6] Apoc. I. 9. V. ö. I. 2. kétértelmű rész.

ő nevével az ő beleegyezése nélkül efféle legbensőbb természetü tanácsadások és szemrehányások megtétele végett. Az apostol homonym társai közül egyetlen egy sem mert volna vállalkozni e szerepre. Presbyteros Johannes, az egyedüli, akit felhoznak, ha ugyan létezett valaha, — úgylátszik, egy későbbi nemzedékhez tartozott.[1] Anélkül, hogy tagadnók a kételyeket, melyek az apostoli irások valódiságára vonatkozó majdnem összes kérdések fölé nehezednek, tekintettel azon elenyésző aggályoskodásra, mely mellett apostoli és szent emberektől származott kijelentéseknek fogadtak el minden olyat, amit tekintélylyel óhajtottak felruházni,[2] mi a magunk részéről valószinünek tartjuk, hogy az Apocalypsis János apostolnak a műve, vagy legalább elfogadta azt és szét küldötte a patronatusa alatt levő ázsiai egyházaknak.[3] A 64. mészárlás élénk benyomása, a szerző által átélt veszedelmek emlékezete, az irtózás Róma iránt, nagyon reá illik az apostolra, aki feltevésünk szerint, megfordult Rómában és e szomoru eseményekről beszélve bátran elmondhatta: Quorum pars magna fui.[4] A vér szemébe szökken, nézése elhomályosul s nem látja tisztán a természetet. A Néro uralom szörnyüségeinek képe rögeszme gyanánt tartja lekötve egész valóját. A kritika csak finom érzékkel igazodhatik el e súlyos ellenvetések között. Az első keresztyéneknek a titokzatosság és az apocriph iránt kifejlődött izlése áttörthetten homályba burkolta az uj testámentomra vonatkozó irodalom történet összes kérdéseit. Szerencsére a lélek ezekből a névtelen vagy pseudonym iratokból oly erővel tör ki, hogy az nem hazudhatik. Népies termékekről lévén szó, külön-külön meghatározni mindegyikben az eredeti részt, lehetetlen; a valamennyit átlengő érzelem az, mely elárulja a valódi teremtő lángészt.

Miért választotta az apocalypsis irója látományának helyéül Patmos szigetét? Megmondani nehéz.[5] Patmos vagy Patnos[6] kicsiny, közel négy mértföld hosszú, de nagyon keskeny sziget.[7] A görög

[1] Papias Eusebnél H. E. III. 39.

[2] II. Thess. II. 2; Apoc. XXII. 18—19. Hasonlitsd össze Dániel, Énoch könyvét, nem feledve el mindamellett, hogy az efféle könyveknél az állitólagos szerzőt a valódi szerzőtől századok választják el, mialatt az Apocalypsisnél a valódi s az állitólagos szerző egykoruak lehetnek.

[3] L. a bevezetést e kötet elején.

[4] H. ö. Márion Illés helyzetét Angliában a Cevennesi mészárlás után.

[5] E választásban semmiféle symbolicus jelentést sem lehet találni.

[6] Innen, a népies elnevezés *Patino.*

[7] L. Ross *Reisen auf griech. Inseln des aegaeisch. Meeres* II. köt. 1843; Tischendorf *Reise in den Orient* 1846. II. 258—265; ugyanaz *Terre sainte* (franczia ford. 1868). p. 278—284. Guerin *Descript. de l'il de Patmos* Páris 1856; Stanley *Sermons sn the East* Londres 1869. p. 225 s köv.; Julleville. a *Revue des cours litteraires*-ben, 1867. márcz. 2. A szigeten ma mintegy négyezer ember lakik.

ó korban virágzó és igen népes hely.[1] A római korszakban megtartotta fontosságát, amennyire már kicsiny terjedelme megengedte, kitünő kikötője révén, a sziget közepe táján, melyet az északi sziklás zömöt a déli zömmel összekötő földszoros alkot. Az ephesusból Rómába menő vagy Rómából Ephesusnak tartó utasok, az akkori parthajózás szokása szerint, e szigeten állapodtak meg először, illetőleg utólszor. Nem áll, mintha homokzátony, avagy elhagyott puszta hely lenne. Patmos az Archipelagus egyik legfontosabb tengeri állomása volt, ugy lehet az is lesz; mert több vonal keresztező pontját képezi. Ha Ázsia ujból feléled, Patmos olyas lehet majd reá nézve, mint a mai Görögországnak Syra, mint ami volt az ókorban Délos és Rhenea a Cycladok között, a tengeri kereskedelem rakodó helye, az utasok csomó szálló pontja.

Valószinüleg ott rejlik az oka e kicsiny sziget kiválasztásának, ami később oly rendkivüli hirt biztositott számára a keresztyén világban, hogy az apostol az ephesusi hatóság[2] üldöző fellépése elől ott vonhatta meg magát; vagy hogy Rómából jövet,[3] hiveinek közvetlen közelében, valamelyik c a u p o n a e-ban, a kikötő mentén[4] ké-

Három tömör részből áll, melyeket szük földszorosok kötnek össze. A hegycsucsok alig 300 m. magasak.

[1] Az ókorban ritkán emlitik Patmost. Strabo X.. V. 13; Plin. IV. 23 és scholiasta feltevés szerint Thukydides III. 33. De a feliratok már tanulságosak: *Corp. inscr. gr.* 2261, 2262; Ross. *Inscr. graecae ineditae* fasc. II. n. 189 és 190; Guerin *op. cit.* p. 85 és 86. nem is emlitve a két (p. 9, 86) eltöröltet. A régi város, melynek egyrészt cyclopsi, másrészt hellen acropolita, még áll, a mai kikötő helyén épült (la Scala). A görög város fő legendája egy Orestes által Scythiai Artemisnek emelt templomról szól (Ross. 190 sz. felirata). E templom valószinüleg a sz. Christodulos által a IX. században emelt monostor helyén állott. A szigeten számtalan régi emlék található, melyek közül némelyek a történet előtti időkből valók (Guerin p. 9—15—85—93; Ross. *Reise* p. 138). Azelőtt ugylátszik sárban és vizben dusabb volt, mint ma. Guerin M. a hellen város lakosságát 12—13000-re teszi. A szigeten több falu is volt, melyeknek lakosságát ugyanő 3—4 ezer lélekre becsüli.

[2] Apoc, I. 9. összehas. VI. 9; XX. 4. L. fent. Tulajdonképeni számüzetésről (Tertull. *Praescr.* 36) nem lehet szó. A deportatió helyei a következő szigetek voltak: Gyaros, Pandataria, Pontia, Planasia. Patmos sohasem volt közöttük. A deportatiós szigeteket éppen azért szemelték ki e czélra, mert nem birtak sem kikötővel, sem várossal; már pedig Patmoson igen jó horgonyozó helyek vannak (Guerin p. 90—91, 94) s tekintélyes várossal birt. Gyaros p. o. miben sem hasonlit Patmosra. Az az egyházi hagyomány, mely Jánosnak patmosi számüzetéséről szól Domitián által, anachronismus. A pusztaságról sem lehet szó. A szigetet sürün lakták.

[3] Patmos kikötőjét könnyen érhetik el azok, a kik Rómából jönnek, de nehezen azok, akik Ephesus felől érkeznek. Magam is tapasztaltam; egy napi erőlködés után bárkánknak le kellett mondani arról, hogy átmenjen a szoroson.

[4] A barlang a középkor találmánya. Alig szükséges megjegyeznünk, hogy az Apoc. I. 9—10. nem foglalja magában azt, hogy az Apocalypsis Pat-

szithette el a manifestumot, melyet maga előtt küldött Ázsiába[1]; vagy, hogy mintegy hátmögül készülve lesujtani s ugy gondolkozva, hogy a látomány helye nem lehetne Ephesus, választhatta az Archipelagusnak szigetét, melyet -- körülbelül egy napi járó földre esvén, mindennapos hajójárat kötött össze Ázsiának metropolisával;[2] vagy, hogy a 64. évi izgalmakkal teljes utazás utolsó kikötő helye vésődhetett mélyen emlékezetébe; vagy végre, hogy valamely jelentéktelen tengeri esemény kényszerithette őt nehány napig vesztegelni e kicsiny kikötőben.[3] A hajózás az Archipelagusson tele van véletlennel; az Oceánon keresztül megtett utazások nem nyujthattak arról kellő fogalmat, mert ami tengereinkben állandó szelek uralkodnak, melyek támogatólag működnek, még ha ellentétes irányból fujnak is. Ott szélcsendek váltakoznak és amidőn a szük csatornákba mélyedünk, makacs szelek. Sohasem vagyunk urai önmagunknak; ott vetünk horgonyt, ahol lehet, s nem ahol akarunk.

Ily lángoló férfiak, mint ezek a fanyar és fanatikus utódai Israel régi prófétáinak, mindenüvé elvitték magukkal képzelődéseiket, ahol csak megfordultak, és e képzelődés annyira kizárólagosan forgott a régi héber költészet keretében, hogy az őket környező természetet nem vették észre. Patmos ép olyan, mint az Archipelagusnak valamennyi szigete: kék tenger, tiszta levegő, derült ég, csipkés csúcsú sziklák, melyeket itt-ott fed némi kis zöld. Puszta és kopár; de a szikláknak alakjaiban és szinében, a tenger élénk kékjében, melyet szép fehér madarak barázdálnak, e vörhenyes szinben játszó sziklákkal a háttérben, van valami csodás. Ezek az ezer és ezer szigetek és apró szigetecskék, százféle alakjaikkal, melyek mint egy-egy pyramis, vagy mint egy-egy paizs bukkannak fel a hullámok közül és örök félkör tánczot járnak a horisont körül, a tengeri iste-

moson iratott; az *egenomén* árnyalata éppen az ellenkezőre vall. A görög egyházban oly nagyfoku volt hosszu időn át a bizalmatlanság az Apocalypsis iránt, hogy ál Prochoros (IV. század) nagy bőven beszélve el János patmosi tartózkodását, egy szóval sem emliti az Apocalypsist s Jánossal csupán az evangyeliomot iratja meg e szigeten (patmosi kézirat, fejtegeti. Guerin *op. cit.* p. 27 s k., 34, 39 k., 44; e szöveg ugylátszik leginkább megegyez a primitiv szöveggel; h. ö. e kiadásokat: Neander *a Catahesis M. Lutheri parva, graecolatina* folyamán, Bale, oporin 1567, 12; p. 526—663; Grynaeus, *Monum. P. S. orthodoxograph.* I. p. 85 s köv.; Birch. *Auctarium Cod. Apocr.* N. T. p. 262—307 és a latin ford. a *Bibl. max. Patr.*-ban II. 46 s köv. Mi sem mutat arra, hogy sz. Christodulos előtt a sziget különleges tiszteletben részesült volna.

[1] Nem először mehetett ezuttal Ephesusba, mert az Apoc. irójának viszonya az ázsiai egyházakhoz annak feltételezésére késztet, hogy az iró már előzőleg is lakott e helyen.

[2] Ma a Scola-Novatól ez az ut, a vidék hajózási eszközeivel, melyek a régiektől nem igen különböznek, hat órát vesz igénybe.

[3] Erre vall az *egenomén* árnyalata az Apoc. I. 9-ben.

nek és az Oceanidák körének igézően szép világához hasonlitanak, akik szerelemmel, ifjusággal és melancholiával telt életet élnek a tengerzöldbe játszó barlangokban, a mysterium nélküli, majd bájos és rettenetes, majd ragyogó és komor partokon. Kalypso és a Sirének, a Tritonok és a Nereidák, a tengernek veszedelmet hozó bájos alakjai, az ő egyaránt kéjes és végzetes szerelmi dédelgetéseikkel, ama gyöngéd és finom benyomások, melyeket hasonlithatlan tollal fest le az Odyssea, mind észrevétlenül tűntek tova a sötét látnok szemei előtt. Két vagy három különlegesség, minő a tenger iránti nagy előitélet,[1] egy-egy kép «a tenger közepette égő hegyről»,[2] mely úgylátszik, Therára[3] vall, birnak egyedül némi helyi jelleggel.[4] A kicsiny szigetből, mely arra volt alkotva, hogy a Daphnis és Chloe regény bájos jeleneteihez, avagy a Theocritos és Moschus pásztor jeleneteihez szolgáljon hátterül, ő fekete hamuval és tűzzel tele tömött vulcánt csinált. Pedig nem egyszer nyugodhatott volna élvezettel szeme e hullámokon a végtelen derültségben uszó éjjelek alkalmával, melyeknek csöndjét nem töri meg más, csak a jégmadár vijpogása és a delfin hangtalan játszása. Egész napon keresztül ott láthatta szemben maga előtt a Mycale hegyfokot, annélkül, hogy a helleneknek a perzsák fölött kivivott győzelemére gondolt volna,[5] e legszebb győzelemre Marathon és a Thermopylák után. A görög összes nagy alkotások e központján, alig nehány mértföldnyire Samostól, Kostól, Miletostól, Ephesustól egész más dologról álmodott ő, mint Pythagorasnak, Hypokratesnek, Thalesnek, Heraklitosnak csodás lángeszéről; Görögország dicső emlékei reá nézve nem léteztek. A patmosi költeménynek olyan Hero és Leander-félének, vagy egy Longus-féle pastorálénak kellett volna lennie, mely a szerelmi küszöb fölött játszadozó bájos gyermekekről zengte volna el dalát. A komor enthusiasta, akit a véletlen e jóniai partokra vetett, nem lépett ki bibliái emlékeiből. A természet reá nézve: Ezechrél élő szekere, a csodás chérub, Ninivének idomtalan bikája, s egy barok zoologia, mely ellen a véső és az ecset egyenesen tiltakozik. Az a sajátszerű hiba, hogy a keletieknek szelleme mindent másitva lát, hiba, mely mellett minden képleges alkotásuk fantastikusnak és élettelennek tünik fel,

[1] L. főleg Apoc. XXI. 1.

[2] Apoc. VIII. 8.

[3] Santorin. E sziget akkor válságon ment keresztül. L. Seneca *Quaest. nat.* II. 26; VI. 21. Még a nyugalom perczében is ugylátszik, mintha egy vizben álló hegy lenne. L. Stanley *Sermons* p. 230. 8 jegyz.

[4] A Kynops hegye Patmoson, némi vulcanicus tüneteket mutat, de minden nagyobbszerüség nélkül. Guerin *op. cit.* 88—97.

[5] A szárazföldet egy szigetgát majdnem teljesen eltakarja Patmos elől; a Micale hegyet, Miletost és Priaenát azonban látni.

nálla a tetőpontra hágott. A bensejében duló betegség tükröződik vissza összes szinein. Ő Ezechiel, s a Daniel-féle könyv irójának szemeivel látott; vagy helyesebben, nem látta csak maga magát, szenvedélyeit, reményeit, indulatait. A bizonytalan és sivár mythologia, mely már is kabbalisticus és gnosticus izével az elvont eszméket isteni személyekké gyurja át, képtelenné tette őt a plasticus művészet szabályainak követésére. Sohasem különözte el magát még ember annyira az őt környező világtól; sohasem tagadták meg nyiltabban az érzéki világot, hogy a valóság harmoniáját egy uj földnek, és egy uj égnek kificzamitott khimérájával helyettesitsék, mint ebben a könyvben.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Az Apocalypsis.

A hét gyülekezet üdvözlése után kezdetét veszi a látomány.[1] Az égben ajtó pattan fel; a látnok lélekben elragadtatott és az ajtó nyiláson tekintete a mennyei udvar mélyéig hatol. A zsidó Kabbalának mennyje nyilatkozik meg előtte. Királyi széket lát, s e királyi székben, melyet szivárvány övez, ül maga az Isten, hasonlatosan egy fényét kisugárzó óriási rubinthoz.[2] A trón körül huszonnégy kisebb szék áll, melyekben huszonnégy öreg ember ül fehér ruhában, fejükön arany koronával. Az emberiséget képviseli ez a szemenszedett senátus, mely állandó udvarként környezi az örökkévalót.[3] Előttük, hét lámpás ég, a hét isteni lélek (az isteni bölcsesség hét adománya[4] köröskörül négy szörny, melyeknek vonásai Ezechiel cherubjaitól és Ezsaiás séráfjaitól vannak átvéve.[5] Az első hasonlatos az oroszlánhoz, a második a borjuhoz, a harmadik az emberhez, a negyedik a repülő sashoz. E négy szörny már Ezechielnél is az istenség tulajdonságait jelenti: «bölcsességet, hatalmat, mindentudást és teremtést.» Mindegyik szörnynek hat szárnya van és egész testök szemekkel van kirakva.[6] A trónt ezer és ezer, myriád és myriád angyal, a természetfölötti személyesités[7] másodrendű teremtményei, a mennyei udvar szárnyas háznépe, veszi körül.[8] Örökös menydörgés és villámlás tör ki a királyi székből. Az előtérben egy óriási kékes szinben játszó szin terül el, hasonlatos a kristályhoz (az égboltozat)[9] Isteni liturgia folyik egyre tovább. A négy szörny, az egyetemes élet

[1] Apoc. IV. r.

[2] A mennyei fenség leirása teljesen Ezechielből van véve I. és X. r. V. ö. Dán. VII. 9 és köv.

[3] A 24 szám a szentély körül szolgálatot teljesitő papok osztályaitól van kölcsönözve 1 Krón. XXVI. H. ö. Ezsaiás XXIV. 23; Zsolt LXXXIX. 8. Tanhuma, a *schemini* es *Kedoschim.*

[4] H. ö. Ezsai. XI. 2.

[5] Ezech. 1; Ezsai. VI.

[6] Ezech. I. 18; X. 12.

[7] H. ö. Zsid. I. 4 és köv. 14.

[8] Apoc. V. 11; VII. 11. H. ö. Dániel VII. 10. Zsolt. LXVIII. 18.

[9] Exod. XXIV. 10; Ezech. I. 22 és köv.

organuma (a természet) sohasem aluszik, és éjjel nappal énekli a mennyei trisagiont: «Szent, szent, szent az Ur, a mindenható Isten, aki volt, aki van, és aki eljövendő.»[1] A huszonnégy Vén (az emberiség) együtt énekel velök, leborulnak a trón előtt, és koronáikat leteszik a királyi szék előtt, melyben a Teremtő székel.

Krisztus még eddig nem szerepelt a mennyei udvarban. A Látnok intronisatióját játszatja el előttünk.[2] Annak jobbkeze felől, aki a királyi székben ül, egy könyvet lát tekercsekből, melyek mindkét oldalukon tele vannak irva[3] és két pecséttel vannak lezárva. Az isteni titkoknak könyve ez, a nagy mennyei kijelentés. Senkit sem találtak sem a menyben, sem a földön méltónak arra, hogy azt felnyissa és abba beletekintsen. János erre sirni kezd; a jövő, a keresztyének vigasza tehát örökre titok marad előtte! Az egyik öreg ember bátoritja. És csakugyan, azt, akinek meg kell nyitni a könyvet, csakhamar megtalálják; nem nehéz reá jönnünk, hogy ez Jézus. A mennyei fényes gyülekezet középpontján, a királyi szék lábánál, az állatok és vének közepette, a kristály tiszta lég fölött feltűnik a megölt bárány. E kedvencz alakba öltöztette fel a keresztyén képzelet Jézust, ezt a megölt bárányt, ezt a húsvéti áldozatot, aki mindig ott fent van Istennek oldalán.[4] A báránynak hét szarva[5] és hét szeme van; az isteni hét lélek symbolumai ezek, melyeknek teljessége a Jézusban lakozik, s amelyek ő általa bocsáttatnak szerte a földön. A Bárány felkel, egyenesen az Örökké való trónjának tart, megfogja a könyvet. Végtelen megindulás tölti be erre az eget; a négy állat, a huszonnégy öreg ember térdre hull a Bárány előtt; citherákat és tömjénnel (a szentek imái)[6] telt aranypoharakat tartanak kezökben és egy uj dalba fognak: «Te, te méltó vagy, hogy elvegyed a könyvet és megnyissad annak pecsétjeit; mert megöltek és a te véred által megváltottál minket minden törzsből, minden nyelvből, minden népből, minden fajból[7] és tettél minket királyokká és papokká, és uralkodni fogunk a földön.[8] Az angyalok myriádjai csatlakoznak az énekhez és a Báránynak itélik oda a hét nagy elő-

[1] H. ö. Ezsai. VI. 3.

[2] Apoc. V. r.

[3] V. Ezechiel II. 10.

[4] Ján. 1, 29, 36; I Petri I. 19; Ap. Csel. VIII. 32. H. ö. Jeremiás XI. 19; Ezsaiás LIII. 7.

[5] V. Dániel VII. 20 és k. A szarv a régi héber költészetben mindig az erő jele.

[6] H. ö. Ap. VIII. 3 és k.; Zsolt. CXLI. 2; Ezech. VIII. 11; Tobiás XII. 12; Luk. 1, 10.

[7] A *Sinacticus* kézirat felfedezése megerősitette az *Alexandrinus* utáni olvasást és beigazolta, hogy az elfogadott szöveg *hémas*-a javitás.

[8] A *Sinaiticusban basileusousin* áll.

jogot (hatalom, gazdagság, bölcsesség, erő, tisztesség, dicsőség és áldás.)[1] Az összes teremtett állatok, akik az égben, a földön, a föld alatt, a tengerben laknak, részt vesznek a mennyei ünnepélyben és ezt kiáltják: «A királyi székben ülőnek és a Báránynak áldás és tisztesség, dicsőség és hatalom örökkön örökké.» A négy állat, a természet képviselői az ő mély hangjukon mondják reá az ámen t; a vének leborulnak és imádják az örökön örökké élőt.

Im itt áll előttünk Jézus a mennyei hierarchia legmagasabb fokán. Nemcsak az angyalok,[2] hanem még a huszonnégy öreg ember és a négy állat is, akik az angyalok fölött állanak, leborulnak előtte. Az Isten trónjának lépcsőzetén haladt fel és elvette a könyvet Istennek jobbja felől, melyet megtekinteni sem mert senki. A pecsétek feltörésébe fog. A nagyszerü dráma elkezdődik.[3]

A bevezetés pompás. Az iró, igen helyes történeti felfogás szerint, a messiási agitatio kezdetét azon pillanatra teszi, midőn Róma kiterjeszti uralmát Judea fölött.[4] Az első pecsét felszakitása után fehér ló pattan elő;[5] a lovas kéz-ivet tart kezében; fejét korona födi; diadal követi lépteit minden felé. A lovas a római birodalom, melynek, a látnok koráig, ellentállani mi sem volt képes. De e diadalmas prologus tartama rövidre van szabva; a Messiás ragyogó feltünését hirdető előjelekként hallatlan istencsapások fognak elkövetkezni s a mennyei tragódia rémületet keltő jelenetek között folyik le tovább.[6] Küszöbén állunk annak, amit «a Messiási gyötrelmek korszaká»-nak hivtak.[7] Minden pecsét, mely felnyilik, ettől kezdve egy-egy borzasztó szerencsétlenséget zudit az emberiségre.

A második pecsét felszakitása után veres ló pattan elő. Lovasának hatalom adatott arra, hogy a békét elragadja a földről és keresztül vigye, hogy az emberek egymást öljék; nagy kardot hord kezében. Ez a Háború. Judea fellázadása és Vindex felkelése óta a világ tényleg, nem volt egyébb, mint mezeje a vérontásnak s a békeszerető ember nem tudta, hol hajtsa le fejét.

A harmadik pecsét felnyitása után fekete ló szökken elő; lovasa mértéket tart kezében. A négy állat köréből szózat, mely a szegény halandóknak szánt élelmi szerek árát osztályozza az égben,

[1] V. VII. 12.

[2] H. ö. A Zsid. lev. fent.

[3] Apoc. VI. r.

[4] H. *Mózes felmag.* Hilgenfeldnél *Nov. Test. extra can.* I. p. 113—114.

[5] A fehér ló a győzelemnek és a diadalnak symboluma. *Iliás* X. 437; Plutarch. *Camillus* 7; Virg. *Aeneis* III. 538 és Servius e versről.

[6] H. ö. Zakar. I. 7—17. és VI. 1—8; Jerem. XXI. 9; XXXII. 36; IV. Esdrás V. 6 és köv.; VI. 22 és köv.; IX. 3. (Vulg).

[7] *Arché ódinón.* Máté XXIV. 8; Márk XIII. 9.

harsan fel s ezt mondja a lovasnak: «Egy mércze búza, egy denár;[1] három mércze árpa, egy denár; az olajat és a bort ne bántsad.»[2] Ez az Éhség.[3] A Claudius alatti nagy inséget nem is emlitve, 68-ban rendkivüli drágaság uralkodott.[4]

A negyedik pecsét feltörése után sárga ló pattan elő. Lovasának neve: Halál; a Scheol követi őt és adatott neki hatalom fegyverrel, éhséggel, dögvésszel és fenevadakkal kiölni a föld negyedrészét.

A nagy csapások[5] hirdetik a Messiás elközelgő jövetelét. Az igazság azt követelné meg, hogy az isteni harag azonnal lecsapjon a földre. Tényleg, az ötödik pecsét feltörésekor a látnok előtt megindító látvány tárul fel. Megpillantja az oltár alatt azoknak a lelkeit, akiket megöltek a hitért és a bizonyságtételért, melyet Krisztus mellett tettek (kétségtelenül a 64. év áldozatai). A szentek nagy szóval kiáltanak Istenhez,[6] s ezt mondják: «Uram, te aki szent, aki igaz vagy, meddig nem teszesz itéletet és nem állasz boszut azokon, akik laknak a földön?» De az idő még el nem következett; a vértanúk száma, mely a harag kitörését fogja előidézni, még nem teljes. Az áldozatoknak mindegyike egy-egy fehér ruhát kap a jövő diadal zálogául és azt mondják nekik, hogy még egy kevés ideig várjanak, amig pályatársaik és atyafiaik, akiknek szintén meg kell öletniök, befejezik futásukat a bizonyságtétel terén.

E szép intermezzo után nem látjuk többé az üldözés csapásait, hanem a végitélet tüneményeit. A hatodik pecsét feltörése után,[7] az egész mindenség megrendül.[8] Az ég elsötétül, mint egy szőrzsák, a hold arczulata vérben uszik, a csillagok az égről lehullanak a földre, mint a fügefának gyümölcsei, midőn azt a szél rázza; az ég eltakarodik, mint mikor a papiros összecsavarodik;[9] a hegyek, a szigetek

[1] A gabona mércze egy napi adag. *Thes.* H. Etienne-nél e szónál *Choinix* A denár egy napi dij. Máté XX. 2., Tacit. *Annales* I. 47. A gabona mércze rendes ára alig volt nagyobb. Cic. *In Verrem.* III. 81.

[2] Has. ö. Sueton *Domitian* 7.

[3] Máté XXIV. 7; Márk XIII. 7.

[4] L. fent.

[5] H. ö. Ezech. XIV. 21, Máté XXIV. 6—8; Márk XIII. 8—9. Az evangyeliomokban *a loimos*, mint az Apocalypsisben, a második helyen áll.

[6] Hasonló képzelődésekkel tépelődtek a nem keresztyén körök is. Dio Cassius LXIII. 28.

[7] A végső katasztrófa leirása Ezsaiásból van véve II. 10, 19; XXXIV. 4; L. 3; LXIII. 4; Ezechiel XXXII. 7—8; Joel III. 4; Oseás X. 8; Nahum I. 6; Malakiás III. 2. A régi próféták azt hitték, hogy Istennek itélete, még ha azt egy külön nép fölött is tartja, természeti tünemények között megy végbe. (Joel. I. 15; II. 1 és köv) H. ö. Máté XXIV. 7. 29; Márk XIII. 8, 24; Luk. XXI. 11, 25 -26; XXIII. 30.

[8] Máté XXIV. 7; Márk XIII. 8; Luk. XXI. 1.

[9] Ezsaiás XXXIV. 4.

kivettetnek helyeikről. A királyok és a földnek hatalmasságai, a katonai tribunusok és a gazdagok, a hatalmasok, a rabszolgák és a szabademberek elrejtőznek a barlangokba és a kősziklák közé, ezt mondva a hegyeknek: «Omoljatok reánk s rejtsetek el annak a tekintete elől, aki a királyi székben ül és a Báránynak haragja elől»!

A nagyszerü itélet tehát megkezdődik.[1] A szeleknek négy angyala[2] a föld négy sarkán helyezkedik el, hogy féken tartsák az elemeket, amelyeket reájuk biztak, nehogy — természeti vad ösztönüket követve — végig száguldjanak a világon. A négy angyal a hatalom teljességét kapta meg; elfoglalják helyeiket. A költeménynek alapgondolata azomban az, hogy az elodázott végső itéletet az arra alkalmasnak látszó pillanatban mutassa be. Egy angyal, kezében Istennek pecsétjét tartva (pecsét, melyen, mint az összes királyi pecséteken, annak neve olvasható, akire az tartozik,)[3] jön fel napkelet felől. Hangos szóval kiáltja a romboló szelek négy angyalának: tartsák vissza még egy ideig az elemeket, melyek fölött rendelkeznek, mindaddig, mignem az Istennek szolgáit meg nem pecsételik az ő homlokukon, hogy e jel által, mint az a husvéti bárány vérével történt Egyptomban,[4] megkiméltessenek a csapások idején. Az angyal erre az Israel tizenkét törzséből százegyvennégyezer ember homlokára tüzi reá az isteni bélyeget. Ez nem akarja azt mondani, hogy ez a százegyvennégyezer ember mind zsidó.[5] Israel itt kétségkivül az igazi szellemi Israel, «Istennek Israelje», mint Pál apostol mondja,[6] a kiválasztott család, mely felöleli mindazokat, akik Ábrahám fájához vannak csatolva a Jézusba vetett hit és a lényeges ritusok gyakorlása által. De a hivőknek van egy osztálya, mely már is felvétetett a békének e birodalmába; ez osztályhoz azok tartoznak, akik

[1] Apoc. c. VII.

[2] V. Zakariás VI. 5; Énoch XVIII. R.

[3] H. ö. Ezsaiás XLIV. 5; Apoc. XIV. 1. V. Herodot II. CXIII. 2; Ezechiel IX. 4. A rabszolgákat urok neve után pecsételték meg.

[4] Exod. XII. 13.

[5] A tizenkét törzs 144,000 *esphragismenoi-a* és a 9. vers *ochlos polysa* közötti ellentét e nézetre vezethetne. Csakhogy az *ochlos polys*-t nem vértanuk, (h. ö. VII. 9, 14) hanem áttért pogányok alkotják. A 144,000 kiválasztott a XIV. fejezetben ugy van feltüntetve, mint akiket erényökért válogattak ki az egész földön. *(hoi égorasmenoi apo tés gés)*. H. ö. külömben Apoc. V. 9. Az Apoc. irója nem ismer külömbséget a megtért pogányok és a zsidó keresztyének között. A pogányok, kik előzetesen nem fogadták el a judaismus szabályait, Balaámnak tanitványai, akikről nagy szigorral nyilatkozik (II. és III. fej.) Előtte minden keresztyén egyrésze Israelnek, szellemi fővárosa Jerusalem (XVIII. 4; XX. 9; XXI. 2, 12; h. Máté XIX. 28; Jak. I. 1.) A pogányok, mint jó érzelmü és meghóditott idegenek járulnak egyszerüen Isten elé a Sionon, hogy hódolatukat bemutassák (XV. 3—4).

[6] Gal. VI. 16.

halált szenvedtek a Jézusért. A próféta megszámlálhatlan sokaságban látja őket minden fajból, minden törzsből, minden népből, minden nyelvből összegyülve a trón előtt[1] és a Bárány előtt, fehér ruhákban, kezeikben pálmaágakkal, énekkel dicsőitve Istent és a Bárányt. A vének egyike megmagyarázza azután neki, hogy kik ezek: «Ezek azok, akik jönnek a nagy nyomoruságból[2] és megmosták ruhájukat a Báránynak vérében.[3] Ime ezért állanak az Istennek széke előtt és imádják őt éjjel és nappal az ő templomában s az, aki a székben ül, ő velök lakik mindörökké.[4] Nem éheznek többé és nem szomjuhoznak többé és a hőség sem árt nekik. A bárány legelteti őket és az élet forrásaihoz vezeti őket és Isten maga töröl le szemeikből minden könnyhullatást.[5]»

A hetedik pecsét felpattan.[6] Az idők teljességének nagy szinjátékát várjuk.[7] De a költeményben, mint a valóságban, ez a katasztrófa mindig elodázódik; azt hisszük, elkövetkezett, pedig nem úgy van. A végső jelenet helyett, melynek a hetedik pecsét felbontására elkövetkezni kellett volna, nagy csöndesség lőn a mennyben, mintegy félóráig, jelezve, hogy a mysteriumnak első felvonása véget ért és hogy egy másik veszi kezdetét.[8]

A sacramentális csönd után az Isten trónja előtt álló hét arkangyal, akikről eddig nem volt szó,[9] lép fel. Hét trombitát vesznek át, melyeknek mindegyike más és más előjelt hirdet.[10] Jánosnak komor képzelődése még mindig kielégitést keres; ezuttal az egyptomi hét csapások közül választja ki haragja a profán világ ellen a büntetések nemeit. A 68. év körül beállt természeti tünemények, melyek

[1] Az iró nem ejti ki a kimondhatatlan lénynek nevét. A többé kevésbbé Kabbalista zsidók Isten helyett szintén e szavakat használják: «A Név», «A Trón», «Az Ég».

[2] *Thlipseós megalés*, e szóval fejezik ki rendesen a 64. évi katasztrófát. Lásd fent.

[3] Vagyis a vértanuság vére csillog rajtok.

[4] Levit. XXVI. 11; Ezs. IV. 5—6; Ezech. XXXVII. 27; Apoc. XXI. 3.

[5] Ézs. XXV. 8; XLIX. 10.

[6] Apoc. c. VIII.

[7] Hasonlitsd össze a hasonló elodázást az ötödik és a hatodik pecsét felnyitása után (fent) és a hetedik trombita hangjára (lent alább). L. főleg Ap. X. 7.

[8] Ugyanezt vehetjük észre az Énekek Énekében. E kicsiny drámának 5 felvonása nem folyik egymásba. Minden felvonásnál a játék ujra kezdődik és befejeződik. Általában a héber irodalom nem ismeri az egység szabályát.

[9] Dániel X. 13; Tób. XII. 15; Luk. I. 19; 1 Thess. IV. 16.

[10] Az idők végzetét jelző trombiták gondolata meg van az 1 Cor. XV. 52. *eschaté salpinx*-ében megelőző *salpinges*-eket véve fel. Helytelen nézet azomban, mely IV. Esdr. V. 4-ben (Hilgenf.) *tertia tubát* lát: «A Jehovah napját» a régi prófétáknál szintén trombiták jelzik. (Joel. II. 1, 15.) E kép eredete az Israel ünnepeit hirdető trombitákban keresendő. V. ö. IV. Esdr. VI. 23.

mély hatást gyakoroltak a népre, látszólag igazolták az efféle összeállitást.

Mielőtt a hét trombitának szereplése kezdetét venné, nagyhatásu néma jelenet játszódik le. Angyal halad az aranyoltár felé, mely a trónnal szemben áll, kezében egy arany tömjénezővel. Nagy menynyiségű tömjént helyeznek az oltári tüzre, s a tömjénfüst felszáll az Örökké való elé. Az angyal erre a tömjénezőt megtöltötte az oltár szenével és levetette a földre.[1] Midőn a szenes darabok a föld felületére érnek, menydörgések, villámlások, szózatok és rengések támadnak mindenfelé. A tömjén, mint az iró maga mondja, nem más, mint a szenteknek imái. — Az istenfélő embereknek könyörgései, amint felszállnak csöndben Isten elé és a római birodalom eltörlését kérik, égő üszökké változnak át a profán világra nézve, melyet megrenditenek, elemésztenek, széttépnek, anélkül, hogy az tudná, honnan jönnek elő a csapások.

A hét angyal erre elkészül a trombitáláshoz.

Az első angyal trombitájának hangjára, tűz- és véreső zúdul a földre. A föld harmadrésze megég; a fák harmadrésze üszökké pusztul;[2] minden zöldellő fű kiszárad. A 63., 68. és 69-ik években, tényleg nagy rémületet keltettek a sűrűn előforduló viharok, melyekben valami természetfölöttit láttak.[3]

A második angyal trombita hangjára fehér izzó hegy esett a tengerbe; a tenger harmadrésze vérré lőn; a halaknak harmadrésze kivész; a hajóknak harmadrésze elpusztul. Théra szigetének[4] alakjára történik ebben vonatkozás, melyet a próféta a messze távolban bemerülve láthatott csupán Patmosról, s amely úgy nézett ki, mint egy vizbe merült vulkán. Kráterének közepén egy uj sziget keletkezett 46 vagy 47-ben. A működés pillanatában Théra körül lángokat lehetett látni a tenger felületén.[5]

A harmadik trombita hangjára nagy csillag esik le az égről, mely úgy ég, mint a szövétnek; a folyóknak és a forrásoknak harmadrészére esik le. A neve «Üröm»; a vizek harmadrésze ürömmé változik (vagyis ízük megkeseredik s méreggel telik meg);[6] számos

[1] Utánzat Ezech. X.

[2] A harmadrész használatára nézve l. Zak. XIII. 8—9.

[3] *Vis fulgurum non alias crebrior* Tacit. *Ann.* XV. 47; *Hist.* I. 3. 18. H. Exodus IX. 24; Ezsaiás XXVIII. 2.

[4] L. fent. H. ö. Exod. VII. 27 és köv. és Jerem. LI. 25; *Enoch* XVII. 13.

[5] Plin. II. LXXXVII. (89); IV. XII. (23); Seneca *Quaest. nat.* II. 26; VI. 21; Dio Cass. LX. 29; Aurel. Victor *De Caes Claud.* 14; Philostrates *Apoll.* IV. XXXIV. 4; Oros VII. 6; Cedrenus I. p. 197. Paris; Ross. *Reisen auf den griech.* Inseln. I. 90 s köv. H. ö. *Comptes rendus de l'Acad. des sciences* 1866. február 19. 392 s köv.

[6] V. Exod. XV. 23 s köv.

ember meghal a víztől.[1] Hajlandó vagyunk hinni, hogy ebben bizonyos légkőre történik utalás, melynek lehullása valamely vízmedenczében mérges kipárolgást idézhetett elő és annak vizét megváltoztathatta. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a mi prófétánk Ázsiának, a világ leghiszékenyebb országa köznépének száján forgó naiv elbeszéléseken keresztül látja a világot. Trallesi Phlegonnak, egy félszázaddal később, egész életet kellett feláldoznia e képtelenségek gyüjtésében. Tacitusnál, minden oldalon találkozunk velök.

A negyedik angyal kürtjének szózatára a napnak, a holdnak és a csillagoknak harmadrésze elhomályosul, úgy hogy a világ fényének harmadrésze nem ragyogott többé.[2] Ez vagy a fogyatkozásokkal, melyek ezekben az években rémitették az embereket,[3] hozható kapcsolatba, vagy a 69. január 10-ki rettenetes viharral.[4]

Mindez még semmi. Egy sas kiterjesztett szárnyakkal röpül a zenith felé, s három jajkiáltást hallat és hallatlan csapásokról ad hírt az embereknek a hátralévő három trombita hangjára.

Az ötödik trombita hangjára[5] csillag (vagyis egy angyal)[6] esik le az égből; a feneketlen mélység (a pokol) kulcsát adják a kezébe.[7] Az angyal megnyitja a mélység torkát; mint egy nagy kemenczéből,[8] úgy tódul ki belőle a füst; a nap és az ég elhomályosul. A füstből sáskák támadnak elő, melyek befödik a földet, mint a lovas csapatok. A sáskák,[9] élükön királyukkal, a mélység angyalával, akit héberül Abadonnak[10] és görögül Apollyonnak[11] hívnak, öt hónapon át gyötrik az embereket (egy nyáron át). Lehetséges, hogy a sáskajárás pusztitóbban lépett fel e tájt egyes provinciákban;[12] kétségtelen azonban, hogy itt az egyptomi csapások kézzel fogható után-

[1] H. ö. Ezsaiás XIV. 12; Dániel VIII. 10; *Carmin sibyll.* V. 157—158.

[2] Exod. VI. 25; X. 21—22; Joel III. 4; Amos VIII. 9.

[3] L. fent.

[4] «Foedum imbribus diem tonitrua et fulgura et coelestes minae ultra solitum turbaverant» Tacit. *Hist.* I. 18; Plut. *Galba* 23.

[5] Apoc. IX. fej.

[6] Énoch XVIII. 13; XXI. 3; LXXXVI. 1; XC. 21. (Dillmann).

[7] A démonok s nem a halottak tanyája. Luk. VIII. 31; Apoc. XI. 7; XVII. 8; XX. 1. 3.

[8] V. Gen. XIX. 28.

[9] E sáskák sajátszerű leirása, ha figyelembe vesszük a keleti stylus rendszerét, miben sem üt el a rendes sáska alakjától. L. Niebuhr. *Descr. de l'Arabie* p. 153. (fr. ford. 1774); Joel II. 4—9. A sáskákat Nápolyban most is *cavalletti*-nek hivják. Igen kártékonyan lépnének fel, ha petéiket nem pusztitanák. L. Plin. XI. XXIX. (35); Titus Livius XXX. 2.

[10] *Apollyón* «A rombolás».

[11] *Apollyón* «a romboló».

[12] Részek, mint a IX. 10., arra indithatnának, hogy a sáskafelhőkben a párthus lovasság betörését lássuk; de ez a hatodik trombita szavára történik

zatával állunk szemben.[1] A mélység torka úgy lehet, a puzzolii Solfatara, (amit Forum Vulcaninak[2] hívtak) vagy Somma[3] régi kratere, melyeket a pokol tűzokádó nyílásainak tartottak. Mondottuk,[4] hogy Nápoly környéke e tájt rendkivüli válságon ment keresztül. Az Apocalypsis szerzője, akiről feltehető, hogy Rómában s következéskép Puzzoliban megfordult, maga is szemtanuja lehetett egy ily tüneménynek. A sáska-fellegeket vulcanicus párákhoz hasonlitja, mert e fellegek eredete homályos lévén, a nép azokban pokol termékeket látott.[5] A Solfatarában még ma is hasonló tünemény játszódik le. Egy-egy zápor után a meleg helyeken visszamaradt pocsolyák végtelen gyorsan és bőven telnek meg sáskákkal és békákkal.[6] Már hogy e látszólag spontán nemzedéket a pokol szájának termékei gyanánt tekintette a nép, ez annyival inkább volt természetes, mert a kitöréseket, melyeket rendszerint pocsolyákat képező zápor essők követtek, tarthatták a pocsolyákból kikelő rovarfelhők közvetlen okának.

A hatodik trombita szózata ujabb csapást zudit a földre: a párthusok betörését, akiket megszámlálhatlanoknak tartott az egész világ.[7] Az Isten oltára előtt álló oltár négy szarva felől szózat harsan fel s elrendeli, hogy megoldják a négy angyalt, akik az Eufrates partjánál megkötözvék.[8] A négy angyal (talán az assyrok, a babyloniak, a médek és a perzsák,)[9] akik minden órában, napon, hónapban és évben mindég készen állanak, hogy egy kétszázmillió emberből álló roppant lovassereg élére álljanak. A lovak és a lovasok leirása egészen fantasticus. A farkaikkal ölő lovak valószinüleg a pártlovasság, mely nyilakkal lövöldözött futásközben. Az emberiségnek egyharmada kiveszett. A túlélők azomban mégsem térnek meg. Tovább imádják a démonokat, az arany ezüst bálványokat, melyek nem látnak, nem hallhatnak, nem járhatnak. Makacsul megmarad-

meg s az irónak nem szokása két izben symbolisálni egy tényt ugyanegy hetes körben.

[1] Exod. X. 12 s köv.; Ioel II.

[2] Strabo V. IV. 6.

[3] Beulé, *Le drame du Vesuve* p. 62—68.

[4] Fent.

[5] «Latent quinis mensibus» Plin. *Hist. nat.* IX. XXX. (50). E képzelődés ma is létezik. Oedman *Samml. aus der Naturkunde* II. 147.

[6] S. de Luca értesitése. A sáskák nagy számban fordulnak elő a Solfatara kráterében.

[7] L. fent. H. ö. Tacit. *Hist.* IV. 51. Jos. B. J. VI., VI. 2.

[8] H. ö. Virg. *Georg.* I. 509.

[9] Az apocalypsisek irói a régi bibliai földrajzt fogadják el, még ha e földrajz az ő korukra nem is alkalmazható. L. Commodien *Instr.* II. 1, 15; *Carmen* 884 és k., vers 900; sz. Epiph. haer. LI. 34. H. ö. Dániel VI. 6; Énoch LVI. 5—8.

nak az ő gyilkosságaikban, gonoszságaikban, bujálkodásaikban, tolvajlásaikban.

Várjuk, hogy felharsanjon a hetedik trombita is; de itt, mint a pecsét jelenetnél a látnok habozni látszik, vagy helyesebben szándékosan odázza el jeleneteit; az ünnepélyes pillanatban megállapodik. A rettenetes titoknak még nem lehet leszakadnia teljesen. Egy óriás angyal,[1] feje fölött a szivárványnyal, egyik lábával a földön, a másikkal a tengeren s akinek szavaira a hét menydörgés[2] felel, titokzatos szókat ejt ki, de egy szózat a menyből megtiltja, hogy János feljegyezze azokat.[3] Az óriás angyal erre felemeli kezét az ég felé és megesküszik az Örökkévalóra, hogy az elodázás ideje betelt[4] és hogy a hetedik trombita szavára beteljesül Istennek a próféták által hirdetett titka.[5]

Az apocalyptikus dráma tehát vége felé jár. Hogy könyvét megnyujtsa, ujabb prófétai missióval ruházza fel magát a szerző. — Egy — már Ezechiel által alkalmazott[6] erőtől duzzadó symbolumot ismételve, az óriás angyal kezéből jövendőmondó könyvet vesz át János és azt elnyeli. Szózat szól hozzá: «Prófétálnod kell még számtalan népek, nyelvek és királyok előtt.» — A látomány kerete, mely a hetedik trombita szavára bezáródott volna, ilyenformán kitágul s az iró egy második részhez fog, melyben korának királyai és népeinek sorsa felől tárja fel nézeteit. Az első hat trombita, tényleg, miként az első hat pecsét fölnyitása, oly tényekre vonatkozik, melyek már megtörténtek, midőn a szerző irt.[7] Ellenben ami ezután következik, nagyrészt a jövendőre tartozik.

Mindenekelőtt Jerusalem felé irányozza tekintetét.[8] Egy elég világos[9] symbolismus által tudtunkra adja, hogy a város a pogányok kezébe kerül csakhamar; ilyesmit a 69. év első hónapjaiban előre lehetett látni, ehhez nem kellett valami nagy prófétai erő. Az előcsarnokot és a pogányok udvarát egyaránt profán lábak fogják tapodni;[10] de egy-egy ilyen lángoló nem tudta elképzelni a templomot romokban; a templom lévén amaz egyedüli hely, a hol Istent tisztelni lehet (a menyei isteni-tisztelet csupán ismétlése annak), János

[1] Apoc. X. R.

[2] H. ö. Zsolt. XXIX. 3—9. Lehet, a hét menynek dörgései.

[3] Dániel VIII. 26; XII. 4, 9.

[4] Dániel XII. 7.

[5] A próféták, akik mint Ezsaiás, Joel, hirdették a «Jehovah napját».

[6] Ezech. II. 8; III. 3. V. Jerem. XV. 16.

[7] A hatodik trombita kivételnek látszik, minthogy a betörés nem történt meg; de valószinű, hogy a szerző már megtörténtnek vette.

[8] Apoc. XI. R.

[9] Ezéch. XL., Zakar. II.

[10] Dániel VIII. 13; V. Luk. XXI. 24.

a földet nem tudja elképzelni templom nélkül. A templom tehát épen marad és a Jehova jelét homlokukon viselő hivek tovább imádhatják őt. A templom ilyenformán szenthelylyé, az egész egyház szellemi palotájává leend; ez eltart negyvenkét hónapig, vagyis három és fél évig (egy fél-schemmitta,[1] vagy évhét). E mysticus— Dániel könyvéből kölcsönzött[2] számmal többször fogunk találkozni a könyvben. — A világnak ennyi ideje marad még az életre.

Jerusalem ez alatt az idő alatt, egy nagy vallási villongásnak a történetét teljesen betöltő küzdelmekhez hasonló harcznak lesz szinhelyévé. Isten missióval bizta meg «két tanubizonyságát», akik ezerkétszázhatvan napig (vagyis három és fél évig) fognak gyászba öltözve prófétálni. Ez a két próféta hasonlatos két olajfához és két gyertyatartóhoz, melyek az Úr előtt állanak.[3] Mózes és Illés hatalmával fognak birni; bezárhatják az eget és annak csatornáit, vérré változtathatják a vizet és oly csapással verhetik meg a földet, amilyennel csak akarják. Ha valaki gonoszt forral ellenök, tűz fog előtörni szájokból és megfogja emészteni ellenségeiket.[4] — Midőn bizonyságtételüket befejezik, a mélységből előjött[5] fenevad (a római hatalom, vagy helyesebben Néro, mint Antikrisztus) megfogja ölni mindakettőt. Holttesteik ott feküsznek majd három és fél napig temetetlenül ama nagy városnak utczáin, melyet symbolicusan «Sodomának»[6] és «Egyptomnak»[7] hivnak és a hol az ő mesterök is megfeszittetett.[8] A földnek lakosai örömben usznak, üdvözleteket, ajándékokat küldöznek egymásnak,[9] mert a két próféta türhetlenné vált már előttük sivár prédikálásukkal és iszonyatos csodáikkal. De a három és fél nap elteltével az életnek lelke visszatér a két szentbe; lábaikra állanak és nagy rémület fogja el azokat, akik őket né-

[1] Egy *schemitta* vagyis hét éves kör, gyakran szerepel mint időegység, a jubiláris időközök hét *schemitta* szerint alakulnak. L. A *Jubil. könyv.* és a szamaritán kronikát, kiad. Neubauer *Journal asiatique.* 1869. decz.

[2] VII. 25; IX. 27; XII. 7, 11. V. Luk. XVI. 24. H. ö. *tás hémeras tés prophéteiás avtón* (Apoc. XI. 6.) ezzel: *Eté tria kai ménas hex* Lukácsnál IV. 25; Jakab V. 17. H. ö. Enoch X. 12; XCI. XCIII. nem felejtkezve meg az ismaeliták apocalyps. heteiről, akik azt a persáktól vették át.

[3] Zakariás IV.

[4] II. Királyok I. 10—12.

[5] L. Apoc. XVII. 8. H. ö. Dániel VII. 7. köv. el. A *Codex Alexandrin* e hibás szövegét, *to thérion te tetarton anabainon* kimagyarázza a *Codex sinaiticus* következő szövege: *te thérion tote anabainon.*

[6] Ezsai. I. 10; III. 9; Jerem. XXIII. 14; Ezéch. XVI. 48.

[7] Egyptom első sorban Isten ellenségei által lakott ország, aki azt elnyomja és rabszolgaságba dönti.

[8] Kézzelfoghatólag a lázongó Jerusalemet érti, mely megöli a prófétákat. Máté XXIII. 37.

[9] Nehem. VIII. 10, 12; Eszter IX. 19, 22.

zik.[1] Nemsokára felszállanak az égbe felhők között ellenségeik láttára. Rettenetes földrengés tör ki e pillanatban; a városok tizedrésze összeomlik, hétezer ember vész el;[2] a többiek, megrémülve, megtérnek.

Már több izben hoztuk fel a gondolatot, hogy az ünnepélyes órát két tanunak megjelenése előzi meg, akik leggyakrabban mint Énoch[3] és Illés[4] szerepelnek. Istennek e két hivéről tényleg azt hitték, hogy nem haltak meg. Az első, mint hitték, hasztalan jövendölte meg az özönvizet kortársainak, akik meghallgatni nem akarták. A pogányok között bünbocsánatot hirdető zsidónak alakja Énoch — olykor a tanuk Mózeshez[5] hasonlitanak, akinek halála szintén nem volt bizonyos[6] és Jeremiáshoz.[7] Szerzőnk, különben ugylátszik, ugy fogja fel a két tanut, mint a jerusalemi egyház két tekintélyes tagját, mint egy nagy istenfélő kör két apostolát, akikre erőszakos halál vár, azután feltámadnak és a menybe szállnak fel, mint Illés és Jézus. — Nem valószinü, hogy a látomány első részében visszatekintő erővel birna és a két Jakab megöletésére vonatkoznék, főleg Jakabnak, az Úr testvérének halálára, amit Jerusalemben sokan közszerencsétlenségnek, végzetes eseménynek s az idők jelének tekintettek.[8] Lehet, hogy a bünbocsánat prófétáinak egyike keresztelő János, a másik Jézus.[9] Ami ama meggyőződést illeti, hogy a vég el nem következik, mielőtt a zsidók meg nem térnek, ez általános volt a keresztyéneknél; megtaláltuk azt Pálnál is.[10]

[1] V. Ezech. XXXVII. 10; II. Király XIII. 21.

[2] E szám Jerusalem lakosságát 70,000 lélekre teszi, ami elég pontos.

[3] L. *Jézus élete* 13. kiad. p. 207; Préd. XLIV. 16. (görög szöv.) Zsid. XI. 5. L. Ireneus *Adv. haer.* IV. XVI. 2; V. V. 1; Tertull. *De anima* 50; Nicod. evangy. 25; Hippolytus p. 21—22, 104, 105. kiad. Lagarde; sz. Jerom. *Ep. ad. Marcellam* Opp. IV. 1. r. col. 165—166; Krétai András és Caesareai Aréthas ad h. l; *Not. et extr.* t. XX. 2 r. p. 236.

[4] L. *Jézus élete* 13 kiad. p. 100, 105—106, 206; Malakiás III. 23; Eccl XLVIII. 10; Máté XVI. 14; XVII. 12; Ján. 21; Justin *Dial. cum Tryph.* 49. Illés szerepléséről az idők végzetében l. *Séder olam rabba* c. 17; Mischna *Sota* IX. 15; *Schekalim* II. 5; *Baba metzia* I. 8; II. 8; III. 4, 5; *Eduioth* VIII. 7; *Carm. sib.* II. 187 s k. H. ö. Commodian *Carmen* V. 826 s k. Énoch és Illés összes mythologiáját lásd Malvenda *De Antichristo* munkájának IX. könyvében. L. még a lipcsei társ. *Berichte*-jét 1866. p. 213 és köv.; a müncheni akad. *Sitzungsberichte* 1871. p. 462.

[5] Apoc. XI. 6. Jegyezd meg Jézus szineváltozásánál «a vele beszélgető Mózest és Illést», Máté XVII. 3.

[6] H. ö. *Mózes felmag.*

[7] *Jézus élete* 13 k. p. 207; Petaui Viktorin a *Bibl. max. Patrum*-ban Lugd. III. p. 418; Philo *Codex Apocr. N. T.* I. p. 761 s köv.

[8] L. fent.

[9] H. ö. Máté XVII. 9—13.

[10] *Pál apostol* p. 472—474. V. Commodian v. 832 és köv. 930 s köv.

Israelnek többi része megtalálta az igaz hitet, a világ befejezte futását. A hetedik angyal megfujja a trombitát. Ennek az utolsó trombitának a hangjára[1] nagy szózatok lőnnek menyben: «Ime elérkezett az óra, melyben a mi Urunk a Krisztussal uralkodni kezd a világon örökkön örökké!» A huszonnégy Vén arczra borul és imádják Istent. Hálát adnak Istennek azért, hogy uralmát megállapitotta a pogányok telhetetlen dühe ellenére is és hirdetik, hogy az igazak jutalmazásának és a föld megrontói kiirtásának órája ütött. Erre megnyilik a mennyei templom; a templom mélyében feltünik az uj szövetségnek ládája. A jelenetet földrengések, menydörgések és villámlások kisérik.

Minden bevégeztetett; a hivek megkapták a nagy kijelentést, mely megvigasztalta őket. Az itélet közel van; egy szent fél év — vagy is három és fél év alatt meg fog történni. De már láttuk, hogy a művének egységével nem sokat törődő szerző mindig tartogat fel eszközöket arra, hogy azt folytathassa, midőn már befejezés előtt áll. A könyv tényleg még csak felét érte el terjedelmének; a látományoknak ujabb sorozata játszódik le szemünk előtt.

Az első egyike a legszebbeknek.[2] Az ég közepette feltűnik egy asszony (Israel egyháza), a napba öltözötten, lábai alatt a holddal és feje körül tizenkét csillagos koronával (Israel tizenkét törzse). Az asszony kiált, mintha szülni akarna,[3] terhes a messiási eszménytől.[4] Előtte egy nagy vörös sárkány áll, hét koronázott fővel,[5] tiz szarvval,[6] akinek farka végig söpörve az eget, magával rántja a csillagok harmadrészét és a földre veti le azokat.[7] A Sátán ő — megtestesülésének leghatalmasabb alakjában: a római császárság. A vörös szin a császári bibort jelenti, a hét koronázott fő a hét Caesárt, akik eddig, midőn a szerző irt, uralkodtak: Julius Caesárt,[8] Augustust,

[1] *Eschaté salpinx* 1 Kor. XV. 52.
[2] Apoc. XII. R.
[3] *Ódinousa.* L. A Messiási *ódineseket.*
[4] H. ö. Mikeás IV. 10.
[5] Bab. Talm. *Kidduschin* 296; V. Dániel VII. 6.
[6] Dániel VII. 7; Apoc. V. 6.
[7] H. ö. Dániel VIII. 10.
[8] Josephus Julius Caesárt mindig a császárok közé számitja. Augustus nála a 2-ik, Tiberius a 3-ik, Caius a 4-ik (Jos. *Ant.* XVIII. 11, 2, VI. 10.) Ugy van ez Esdrás IV. kben XI. 12 és köv. (a második szárny XI. 17. kétségkivül Augustus). Sueton: Aurelius Victor, Julian *(Caes.* p. 308 és köv. Sp.) ugyanigy számitanak. Sz. Beatus (VIII. század) nem ismert más számitást: *Usque in tempus quo haec Joanni revelata sunt, quinque reges ceciderunt, sextus fuit Nero, sub quo haec vidit in exilio* (p. 498. a florenzi legritkább kiadásban, v. Didot *Des Apoc. fig.* p. 77). Beatus másutt (438 ol.) egy más elvet vall; ellenmondásai talán onnan származnak, hogy igen régi szerzőkből, akik nem egyeztek meg, másolt.

Tiberiust, Caligulát, Claudiust, Nérot, Galbát;[1] a tiz szarv, a tiz proconsul, akik a provinciákat igazgatják.[2] A sárkány a gyermek világra jöttét lesi, hogy felfalja. Az asszony Fiút szül, aki «vasvesszővel volt hivatva kormányozni a nemzeteket»; a Messiás jellemző vonása.[3] A gyermeket (férfit), a menyekbe ragadja Isten;[4] s maga mellé ülteti a trónra. Az asszony a pusztába menekül, ahol Isten menhelyet készitett számára ezerkétszázhatvan napra. Szembeszökő utalás van ebben vagy a menekülő jerusalemi egyházra és a békére, mely reá Pella falai között a három és fél év alatt, mely még a világ végezetéig hátra van, várakozott, vagy pedig a menhelyre, melyre a judaisáló keresztyének és néhány apostol az ázsiai provinciában fognak találni. A «pusztá»-nak képe jobban illik az első, mint a második magyarázatra. Pella, a Jordánon túl békés, nyugodt hely volt, az arábiai puszták szomszédságában, ahová a háború zaja alig hatolt el.

Az égben ezután nagy viaskodás lőn. Mindeddig a Sátánnak, a Katigornak,[5] a teremtés gonosz királyának, szabad belépése volt a mennyei udvarba. Ezt egy régi szokása szerint, mely Jób patriárka korából[6] megmaradt nálla, arra használta fel, hogy az istenfélő embereknek ártson, különösen a keresztyéneknek és irtózatos bajokat zúditson reájuk. A római és az ephesusi üldözés az ő műve. Szabadalma azomban a végét járja. Mihály arkangyal (Israel védangyala) küzdelemre áll ki vele angyalaival.[7] A Sátánt leverik, kiűzik az égből, levetik a földre angyalaival együtt; diadalmi ének harsan fel, midőn a mennyei lények lezuhanni látják a rágalmazót, a jónak megrontóját, aki a földön lakozó testvéreiket vádolni sohasem szünt meg.[8] A mennyei és a földi egyház együtt örvendez a Sátánnak vesztén. E bukást a Báránynak vére és a vértanuk bátorsága idézte elő, akik életüket mind halálig nem kiméltek. De jaj a profán világnak! A Sárkány elemében van és kétségbeesésében mindenre képes; mert tudja, hogy napjai megvannak számlálva.

[1] E magyarázattal maga az Apocalypsis irója szolgál továbbad. (XVII. 10).

[2] L. lent és Apoc. XVI. 14; XVII. 12; XIX. 19. A kép Danielből van véve VII. 7, 24. Az Apocalypsis irója a római birodalmat Dániel negyedik fenevadjában véli látni, amely a valóságban a görögök birodalma.

[3] Zsolt. II. 9. V. Apoc. II. 27; XIX. 15.

[4] Az Apocalypsis irója hisz Jézus menybemenetelében. V. ö. XI. 12. (amit a két tanuról mond, ez arról van mintázva, amit Jézus sz. legendájáról tud a szerző). L. *Az Apostolok* p. 54—55.

[5] A görög *katégoros* e rabbinikus formáját fogadja el szerzőnk (XII. 10).

[6] Jób könyve előbeszéd: 1 Kron. XXI. 1. V. A *Mózes felmag.*-ban előforduló *Zabulus*-t *(diabolos)* c. 10.

[7] Dániel X. 13, 21; XII. 1; Judás 9.

[8] H. ö. Gen. III. 1; Job. I. és II.; Zachariás III. 1.

Dühe első sorban az asszony (Israel egyháza) ellen irányul, aki megszülte az isteni gyermeket, akit a maga jobbkeze felől ültetett le Isten. De védő kar őrködik az asszony fölött a magasból; sasszárnyakat kap s azoknak segélyével a neki szánt helyre száll, a pusztába, vagyis Pellába. Ott él három és fél évig, a Sárkánytól távol. Az utóbbinak dühe nem ismer határt. A menekülő asszony után folyóvizet okád ki szájából, hogy árjával elsodorja, elveszejtse; de az asszonynak segélyére jön a föld, megnyilik és elnyeli a folyóvizet (utálás egy előttünk ismeretlen körülményre).[1] A Sárkány tehetetlenségében az asszonnyal szemben (Israel, az anyaegyház), dühével «a magvából valók ellen» fordul, vagyis a szerte alakult egyházak ellen, akik megőrzik Istennek parancsait[2] és a Jézus bizonyságtételéhez hűek. Kézzelfogható vonatkozás van ebben az utolsó idők üldözéseire s főleg a 64-iki üldözésre.

Ezután[3] a próféta a tengerből egy fenevadat[4] lát feljönni, amely hasonlit a Sárkányhoz. Tiz szarva, hét feje van, szarván tiz koronával s minden fején egy-egy káromló névvel.[5] Alakja egészben a leopárdé, lábai medvelábak, szája oroszlányszáj.[6] A Sárkány (Sátán) neki adja erejét, trónját, hatalmát. Az egyik fején halálos csapás helye látszik; de a seb beheggedt. Az egész föld csodálattal borul le a hatalmas állat előtt és minden ember imádja a Sárkányt, mert a hatalmat átadta a fenevadnak; imádni kezdik a fenevadat is, ezt mondják: «Kicsoda hasonló a fenevadhoz és ki viaskodhatik ő vele?» És adaték neki oly száj, melyből gőggel és káromlással telt beszéd dől ki és hatalmának tartama negyvenkét hónapban (három és fél év) lett megszabva. A fenevad ezután káromlásra nyitja fel száját Isten ellen, az ő neve ellen, az ő sátora ellen, és azok ellen, akik a menyben laknak. És hatalmat nyert arra is, hogy a szentek ellen hadakozzék és őket meggyőzze,[7] és hatalmat nyert minden törzsön, minden népen, minden nyelven, minden fajon. És a földnek minden lakosa imádja őt, kivéve azokat, akiknek neve fel van irva a világ kezdete óta a megölt Bárány életkönyvében. «Akinek füle van, hallja! Aki fogságba visz másokat, maga is fogságba esik; aki kardot ránt,

[1] L. fent. H. ö. B. J. IV., VII. 5—6.

[2] A Pál-féle egyházakat kizáró vonás, akik a zsidókeresztyének szerint nem tartották be a noachita szabályokat s a jerusalemi egyezményt.

[3] Apoc. c. XIII.

[4] H. ö. Dán. VII. 3.

[5] H. ö. Dán. VII. 8; XI. 36. *Onoma* (Sinaiticus) helyesebb, mint *Onomata.*

[6] H. ö. Dán. VII. 3 s köv.

[7] Dán. VII. 21. E rész hiányzik az Alexandrinusból, de a Sinaiticusban megvan.

maga is kard által vész el.[1] Itt látszik meg a türelemnek titka és a szenteknek hite.»

Ez a symbolum egészen világos. Már a II. században Kr. e. megirt sibyllai költeményben is «sok fejű» hatalmasságként szerepel a római uralom.[2] A sokfejű fenevadról vett alegoriák gyakoriak voltak akkor; e jelek magyarázatánál alapelvként szerepelt az, hogy minden fej egy-egy uralkodót jelent.[3] Az Apocalypsis szörnyében egyébbként ott szerepel Daniel négy birodalmának[4] jelképe is, ami egymagában is azt jelenthetné, hogy egy uj birodalomról van szó, mely a megelőző birodalmakat felölelte magába. A tengerből feljövő fenevad tehát a római császárság, mely a palestinai ember előtt a tengerentúlról látszott feljönni.[5] Ez az uralom sátáni (sárkány) alakzat csupán, vagy helyesebben maga a sátán minden sajátságaival együtt; hatalmát a Sátántól nyeri, s latba veti egész hatalmát, hogy imádtassa a Sátánt, vagyis fentartsa a bálványimádást, mely a szerző gondolatában nem egyébb, mint démon imádás. A tiz koronázott szám a tiz provinczia, a melyeknek proconsulai igazi királyok;[6] a hét fej a hét császár, kik Julius Caesartól Galbáig következtek; a fejök fölé irt káromló szó a Sebastos Augustus, melyben a szigoru zsidók Isten ellen irányuló sértést láttak. A Sátán kiszolgáltatja az egész földet ennek az uralomnak, viszonzásául azon hódolatnak, melylyel ez az uralom környezi a Sátánt. Rómának nagysága, dölyfe, az imperium, melyel körülövezi magát, istensége, e különleges és nyilvános cultus,[7] örök káromlás a világ egyedüli valóságos fejedelme, Isten ellen. A kérdéses uralom természetes ellensége a zsidóknak és Jerusalemnek. Gyűlölettel lángoló harczot visel a szentek ellen (az iró egészben véve rokonszenvez a zsidó forradalommal) lefogja verni őket; de csak három és fél évig fog fennállani. Ami a halálos ütés nyomát viselő fejet illeti, de a melyen a seb beheggedt, ez Néro, a közelmultban elbuktatott, de a haláltól[8] csodamódra megszabadult fejedelem, akiről azt tartották, hogy a párthusokhoz menekült. A fenevad imádása, «Róma és Augustus»nak Ázsiában elterjedt cultusa, mely az ország vallásának alapját képezte.[9]

[1] Jerem. XV. 2; Máté XXVI. 52.

[2] *Polykranos Carm. sib.* III. 176.

[3] Tacit. *Ann.* XII. 64; XV. 47. Phillostrat. *Apoll.* V. 13. L. fent. H. ö. Dán. VII.; IV. Esdrás XI—XII.

[4] Dán. VII.

[5] H. ö. *Carm. sib.* l. c.: *aph' hesperiou te thalassés.*

[6] Italia, Achaia, Azsia, Syria, Egyptom, Africa, Hispania, Gallia, Britannia, Germánia. Apoc. XVII. 12. nyiltan szól. H. ö. Dán. VII. 24.

[7] Sueton *Aug.* 52.

[8] L. Sulp. Sev. *Hist.* II. 29.

[9] L. *Pál ap.* 28—29; Waddington *Inscr.* Le Basnál VII. 885. sz.

A következő symbolum már korántsem ily átlátszó. Egy második fenevad jön fel a földből; a Bárány szarvaihoz hasonló szarvakkal ugyan, de beszédje a sárkányé (Sátáné). Az első fenevadnak minden hatalmát cselekszi ő előtte: küldöttként lép fel, aki minden erejét megfeszíti, hogy a földnek lakosai imádják az első fenevadat, «azt, amelynek halálos sebe beheggedt.»[1] E második fenevad[2] nagy csodákat művel; annyira, hogy tüzet is hoz le az égből a földre az emberek láttára, — elszéditi a világot ama csodákkal, melyeket az első fenevadnak (a fenevadnak, teszi hozzá a szerző, aki kardsebet kapott: mégis él) nevében és érdekében véghez visz. És hatalmat nyert (a második fenevad) hogy az első fenevad képébe életet leheljen, úgy hogy az megszólalt.[3] Hatalmat nyert arra is, hogy azok, akik nem akarják imádni az első fenevadat, megölettessenek. És törvényt hoz arra, hogy mindenki, kicsiny és nagy, gazdag és szegény, szabad és rabszolga megbélyegeztessék jobb kezén avagy homlokán. Elrendelte továbbá, hogy senki ne vehessen, ne vásárolhasson, csupán olyat, amin rajta van a fenevadnak bélyege,[4] neve betükben, avagy nevének száma, vagyis azon szám, melyet nevének betűi kiadnak. «Ebben van a bölcsesség! kiált fel a szerző. Akinek értelme van, számitsa ki a fenevad számát; emberi szám az.[5] A szám: 666.»

Valóban, ha a Néro név betüit számértékükben összeadjuk, — a héber betükkel irt nevet értve: NERON KESZAR[6], (Nerón Kaisar)

[1] Itt a hétfejű fenevad (római császárság) és a halálos sebbel ellátott fej között (Néro) némi zavar forog fenn.

[2] V. Apoc. XIX. 20; XX. 4.

[3] A beszélő szobrokról a rómaiaknál l. Val. Maxim. I. VIII. 3—5. *Compt. rend. de l'Acad. des inscr.* 1872 p. 285.

[4] *Xáragma.*

[5] Azaz egy tulajdonnév.

[6] E szó *Készár* — néma hangzók nélkül — a palmyrai feliratokon fordul elő a III. századból (Vogüé, *Syrie centrale. Inscr. semit.* p. 17, 26). H. ö. a *Peschito*-ban és Buxtorf *Lex. chald.* col. 2081—2082; Ewald. *Die johann. Schriften.* II. p. 263 jegyz. A nabatéai feliraton Hebranból (47. Kr. u.) *Kaisar* áll (Vogüé *ibid.* p. 100). Vogüé úr helytelenül olvas *Kiészár*-t, midőn a függélyes vonást nagyon megnyujtja és nem ismeri fel a különbséget *samech* és *sadé* között a nabatéiben (v. p. 113—114). L. *Journal asiatique* 1868. jun. p. 538; april, máj. p. 316 jegyz. 1; *Zeitschrift der d. m. G.* 1871. p. 431. E két betű helyes megkülömböztetése érdekében tanulmányozd a bosrai és Salkhati egyes feliratok *cz*-ét (Vogüé pl. XIV. 4 és 6) és azt, hogy a *cz* tisztán semita betűt a syr nyelv nem alkalmazta a görög és a latin szavak átirásánál. A palmyriban (Vogüé p. 18, 20, 21, 25) a talmudban (l. Buxtorf) *a stratégos, stratiótés S*-ja a zsidó *Sz*-el van irva. Az arab oly időszakból való, ahol a *sadé* már elvesztette indigena jellegét. Az *i* elhagyása az I. század sajátsága; valószinű, hogy a szerző szándékosan hagyta el, hogy kikapja e symetricus számot, *hexakosioi hexékonta hex.* A *i*-vel 676 kapott volna, amely kevésbbé jellemző. A talmud iratokban, Cesareát néha igy irják *Készaria. (Midrasch Esther* I.)

kijön a 666. szám.[1] Néron készar nagyon is beválik azon névnek, melylyel Ázsia keresztyénei a szörnyet jelölhették; Ázsia pénzén e felirat áll: NERON KAISAR.[2] Az efféle számitások otthonosak voltak a zsidóknál és a ghematria[3] nevét viselő kabbalisticus játékhoz tartoztak; Ázsia görögei előtt sem voltak azok ismeretlenek;[4] a II. században a gnosticusok rajongtak értök.[5]

A császár tehát, akinek fejére halálos csapást mértek, és aki mégis él (a szerző maga mondja) Néro,[6] Néro, aki egy Ázsiában nagyon elterjedt közhit szerint még élt. Ez kétségtelen. De kicsoda ez a második fenevad, Néronak ez az ügynöke, aki ugy néz ki, mint egy istenfélő zsidó, de nyelve a sátáné,[7] aki alteregója Néronak, ennek érdekében munkál, csudákat mivel, még Néronak szobrát is megszólaltatja, üldözi a hű zsidókat, akik Néronak oly tisztelettel adózni, mint a pogányok, vonakodnak, a pártjelvényt viselni nem akarják, lehetetlenné teszi reájok nézve az életet, s eltiltja őket a leglényegesebb ügyletektől, az adástól és a vételtől? Bizonyos sajátságok zsidó hivatalnokra mutathatnának, minő Tiberius Alexander volt, aki teljes odaadással szolgálta a rómaiak ügyét és akit honfitársai apostatának tekintettek. A birodalmi adófizetés tényét méltán nevezhették «a fenevad imádásának», mert az a zsidók szemében vallási áldozat jellegével birt és az uralkodó cultusára vallott.[8] A jel vagy a fenevadnak (Néron Kaisar) czime, amelyet magán kellett viselnie, hogy a közös jog oltalmában részesülhessen, vagy a római jog brévéje lehetett, mely nélkül bizonyos országokban nehéz volt megélni s amiben a rajongó zsidók a Sátán művéhez való csatlakozás bűnét látták; vagy pedig a Néro képét viselő pénz, melyet a fellázadt zsidók a rajta levő istenkáromló képek és feliratok miatt

[1] *N* = 50, *R* = 200, *O* = 6, *N* = 50, *K* = 100, *Sz* = 60, *R* = 200, összesen 666. Az Ireneus által emlitett 616 (V. XXX. 1.) a latin formában *Néro Caesar*-nak felel meg.

[2] Mionnet III. p. 93; Suppl. VI. p. 128 jegyz. Waddingtontól tudom, hogy e felirás rendszeresen fordul elő az ázsiai provincia pénzein. H. ö. Krafft felirata *Topog. Jerus.* 31. sz. (*Corp. inscr. lat.* Syria 135).

[3] *Geómetria.* H. ö. *Mózes felmag.* és *Carm. sib.* I. 141 és köv.; V. 28 (épen Nérot illetőleg) VIII. 148—150; lehet János XXI. 11. A *ghematrioth* használata a talmud korszakban l. *Literaturblatt des Orient* 1849. col. 671—672, 762—764; 1850. col. 116—117.

[4] *Az isopséphoi* feliratok Pergamumban. *Corp. inscr. graec.* n. 3544, 3545, 3546; v. 5113, 5119 sz.; Boissonade, *Anecd. graeca* II. p. 459—461.

[5] Irén. *Adv. haer.* I. XIV. és XV. egészen.

[6] Julianus *Caesari*-ban Caligula és Domitian szintén mint két fenevad szerepel (p. 310—311. Kiad: Spanh.)

[7] V. ö. Máté VII. 15.

[8] Meliton *De veritate* p. XLI. (7). Meliton helyesen commentálta az Apocalypsis részeit.

átkosnak tartottak úgy annyira, hogy azt Jerusalem eleste után is — orthodox pénzdarabbal beváltani irtóztak. A római pártnak ama ténye, hogy a Néro-féle pénzt — a forgalomban kényszer árfolyammal tartotta meg,[1] borzasztó dolog szinezetével birhatott; a Néro-féle pénz maradt fizetési eszközül; azok, akik vallási aggályoskodásból ahhoz nyúlni vonakodtak, valósággal törvényen kivüli állapotba jutottak.

Ázsiának proconsula e pillanatban Fonteius Agrippa volt, komoly hivatalnok,[2] akire egyáltalán nem gondolhatunk. A probléma egy és más követelményének sokkal inkább felelne meg egy ázsiai főpap, lelkes híve Róma és Augustus cultusának,[3] aki a kezeibe adott polgári hatalmat a zsidók és a keresztyének sanyargatására használja fel. Csakhogy a második fenevad ama sajátságai, hogy csábitóként és csodatevőként szerepel, efféle egyénre nem illenek. E jellemzés mellett hamis prófétára, bűbájosra kell gondolnunk, névszerint Simon Mágusra[4] Krisztus utánzójára,[5] akit a legenda Néro udvaronczának, tányérnyalójának és boszorkánymesterének tett meg,[6] vagy ephesusi Balbillusra[7] vagy az Antikristusra, akiről a Thessalonikabeliekhez irt második levelében elburkoltan beszél Pál.[8] Valószinű, hogy az Apocalypsis irója által látott egyén alatt egy ephesusi csaló, Néro embere rejtődzik, lehet ál-Néronak egy ügynöke, vagy ál-Néro

[1] Mint sajátszerű tényt jegyezték fel (Zonaras *Ann.* XI. 16), hogy Vitellius a Néro, Galba, sőt Otto képére veretett pénzeket forgalomban hagyta.

[2] Waddington *Fastes des prov. asiat.* p. 140—141.

[3] Waddington *Le'Bas feliratai* III. 885. sz.

[4] A legenda szerint Simon Néro alatt jön Rómába és varázslatait bemutatja a császárnak. A Campuo Martius amphitheatrumában Néro előtt lefolyt esemény (Sueton *Néro* 12; Dio Chrysost. orat. XXI. 9; Juvenal III. 78—80) sokban hasonlit Simon tragicus halálára. Az Apocalypsisban a «hamis próféták» által művelt csodák némileg összeköttetésben állanak azokkal, melyeket a keresztyén regény a Simon számlájára ir. 'Al. Kelem. homél. II. 34; IV. 4; *Recogn.* II. 9; III. 47, 57; *Const. ap.* VI. 9; *Acta Petri et Pauli* 32, 35, 52. és köv.; 70—77; Pseudo Hegesippos III. 2; Epiph. haer. XXI. 5; sz. Maximus a *Bibl. max. patr.* VI. p. 36; Arnobus *Adv. gentes* II. 12.) Ez egy érv arra, hogy a hamis próféta elnevezése alatt Pál apostol rejtőzhetik.

[5] Innen a bárányszarvak (11. v.)

[6] Toursi Gergely I. 24. Jegy. hogy az ál Icarus (Dio Chrisost. l. c.) szintén Néro udvarához tartozott.

[7] Sueton *Néro* 36; Dio Cass. LXVI. 9; talán Arnobus *Adv.* gentes I. p. 15. k. Rigault *(Baebulus* = Balbillus?) A tiszteletére rendezett játékokról *(ta en Ephesó Balbilleia)* v. *Corp. inscr. gr.* 2810, 2810 b, 3208, 3675, 5804, 5913 sz. E kifejezés *enópion* (Apoc. XIII. 12, 14; XIX. 20) nem jelenti szükségszerűleg ezt « . . . jelenlétében» helyi értelem szerint. A prófétáról, aki más érdekében beszélt, azt mondták, hogy *előtte (lepunor)* beszél és cselekszik. V. *Acta Petri et Pauli* 75.

[8] II. Thess. II. 3 és a köv.

maga. De ugyanő, tényleg távolabb[1] áll attól, hogysem a hamis próféta czímmel lenne felruházható, oly értelemben, mint prédikátora a hamis istennek,[2] aki Néro. Súlyt kell fektetni ama fontosságra, melyre ebben a korszakban a mágusok, a chaldeusok a «mathematicusok» emelkedtek; veszélyes emberek voltak ezek, kiknek góczpontja Ephesus volt. Emlékezzünk meg arról is, hogy Néro egy pillanatig «a jerusalemi királyságról» álmodozott; hogy korának astrologicus mozgalmában[3] részt vett és hogy majdnem ő volt az egyedüli a császárok között, akit már életében imádtak,[4] ami az Antikrisztusnak volt a jele.[5] Görögországi utazása alatt, különösen Achaja és Ázsia hizelgő hódolata minden képzelhetőt felülmult. Végre ne feledjük el azt sem, mily komoly jelleggel birt az ál Néronak mozgalma Ázsiában és az Archipelagus szigetein.[6] Az a körülmény, hogy a második fenevad a földből jön elő, s nem a tengerből, mint az első, arra mutat, hogy a szóban forgó esemény szinhelye Ázsia, vagy Judea lehetett s nem Róma. Mindez nem elég arra, hogy a homályt eloszlassuk erről a látományról, mely az iró gondolkozásában kétségkivül ép oly materiális tömörségben élt, mint a többi, de amely, minthogy egy provinciális tényre, melyről a történetirók nem emlékeznek meg s amely jelentőséggel csakis a látnok egyéni benyomásaiban birhatott, vonatkozik, reánk nézve talány marad.

Az ádáz düh hullámai közepette immár egy zöldelő sziget tűnik fel.[7] Mialatt az utolsó napok irtózatos küzdelmei a leghevesebben dühöngenek, üditő pont emelkedik ki előttünk: az egyház, Jézusnak kicsiny családja. A próféta a Sion hegyén látja a föld egész területéről összegyüjtött száznegyvennégy ezeret, akiknek homlokán Isten neve ragyog. A Bárány békében pihen közöttük. Mennyei hárfa hangok szállnak alá a gyülekezetre; a hegedősök uj dalba fognak, melyet nem ismételhet más, csupán a száznegyvennégyezer. Ismertető jelük a szűzi tisztaság; mindnyájan szűzek, mocsoktalanok, hazugság sohasem jött ki szájukon;[8] követik a Bárányt mindenüvé, a hova csak megy, mint zsengéi a földnek, és magja a jövendő világnak.

A béke és az ártatlanság e menhelyére vetett rövid pillantás

[1] Apoc. XVI. 13; XIX. 20; XX. 10. V. Máté XXIV. 24.

[2] H. ő. Exod. VII. 1.

[3] Sueton *Néro* 34, 36, 40; Plinius H, N. XXX. 2.

[4] Tacit. *Ann.* XV. 74.

[5] II. Thess. II. 3—4.

[6] «Achaia atque Asia falso exterritae . . . , late terror . . . , multis . . . , errectis . . , gliscentem in dies famam» Tacit. *Hist.* II. 8—9. *Tén Hellada oligou pasan etaraxe* Zonaras *Ann.* XI. 15. Dio után. Kis-Ázsiából támadtak elő mindig az ál Nérok. L. Zonaras XI. 18. A neronianismusnak itt volt a fészke.

[7] Apoc. XIV. R.

[8] V. Zophoniás III. 13.

után ismét komor látományaihoz tér vissza a szerző. Három angyal repül gyorsan végig az égen. Az első a zenithen száll az örök Evangyéliommal. A föld összes nemzeteinek hallatára hirdeti az uj tant és az itéletnapot. A második angyal Róma vesztét ünnepli eleve: «Leomlott, leomlott a nagy Babylon,[1] mely paráznaságának tüzes borával részegitette meg a nemzeteket.»[2] A harmadik angyal a fenevad és a hamis próféta által készitett képimádásától tilt el: «Aki imádja a fenevadat, vagy annak képét, aki a fenevadnak jelét veszi fel homlokára, avagy kezére: az Isten haragjának borából iszik;[3] és megkinoztatik a tűzben és a kénben az angyalok és a Bárány előtt; és kinlódásainak füstje felszáll örökkön örökké és nem lesz nyugalma sem éjjel, sem nappal,[4] aki imádja a fenevadat, vagy az ő képét és aki felveszi nevének bélyegét. Itt tünik ki a szenteknek türése, akik megtartják Istennek parancsait[5] és a Jézusnak hitét». Megnyugtatására a hiveknek, akiket olykor kétely gyötört elhaló testvéreik sorsa felől,[6] egy szózat e szavak feljegyzését parancsolja meg a prófétának: «Boldogok ezután a halottak, akik az Urban halnak meg. Ugy vagyon ez, a Lélek mondja: nyugodni térnek ők az ő fáradalmaiktól, mert cselekedeteik nyomon követik őket».[7]

Az utolsó itélet jelenetei vajudnak a látnok lángoló képzeletében. Fehér felhő vonul fel az égre; e felhőn ül, hasonlatos az embernek Fiához (egy a Messiáshoz hasonló angyal),[8] fején arany koronával és kezében egy éles sarlóval.[9] A föld megérett az aratásra. Az embernek Fia megsuhintja sarlóját s a föld le van aratva. Egy másik angyal a szürethez lát,[10] a fürtöket Isten haragjának nagy kádjába veti;[11] a kádat megtapossák a városon kivül;[12] a kifolyó vér a lovak zablájaig ér — ezerhatszáz futamnyira.

[1] Róma ily jelzéséről lásd fent

[2] Ezsaiás XXI. 9; Jerem. LI. 7; Dán. IV. 27. A paráználkodás itt a bálványozásra való ösztökélést jelenti, mely a látnok szerint, a római császárságnak a főbüne volt. A paráznaság a prófétai nyelvben mindig elválaszthatatlan a bálványimádás eszméjétől.

[3] Zsolt. LXXV. 9; *Carm. sib.* proaem. 76—78.

[4] Ezsaiás XXIV. 9—10.

[5] A zsidó keresztyének, akik a törvényt tartják, vagy az áttértek, akik legalább a noachita szabályokat követik.

[6] L. *Pál ap.* p. 249—250; 413—414; I. Thess. IV. 14, 16; 1 Kor. XV. 18. V. Phil. I. 23; Ján. V. 24. Luk. XXIII. 43.

[7] *Pirké aboth.* VI. 9.

[8] Dániel VII. 13; Máté XXIV. 30; Luk. XXI. 27; Apoc. I. 13.

[9] Joel. IV. 13. (III. 13); Jeremiás LI. 33.

[10] Joel. IV. 13; Ezsaiás XVII. 5; LXIII. 1—6.

[11] Ezsaiás LXIII. 3; Mikeás IV. 13; Habakuk III. 12.

[12] Valószinű utalás a Josaphat völgyére Joel IV. 2. 11—14. Lehet, hogy e symbolicus nevet már azonositani kezdték a Cedron völgygyel.

E különböző epizódok után a pecsétek felnyitásához és trombiták megfuvásához hasonló mennyei szertartás zajlik le a látnok előtt.[1] Hét angyal megbizást nyer, hogy a hét utolsó csapással verje meg a földet, melyek által beteljesedik Istennek haragja. De előbb a kiválasztottak sorsával jövünk tisztába: egy tűzben játszó üvegtengeren felismerjük a fenevadnak legyőzőit, vagyis azokat, akik képét imádni és nevének pecsétjét viselni vonakodtak, kezökben Istennek hárfáival, amint Mózesnek — a vörös tengeren történt átmenetele után irt énekét és a Báránynak énekét éneklik. A menyei sátor kapuja megnyilik s azon hét gyolcsban öltözött angyal lép ki arany övvel melleiken.[2] A négy állat közül az egyik hét poharat nyujt át az angyaloknak, szinültig telten az Istennek haragjával.[3] A templom erre megtelik a mennyei fenség füstjével s senkisem léphet abba, mig a hét pohár jelenete el nem végződik.[4]

Az első angyal[5] leveti poharát a földre és veszélyes erjedő seb üt ki azokon, akik a fenevad bélyegét viselik és akik képét imádják.

A második a tengerbe veti poharát s a tenger vérré változik s minden állat elpusztul benne.

A harmadik angyal a folyókra és a forrásokra önti poharát és azok vérré változnak. A vizek angyala nem emel panaszt eleme vesztén; azt mondja: «Igaz vagy Uram, te szent, aki vagy és aki voltál; mind jó amit te teszesz. Mert a szentek és a prófétáknak vérét ontották ki ők, és te vért adtál nekik inni; reá szolgáltak arra.» Az oltár pedig ezt mondja: «Ugy van, Uram, Mindenható Isten, a te itéleteid tökéletesek és igazak.»[6]

A negyedik angyal a napra önti ki poharát, és a nap lángsugarakkal égeti az embereket. Az emberek nem térnek meg, de sőt káromolják Istent, akinek hatalma van e csapásokon.

Az ötödik angyal kiönti poharát a fenevad királyi székére (Róma városára) és a fenevadnak egész országát (a római császárság) sötétség takarja be. Az emberek nyelveiket rágják fájdalmukban,[7] de nem térnek meg, káromolják a mennyei Istent.

A hatodik angyal kiönti poharát az Euphratesbe, mely azonnal kiszárad, hogy elkészitse a napkelet felől jövő királyoknak az

[1] Apoc. XV. R.

[2] A zsidó papok öltönye: Ex. XXVIII. 39, 40; Lev. VII. 3.

[3] Ezechiel XXII. 31; Sofoniás III. 8; Zsolt. LXXXIX. 6. V. Ezechiel X. 7.

[4] Exod. XL. 34; 1 Kir. VIII. 10—11; Ezsaiás VI. 4 s főleg Eccl XXXIX. 28—31. (Vulg. 33—37). A hasonlatosság az egyptomi csapásokhoz nagy: Exod. VII—X.

[5] Apoc. XVI. R

[6] H. ö. Bölcs. XI. 15—16; XVI. 1, 9; XVII. 2. s köv.

[7] *Bölcs.* XVII. 2 és köv.

utját.[1] Erre a Sárkánynak (Sátán), a fenevadnak (Néro), és a hamis prófétának (?) szájából három, békákhoz hasonló tisztátalan lélek jön ki.[2] A demonok lelkei azok, akik csodákat tesznek. A három lélek felkeresi az egész földnek királyait, és összegyüjtik őket az Isten ama nagy napjának viadalához. (Ime, eljövök, mint egy tolvaj, kiált közbe Jézusnak szava.)[3] Boldog, aki vigyáz és őrzi az ő ruháit, nehogy meztelenül járjon, és meg ne látszassék az ő szemérme!» Összegyüjtik őket, mondom, arra a helyre, melynek neve zsidóul Harmagédon. Az egész symbolismusnak alapgondolata elég világos. A látnoknál már találkoztunk azzal a gondolattal, melyet az ázsiai provinczia általában vallott, hogy Néro, miután a Phaon villából kisiklania sikerült, a párthusokhoz menekült s innen tér majd vissza, hogy összetörje ellenségeit. Hitték, nem minden látszólagos indok nélkül,[4] hogy a parthus fejedelmek, Néronak barátjai, támogatják őt és tény, hogy az ál Nérok husz évnél tovább rendszerint az Arsacidák udvarába menekültek.[5] Ebben az Apocalypsis szerzője pokoli tervet látott,[6] melyet a Sátán, Néro és Néronak ama tanácsosa, aki a második fenevad alakjában már szerepelt, eszeltek ki. Ezek az elkárhozott teremtmények szövetség létrehozásán fáradoznak a keleten, melynek hadserege nemsokára át fog kelni az Eufratesen, és össze fogja törni a római császárságot. Ami már a Harmagedon név enigmáját illeti, ezt megfejteni nem tudjuk.[7]

A hetedik angyal kiönti poharát a levegőbe; egy szózat harsan fel az oltár felől: «Megtörtént!» És lőnek villámlások, szózatok, menydörgések, s lőn földindulás, melyhez hasonló még sohasem volt, s amelyekre három részre szakadt a nagy város (Jerusalem);[8] s a pogányoknak városai összeomlanak és a nagy Babylonról (Róma) megemlékezik Isten, aki végre felkészül, hogy haragjának poharából adjon inni neki. A szigetek elmulnak, a hegyek eltünnek; talentum nagyságu kőesső zudul alá az emberekre, és az emberek káromolták Istent a kőesső miatt.

[1] H. ö. Ezsaiás XI. 15, 16. és *Carmin sib.* IV. 137—139.

[2] A békák jelezték a varázslókat és a bohóczokat. *Artemidoros Oniroerit.* II. 15.

[3] H. ö. Máté XXIV. 42; Luk. XII. 37, 39.

[4] Sueton *Néro* 57.

[5] Tacit. *Hist.* I. 2.; Suet. *Néro* 57; Zonaras XI. 18.

[6] V. I. Kir. XXII. 20. és köv.

[7] Határozott vonatkozás van ebben. Zak XII. 11-re. A szerző valószinűleg egy határozott helyről szól, melyet felfedezni lehetetlen. E magyarázat: «a nagy Róma» nem valószinű. Palestina majdnem összes ütközeteit a Mageddo közelében vivták. (Birák V. 19; II. Kir. XXIII. 29; Zak. l. c.)

[8] H. ö. XI. 8. Jegy. tényleg a módot, melylyel a *hé polis hé megalé* ellentétbe van állitva a *hai poleis tón ethnón*-nal. Máskülönben nem természetes, hogy Róma ugyanazon versben két izben emlitessék külömböző név alatt.

Az előjátékok sorozata befejeződött; nincs egyébb hátra mint Istennek ítélete. A Látnok mindenek előtt a legnagyobb bűnösnek, Róma városának, megitéltetését mutatja be.[1] Egyik a hét angyal közül, kik a poharakat öntögették, Jánoshoz lép és ezt mondja neki: «Jőjj és megmutatom neked a nagy paráznának megitéltetését, ki a nagy vizeken ül,[2] a kivel paráználkodtak a földnek királyai[3] és aki paráznaságának borával megittasitotta a világot.» János erre egy asszonyt lát ülni egy egészen hasonló fenevadon ahhoz, mely a tengerből kikelve, a római csaszárságot jelképezte együttesen, egyik fejével pedig Nérot. A fenevad biborban pompázik, testét káromló nevek födik; hét feje és tiz szarva van. A kéjnő hivatásához mérten van öltözve; bibor öltöny takarja testét, melyen arany, gyöngy és drága kő csillog, kezében paráznaságának utálatával és tisztátalanságaival telt poharat tart. Homlokán egy név, egy titok ragyog: «A nagy Babylon, a föld paráznáinak és utálatainak anyja.»

«És láttam, hogy az asszony ittas volt a szenteknek vérétől és a Jézus vértanuinak vérétől. És fölötte nagy ámulat fogott el engem. És monda nekem az angyal: «Miért csodálkozol? Megmagyarázom neked ez asszonynak és fenevadnak, a mely őt hordozza, a jelentését. A fenevad, a melyet láttál, volt és nincs többé, és fel kell jönnie a mélységből,[4] azután a veszedelemre mennie; és a földnek lakosait, akiknek nevei nincsenek beirva az életnek könyvébe, e világ fundamentomának fölvettetése óta, csodálkozás fogja el, látván eljönni a fenevadat, mely vala és nincs többé.» Itt tetszik majd meg az értelmes elme! A hét fej jelenti a hét halmot, melyeken az asszony ül. De hét királyt is jelent: öten a királyok közül elestek, az egyik uralkodik, a másik még nem jött el s amikor eljövend, kevés ideig fog uralkodni.[5] A fenevad pedig, aki volt és aki nincs többé, ő a nyolczadik király és egyuttal a hét közül való és a veszedelemre megy egyenesen. A tíz szarv pedig, melyeket láttál, tíz király, akik birodalmat szorosan véve nem kaptak ugyan, de vesznek majd hasonló hatalmat ama királyokéhoz és együttesen gyakorolják azt a fenevaddal. E tíz király csak egy czél felé tör mind, és hatalmuk hódolatát odaviszik a fenevadnak. Viaskodni fognak a Bárány ellen és a Bárány meggyőzi őket: mert uraknak ura és királyoknak királya

[1] Apoc. XVII. R.

[2] Babylonról vett vonás, Jerem. LI. 13, de a melyet nemsokára metaphorailag Rómára alkalmaznak.

[3] A Herodesek, Tiridates, Arménia királya stb., akik törték magokat, hogy Rómát láthassák, ott ünnepélyeket rendezhessenek, udvaroljanak.

[4] H. ö. XI. 7. *Abyssos*, az Apocalypsisben nem a halottak tartózkodási helye, hanem a démonoké.

[5] H. ö. *Mózes felmag.* c. 7. V. Hilgenfeld *Nov. Test. extra can.* I. p. 113—114.

ő, azok pedig, akik vele meghivattak és kiválasztattak, az ő hivei szintén diadalmaskodnak.» És mondotta tovább. «A vizek, melyeket láttál, melyek felett a paráznа ül, a népek és a nemzetek, a fajok és a nyelvek. A tíz szarvak pedig, melyeket láttál, épugy, mint maga a fenevad,[1] ők is meggyülölik majd a paráznát és magára hagyják meztelenül s eszik annak húsát,[2] őtet pedig megégetik tüzzel; mert Isten szivökbe oltotta, hogy cselekedjék az ő akaratát, egy értelemben legyenek[3] és engedjék át az ő birodalmukat a fenevadnak, miglen betelnek az Istennek beszédei. Az asszony pedig, a kit láttál, ama nagy város, mely uralkodik a földnek királyai fölött.»

A dolog egészen világos. A paráznа: Róma, aki megrontotta a világot,[4] aki a bálványimádás terjesztése és megerősitése érdekében érvényesitette hatalmát,[5] aki üldözte a szenteket, aki patak számra ontatta a vértanuk vérét. A fenevad: Néro, akit halottnak hittek, aki vissza fog jönni, de második uralkodása csak rövid tartamu s végleges bukással végződik. A hét fej értelme kettős: a hét halom, melyeken Róma épült; de egyuttal s főleg a hét császár, Julius Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Néro, Galba.[6] Az öt első meghalt, e perczben Galba uralkodik, de már öreg és gyönge, nemsokára elbukik. A hatodik Néro, aki egyuttal a fenevad is s a hét király egyike,[7] a valóságban nem halt meg, még uralkodni fog, de rövid ideig[8]; a nyolczadik király leend, azután elvész. A tiz szarv: a tiz elsőrangu provinciának tiz proconsula és császári legatusa, akik nem valódi királyok,[9] de akik a császártól nyerik hatalmukat meghatározott időre,[10] kormányzásukat egy értelem vezeti, az, melyet Rómából kapnak és teljesen alávetvék a császárnak, akitől nyerik hatalmukat. Ezek a részleges királyok ép ugy gyülölik a keresztyéneket, mint maga Néro.[11] A provinciális érdeket képviselve megfogják alázni Rómát, elfogják venni tőle a rendelkezési jogot a császár-

[1] Az elfogadott szövegben *epi to thérion* áll; a kéziratok után *(Alex. Sin.* stb.) helyesebb a *kai to.*

[2] Azaz elpusztitják.

[3] A Codex sinaiticusban: *kai poiésai gnómén mian.*

[4] H. ö. *Carm. sibyll.* III. 182 s köv.; 356 s köv.; V. 161 s köv.

[5] H. ö. a Róma eredetéről szóló két agadát: Jer. Talm. *Aboda zara* I. 3; Sifré sect. *Ekeb.* 52. §. (k. Friedmann p. 86); Bab. Talm. *Schabbath.* 59 b; Midrasch *Schir hasschirim* I. 6.

[6] L. fent.

[7] *Kai to thérion ho én kai ouk estin . . . Kai ek tón hepta estin.*

[8] A szerző szerint a végső katastrófa három és fél év után okvetlen bekövetkezik.

[9] H. ö, a *dux* szó értelmét a Midrasch rabbában *Eka.* I. 5.

[10] *Mian hóran.*

[11] H. ö. Commodián V. 864.

ság fölött, melyet eddig élvezett,[1] megkinozzák, felgyujtják, romjai fölött megosztoznak.[2] Isten azonban még nem akarja, hogy a birodalom széttagoltassék; arra ösztönzi a provinciális hadsereg parancsnokait és mindazokat, akik a birodalom sorsát tartották kezökben (Vindex, Verginius, Nymphidius, Sabinus, Galba, Macer, Capito, Otto, Vitellius, Mucianus, Vespasianus), hogy a birodalom ujjászervezésén munkálkodjanak egyértelmüleg és a helyett, hogy független fejedelmekké tennék magokat, amit a zsidó szerző a legtermészetesebbnek tart, ajánlják fel hódolatként uralmukat a fenevadnak.[3]

Látszik, hogy az ázsiai egyházak fejének röpirata mily kellő pillanatban tapint elevenére a helyzetnek, melyet egy oly könnyen izgalomba hozható képzelődés, minő a zsidóké, rendkivülinek tarthatott. Néro, az ő rendkivüli gonoszságával és őrültségével, tényleg kihozta sodrából az észt. A császárság az ő halálával örökös nélkül, gazdátlanul állott. Caligula meggyilkoltatása után még létezett egy republicanus-párt; különben is az Augusztus által adoptált család dicsfénye egészben fenállott. Néro meggyilkoltatása után a republicanus pártnak alig volt nyoma már, s Augusztus családja befejezte futását. A császárság ama nyolcz vagy tiz katonai parancsnok kezében találta magát, akik a főparancsnokságot gyakorolták. Az Apocalypsis szerzője, aki a római dolgokhoz mit sem értett, csodálkozik azon, hogy a tiz vezér, akik ő előtte királyok, nem függetlenitette magát, hogy egyértelemben jártak el[4] és ő ezt az eredményt az isteni akarat mozgató erejének tulajdonitja.[5] Nyilvánvaló, hogy a keleten élő zsidók, akik két év óta nyögték a római jármot, de már 68. juliustól kezdve, minthogy Muciánt és Vespasiánt országos ügyek tartották lekötve, a szoritó kéz meglazulását érezték, hitték, miként a birodalom felbomlása a küszöbön áll, s nehány perczre diadalmaskodtak. Nem volt ez oly fölületes nézet, mint hinnők. Tacitus az Apocalypsis évének küszöbén a lezajlott események elbeszélésébe fogva, az évet annum reipublicae prope supremumnak[6] mondja. A zsidóknak ámulatba kellett esniök, midőn azt látták, hogy a «tíz király» visszatér a «fenevadhoz» (a birodalmi egységhez) és

[1] «Evulgato imperii arcano posse principem alibi quam Romae fieri» (Tacit. *Hist.* I. 4.)

[2] Mucián pártja tényleg gondolt a felgyujtásra. Jos. B. J. IV. X. 5.

[3] *Dounai tén basileian autón tó thérió.* Lehet: a szerző egy perczre fölteszi, hogy a provinc. vezérek Néro visszahelyezésére fognak müködni. Otto és Vitellius uralkodása tényleg a Néro pártnak kedvezett.

[4] *Mian gnómén* (XVII. 13, 17).

[5] Vers 17.

[6] Tacit. *Hist.* I. 11; V. Jos. B. J. IV. XI. 5.

uradalmukat lerakják annak lábaihoz. Ők azt remélték, hogy a «tíz király» függetlenítése, Róma vesztét fogja vonni maga után; amily ellenszenvvel viseltettek már az állam szervezet nagyarányu központosítása iránt, azt hitték, hogy a proconsulok és a legatusok gyülölik Rómát és felfogásuk szerint itélve föltették, hogy e hatalmas főnökök úgy cselekesznek, mint a satrapák, vagy mint a Hyrcannusok, Jannaeusok, akik ellenségeiket kiirtották. Provincialis gyülölségökben egész gyönyörben usztak ama nagy megalázás láttára, mely a világnak fővárosát érte, midőn a fejedelmek állitásának joga a provinciákra szált és melyet átszenvedett saját falai között attól, akit nem ő kiáltott ki urának legelőször.

Mily összefüggésben állhatott az Apocalypsis az ál-Néro féle sajátos episóddal, mely ép abban a pillanatban, midőn a patmosi látnok irt, izgatottságban tartotta Ázsiát és az archipelagus szigeteit?[1] Az események efféle találkozása bizonyára a legsajátszerűbb. Cythnos és Patmos csak mintegy negyven mértföldre feküsznek egymástól s a hirek gyorsan terjednek az anchipelagusban. A csalóról, akit egyesek lelkesedéssel üdvözöltek, mások viszont remegve gondoltak reá, a legtöbbet beszéltek azokon a napokon, amidőn a keresztyén próféta irt. Kimutattuk már, hogy Cythnosban 69 január havában, vagy 68 deczember havában ütötte fel tanyáját. Sisenna centurio, aki kelet felől jött és a syriai hadsereg csatlakozási nyilatkozatát vitte magával a praetorianusoknak Rómába, február első napjaiban érintette Cythnost, és csak nagy nehezen csúszhatott ki kezei közül. Nehány napra ezután, Calpurnius Asprenás, akit Galba Galatia és Pamphylia kormányzójának nevezett ki s akit Misenától két hadi gálya kisért, érkezik Cythnosra. A trónkövetelő küldöttei Néro nevének varázsával igyekeznek hatni a hajók kapitányaira; a csaló, bánatos arczczal hivatkozik hűségére azoknak, akik azelőtt «az ő katonái» voltak. Arra kéri őket: legalább tegyék ki Syriában vagy Egyptomban, mely országokra reményeit alapitotta. A parancsnokok vagy ravaszságból, vagy, mert a hallottak megrenditették őket, időhaladékot kérnek. Asprenas, midőn a történtekről értesült, csellel kézrekeritette a csalót és megölette. Testét meghordozták Ázsiában, azután haza vitték, hogy elhallgattassák párthivei közül azokat, akik kételyeket támasztottak halála felől.[2] Valjon erre a szerencsétlenre vonatkoznának ezek a szavak: «a fenevad, akit láttál, volt és nincs többé, és a mélységből jön elé s veszte elé siet, . . . a másik király még nem jött el s ha majd el is jő, uralma rövid leszen.»[3] Lehet-

[1] L. fent.

[2] Tacit. *Hist.* II. 8—9.

[3] Apoc. XVII. 8, 10, 11. H. ö. a *thaumasthésontai hoi katoikountes epi tés gés hoti én kai ouk estin kai parestai* ezzel: *Achaia atque Asia falso exterritae*

séges. A mélységből feljövő szörny eleven képe lenne az ephemer hatalomnak, melyet az élesen látó író Patmos látkörén a tengerből felmerülni látott. A fentebbit nem lehetne egész bizonyossággal állitani, mert az a vélemény, hogy Néro a párthusok között él, elégséges arra, hogy mindent kimagyarázzon; de e vélemény nem zárta ki a cythnosi ál-Néroba vetett hitet, minthogy feltehető volt, hogy az utóbbinak feltünése nem egyéb, mint épen visszatérése a szörnynek, ami keleten lakó szövetségeseinek az Eufratesen való átlépésével összeesett.[1] Mi minden esetre lehetetlennek tartjuk, hogy e sorok, az ál-Néronak Asprenás által történt megöletése után irattak volna le. A csaló holttestének körül hordozása, a halál által megfagyasztott vonásoknak vizsgálata nagyon is nyilvánvalón szólottak volna a fenevad visszatérte ellen, a szerző által szívvel lélekkel táplált aggodalom ellen.[2] Szivesen megengedjük tehát, hogy János Pathmos szigetén tudhatott a cythnosi eseményekről[3] és hogy főleg a sajátszerű és izgató hirek hatása alatt irta meg levelét az ázsiai egyházakhoz, hogy az ujból föltámadt Néroról szóló nagy ujság felől kitanitsa őket.

A politikai eseményeket saját gyülöletének szemüvegén keresztül nézve, a szerző, fanatikus léttére, azt jövendölte, hogy a provinciák katonai parancsnokai, akikről azt hitte, hogy szivből gyülölik Rómát s bizonyos pontig Néroval együtt éreznek, felfogják dulni a várost és felégetik. A tényt immár bevégzettnek véve, ellenségének romlását énekli.[4] E tekintetben nem tesz egyebet, mint egyszerűen lemásolja,[5] a régi próféták kifakadásait Babylon, Tyrusz ellen. Izrael átkozódásaival kipéczézte a történetet: minden nagy világi hatalom elé ezt kiáltotta: «Boldog, aki visszafizeti majd neked a gonoszt, amit velünk tettél!» Fényes angyal száll alá az égből és egy félelmetes hang ezt dörgi: «Összeomlott, összeomlott a nagy Babylon s nem egyéb már, mint a demonoknak lakóhelye,[6] otthona a tisztátlan lelkeknek, fészke az ocsmány madaraknak, mert az ösz-

velut Nero adventaret . . . late terror, multis ad celebritatem nominis erectis s más fentebb idézett részekkel.

[1] A két (hat trombita és hat pohár) részben a párthusok betörésénél nincs mondva az, hogy Néro velök lenne, csupán annyi, hogy a betörés egyetértőleg vele történik.

[2] Ez megczáfolja azok nézetét, akik az Apocalypsisben az Ottó és Vitellius közötti utolsó harczokra látnak vonatkozásokat.

[3] E szavak *oupó élthen* jobban illenek azon perczre, midőn a csalót még le nem álczázták, bár beszéltek róla.

[4] Apoc. XVIII.

[5] H. ö. főleg Ezsaiás XIII, XXIII, XXIV, XXXIV, XLVII, XLVIII, LII; Jerem. XVI, XXV, LI; Ezéch. XXVI, XXVII.

[6] A romok között tanyázó idegenszerű állatok mehettek démon számba. Ezsaiás XIII. 21; XXXIV. 14.

szes népek ittak az ő paráznaságának borából és mert a földnek királyai övele bujálkodtak és mert a földnek kalmárai az ő gyönyörökben dús vagyonából gazdagodtak meg.» Egy másik szózat hallatszik az égből, mely ezt mondja:

«Fussatok ki belőle, én népem, nehogy büntársai legyetek és az ő büntetéseivel megveressetek. Utálatosságai elhatottak egész az égig és Isten megemlékezett az ő gonoszságairól. Fizessetek neki ugy, amint ő fizetett másoknak; fizessetek meg neki kétszeresen az ő cselekedetiért; két annyit adjatok neki inni a pohárból, melyből itatott másokat. Mennél nagyobb dicsőségben és jómódban élt, annál nagyobb keserüséggel és kinzással fizessetek neki: «Úgy ülök, mint egy királyné, mondogatta ő szivében; nem ismertem sohasem a bánatot.» Ime ezért jönnek majd reá az ő büntetései mind egy napon, halál, siralom, éhség és tűz, mert hatalmas az Úr Isten, aki megitéli őt. És siratják őt és jajgatnak fölötte a földnek királyai, akik ő vele paráználkodtak és bujálkodtak.[1] Ha majd égésének füstjét megpillantják: «Jaj! Jaj! — igy kiáltanak fel társai a kicsapongásban, távol tartva magokat az ő kinjaitól való félelem miatt.» «Hogyan! a nagy, a hatalmas Babylon! . . Egy órában jött meg itélete!» . . És a földnek kalmárai jajgatni fognak; mert áruikat senki sem veszi meg többé. Aranyat, ezüstöt, drágaköveket, gyöngyöket, finom gyolcsot, bibort, bársonyt, selymet, skarlátot, thuja fát, elefántcsontot, rezet, vasat, márványt, fahajat, kenetet, tömjént, szagos olajakat, illatos füveket, bort, olajat, lisztlángot, gabonát, barmot, juhot, lovakat, szekereket, emberek testét[2] és lelkeit. . . mind e dolgoknak kalmárai, akik meggazdagodtak általa, távoltartják magokat az ő kinjától való félelem miatt: «Jaj! Jaj! kiáltják mindnyájan. Hogyan! Ez ama nagy város, mely öltözött skarlátba, biborba, finom gyolcsba, melyet arany, drága kő és gyöngy diszitett! Ennyi gazdagság veszett el egy órában!» És a hajósok, akik felé tartottak s a hajóban járók minden sokasága távol állanak még tőle, — égésének füstjét pillantva meg, port hánynak fejökre, sirnak, jajgatnak és ezt kiáltják; «Jaj! Jaj! a nagy város amely kincsekkel halmozott el mindenkit, akinek hajói a tengeren jártak, ime egy órában rommá és pusztasággá lőn.»

Örülj annak veszedelmén, ó menny; örvendezzetek ti szentek,

[1] Vonatkozás a Herodesekre, akiknek előszeretete a rómaiak iránt mélyen sértette a zsidókat, főleg a 66. lázadás óta.

[2] Ha rabszolgákról volt szó, *sómatá*-val számoltak: delphii feliratok (v. Journ. *asiat.* 1868. jun. p. 530—531.) Demosthen *Everges és Mnesibulos* ellen 1. §. Tobiás X. 10; II. Mak. VIII. 11; a Gen. görög ford. XXXVI. 6; h. ö. Gen. XII. 5; Ezechiel XXVII. 13; Jos. *Vita* 75. V. Wescher az *Ann. de l'ass. des etudes grecques* 1872. p. 68.

apostolok és próféták, mert Isten miattatok ítélt és rajtatok állt bosszut ő benne.»

Erre egy roppant erejü angyal, malomkőhöz hasonló követ vesz fel és a tengerbe veti, ezt mondván:

«Igy bukik alá hanyat homlok Babylon, a nagy város és nem találják meg többé nyomát; és a citherásoknak, hegedűsöknek, siposoknak és trombitásoknak hangja nem zendül meg többé falai között, a mesterségek elhallgatnak s a malom zugása kihal, a szövétnek világossága nem ragyog fel többé és a vőlegénynek s a menyasszonynak[1] hangja nem hallatszik fel többé. Mert e kalmárok a földnek nagyjai voltak[2] és az ő büvösszereik tévesztették meg az összes nemzeteket. És abban találtatott a prófétáknak és a szenteknek vére s mindeneknek, akik megölettek a földön.»

Midőn Isten népének halálos ellensége elbukott, nagy örömnap kezdődött el a menyben.[3] Hang, mintegy megszámlálhatlan sokaságnak hangja harsan fel: Halleluja! Üdv. dicsőség, hatalom ami Istenünknek; mert az ő itéletei tökéletesek és megitélte a nagy paráznát, mely az ő paráznaságával megrontotta a földet és bosszut állott az ő szolgáinak általa kiöntött véreért. S egy másik kar válaszol: «Halleluja! Az ő égésének füsti felszáll örökön örökké.» Erre a huszonnégy öreg ember és a négy állat leborulnak és imádják Istent, aki a trónon ül, mondván: «Amen! Halleluja!» A királyi székből szózat jöve ki, s ez az uj uralom beiktató zsoltárát énekeli: «Dicsérjétek ami Istenünket, akik az ő szolgái vagytok és akik félitek, kicsinyek és nagyok.[4] Egy hang, mint nagy sokaságnak hangja, mint sok vizeknek zugása, mint nagy mendörgésnek szava felel: Halleluja! Mert uralkodik immár a Mindenható Úr Isten! Örüljünk és örvendezzünk, adjunk dicsőséget neki, mert ime eljött a Báránynak a menyegzője,[5] az ő menyasszonya[6] már felkészült, adatott neki, hogy öltözzék tiszta fehér gyolcsba.» (A fehér gyolcs, teszi hozzá a szerző, a szenteknek erényei.)

Megszabadulva a nagy paráznától, a föld a mennyei hymenre, a Messiás uralkodására, immár megérett. Az angyal azt mondja a látnoknak: «Ird meg: Boldogok, akiket a Bárány menyegzőjének lakomájára meghivnak!» Erre megnyilik az ég, és Krisztus, akit e

[1] Párbeszédes ének az Énekek énekének mintájára, mintegy példája általában a népdaloknak.

[2] E vonás, mely Rómára csak közepesen illik, mint a megelőző rész, a régi próféták szidalmaiból van véve Tyrus ellen.

[3] Apoc. XIX. R.

[4] H. ö. Zsolt. CXV. 13; CXXXIV. 1.

[5] H. ö. Máté XXII. 2. s köv.; XXV. 1. s köv.

[6] Az egyház.

mysticus névvel: «Istennek igéje»[1] legelőször nevez a látnok, megjelenik, mint hatalmas,[2] fehér lovon. Eljön, hogy Isten haragjának borát kisajtolja és megállapitsa a pogányok fölött a vasvesszőnek uralmát. Szemei tűzben égnek. Ruháit vér födi; fején számos korona ragyog titokzatos felirattal.[3] Szájából éles fegyver nyulik ki, hogy azzal verje meg a pogányokat; tomporán e felirat ragyog: Királyoknak Királya, Uraknak Ura. Mennyei seregek követik őt fehér lovakon, tiszta gyolcsban. Békés diadalt várnánk; de ennek még nincs itt az ideje. Habár Róma összeomlott, a római birodalom, Néronak, az Antikrisztusnak képében, még nem semmisült meg. Egy angyal a napon állva erős hangon kiált a zenith felé röpülő madaraknak: «Jöjjetek, gyüljetek össze Istennek nagy lakomájára; jöjjetek, egyétek húsát a Királyoknak és a hadnagyoknak, az erősöknek s a lovaknak, a szabad embereknek és rabszolgáknak, a nagyoknak és a kicsinyeknek husát.»[4] A próféta megpillantja a fenevadat (Néro) és a földnek királyait (a provinczíabeli, majdnem független hadparancsnokokat) s azoknak hadait, hogy együttes támadást intézzenek az ellen, aki a lovon ül. És a fenevadat (Néro) elfogják s vele a hamis prófétát,[5] aki csodákat müvelt ő előtte és mindkettőjöket a kénköves kővel égő tüzes tóba vetik.[6] Hadseregét elpusztitja az éles fegyver, mely annak szájából jön ki, aki a lovon ül és a madarak betelnek azok husával.

A római hadak, a Sátán hatalmának fő eszközei, legyőzettek; utolsó vezérök, Néro: az Antikrisztus, a poklokra vettetett; de a Sárkány, az ős Kigyó, a Sátán még él. Láttuk már, mint vetették őt le a földre,[7] immár meg kell szabaditani tőle a földet.[8] Angyal száll le az égből, kezében a mélységnek kulcsával és egy nagy lánczczal. Megragadja a Sárkányt, megköti a lánczczal ezer esztendőre, letaszitja a mélységbe;[9] a nyilást elzárja és lepecsételi.[10] Ezer esztendeig leend elzárva az ördög. Kezének műve, az erkölcsi és a physicai baj elodáztatik, de el nem töröltetik. A Sátán nem szédítheti el többé a népeket; de nincs megsemmisitve örök időkre.

[1] *Ho logos tou Theoú*, chald. fordítás.

[2] A képek mind Ezsaiás LXIII. 13; Zsolt. II. 9.-ből vannak véve; V. Apoc. I. 16; VI. 2; XIV. 19.

[3] *Onomata gegrammena* látszik helyesnek. V. *Codex sinait.* és Tischendorf.

[4] H. ö. Ezech. XXXIX. 17—20.

[5] L. fent.

[6] A kénes kigőzölgésekről, minők a puzzoli solfataráé, a Callirhóé és holt tengeré, azt tartották, hogy egy pokoli tóból törnek fel. L. fent.

[7] Apoc. XII. 7. és köv.

[8] Apoc. XX.

[9] V. Jud. 6.

[10] H. ö. Babil. Talmud *Gittin* 68a.

Törvényszék ül össze, hogy kijelölje azokat, akik az ezer esztendős uralomban részesedhetnek.[1] Ez az uralom a vértanuk számára van fenntartva. Az első hely abban azokat illeti meg, akiknek fejeit vették a Jézus felől való bizonyságtételért és az Istennek beszédeért; (a római vértanuk 64-ből); azután jönnek azok, akik a fenevadat és képét imádni vonakodtak és bélyegét nem viselték homlokukon és kezeiken (az ephesusi hitvallók, közöttük a látnok.)[2] Az első uralom hivatottjai feltámadnak és uralkodnak a földön ezer esztendeig a Krisztussal. Ez nem jelenti azt, hogy az emberiség többi része eltünik, sem pedig azt, hogy az egész világ keresztyénné lesz; a millennium egy kicsiny paradicsom a föld közepén. Róma nincs többé; helyét, mint a világ fővárosa, Jerusalem foglalta el; a hivek papi uralom alatt élnek,[3] szolgálják Istent és a Krisztust; nincs többé az egyházzal ellenséges, nagy világi hatalom; a nemzetek Jerusalembe jönnek, hogy bemutassák hódolatukat a Messiásnak, aki a rémület által tartja őket féken. Az ezer esztendő alatt a halottak, kik az első feltámadáskor nem támadtak fel, meg nem elevenednek, várnak. Az első uralom tehát a kiváltságosoké; az örökkévalóságon kivül, ők élvezik majd a milleniumot Jézussal; a halálnak nem lesz ereje rajtok.

Az ezredév leteltével a Sátán kiszabadul rövid időre fogságából. A lánczaitól megszabadult Sátán ujból elszéditi a nemzeteket; irtózatos küzdelemre hajtja őket össze a világ egyik végétől a másikig; Góg és Magóg, a barbár betörések mythicus személyesitői[4] számban a tenger fövenyével vetekedő hadsereget vetnek majd a harcztérre. Az egyházat elözönli az emberáradat. A barbárok megszálják a szentek mezőjét, a szeretet várost, vagy is Jerusalemet, mely még földi ugyan, de egészen szent, a hol a Jézus hű emberei lakoznak; tűz száll alá az égből reájuk és felemészti őket. Erre a Sátánt, aki elszéditette őket, a tüzes kénkőnek tavába vetik, ahol ott van már a fenevad (Néro) és a hamis próféta (?) is és a hol az átkozottakat éjjel és nappal kinozzák az idők végezetéig.

[1] Dániel VII. 9, 22, 27.

[2] H. ö. Apoc. I. 9.

[3] Ezsaiás LXI. 6.

[4] E mythos Ezechielből van véve XXXVIII. és XXXIX. R. Némely osseta nyelvet beszélő törzseknél, *Gogh* «hegy» és *Mughogh* «a nagy hegy» a Caucasusnak két hegytömbét jelenti. E két nevet egyuttal a fekete és a Kaspi tenger mentén lakó skytha népességekre is alkalmazták. Ezechielnél (XXXVIII. és XXXIX.) a Skytha vagy általában a barbár betörést személyesitik. H. ö. *Korán* XVIII. 94 s köv.; XXI. 96. E földrajzi mythos messiási alkalmazása a sibyllicus versekben (III. 319, 512.) üti fel fejét; még élesebben lép előtérbe ál Jonatán Targumában, Levit. XXVI. 44; Numeri XI. 27. (v. Jer. Targ. u. h.) V. Bab. Talm. *Sanhedrin* 94a, 97b; *Aboda zara* 1b. V. *Zeitschrift der d. m. G.* 1867. 575. ol.

A teremtés immár betöltötte rendeltetését; nem marad egyébb hátra, mint a végitélet.[1] Messzire fénylő királyi szék tünik fel és e királyi székben a legfőbb biró. Tekintete előtt a föld és az ég elmulnak, helyeik nem léteznek többé. A nagy és kicsiny halottak feltámadnak. A halál és a Scheol kiadják áldozataikat; a tenger szintén kiadja azokat, akik beléje fulladva, nem szállottak alá szabályszerüleg a Scheolba.[2] Mindnyájan megjelennek a királyi szék előtt. Előhozzák a nagy könyveket, ahová minden embernek cselekedete pontosan fel van róva[3]. Egy másik könyvet is megnyitnak, az «életnek könyvét», ahova a kiválasztottak nevei irattak fel. Erre mindenki megitéltetik az ő cselekedetei szerint. Azok tehát, akiknek neve hiányzik az élet könyvéből, az égő pokolra taszittatnak. A Halál és a Scheol szintén.[4]

A rossz ellévén törülve viszavonhatlanul, az absolut jónak uralma veszi kezdetét.[5] A régi föld, a régi ég eltünt; egy uj föld, egy uj ég lépnek helyökbe;[6] nincs többé tenger.[7] E föld, ez ég mindamellett nem egyéb, mint megifjodása a mai földnek, a mai menynek és valamint Jerusalem gyöngye, drága köve volt a régi földnek, ép úgy az új földnek ragyogó központja szintén Jerusalem leend. Az apostol az új Jerusalemet a menyből látja leszállani az Isten mellől, mint egy felékesitett mennyasszonyt, aki vőlegényét várja. Nagy szózat csendül fel a trónról: «Ime a sátor, melyben fog lakozni Isten az emberekkel. Az emberek az ő népei lesznek és ő velök leszen mindig[8] és eltöröl minden könyhullatást az ő szemeikről és a halál nem lészen többé, s nem lesz többé sem fájdalom, sem jajgatás, sem keserüség;[9] mert mindezek elmultak immár.» Jehova maga megszólal, hogy ennek az örök világnak törvényét kihirdesse. «Megtörtént. Ime mindeneket megujitok.[10] Én vagyok az A és az O (ómega), kezdet és a vég. A szomjuhozónak az életforrásából adok inni ingyen.[11]

[1] H. ö. Dániel VII. 9.

[2] V. Achilles Tatius V. p. 116—117. k. Jacob és a Torcelloi különös (még kiadatlan) mosaikot.

[3] Malak. III. 16; Dán. VII. 10. H. ö. Bab. Talm. *Rosch has-schana* 16 b.

[4] H. ö. Dániel VII. 11; Luk. XVI. 23; 1 Kor. XV. 26.

[5] Apoc. XXI.

[6] H. ö. Ezsaiás LXV. 17; LVI. 22. V. II. Petri III. 13.

[7] A tenger a föld egy részének megsemmisitése, terméketlenitése, a kezdetleges chaosnak maradványa, gyakran Isten büntetése, mely bünös országokat nyel el. A mélység *(abyssos)*; már pedig a mélység a Sátán birodalma (H. ö. XI. 7; XIII. 1). A paradicsomban (Gen. II.) nem volt tenger. H. ö. Job. VII. 12.

[8] Ezechiel XXXVII. 27. H. ö. Cor. VI. 16.

[9] Ezsaiás XXV. 8; LXV. 19.

[10] Ezsaiás XLIII. 19; Jerem. XXXI. 22. H. ö. II. Cor. V. 17.

[11] Ezsaiás LV. 1.

A diadalmas mindenekkel fog birni és leszek annak Istene és ő nekem fiam lészen.[1] A félénkeket, a hitetleneket, az átkozottakat, a gyilkosokat, a paráznákat, a büvös-bájosokat, a bálványimádókat, a hazugokat pedig vetem a kénkővel égő tóba.»

Angyal lép a látnokhoz és azt mondja neki: «Jöjj, megmutatom neked a Báránynak menyasszonyát.» És lélekben felviszi őt egy magas hegyre, ahonnan megmutatja neki az eszményi, az Isten dicsőségével át és áthatott Jerusalemet.[2] Fénye úgy ragyog, mint egy jáspis kőé. Alakja tökéletes négyszöget[3] formál, minden oldala háromezer stadión hosszú, a négy világtájak szerint, kőfala pedig negyvennégy sing magas, tizenkét kapuval. Minden kapunál angyal áll őrt s a kapuban Izrael tizenkét törzsének a neve van felirva. A falnak fundamentuma tizenkét kősorozatból áll, s a közepében a Bárány tizenkét apostolának a neve csillog.[4] Minden kőágyat egy-egy drágakő díszít,[5] az első jáspis, a második safir, a harmadik kalczedon, a negyedik smaragd, az ötödik sârdonix, a hatodik karnióI, a hetedik chrisolit, a nyolczadik berillus, a kilenczedik topáz, a tizedik chrysoprasz, a tizenegyedik hiaczint, a tizenkettedik amethyst. A fal maga jáspisból van; a város pedig tiszta aranyból, mely átlátszó üveghez hasonlit; a kapuk egy-egy nagy gyöngyből.[6] Templom nincs a városban; mert annak temploma maga Isten és a Bárány. A királyi szék, melyet a próféta jelenésének kezdetén a menyben látott, immár ott áll a város közepén vagyis egy ujjászületett és harmonicusan szervezett emberiség központján. A trónon székel az Isten és a Bárány. A királyi szék tövében fakad az életnek folyója ragyogó és kristálytiszta vizével, mely a város főutczáját szeli kereszt-

[1] II. Sámuel VII. 14.

[2] Mindez Ezechielből van véve. XL, XLVII, XLVIII. Has. össze Herodot I. 178.

[3] *To hypsos*, a 16 versben nem vehető csak a képzelődés botlásának, vagy a kiadás felületességének. Hasonlitsd össze a Babyloni Talmudnak e czimét: *Baba bathra* 75 b., ide vonatkozólag. Az alakzatok különfélesége.

[4] A zsidók zabolátlan képzelete müködik ebben. A symbolismus oly képet rajzol a szerző elé, mely az észt nem elégitheti ki. A *dódeka themeloús* alatt rendszerint az egyik kaputól a másikig menő metszvényt értenek a fundamentomban. Helyesebb azomban a *dódeka themelioús*-t egymás fölé állitani és azokat egymás fölött álló rétegeknek venni a tulajdonképeni fal alatt. A 18—20 versek majdnem szükségszerűleg követelik meg e feltevést. Hasonlitsd össze a jerusalemi *haram* falainak szerkezetét, a minőnek azt az angol ásatások mutatják. *Palest. explor. fund.* 4. sz. *(Mém. de l'Acad. des inscr.* t. XXVI. 1. r. 2. 5. f.; és *Lés dern. jours de Jer* p. 246.) Jegy. a *themeliós* szó használatát Josephusnál *(Ant.* VII, XIV. 10; VIII, II. 9; XV, XI. 3; B. J. V., V. 2) a templom alapépitményének megjelölésére.

[5] Exod. XXVII. 17—20; XXXIX. 10—14.

[6] Ezsaiás LIX. 11—12.

tül,[1] partjain virágzik az életnek fája,[2] mely tizenkétféle gyümölcsöt terem, minden hónapra egyet; a gyümölcs az izraelitáknak van fentartva; a levelek gyógyitó irt tartalmaznak a pogányok számára. A városnak nincs szüksége napra, sem holdra, hogy megvi lágitassék;[3] mert Istennek dicsősége ragyogja be és szövétneke a Bárány. A nemzetek annak világosságánál vonulnak fel;[4] a földnek királyai oda hozzák dicsőségöket s kapui sohasem csukódnak be sem nappal, sem éjjel, oly tömegesen sietnek oda azok, akik adójukat hozzák falai közé. Semmi tisztátalan, semmi mocskos nem léphet oda be;[5] egyedül azok, akik a Bárány életkönyvébe vannak beírva, találnak ott lakóhelyet. Nem létezik vallási külömbség, sem anathéma;[6] Istennek és a Báránynak tiszta cultusa tölti be az egész világot. Szolgái minden órában látják az ő orczáját és az ő nevét a homlokukon viselik. Igy leend az örökön örökké.

[1] Apoc. XXII.
[2] Genes. II. 10—14.
[3] Dániel VII. 27.
[4] Ezsaiás LX. 3, 5—7, 19—20.
[5] Ezsaiás LII. 1.
[6] Zakariás XIV. 11.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A könyv sorsa.

A művet a következő végszó fejezi be:

«És én vagyok, János, aki hallotta és látta mindezeket, és miután láttam és hallottam volna, leborulék az angyal lábai előtt, aki mindezeket megmutatta nekem, hogy imádjam őt: Az pedig mondá nekem: «Ne cselekedd ezt, mert a te szolgatársad vagyok, egy Urunk van, neked, nekem, a te próféta testvéreidnek és azoknak, akik e könyvnek beszédit[1] megtartják. Imádd Istent.» És mondja pedig nekem: «Be ne pecsételd[2] e könyv prófétálásának beszédjét, mert az idő közel van! Aki árt, ártson ezután is; aki fertelmes, legyen ezután is az;[3] aki igaz, fokozódjék annak igaz volta; aki szent, ezután is megszenteltessék!»

Egy távoli szózat, Jézusnak hangja válaszol az igéretekre és kezeskedik mellettök.

«Ime, hamar eljövök! És magammal hozom a jutalmazást is, melyből kinek kinek juttatok az ő cselekedeti szerint.[4] Én vagyok az Alfa és az Ómega amaz első és az utolsó, a kezdet és a vég. Boldogok azok, akik mossák az ő ruháikat! Joguk leend az életnek fájához és bemennek majd a kapukon a városba. De kinn maradnak az ebek, a bűvös bájosok, a gyilkosok, a bálványimádók, aki szereti és szólja a hazugságot! Én, Jézus, elküldöttem az én angyalomat, hogy ezekről bizonyságot tegyen a gyülekezetekben. Boldog, aki megtartja a könyv prófétálásának beszédeit! Én vagyok Dávidnak ama gyökere és hajtása, ama fényes hajnali csillag.»[5]

Erre a menynek és a földnek hangjai egymásba olvadnak és egyöntetűleg éneklik morrendo a finalet.

[1] Elővigyázat bizonyos sectákkal szemben, akik, mint az essének tulhajtották az angyalok cultusát. Col. II. 18.

[2] Vagyis ne tartsa vissza kiadatlanul V. Dániel XII. 4.

[3] Dániel XII. 10.

[4] Ezsaiás XL. 10.

[5] Ezsaiás XI. 1.

«Jöjj», mondja a Lélek[1] és a menyasszony.[2] Aki hallja e hívó szót, szintén ezt mondja: «Jöjj.» Aki szomjuhozik, jöjjön! Az életnek vizéből iszik ingyen, aki azt akarja.

(Bizony mondom mindenkinek, aki e könyvben foglalt prófétálás szavait hallotta, hogy, ha valamit ahhoz tesz vagy abból elveszen, Isten a könyvben megirt csapásokkal fogja megverni őt. És ha valaki bármit is kitöröl e könyv prófétálásának beszédeiből, Isten is eltörli az ő részét az életnek könyvéből és a szent városból, melyről e könyv beszél).[3]

— Bizony, «el jövök hamar» mondja a látnok.

Amen. Jöjj el Uram Jézus.

A Mi Urunk Jézusnak Kegyelme Legyen Veletek.

Semmi kétség, hogy az Apocalypsis, — a keresztyénség legtisztelteltebb neve alatt jelenve meg — igen nagy benyomást keltett az ázsiai gyülekezetekre. A részleteknek egész, ma már homályossá vált sorozata tisztán állott a kortársak előtt. A közeli vajudásokról való merész jövendölések senkit sem leptek meg. Jézusnak tulajdonitott — formába öntött beszédek — kezdtek elterjedni naponként és találtak elfogadásra.[4] Különben is alig telt el egy év és a világ eseményei a könyvnek állitásaival bámulatosan összevágtak. Február 10 felé hallották meg Ázsiában, hogy Galba meghalt s Ottó lett a császár. Azután minden nap hozott valami jelt, ami látszólag a Császárság bomlására mutatott: Ottó tehetetlensége felismerhetővé vált az összes provinciában, Vitellius megtartotta czimét Róma s a senatus ellenére, Bedriacumnál két véres ütközet zajlott le. Ottót mindenki elhagyta, Vespasian trónra lépett, Róma utczáin ütközet tombolt, a Capitóliumot a küzdők felgyujtották, miből sokan azt következtették, hogy Rómának végzete betelt; mindez megdöbbentően egyezőnek tünhetett fel a próféta komor jóslataival. A csalódások nem kezdődtek el csakis Jerusalem elfoglalásával, a templom lerombolásával, a Flavius dinasztia végleges megerősödésével. Csakhogy a vallásos hit sohasem vetette ki nyersen és hirtelen magából reményeit; a munka különben is homályos volt, s számos helyen különféle magyarázatokat engedett. Igy a könyvnek megjelenése után alig néhány évre több résznek már is a szerzőétől elütő értelmezést igyekeztek adni. A szerző azt jövendölte, hogy a római birodalom ujjá nem szerveztetik s hogy a jerusalemi templom nem dől össze. E két pontra nézve kibuvókat kellett keresni. Ami Néro visszatérését illeti, erről nem

[1] Az egyházban elterjedt prófétai szellem.
[2] Az egyház.
[3] Deuteron, IV. 2.
[4] Máté XXIV.

mondtak le oly hamar; még Traján alatt is arról álmodozott a köznép.[1] Sokáig őrizték meg a fenevad számjegyét is; sőt a nyugati országokban, hogy a számjegyet a latin szöveggel hozzák összhangba, annak egy változata is közkézen forgott. Egyes példányokban 616 állt 666 helyett.[2] Már pedig 616 a Néro Caesár latin formának felel meg. (A héber nun = 50.)

A könyvnek általános értelme, jelentése, legalább nehány beavatott előtt, a három első században keresztül ugyanaz maradt. A 80 év körüli időből kelt sibyllai költemény irója, ha nem is olvasta a patmosi jövendölést, de hallott felőle. Teljesen hasonló eszmekörben mozog ő is. Tudja, mit jelent a hatodik pohár. Szerinte Néro az Anti Messiás; a szörny az Eufrates mögé menekült; onnan jön vissza ezereknek élén.[3] Ezsdrás Apocalypsisének szerzője (e mü 96, 97 vagy 98-ban jelent meg) szemmel láthatólag utánozta János Apocalypsisét[4]; átveszi symbolicus rendszerét, megjegyzéseit, nyelvezetét. Még inkább mondható ez Ezsaiás menybemeneteléről (a II. századból), a hol Néro, a Beliál, oly szerepet játszik, mely azt mutatja, hogy a szerző ismerte a fenevad számjegyét.[5] Az Antoniusok korából származott sibyllicus költemények szintén mélyen meritenek az apostoli kiáltvány enigmáiból s annak utópiáit, még azokat is, melyek, mint Néro visszatérte, már teljesen elévültek,[6] magukévá teszik. Justinus, Melitón úgylátszik, a könyv szerint gondolkodtak majdnem teljesen. Még inkább mondható ez Commodianusról, aki (150 körül) magyarázatába más eredetű elemeket vegyit, de aki egy pillanatig sem kételkedik, hogy Néro, az Antikrisztus ne támadhasson elő a pokolból, hogy halálos viaskodást kezdjen a keresztyénség ellen[7] s aki Róma-Babylon lerombolását ép úgy fogja fel, mint azt kétszáz évvel azelőtt felfogták.[8] Végül pettaui Victorin (303-ban halt meg) még ily érzelemmel commentálja az Apocalypsist. Tudja határozottan, hogy a feltámadt Néro, az igazi Antikrisztus.[9] A fenevad számjegye

[1] Dio Chrys. orat. XXI. 10.

[2] Iren. *Adv. haer.* V. XXX. 1.

[3] *Carm. sibyll.* IV. 117 s köv. 137—139.

[4] H. ö. p. IV. Esorás IV. 35 s köv., az Apoc. VI. 9 s köv.; IV. Esdrás VII. 32, s az Apoc. XX. 13-al; IV. Esdr. X. 50 és köv., az Apoc. XXI. 2. és köv., a IV. Esdr. XV. 5.

[5] *Ezsaiás menybem.* IV. 2. s köv.

[6] *Carm. sib.* V. 28 s köv., 93 s köv., 105 s köv., 142 s köv. 363; VIII. 151 s köv., 169 s köv. L. fent. V. *Carm. sib.* III. 397.

[7] *Instr*, acrost. XLI. és XLII., V. 36 s köv.; *Carmen* V. 816 s köv. 831. 845, 862, 878, 903. és köv. (Pitra, Spic. Sol. I.) l. Ebert javitásait a *Abhandl. der phil. hist. Classe der sächsischen Gesell. der Wiss.* t. v. 395 s köv.

[8] Vers 907 s köv.

[9] *Bibl. max. Patr.* Paris t. I. p. 580—581.

valószinüleg a II. század vége előtt veszett ki. Ireneus (190 körül) véletlenül tévedett e pontra nézve, épúgy, mint egyéb más jelentősebb körülményre nézve is, s megnyitja sorozatát a chimérikus magyarázatoknak és az önkényes symbolismusoknak.[1] Néhány finom részlet, minő a hamis próféta és a Harmagedon jelentése igen korán vesznek ki.

A császárság és az egyház kibékülése után, a 10 században, az Apocalypsis sorsa komolyan volt fenyegetve. A görög és a latin egyházi tudósok, akik a keresztyénség jövőjét nem választják el többé a császárság jövőjétől, nem fogadhattak el sugalmazottnak oly lázitó könyvet, melynek alaptétele Rómának gyülölete és uralmának vesztét hirdető jóslat. A keleti egyház majdnem egész felvilágosodott része, az, amely hellén s a millenaris és a zsidó keresztyén iratok iránt ellenszenvvel telt nevelésben részesült, apokrifnek jelentette ki, az Apocalypsist.[2] A könyv a görög és latin uj testamentomban[3] oly erős állást foglalt el, hogy azt onnan kiüzni lehetetlen volt. Hogy tehát az ellenvetésektől, melyeket keltett, megmenekedjenek, az exegeticához fordultak. A meggyőző bizonyosság azomban lesujtó volt. A millenarismussal a görögöknél jobban rokonszenvező latinok tovább is Nérot tartották az Antikrisztusnak.[4] Bizonyos hagyománynyá nőtte ki ez magát egész Nagy Károlyig. Liebanai szent Beatus, aki 786-ban commentálja az Apocalypsist, az állitja, igaz: nem egy következetlenség révén, hogy a XIII. és a XVII. részek fenevadja, aki tiz királylyal volt eljövendő, hogy megsemmisitse Rómát, Néro, az Antikristus. Sőt egy pillanatra alig két vonalnyira van amaz elvtől, mely a XIX. században, a kritikusokat a császárok igazi feltevésésre és a könyv keltének meghatározására fogja vezetni.[5]

[1] Iren. *Adv. haer.* V. XXX. 3. Ebben van a legerősebb ellenvetés Ireneus viszonyai felől azokkal, akik látták János apostolt. Commodian az ő *Instructionesben* az Antikrisztust szintén *Latinus*-nak hivja. Hippolyt. *De Antichr.* 50, 52. nagyon is letér a helyes utról.

[2] L. *Jézus élete* 13 k. p. 297. 3 p.; fent Már. Alex. Dénes, a III. században bizonyára irodalmi nevelése folytán, megbotránkozva beszél az Apocalypsisről s beismeri, hogy abból mit sem ért. L. főleg Epiph. *De haer.* LI. 32 s k. Eus. H. E. VII., XXV. Sz. János Chrysostomos nem tart homeliákat az Apocalypsisról.

[3] A syreknél s az armeneknél nem volt meg megelőzőleg.

[4] Pettaui Victorin a *Bibl. max. Patrum.* Lugd. III. p. 418; Lactant. *Instit.* VII. 14–20; *De mort. persec* 2; Sulp. Sev. *Hist. sacra* II. 28, 29; *Dial* II. 14. Ez iratokban az Antikrisztusról szóló kezdetleges tan épp ugy módosult, mint Commodian *Carmen*-jében. H. ő. Sz. Agoston *De civ. Dei.* XX. c. 19; Sz. Jerom. *in Dan.* XI. 36; *in Is.* XVII. 12; Ján. Chris. in II. Thes. II. (Opp. XI. p. 529—530). Olv. a VI. könyvet *De vitiis Antichristi* Malvendanál a *De Antichristo*-ban; ez még Néro képe.

[5] Beatus szövegének kiadása Floreztől (Madrid 1770.) alig található. Didot ur e commentár legfontosabb részeit a Florez-féle majdnem egyedüli

János látományának értelme innen már csak a XII. században, midőn a középkor az egyházi atyák hagyományaival nem sokat törődő scholasticus rationalismus utjára téved, forgott egyszerre koczkán.[1] Florusi Joachimot tekinthetjük elsőnek, aki az Apocalypsist a féktelen képzelődések terére vitte át és az alkalmi iratnak, mely maga is három és fél évet ölel fel csupán, bizar képei alatt az emberiség egész jövendőjének titkát kereste.

A félszeg magyarázatok mellett, melyeknek ez a hamis gondolat adott lételt, a könyv — igaztalanul bár — hitelét vesztette. Az Apocalypsis — egészségesebb exegesis révén, napjainkban foglalta ismét vissza ama magas polczot, mely őt a szentiratok között megilleti. Az Apocalypsis, bizonyos értelemben, a profécziának záró pecsétje, Izraelnek utolsó szava. Olvassuk csak el a régi prófétáknál, például Joelnél[2] «a Jehova napjának» leirását, vagyis ama nagy itélőszékeket, melyeket az emberi dolgok legfelsőbb birója időről-időre tart, hogy az emberek által szakadatlanul megzavart rendet ismét a helyes mederbe terelje, megfogjuk találni ott a patmosi látvány csiráját. Minden változásban, minden történeti válságban a gondviselés kezét, egy még ünnepélyesebb és véglegesebb itélkezés előjátékát látta a zsidónak képzelete, aki makacsul utasitotta el magától a lélek halhatatlanságáról szóló tant és makacsul ragaszkodott az igazság uralmának megállapitásához e földön. Minden esemény beálltával egy-egy próféta állt fel, hogy hangos szóval kiáltsa: «Kürtöljetek, harsanjon fel a trombita a Sion hegyén, mert eljött az Úrnak napja; közel vagyon!».[3] Az Apocalypsis koronázza be ama sajátos irodalmat, mely dicsőségét képezi Izrael népének. Irója az utolsó nagy próféta; nem kisebb amaz elődjeinél, akiket utánoz; ugyanaz a lélek, ugyanaz a szellem. Az Apocalypsis majdnem egyedül álló tünemény az eszmei utánképzés, az eredeti férczmű terén. Ha a szerzőre valló és vagy három sajátos gondolatot és a bámulatos szépséget[4] kivesszük belőle, az egész költemény a megelőző prófétai és Apocalypticus iradalomtól, főleg Ezechieltől, a Dániel-féle könyv szerzőjétől, a két Ezsáiástól van az megirva. A keresztyén látnok igazi tanitványa ezeknek a nagy embereknek, könyvnélkül tudja müvei-

példánynyal — melyet Nolte abbé ur bir Párisban és két fontos kézirattal, melyek közül az egyik az övé — hasonlitotta össze. *Des Apocalypses figurées manuscrites et xylographiques* (Paris 1870.) p. 3, 16—17, 24—25, 76—77, Floreznél p. 408, 498.

[1] Teljesen még most sem veszett az ki V. *Hist. litt. de la Fr.*-t XXV. 258.

[2] Joel II. 1 s köv.

[3] Joel II. 1.

[4] Különösen az oltár alatt látható vértanuk episodja (VI. R. 9—11) valóban isteni sorok, melyek örökké megfogják teljesen nyugtatni a lelket, amely hiteért és erényeért szenved.

ket, levonja belőlük a vég következményeket. Derült harmoniájával valóságos testvére a fogság e bámulatra méltó költőjének, e második Ezsaiásnak, akinél csillogó lelkét, hatszáz évvel megelőzőleg, a jövendőnek minden harmatja, minden illatja áthatni látszik.

Mint a legtöbb nép, mely a multban fényes irodalommal dicsekedhetik, e régi és bámulatos irodalom által megszentelt képekből élt Israel. Alig teremtettek többé valamit, hacsak nem a régi szövegek foszlányaiból; a keresztyén költészet nem is ismert más megelőző irodalmat.[1] De, ha a szenvedély őszinte, még a legmesterségesebb forma is széppé válik. A «Hivőnek beszédei» az Apocalypsissel szemben ugyanaz, ami az Apocalypsis a régi prófétákkal szemben, de azért a «Hivőnek beszédei» mégis nagy hatású mű; sohasem olvashatjuk el végig élénk megindulás nélkül.

A kor dogmáiban ép úgy, mint a stylusban, van valami mesterséges; de mély értelem lakozik bennök. A theologicus művek szerkezete merész áttételekhez nyult akkor, amidőn a Messiás uralkodására és a Jézusra vonatkoztatott a régi irásokból minden kifejezést, mely alkalmasnak látszott arra, hogy azt egy homályos eszménynyel határozatlan — viszonyba hozza. Miután az exegesis, mely a messiási fontolgatásoknál vezeti a szerzőt, egyáltalán csak középszerü, a sajátszerü formatiók, melyekről szólunk, gyakran komoly fonáksággá törpülnek. Kitetszik ez különösen az Apocalypsis azon részeinél, melyek Gógról és Magogról szóllanak, ha azokat Ezechiel hason részeivel vetjük egybe. Ezechiel szerint Gog, Magóg királya, eljő «az idők folyamán»,[2] hogy — ha majd Israel népe visszatér fogságából és Palesztinába lakozik, ismét irtó háborut viseljen ellene. Már pedig a Biblia görög fordítóinak és a Dániel-féle könyv megirása korában, az a kifejezés, mely a classicus héberben egyszerüen megnem határozott jövendőt jelez, ezt jelentette: «az idők végezetén» és nem alkalmaztatott többé a Messiás idejére.[3] Az Apocalypsis szerzője e réven indittatva érezte magát arra, hogy Ezékielnek XXXVIII. és XXXIX. részeit a messiási időkre vezesse vissza és Gógot és Magógot ugy tekintse, mint képviselőit a barbár és a pogányvilágnak, mely ujra fel fog éledni Róma romjai fölött és egy időben álland fel Krisztusnak és a szenteknek ezeréves uralmával.

Ez az alkotási mód a külső eszközök segélyével, ez a — ha szabad mondanom, összeállító rendszer, mely elsajátító exegesissel

[1] L. például a Lukács evangyéliomában az első fejezetekben előforduló énekeket.

[2] Ezechiel XXVIII. 8.

[3] L. Gesenius *Thes.* e héber és chald szónál. A középkori zsidók szintén e kifejezést használják a messiási időkre rendszerint. V. *Bereschith rabba* LXXXVII.

működik, kifejezéseit innen is, onnan is szedi, s ez önkényes játék utján egy uj theologiát alkot össze, ismételten feltalálható az Apocalypsisben különösen, ami az idők végezetének mysteriumát érinti. Az Apocalypsis theoriája e tekintetben lényegesen elüt attól, melyet Pálnál találunk és attól, melyet a synopticus evangyeliomok Jézusnak szájába adnak. Pál apostol, igaz, olykor,[1] mintha Krisztusnak uralmában, mely a dolgok végezetét megfogja előzni, hinne; de oly tüzetesen, mint szerzőnk sohasem nyilatkozik. Az Apocalypsis szerint, Krisztus jövendő országlásának kezdete igen közel van, a római birodalom vesztére fog elkövetkezni csakhamar. Ekkor azomban csupán a vértanuk támadnak fel, a többi halottak még nem. Ily félszegségekre vezetett ime az a kételkedő és laza rendszer, melylyel Israel megalkotta eszméit a második élet felől. A zsidókat a hallhatatlanság dogmájára csakis az a szükség vezette, mely afféle dogmát követelt meg, hogy a vértanuság értelmet nyerjen. A Makkabeusok második könyvében a hét fiatal vértanu és édesanyjok erősen hiszik, hogy felfognak támadni.[2] Ezek a legendaszerü hősök adtak alkalmat arra, hogy a zsidó irodalom az örök életnek világos igenléseit keretébe felvegye,[3] s főleg ezt a szép formulát: «azok, akik az Istenért halnak meg, Isten szemében élnek.»[4] Sőt olyan irányzatra is bukkanhatunk, mely számukra a siron tul némileg külön helyet biztosit, és Jézusnak trónja közelében sorakoztatja őket «mostantól kezdve» annélkül, hogy a feltámadásra várnának.[5] Tacitusnál találunk arra a megjegyzésre, hogy a zsidók hallhatatlanoknak csupán azoknak lelkeit tartják, akik a harczban, avagy a kinpadon haltak meg.[6]

Krisztus az ő szentjeivel Jerusalemben fog uralkodni, kétségkivül a megnem tért, de a szenteket tisztelettel környező többi nemzetek közepette. Az uralom ezer esztendeig fog fennállani.[7] Az ezer esztendő után a Sátán veszi át az uralmat ismét, mely alatt az át nem tért barbár nemzetek irtózatos harczra kelnek s már már összetöréssel fenyegetik az egyházat. Isten kiirtja őket s erre áll be a «második feltámadás,» az általános, a végitélet, melyet a mindenség

[1] Cor. XV. 24 s köv.

[2] II. Makk. VII. 9, 11, 14, 23, 23. H. ö. VI. 26.

[3] II. Makk. VII. 36; Bölcs. II—V; főleg III. 4 s köv. *De rationis imperio* 9, 16, 18, 20.

[4] *Hoi dia ton Theon apothanontes sósi tó Theó De rat. imp.* 16.

[5] *Tó Theió nun parestékasi thronó kai makarion aióna biousi.* De rat. imp. 18.

[6] Tacit. *Hist.* V. 5.

[7] A messiási uralkodásnak olyszerű felfogását, hogy az az utolsó ítéletre elkövetkező állapottal nem egy, hanem azt megelőzi, megtaláljuk Esdrás Apocalypsisében a 97. évből.

elenyészése követ. Ez az úgynevezett «millenarismus» tana, igen elterjedt tan a három első században,[1] mely uralkodóvá sohasem válhatott az egyházakban, de amely folytonosan fel-fel tünik történetének különböző korszakaiban és annyi más általánosan elfogadott dogmáknál jóval régibb és jóval alakszerübb szövegekre támaszkodott. Materiálista exegesisnek folyománya volt e tan, azon szükség hatása alatt, hogy igazaknak ismertessenek el ama szavak, melyek Istennek országát ugy festik le, mint egy «örökkön örökké» tartó országot és azok, ahol a messiási uralom végnélküli tartamának kifejezésére az van mondva, hogy az «ezer évig» tart. A harmonistáknak nevezett magyarázók szabálya szerint egymással össze nem illő adatokat tákoltak össze ügyetlenül. Az ezer számjegynek megválasztásában a zsoltárok egyes részleteiből indultak ki, melyekből azon következtetést vonhatták le, hogy «Istennek egy napja annyi, mint ezer esztendő.»[2] A zsidóknál is megtalálhatjuk azt a gondolatot, hogy a Messiásnak uralkodása sem leend örökké tartó boldogság, hanem a világ elmulását megelőző századok boldog időszaka. Több rabbi, ép ugy, mint az Apocalypsis szerzője, ennek az uralkodásnak a tartamát ezer esztendőre teszi.[3] A Barnabás-féle levél szerzője[4] azt mondja, hogy valamint a teremtés egy napot vett igénybe, ép úgy a világ végezetének beteljesedése hatezer esztendő alatt fog megtörténni (egy nap Istennél a. m. ezer esztendő) és hogy miként Isten megnyugodott a hetedik napon, ép úgy, ha majd eljövend az ő Fia és eltörli az erkölcsi romlottság napjait, megitéli az istenteleneket, eltörli a napot és a holdat és a csillagokat, meg fog pihenni a hetedik napon.» Ami annyit tesz: uralkodni fog majd ezer esztendeig, a Messiás országát úgy fogva fel, mint egy szombat napot, mely a mindenség fokozatos fejlődésében a ható erő lüktetését nyugalommal fejezi be.[5] Az egyéni élet örökkévalóságának eszméje annyira idegen a zsidók előtt, hogy szerintök a jövendő jutalmazások korszaka kétségkivül tekintélyes, de mindig véges évszámot teszen ki.

[1] Cerinthos Eusebnél H. E. III. 28.; Papias Eusebnél H. E. III. 39; Justin *Dial. cum. Tryphon* 80—81; Ireneus (l Euseb. III. 39); Tertullián *Contra Marcionem.* III. 24; Lactan. *Instit.* VII. 20.

[2] *Zsolt.* XC. 4. v. ö. Zsolt. LXXXIV. 11-el. Hasonlitsd össze Barnabás levele c. 15; II. Petri III. 8; *Justin Dial. cum. Tryhh.* 8; Iren. *Adv. haer.* V. XXIII. 2.

[3] *Pesikta rabbathi* sect. 1; *Jalkut* a zsoltárokról 806 sz. Ammonius Mai *Script. vet, nova coll.* I. 2 r. p. 207. Esdrás Apocalypsise szerint, VII. 26 s köv. a Messiás uralma 400 évig tart.

[4] *Epist. Barnabae* 15.

[5] Commodianus és Sz. Hippolytos szintén hatezer esztendőre teszik a világ fennállását.

Ezeken az álmokon nyilván a perzsa physionomia vehető észre.[1] A millenarismus, és ha lehet e kifejezessel élnünk, az apocalypsismus már ősidőktől fogva virágzott Iranban.[2] A Zoroaster-féle eszmékben megtaláljuk azt az irányt, mely a világ korát számjegyekben fejezi ki; a mindenség életét hazarokkal számitja, vagyis ezer évekkel, egy szabaditó uralmat képzel, mely az emberiség megpróbáltatásainak végső koronája leszen.[3] A jövő élet megerősitésével összefüggő eszmék, melyek betöltik a régi próféták egész lényét, váltak éltető lelkévé a zsidó theologiának, — időszámitásunkat megelőző századokban. Főleg a jelenések játszottak abban nagy szerepet. Dánielnek, Enochnak, Mózesnek tulajdonitott jelenések majdnem perzsa könyvek a magok módja szerint, doktrinájok, képeik révén. Annyit akar ez talán mondani, hogy e bizar könyvek szerzői tényleg olvasták is azokat a zend iratokat, melyek akkor megvoltak? Semmi esetre sem. Az átvételek közvetett uton történtek; rúgójuk abban keresendő, hogy a zsidó képzelet iránti szinekkel volt befestve. Ugyanígy volt ez a János Apocalypsisénél is. A jelenetnek szerzője Perzsiával közvetlen összeköttetésben egyáltalán nem állott; az idegen adatok, melyeket könyvébe átvisz, át voltak már ültetve a hagyomány utján a midraschimekkel;[4] a mi látnokunk abból a légkörből vette őket, amelyben élt. Tény az, hogy Hosedár és Hosedarmah, e két prófétától kezdve, akik Sosios előtt léptek fel, mindama csapásokig, melyek a nagy napok kezdetén lesujtani fognak a világra, le egész a királyok egymás közötti harcáig, a végső küzdelem ez előjeléig, az apocalypsisben szereplő összes elemeket megtaláljuk a világ végéről szólló perzsa theoriában.[5] A hét meny, a hét angyal, Istennek hét lelke, melyek minduntalan ismétlődnek a patmosi látományban, szintén a teljes parsismusba helyeznek át, sőt még ezentúlra is. A hetes számnak hieraticus és apotelesmaticus értelme, úgylátszik az emberek és birodalmak sorsa felett uralkodó hét planétának babyloni tanára vezethető vissza. Még meglepőbb rokonvonásokat mutat a hét pecsétnek mysteriuma.[6] Vala-

[1] Fölötte hasonló eszméket találunk az Etruskoknál, melyek kétségkivül alapját képezték a régi sibyllai könyveknek ugyannyira, hogy az itáliai sibyllinismus és a zsidó apocalyptismus között egész természetes egyesülés jött létre (Virg. Ecl. IV.)

[2] L. *Ardai Viraf-Nameh*-t, e jelenésszerű művet, mely nem utánzata *Ezsaiás menybemenetelének*, mint hitték. V. *Sitzungsberichte* a müncheni akad. 1870. I. 3.

[3] *Zeitschrift der d. m.* G. 1867. p. 571. s köv.; Theosoph. a *De Iside et Osir.* értekezésben 47.

[4] *Zeitschrift.* id. hely. 552.

[5] *De Iside et Osir.* id. hely; Spiegel *Parsigrammatik* 194; *Zeitschrift* id. köt. (1867.) p. 573, 575—577.

[6] L. még Apoc. I. 16; XII. 1.

mint az assyr mythologia szerint a végzet hét tabellájának[1] egy-egy planéta felel meg: a hét pecsétnek is megvan a maga sajátos kapcsolata a hét planétával, a hétnek napjaival és a színekkel, melyekkel a babyloni tudomány felruházta a planétákat. A fehér ló tényleg a holdnak felelne meg, a vörös a Marsnak, a fekete a Mercurnak,[2] a sárga a Jupiternek.[3]

Az efféle műfaj hibái könnyen észrevehetők és azokat eltitkolni nem lehet. Durva és rikitó vonások, a plasticus érzésnek teljes hiánya a symbolismus kedveért feláldozott harmonia, valami emészthetlen, száraz, szervtelen, az Apocalypsist teljes ellentétjévé avatják a görög remekműveknek, melyeknek typusa a férfi és a női élőtest szépsége. Aranynyal halmoz el mindent, mint a keletiek; határtalan előszeretet mutat a drága kövek iránt. Az ő mennyei Jerusalem-e, félszeg, gyermekes, lehetetlen, halomra dönti az észszerű műépitészet összes szabályait. Ragyogóvá alkotja meg a szemnek s eszeágában sincs, hogy Phidiás által faragtassa ki. Isten nálla egy «smaragd látomány,» olyan nagy gyémánt, mely a trónról szórja szerte sugarait.[4] Az olympiai Jupiter jóval magasabban áll ennél. A tévedés, mely a keresztyén művészetet olykor túltságos mértékben terelte a gazdag diszités felé, az Apocalypsisben találja gyökerét. A jezsuitáknak egy aranyban, lapislazuliban uszó szentélye szebb, mint a Parthenon, mihelyt elfogadjuk, hogy a drága anyag liturgiai alkalmazása tiszteli Istent.

Még bosszantóbb vonás: a profán világnak az a komor gyülölete, melylyel szerzőnknél s a többi Apocalypticus iróknál, különösen Énoch könyvének irójánál egyaránt találkozunk. Bárdolatlansága, igazságtalan és szenvedélytől lángoló itéletei a római társadalom fölött bosszantólag hatnak reánk és bizonyos pontig igazat adnak azoknak, akik az uj tanról igy nyilatkoztak: odium humani generis.[5] A szegény erényhős mindig rosszabbnak hajlandó látni a világot melyet nem ismer, mint aminő az valóban. Különösen a gazdagoknak és az udvari embereknek büneit látja sötéten. Ez a sajátszerü erénydüh, melyet bizonyos barbárok, mint a vandalok, négyszáz esztendővel később a civilisatió ellen fognak érezni, a prófétai és az Apocalypticus

[1] Nonus XLI. 340 s köv.; a XII. 31 s k.; V. I. Brandis, *Die Bedeitung der sieben Thore Thebens* (Berlin 1867.) p. 267—268.

[2] A Mercur szine a sötétkék, könnyen összetéveszthető a feketével. — *Chlóros* sárgát s zöldet jelent egyaránt.

[3] A planétákra vonatkozó különféle szinekről l. Cherolsohn *Die Sabier* III. p. 658, 671, 676, 677. H. ö. A Nemz. Könyvtár török kézirat supplementumát 242 sz.

[4] Apoc. IV. 3.

[5] Tacit. *Ann.* XV. 44.

iskolából kikerült zsidóknál érte el a legnagyobb fokot. A nomádok ősi szelleme érzik ki belőlük, akiknek eszményképe a patriarkális élet, az ő mély irtózatával a nagy, a romlás góczpontjainak tartott városok — és lángoló irigységével a hatalmas katonai államok iránt, amiket létesiteni nem voltak képesek s amiktől idegenkedtek.

Az Apocalypsis sok tekintetben veszélyes könyv. Kiválóan a zsidó gőgnek könyve. A szerző szerint még Isten országában is fenfog állani a külömbség zsidók és pogányok között. Mig a tizenkét törzs az életfájának gyümölcseiből eszik, addig a pogányoknak a fa leveleiből kifőzött gyógyszer jut.[1] A szerző ugy tekinti a pogányokat, még ha hivei is a Jézusnak, még ha vértanuságot szenvedtek is a Jézusért, mint adoptált gyermekeket, mint az Izrael családjába felvett idegeneket, mint plebejusokat, akik az aristokratákhoz csak kegyelemből közeledhetnek.[2]

Az ő Messiása lényegében a zsidó Messiás; Jézus ő előtte mindenek előtt Dávidnak fia[3]; Izrael gyermeke, a szent családnak, melyet isten kiválasztott, tagja; Izraelnak egyháza az, mely a megváltó munkát végezteti az ő kebeléből származott fenköltje által.[4] Minden olyan szokás, mely alkalmas lett volna arra, hogy köteléket hozzon létre a tiszta faj és a pogányok között (rendes ételekkel élni, vegyesen házasodni), istentelenségnek tünt fel előtte. Az ő szemében a pogányok mindnyájan nyomorultak, bünökkel bepiszkolt emberek, akiket nem lehet kormányozni csupán rémülettel. A reális világ a démonok országa. Pálnak tanitványai, Balaamnak és Izabelnek tanitványai, Pálnak nem jut hely, a «Bárány tizenkét apostola» Isten egyházának egyedüli oszlopai között; s az ephesusi egyház, Pálnak alkotása, dicséretben részesül, «mert próbára tette azokat, akik apostoloknak mondják magukat és nem azok, és mert felismerte, hogy hazugok.»

Mindez nagyon messzire esik a Jézus evangyeliumától. A szerző nagyon szenvedélyes; vérben úszó fátyolon át lát mindent és a tűzvész fényén keresztül. Párisban, 1871. május 25-én nem a lángok nyujtották a leggyászosabb képet; hanem a város általános szinezete, melyet az egy magasabb pontról mutatott: az a sárga és fonák alapszin, az a szintelen halaványsárga. Ilyen szinnel festi ami szerzőnk is látományát. Mi sem üt el jobban Galileának tiszta egétől. Kiérzik immár, hogy az apocalypticus s a levél müfaj nem az az irodalmi alak, mely megfogja tériteni a világot. Hanem igenis: azok a példabeszédek és erkölcsi mondatok, melyek megvetik az exact traditonis-

[1] Apoc. XXII. 2. *eis therapeián tón ethnón,* irónicus vonás.
[2] Apoc. VII. 9; XIV. 3.
[3] Apoc. V. 5.
[4] Apoc. II. 9; III. 9; XI. 19; XIV. 1—3. V. XII. s köv. XXI. 12.

tákat, azok a jegyzékkönyvek, melyekbe a kevésbbé értesült és a kevésbbé tanult emberek rakják le személyes használatukra mindazt, amit Jézus cselekedeteiről és szavairól tudnak,[1] ezek vannak hivatva arra, hogy olvasmánya, varázsszerei legyenek a jövendőnek. — Jézus anecdoticus életének egyszerü kerete kétségkivül jobban ragadhatta el a világot, mint az Apocalypsisek symbolumainak nehézkes halmaza és az apostolok leveleinek megindító intései. — Nagyon igaz marad az, hogy a keresztyén hit terjedésének titokzatos művében a nagy, a diadalmas, a döntő rész Jézusnak, egyedül Jézusnak jutott. Minden keresztyén könyv, minden keresztyén intézmény annyit ér csupán, a mennyit Jézusból bir. A kivalóan keresztyén könyv, az örök könyv, a hol Jézus minden, s a melynek bizonyos értelemben annak valódi szerzője ő — a synopticus evangyelium.[2]

Az Apocalypsis mindamellet sok tekintetben jogosan foglal helyet a szent kanonban. Mint a fenyegetésnek és a rémületnek könyve, az Apocalypsis megtestesitette ama komor ellentétet, melyet a keresztyén öntudat — egy estetikai mélység sugallatát követve — állitott szembe Jézussal. Ha az Evangyeliom a Jézus könyve, az Apocalypsis akkor a Néro könyve. Az Apocalypsis révén Néro a keresztyénség egy második megalapitójának fontosságára emelkedett. Gyülöletes képe mindenütt ott van a Jézusé mellett elválaszthatlanul. A 64. esztendő rémképéből kibontakozott szörny, melynek alakja századról-századra nőttön nőtt, madárijjesztője a keresztyén öntudatnak, fenyegető óriása kimulása estéjén a világnak.[3] Születéséről és neveltetéséről, hibáiról, kincseiről, ékszereiről, illatszereiről, asszonyairól, tanáról, csodáiról, és ünnepélyeiről egy 550 oldalas folió-könyv keletkezett.

Az Antikrisztus nem kelt rémületet többé, s Malvenda[4] könyvét sem igen olvassák már sokan. A világnak vége nincs oly közel, mint azt az első század fenköltjei hitték, s a vég nem egy hirtelen katasztrófa által fog bekövetkezni. A kihülés fogja azt előidézni millió és millió század után, midőn a mi rendszerünk nem fogja kipótolni többé kielégitőleg veszteségeit és amidőn a föld kihasználta már a megvénült nap összes kincseit, melyeket úti készletül talált felhalmozva útjának mélységein. A bolygó rendszer e teljes kimerülése előtt elfogja-e érni valjon az emberiség a tökéletes tudást, mely nem egyébb, mint a hatalom, uralkodni a világ erői felett? avagy a föld, annyi millió más kisérlet után, megfog-e fagyni, mi-

Madách J.

[1] Papias Eusebnél H. E. III. 39.

[2] Ötödik könyvünkben lesz az evangyeliomok kiadásáról szó.

[3] Armén nyelven az Antikrisztus a mai is *Neren*. L. a szent Lázár, armén akad. nagyszótárát, e szónál *Neren*.

[4] Th. Malvenda, *De Antichristo libri XI.* (Róma 1604. in fol.)

előtt a probléma, mely megöli majd a halált, megoldatnék. Nem tudjuk. De a patmosi látnokkal együtt a váltakozó alternativákon keresztül ma is az eszményt fedezzük fel s azt állitjuk, hogy ez az eszmény megvalósulást nyer majd egy napon. Az embryo állapotban levő mindenségnek ködös felhőzetén keresztül ott látjuk az élet fejlődésének törvényeit, a lénynek szakadatlanul növekedő öntudatát és lehetőségét egy oly állapotnak, melynél egy végleges lényben (Istenben) lakoznak majd mindnyájan, miként a fának megszámlálhatlan rostja a fában, miként az élő lény myriád sejtei az élő lényben; — egy oly állapotnak mondom, melyben mindennek élete kerek egész és a melyben az egyének, melyek voltak, uj életre kelnek Istennek életében, gyönyörködnek ő benne és ajkaikon ott zeng majd az örök H a l l e l u j a. Bármily legyen is azomban az a forma, mely alatt kiki közülünk elképzeli s felfogja az absolutnak ezt a jövendő trónraléptét, az Apocalypsis mindig kedves marad előttünk. Jelképileg fejezi ki azt az alapgondolatot, hogy Isten van — de főleg — hogy leend. A szerző ecsetje esetlen, vázlata szegényes, egy gyermeknek durva irónja az, amint papirra veti vázát egy olyan városnak, amelyet sohasem látott. De azért az ő naiv festménye Istennek városáról, ez az arany és drágakő csecsebecse, szintén megmarad elemévé álmainknak. Pál kétségkivül helyesebben beszélt, midőn a mindenség végczélját e szavakba foglalta össze: »Hogy az Isten mindenekben minden legyen.»[1] Az emberiségnek azomban meg hosszu ideig lesz szüksége olyan Istenre, aki vele lakozik,[2] megszánja a megpróbáltatás óráiban, nyilván tartja küzdelmeit, «és felszáritja könnyeit.»

[1] *Hina é ho Theos panta en pasin* I. Kor. XV. 28.
[2] *Skénósei met' autón* Apoc. XXI. 3.

TIZENNYOLCZADIK JEJEZET.

A Flaviusok trónralépte.

A világ arczulata, mondottuk már, nagyon is megfelelt a patmosi látnok álomképeinek. A katonai államcsinyek meghozták a magok gyümölcseit. A politika a táborba költözött át s a császárság árverés alá került. Néro környezetében hét jövendőbeli császárt és a nyolczadiknak atyját lehetett látni.[1] Az igazi republicanus, Verginius, aki a birodalom fejévé a senátust és a népet akarta tenni, utópista számba ment.[2] Galba, az öreg derék hadvezér, aki a katonai orgiában részt venni nem akart, csakhamar elveszett. A katonák egy pillanatig arról gondolkoztak, hogy a kormányzat könnyitése érdekében leölnek minden senatort.[3] A római egység a felbomlás szélén állott. A tragicus helyzet nemcsak a keresztyéneknél keltett komor hangulatot. Széltében beszéltek egy Syracusában 68-ban született háromfejü gyermekről és abban symbolumot láttak a három császárra vonatkozólag, akik egy esztendő lefolyása alatt fognak trónra lépni s több órán keresztül egyszerre uralkodni mind a hárman.

Nehány napra azután, hogy az ázsiai próféta befejezte sajátszerü művét, Galba megöletett és Ottót kiáltották ki császárnak (69. január 15). Ez úgy nézett ki, mint Néronak feltámadása. Komoly, takarékos, kellemetlen ember léttére Galba mindenben ellentétje volt annak, akinek helyébe lépett.[4] Ha sikerült volna keresztül vinnie Piso adoptióját, olyan Nerva lett volna belőle s a bölcsész császárok sorozata harmincz évvel korábban kezdődött volna el, de Néronak hitvány iskolája felülkerekedett. Ottó e szörnyre hasonlított; a katonák s azok, akik szerették Nérot, ő benne találták fel bálványukat, ott látták őt az elhunyt császár oldala mellett, mint főkegyenczet, aki kicsapongó tivornyákban versenyre kelt vele, vétkeiből, és őrült pazarlásaiból kivette a maga részét. A tömeg az első naptól kezdve

[1] Galba, Otto, Vitellius, Vespasianus, Titus, Domitianus, Nerva, Traján atyja.

[2] Dio Cassius LXIII. 25.

[3] Tacit. *Hist.* I. 80 s k.; Sueton *Otto* 8; Dio Cass. LXIV. 9. és *az excerpta Vaticana* p. III. (Sturz).

[4] Sueton, *Galba* 12—15.

Néronak hivta őt s úgylátszik, e czímet nehány levélben ő maga is használta. Békén tűrte, hogy szobrokat emeljenek a fenevad képére, visszaállitotta a Néro-féle köröket nagy arányokban s úgy lépett fel nyiltan, mint aki az utolsó uralkodás elveit kivánja folytatni. Első ténye az volt, hogy elrendelte az Aranyház befejezését.[1]

De a legszomorúbb az egészben az volt, hogy a beállt politikai hanyatlás mi biztonságot sem nyujtott. Nehány nappal Ottó előtt (69. január 2-án) a nemtelen Vitelliust kiáltották ki Germániában. Nem lépett vissza. Irtózatos polgárháboru, a minő Augusztus és Antonius küzdelme óta elő nem fordult, látszott elkerülhetlennek; a közvélemény izgatott napokat élt át: mindenütt fenyegető előjeleket láttak;[2] a soldateska bűnei rémületet keltettek mindenfelé. Sohasem láttak még ilyen esztendőt; a világ vért izzadott. A Bedriacum melletti első ütközet, mely Vitellius kezébe játszotta kizárólag az uralmat (április 15 körül), nyolczvanezer ember életébe került.[3] A szétugrasztott legionariusok szerte pusztitották az országot s egymással verekedtek.[4] A nép kezet fogott velök, fölfordult az egész társadalom. Ugyanekkor csillagjósok, mindenféle szédelgők burjánoztak fel. Szinterök Róma volt,[5] a bűntettek és az esztelenségek áradata előtt, mely minden bölcsészetet elsodort, összezavarodni látszott az ész. Jézusnak bizonyos szavai, melyeket a keresztyének suttogva közöltek egymással,[6] folytonos lázban tartotta őket; főleg Jerusalemnek sorsa tartott mindenkit heves izgatottságban.

A Kelet, tényleg, ép oly zavart, izgatott volt, mint a nyugat. Láttuk, hogy 68. junius havától kezdve a rómaiak felfüggesztették katonai műveleteiket Jerusalem ellen. De az anarchia és a fanatismus nem csökkent a zsidók között. Gischala János és a zelóták erőszakosságai a legnagyobb mértékben dühöngtek.[7] János tekintélye főleg egy galilei hadtesten nyugodott, mely minden elképzelhetlen dologra minden perczben készen állott. A jerusalembeliek végre is felzendültek és Jánost orgyilkosaival együtt a templomba menekülni kényszeritették; de annyira rettegtek tőle, hogy magokat biztositani óhajtva — ellene — vetélytársat állitottak fel. Giorásnak fia, Simon Gerasából, aki a háború kezdetén kitüntette magát, tartotta rette-

[1] Tacit. *Hist.* I. 13, 78; Sueton *Otto* 7; Dio Cass. LXIV. 8; Plutark *Galba élete* 19; *Otto élete* 3.

[2] Tacit. *Hist.* I. 86, 90; Sueton *Otto* 7, 8, 11; Dio Cassius LXIV. 7, 10; Plutark *Galba* 23; *Otto* 4.

[3] Dio Cassius LXIV. 10.

[4] Tacit. *Hist.* II. 66—68. V. *Agricola* 7.

[5] Dio Cassius LXV. 1; Tacit. *Hist.* II. 62; Suet. *Vit.* 14. Zonaras VI. 5.

[6] Máté XXIV. 6—7.

[7] Jos. B. J. VII. VIII. 1.

gésben rablásaival Idumeát. Már a zelótákkal is összetüzött és két izben fenyegetőleg jelent meg Jerusalem kapui előtt. Harmadízben is visszajött, midőn a nép meghivta, azon hitben, hogy támaszt fog találni benne, ha János támadólag lép fel. Az uj főnök 69. márczius havában vonult be Jerusalembe. Gischala János a templom birtokában maradt. A két főnök túltenni igyekezett egymáson a vadságban. A zsidó kegyetlen, ha úrnak tudja magát. A carthagóiak testvére nem tagadta meg, természetes véralkatát a végzetes órában. Ez a nép mindig bámulatos kicsinyességet zárt magába; abban van a nagysága, de egyetlen embercsoport sem mutat fel oly nagyfoku irigységet, a kölcsönös kiirtásra oly lángoló hevet, mint ez. A kétségbeesés bizonyos fokán a zsidó mindenre képes — még saját vallása ellen is. Izrael története egymás ellen őrülten dühöngő emberek tusáját mutatja fel.[1] Elmondhatjuk felőle bátran, hogy jóban, gonoszban egyaránt igaza van; mert ismételjük, a jó zsidó kiváló ember, a gonosz zsidó pedig utálatos ember.[2] Ebben rejlik magyarázata ama, látszólag megfoghatatlan tüneménynek, hogy az evangyelmi idyllt és a Josephus által elbeszélt borzalmakat egy azon föld, egy azon nép, egy azon kor szülte.

Vespasián ez idő alatt tétlenül vesztegelt Caesareában. Fiát Titust ügyesen kieszelt cselszövény hálójába keritették. Galba alatt Titus azt remélte, hogy az agg császár adoptálni fogja. Galba halála után megértette, hogy a legfelsőbb hatalmat csak, mint atyjának örököse nyerheti el. Ügyesen vezetett politikával egy komoly, tiszteletreméltó, szerény, minden egyéni ambitio nélkül való hadparancsokra, aki saját érdekében még alig tett valamit, tudta irányitani az esélyeket. Egész Kelet vele tartott. Mucianus és a syr légiók türelmetlenül vették, mint rendelkeznek a császárság sorsa fölött egyedül a nyugati légiók; császárt teremteni akartak ők is; már pedig Mucianus, aki tisztán skepticismusból inkább szeretett a hatalom fölött rendelkezni, mint azzal birni, nem óhajtotta a bibort a maga számára. Minden öregsége, polgári születése, másodrangu intelligentiája mellett is a választás Vespasiánusra esett. A huszonnyolcz éves Titus, különben, érdemei, tevékenysége, ügyessége által mintegy kiegészitette fénynyel azt, ami atyjában kissé homályos volt. Ottó halála után a keleti légiók csak húzódozva tették le a hüségi esküt Vitelliusért. Germánia katonáinak páratlan szemtelensége fellázitotta őket. Elhitették velök, hogy Vitellius Syriába akarja küldeni az ő kedvencz légióit, a syriai légiókat pedig, melyeket mindenki kedvelt az országban s amelyhez számtalan kapocs fűződött, a Rajna partjára fogja áthelyezni.

[1] L. például Jos. B. J. VII. XI; *Vita* 76.

[2] Ez főleg a keleti zsidókról áll.

Néro, másfelől, még holta után is egyre kezében tartotta az emberi dolgok koczkáját s a feltámadásáról szóló mese nem volt minden igazság nélkül, mint metaphora. Pártja túlélte. Vitellius, Ottó után, a köznép nagy örömére, ugy lépett fel, mint határozott csodálója, utánzója, bosszuállója Néronak. Nyilvánosan kijelentette, hogy nézete szerint Néro a respublicai jó kormányzatnak a mintaképe. Nagyszerü temetési szertartásokat rendezett tiszteletére, elrendelte, hogy az ő zenedarabjait játszák, s már az első hangra átszellemülten ugrott fel, hogy jelt adjon a tapsra.[1] A gondolkozó és tiszteletreméltó emberek, akiket egy megutált uralomnak nyomorult parodiái kifárasztottak, erélyes reactió után vágyódtak Néro ellen, az ő emberei, az ő épitményei ellen; főleg a zsarnokság nemes áldozatainak rehabilitatióját kivánták. A köztudatba ment át, hogy a Flaviusok lelkiismeretesen töltének be ezt a szerepet. Végre Syriának benszülött fejedelmei oly vezér mellett buzgólkodtak, akiben védőt láttak a fellázadt zsidók fanatismusa ellen. II. Agryppa és nővére, Berenice tettel és lélekkel karolták fel a két római vezér ügyét. Berenice, bár már negyven éves volt, meg tudta nyerni Titust ama titkok segélyével, melyek ellen egy dicsvágyó, tevékeny, a nagy világot nem ismerő fiatal ember, a ki eddig egyedül előmenetelével gondolt, megvédeni nem tudta magát; szeretetre méltóságával és ajándékaival még az öreg Veszpasiánt is behálózta. A két nem nemes, mindeddig szegény és egyszerü parancsnokot elszéditette e bámulatosan szép[2] asszony aristokraticus varázsa s ez a ragyogó világ, melyet nem ismertek. A szenvedély, melyet Titus Berenice iránt érzett, ügyének egyáltalán nem ártott; ellenkezőleg minden arra mutat, hogy a Kelet cselszövényeiben járatos asszonyban egyik leghasznosabb ügynökét találta meg. Neki köszönhető, hogy Emesa, Sophene és Comagéne kicsiny királyai, Herodesnek összes rokonai és szövetségesei s azok, akik a judaismusra[3] többé kevésbé áttértek, mindnyájan csatlakoztak a titkos szövetséghez.[4] A renegát zsidó, Egyptom pre-

[1] Tacit. *Hist.* II. 71. c. 95; Sueton *Vit.* 11; Dio Cass. LXV. 4, 7. Ha az Apocalypsisben *post eventum* szinezeteket volna szabad találni, ez esetben a XVII. r. 12. és 13. verseiben a hadparancsnokoknak a Néro-féle uralom helyreállitására irányuló törekvéseit lehetne látni. Én sok tanulmányt tettem oly irányban, vajjon a másik fenevad vagy a hamis próféta nem Ottó-e. A XIII. 12, 16—17. verseket e feltevésben igen jól ki lehetne magyarázni, csakhogy a 13—15. versek nem engednek meg efféle magyarázatot. (Ezt a magyarázatot azután el is hagyja a szerző. A ford.)

[2] Mellszobra a nápolyi museumban s a firenzei *Uffici*-ben 312 sz. (feltevés).

[3] Jos. *Ant.* XIX., IX. 1.

[4] Tacitus *Historia* II. 2. 81; V. Sueton: *Titus* 7; Josephus B. J. XII, VII. 1—3.

fectusa, Tiberius Alexander egész nyiltan tette magáévá az ügyet.[1] Még a parthusok is megigérték támogatásukat.[2]

De a legsajátszerűbb az, hogy a mérsékelt zsidók, mint Josephus, szintén mellé állottak s minden erejöket megfeszitették, hogy az általok táplált eszméket a római hadvezérrel elfogadtassák. Láttuk már, hogy a zsidó környezetnek sikerült meggyőzni Nérot arról, hogy trónvesztés esetén, egy uj királyságot talál majd Jerusalemben, mely a föld leghatalmasabb uralkodójává fogja őt tenni.[3] Josephus azt állitja, hogy 67. körül abban a perczben, midőn a rómaiak elfogták, előre megjósolta Vespasiannak a jövőt, mely reá vár,[4] a szent iratokból meritett szövegek alapján. Jövendöléseik hánytorgatása által a zsidók sok, szektájokhoz nem is tartozó emberrel elhitették, hogy a Kelet fog uralomra jutni és hogy a világnak ura Judeából kerül ki nemsokára.[5] Már Virgilius is a Cumaeum carmennel, mely némi rokonságban állhatott a második Ezsaiás orakulumával[6] altatta el melancholicus képzeletének komor csapongásait. A mágusok, chaldeusok, csillagjósok szintén egy keleti csillag, a zsidók nagy szerepre hivatott királyának előhirnöke érdekében aknázták ki a hiszékenységet. A keresztyének egész komolyan vették ezeket az agyrémeket.[7] A jövendölés, mint minden oraculum[8] két értelmü; igazolásához teljesen elég volt, ha a syriai légiók katonai parancsnokát, aki Jerusalem körül tanyázott, császárrá kiáltja ki Syriában egy syr mozgalom.[9] A zsidók által környezett Vespasián és Titus szivesen hallgatták az efféle beszédeket és örömöt találtak bennök. Katonai tehetségöket teljesen a jerusalemi fanatikusok elleni harcz vevén igénybe, a két vezér elég nagy hajlandóságot szivott

[1] L. *Mem. de l'Acad. des inscr.* XXVI. k. 1. r. p. 294 s köv. V. *Apostolok* p. 252; *Pál apostol* p. 106, 107.

[2] Tacit. *Hist.* II. 82; IV. 51.

[3] Sueton *Néro* 40.

[4] Josephus B. J. III., VIII. 3, 9; IV. x, 7. V. Sueton *Vespasian* 5, Dio Cassius LXVI. 1. Appiánus. id. Zonaas XI. 16. Zonaras megjegyzése. Tacitus *Historia* I. 10; II. 73, 74, 78; Suetonius *Vespasián* 5; Josephus B. J. III. VIII. 3.

[5] Jos. B. J. VI., V. 4; Sueton *Vesp.* 4, Tacit. *Hist.* V. 13.

[6] Virg. *Ecl.* IV. H. ö. Sueton *Aug.* 94 és a Servius által idézett helyet az *Aeneis* felett VI. 799.

[7] Máté II. 1—2; H. ö. Numeri XXIV. 17.

[8] *Chrésmos Amphibolos* Jos. l. c. (v. B. J. III., VIII. 3) *Ambages*, Tacit. l. c. Josephus előtt főleg Dán. IX. 25—27. lebeghetett. De hogy a jóslatot nem vette komolyan Josephus, erre mutat az, hogy azt csak a *Zsidó háboru*-ban találjuk, melyet Vespasian alatt irt meg. Autobiographiájában 94-ben, midőn két protectora már nem volt az élők között és a midőn Domitian veszte már előre látható volt — nem emliti.

[9] Jos. B. J. VI. V. 4.

magába a judaismus iránt.[1] Josephus nagyon otthonosan érezte magát körükben, különösen a Titusében, szelid, könnyed, behizelgő modora által.[2] Felmagasztalta előttük a törvényt, elbeszélte nekik a régi bibliai történeteket, melyeknek gyakran görögös szint adott, titokzatosan szóllott előttük a jövendelésekről. Más zsidók is osztották ezeket az érzelmeket[3] s némileg messiási szereppel ruházták fel Vespasiánt. Csodák is merültek fel, az evangyeliomokéhoz hasonló gyógyitások, melyeket ez az ujszerü Krisztus vitt véghez.[4]

Phöniciának pogány papsága nem akart hátrább maradni e hizelgő vetélkedésben. Paphos[5] és Carmel[6] oráculuma azzal állt elő, hogy előre megjövendölték a Flaviusok szerencséjét. Mindennek következményei később látszottak meg csupán. A Syriának támogatásában részesült Flavius császárok szivesebben hallgatták meg a syriai eszméket, mint ezeket az eszméket megvető Caesárok. A keresztyénség e család sziveig hatol majd, hivőket talál abban és ennek fogja köszönni, hogy rendeltetésének egy egészen uj phasisába léphet.

Vespasián a 69 év tavaszának vége felé mintha kiakart volna lépni katonai tétlenségéből, melyre őt a politika kárhoztatta. Április 29-én táborba szállott és megjelent lovasságával Jerusalem előtt. Ez alatt egyik alvezére Cerealis felégette Hebront, egész Judea meghódolt a rómaiak előtt, kivéve Jerusalemet és a három várkastélyt, Masadát, Herodiumot és Macherót, melyeket a sicariusok tartottak megszállva. E négy hely bevétele nehéz ostromot igényelt. Vespasián és Titus nem akartak e vállalatba bele menni a bizonytalan helyzet mellett, melyben voltak, egy ujabb polgárháború küszöbén, melynél összes erejökre lehetett majd szükségök. Ennélfogva ismét egy esztendei haladékot nyert a forradalom, mely három év óta Jerusalemet a legrendkivülibb s válságos helyzetben tartotta, minőhöz hasonlót alig mutat fel a történelem.[7]

Julius 1-én Tiberius Alaxander kikiáltotta Vespasiánt Alexandriában és letette a hüségi esküt; harmadikán a judeai hadsereg üdvözölte Augustusaként Caesáreában, Mucianus a syriai légiókkal ismertette el őt Antiochiában és 15-én már egész Kelet meghódolt neki.

[1] Jos. *Vita.* 65, 75.

[2] Jos. B. J. III. VIII. 8, 9; *Vita.* 75.

[3] Bab. Talm. *Gittin* 56 a. és b; *Aboth derabbi Náthan* IV. r. vége (H. ö. Midrasch *Eka* I. 5). Johanan ben Zakairól szóló elbeszélést, mely mindenben hasonló a Josephuséhoz s amely ennek viszhangja lehetett.

[4] Tacit. *Hist.* IV. 81—82; Sueton *Vesp.* 7; Dio Cassius LXVI. 8.

[5] Tacit. *Hist.* II. 2—4; Sueton *Titus* 5.

[6] Sueton *Vesp.* 5; Tacit. *Hist.* II. 78. V. Ál Scylax, 104. §; Jamblicus *De pyth. vita* 14, 15.

[7] Tacit. *Hist.* V. 10.

Haditanácsot ültek Beyrutban, melyen elhatározták, hogy Mucián vonuljon Itália felé, mialatt Titus folytatja a harczot a zsidók ellen; Vespasián pedig Alexandriában várja meg a dolgok kimenetelét. Véres polgár háboru után (tizennégy hónap alatt már a harmadik) a hatalom végleg a Flaviusok kezébe jutott. Polgári, mérsékelt, a Caesárok vérével nem dicsekedhető, de annak tévelygéseitől is ment dynastia lépett ilyen formán az Augustus által teremtett czim örökébe. A tékozlók és az esztelenek annyira visszaéltek elkényesztetett gyermekre való kiváltságaikkal, hogy mindenki egész örömmel üdvözölte trónraléptét e derék, rangnélküli s érdemei révén nehezen emelkedett embernek, minden kisebb nevetséges szokásai, közönséges arcza és modortalansága daczára. Tény, hogy az uj dynastia tiz év alatt belátással és helyes tapintattal vezette a közügyeket, megmentette a római egységet és tökéletesen megczáfolta a zsidók és a keresztyének jövendöléseit, akik álmaikban a császárságot már trónvesztettnek, Rómát feldultnak látták. A capitoliumnak deczember 19-iki égése, az ezt követő[1] irtózatos mészárlás Rómában, egy pillanatra azon hitet kelthette fel bennök, hogy a nagy nap elkövetkezett. De Vespasianusnak kétségtelen beiktatására (deczember 21-ike körül) belátták, bele kellett törődniök abba a gondolatba, hogy még élniök kell, s a trónralépés arra kényszeritette őket, hogy reményeiknek teljesedését egy távolabbi jövendőre halaszszák.[2]

A bölcs Vespasianus, kit bizonnyára kevésbé hatottak meg a lezajlott események, mint azokat, akik a trónt igyekeztek kiküzdeni számára fegyverrel, nyugodtan töltötte napjait Alexandriában Tiberius Alexander mellett. Rómába csak is 70 julius havában[3] tért vissza, kevéssel Jerusalem teljes elbukása előtt. Titus, a Judea elleni harczot mellőzve, Egyyptomba követte atyját, márczius elejéig maradt mellette.

A küzdelem Jerusalemben egyre sulyosbodott. A fanaticus mozgalmak távol állanak attól, hogy vezér férfiaik köréből a gyülöletet, a féltékenységet, a bizalmatlanságot kizárják; a meggyőződésüknek élő s szenvedélyes emberek, ha együttes körbe verődnek, rendszerint gyanusitják egymást s ebben van erő; mert a kölcsönös gyanusitás teremti meg közöttük a rémületet, vasláncczal köti össze őket, utját vágja az ingadozásoknak, a gyönge pillanatoknak. Mesterséges és meggyőződés néküli politika az, mely az egyetértés és a modorosság látszataival dolgozik. Az érdek koteriát teremt; az elvek

[1] Tacit. *Hist.* III. 83; Dio Cassius LXV. 19; Joseph. B. J. IV. XI. 4.

[2] Josephus maga is állitja, hogy a császárság ügye kétségbeejtőnek látszott és hogy Vespasian trónfoglalása mentette meg a római ügyet minden várakozás ellenére. (B. J. IV. XI. 5.)

[3] L. Tillemont 7. jegyz. Vespasiánról.

egyenetlenséget szülnek, ellenségeinek megtizedelésére, számüzésére, megölésére keltik fel a vágyat. Akik az emberi dolgokat polgári felfogással itélik meg, azt hiszik, hogy a forradalom elveszett, mihelyt a forradalmárok «egymást falják fel» Ellenkezőleg, ez azt bizonyitja, hogy a forradalom teljes erélyében él, hogy egyedekre nem tekintő lelkesedés lángol benne. Sohasem tünt ki ez világosabban; mint Jerusalemnek e rettenetes drámájában. A szereplők mintha halálszerződésre léptek volna egymással. Valamint azok a pokoli körök, melyekben a középkor hite szerint a Sátán keringteti az embereknek tánczoló és egymás kezét tartó sorait, hogy azután egy fantasticus örvénybe lökje őket, a forradalom sem engedi meg senkinek, hogy az általa követett áradatból kilépjen. A rémület ott áll a hátuk megett; egymást tüzelve, egymástól véve át a rajongást, mennek vakon az örvénynek; senki sem pattanhat vissza, mert mindenki mögött rejtett kard áll, amely abban a perczben, midőn valaki megakar állani, előre menni kényszeriti őt.

Simon, Gioras fia, parancsnokolt a városban;[1] Gischala János gyilkosaival együtt volt ura a templomnak. Egy harmadik párt alakult, Simonnak fia, Eleazár vezérsége alatt a papi törzsből, mely a zeloták egy részét elszakitotta Gischala Jánostól és a templom belső területén vetette meg lábát, az ott felhalmozott szentelt élelmi szerekből élve, melyeket a papoknak hordani meg nem szüntek. A három párt[2] szakadatlan harczban állott egymással; holttestek fölött jártak, a halottakat nem temették el többé. Óriási mennyiségü gabonát halmoztak fel, mely éveken keresztül fedezhette volna a szükséget. János és Simon tüzet vetettek reá, hogy attól kölcsönösen megfosszák egymást.[3] A lakosság rettenetes napokat élt át; a békés emberek soraiból hangok hallatszottak, melyek a rend helyreállitását a rómaiaktól várták; de a terroristák minden utat elvágtak, menekülni nem lehetett. Mégis, sajátszerü dolog! még mindig sokan zarándokoltak a templomhoz a világ legvégső tájairól is. János és Eleazár fogadták be a proselytákat és felhasználták adományaikat. Gyakran megtörtént, hogy a jámbor zarándokokat ott ölték meg áldozásuk közepette a liturgiát végező papokkal együtt Jánosnak nyilai és vető gépei. A lázadók tevékeny ügyködést fejtettek ki az Eufra-

[1] Bar-Gioras uralma szervezettebb volt a Gischala Jánosénál. Pénzek maradtak fenn utána, nem pedig, mint látszik János után. (L. fent és Madden p. 166 s köv.) Egyedül Bar-Giorast ismerték el valódi főnöknek *(ho archôn autôn)* a rómaiak; csak őt végezték ki. (Dio Cassius LXVI. 7). Tacitus egy tekintet alá veszi Simont és Jánost. *(Hist.* V. 12.)

[2] Tacit. *Hist.* V. 12.

[3] Jos. B. J. V. 1, 4; Tacit. *Hist.* V. 12; Midrasch rabba, *Koheleth*-ről VII. 11; Bab. Talmud *Gittin* 56 a; Midrasch rabba, az *Eka* fölött I. 5.

tesen tul, hogy támogatást nyerjenek az e tájt lakó zsidók, vagy a párthusok királya részéről. Azt képzelték, hogy a Kelet összes zsidósága fegyverre kel. A rómaiak polgárháborui őrült reményeket keltettek fel bennük; miként a keresztyének, ők is hitték, hogy a császárság össze fog omolni. Jézus, Hanánnak fia, befutotta a város utczáit, a világ négy szélét hivta fel annak feldulására; kiirtásuk előestéjén a világ fővárosává kiáltották ki Jerusalemet a fanaticusok, ép ugy, mint napjainkban a megszállott, kiéhezett Párizsról azt állitották, hogy a világ ő benne lakozik, ő érte dolgozik, ő vele szenved.

És ami a legbizarabb, ez az, hogy igazuk volt. A jerusalemi rajongók, akik azt állitották, hogy Jerusalem örökkévaló, mialatt égett, sokkal közelebb állottak az igazsághoz, mint azok, akik nem láttak bennök gyilkosoknál egyebet. Csatlakoztak a katonai kérdésben, de nem a távol jövendőben élő vallási eredményben. A zavaros napok jelezték tényleg, azt a pillanatot, melyben Jerusalem a világ szellemi fővárosává emelkedett. Az Apocalypsis, az őt sugalmazó szeretetnek e lángoló kifejezése, elfoglalta helyét az emberiség vallási iratai között és ezzel szentté avattatott a «szeretett városnak» képe. Óh! Ne mondjuk sohasem előre, mi leend a jövendőben szent avagy bűnös, örült avagy bölcs! A hajó utirányában beállott hirtelen változás a haladásból visszaesést, a kedvezőtlen szélből kedvező szelet formál. E forradalmak láttára, melyeket menydörgések és földrengések kisérnek, álljunk oda a boldogok csoportja közé, a kik ezt énekelik: «Dicsérjétek Istent!» avagy a mindenség szellemei, a négy állat közé, akik a mennyei tragödiának minden jelenetére ezt mondják: A m e n.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Jerusalem pusztulása.

A fegyveres öv elvégre is összébb szorult az átkos város körül, hogy többé azután megse táguljon. Mihelyt az időjárás megengedte, Titus elutazott Alexandriából, megérkezett Cesareába; e városból félelmes hadserege élén elindult Jerusalem felé. Négy légió volt vele; a V. Macedonica, a 10. Fretensis, a 12. Fulminata, a 15. Apollinaris, a Syriából érkezett nagyszámu segéd csapatokat és fosztogatás reménye által odacsődült számos arabot nem is emlitve.[1] Az összesereglett zsidók, Agryppa,[2] Tibérius Alexander, kiből prefectus praeturió[3] lett, Josephus, a jövendőbeli történet iró, mind ott voltak körülötte; Berenice kétségkivül Caesareában várakozott. A hadvezér katonai értéke megfelelt a hadsereg erejének. Titus neves katona volt s főleg kitünő mérnökkari tiszt s e mellett igen értelmes ember, mély politikai belátással és korának kegyetlen erkölcsei mellett elég humanus. Vespasián, kit a megelégedés, melyet a zsidók a polgári háboruk kitörésének láttára mutattak és az erőfeszitések, melyeket a végből foganatositottak, hogy a parthusokat betörésre birják,[4] haragra lobbantottak, kérlelhetlen szigort ajánlott. A szolid bánásmódot szerinte mindig a gyöngeségnek jele gyanánt tekintették ezek a dölyfös emberek, akik azt vallották, hogy Istenért és Istennel viaskodnak.

A római hadsereg Gabaath-Saulhoz,[5] Jerusalemtől másfél mértföldnyire, érkezett április első napjaiban. A husvéti ünnepek a küszöbön állottak; nagyszámu zsidóság sereglett össze mindenfelől a városba;[6]

[1] Tacit. *Hist.* V. 1; h. ö. a sajátszerű midrascht *Ekáról* I. 5. (Derenb. p. 291.

[2] Tacit. (l. c.) az ostromnál szerepelteti Agryppát. Figyelemre méltó, hogy Josephus sehol sem lépteti fel. Agryppának levele (Jos. *Vita.* 65.) föltételezni látszik, hogy jelenvolt a hadmüveleteknél. Lehet, Josephustól várta eltörlését azon körülményeknek, melyek csak gyülöletessé tehették őt hitsorsosai előtt.

[3] L. *Mem. de l'Acad. des inscr.* XXVI. 1. r. sz. 299 s köv.

[4] Jos. B. J. VI. 2.

[5] Valószinüleg Tuleil el Ful. Robinson *Bibl. Res.* I. p. 577 s köv.

[6] Oly körülmény, mint a Lydda-féle (Jos. B. J. III. XIX. 1.) tanusitja, mily nagy számban gyültek fel a zsidók az ünnepekre. V. Jos. B. J. II. XIV. 3.

Josephus azoknak számát, kik az ostrom alatt elvesztek, egymillió százezerre teszi;[1] mintha az egész nemzet adott volna magának találkát a kiirtásra. Április 10-ike körül a Psephina (ma Kasr-Djalud) hajlaton ütött tábort. Némi részleges előny, melyet cseltámadás utján értek el és Titusnak sulyos megsebesülése eleinte határtalan önbizalmat ébresztett a zsidókban ercjök iránt és megtanitotta a rómaiakat, mily elővigyázattal kell eljárniok harczban a dühöngőkkel.

A város a világ legerősebb helyei közé volt számitható.[2] Falai tökéletes típusai valának ama óriás kövekből épült alkotásoknak, melyek iránt Syria mindenkor előszeretettel viseltetett;[3] belül, a templomnak, a felső városnak, Acrának körülete elválasztó falat képezett, de egyúttal hatalmas védművet is.[4] A védelmezők száma igen nagy volt; élelmiszerekben, bár a tűz sokat felemésztett belőlük, még mindig bővelkedtek. A pártok a város belsejében folytatták a viaskodást egymással; de a védelem ismét együtt találta őket. A husvéti ünnepek után Eleazár pártja majdnem teljesen felbomlott és Jánoséba olvadt.[5] Titus a hadiműveletet átgondolt terv szerint vezette; a rómaiak még sohasem végeztek ily tervszerü megszállást.[6] Április utolsó napjaiban a legiók bevették az első körsánczot az északi oldalon és megszállották a város északi részét.[7] Öt nap mulva a második fal, Acra fala is bevétetett. Ezzel a fél város került már a rómaiak kezébe. Május 12-én megtámadták az Antónia erődöt. A zsidók által, akik mindnyájan — lehet — Tiberius Alexander kivételével, a várost és a templomot megkimélni óhajtották, környezve és a Berenice iránt érzett szerelem hatása alatt, aki jámbor zsidónő lehetett s nemzetét nagyon szerethette,[8] Titus, mondják, egyez-

[1] Jos. VI. IX. 3. (v. V. XII. 7.) Nagy tulzás van ebben. Tacit. 600000-re teszi az ostromlottak számát *(Hist.* V. 13; V. Oros VII. 9. Malala p. 260.) A város északi negyedének elfoglalása által egy hónap alatt még szükebbé tett területen nem férhetett volna el ennyi ember, de a viz, melynek Jerusalem amugy is szükiben van, sem lett volna elég. — Lásd *Jézus élete* p. 388. 13. kiadásban.

[2] Tacit. *Hist.* V. 11. A város körülete megfelelt a mainak a déli rész kivételével. V. Saulcy *Dern jours de Jérus.* terv. p. 218 és köv.

[3] Jos. B. J. V. IV. 2, 4; VI. IX. 1; VII. 1; Tacit. *Hist.* V. 11.

[4] Tacit. *Hist.* V. 8, 11; Dio Cass. LXVI. 4; Jos. B. J. V. IV. és V.

[5] Jos. B. J. V. III. 1. Tacit. V. 12.

[6] Tacit. *Hist.* V. 13.

[7] A helyrajzra nézve l. Saulcy *Les dern. jours de Jer.* 218 s köv. és a fent idézett tervet.

[8] Jos. B. J. II. XV. 1; XVI. 1, 3. E heródesi herczegnők ugy jönnek elénk a Talmudban és Josephusnál, mint vallásos, áldozatszerető s a templomhoz ragaszkodó nők. (Derenb. 253, 290. jegyz.) Agryppa szintén kifogástalan zsidó lehetett. Bab. Talm. *Succa* 27 a; *Pesachim* 107 b.

kedési tárgyalásokba bocsátkozott, elfogadható[1] ajánlatokat tett; de hasztalan. Az ostromlottak a győztes ajánlataira gúnynyal feleltek.

Az ostrom erre rideg, kegyetlen jelleget öltött. A rómaiak a legocsmányabb kinzó eszközeik készletét meritették ki, de ez csak növelte a bátorságot a zsidókban. Május 27-én és 29-én felégették a rómaiak ostromgépeit s egész táborukig hatoltak előre. Az ostromlók között a lehangolás kapott lábra; többen elhitették magukkal, hogy a zsidók igazat beszélnek, midőn azt állitják, hogy Jerusalem tényleg bevehetlen; a szökések megkezdődtek. Titus lemondva a reményről, hogy a helyet ostrommal beveheti, szorosan körülzárolta azt. Egy hirtelen emelt[2] ellensánczolat (junius elején) megkettőzve a pérai oldal felől az olajfák hegyének csucsán végig vonult castella sorral teljesen elzárta a várost a külvilágtól.[3] Ed-

[1] E ponthoz kétség férhet, mert Josephus rendszeresen lelkesedik a Flaviusok kegyességeért s azt állitja, hogy az általok gyakorolt szigort, a bajokat egyedül a zsidók makacssága idézte elő. (B. J. V. IX; VI, II., VI; v. VI. III. 5). Sulpicius Severus (II. 30), aki itt, mint sok máshelyütt (l. alább) Tacitusnak ma már elveszett helyeiből másol, egészen ellenkezőt mond: *quia nulla neque pacis neque deditionis copia dabatur.* Bizonyára egy oly terv, mely Jerusalem lerombolására irányult, jobban illik Titushoz és a római politikának általános szabályaihoz s családjának érdekéhez, azon szándékhoz, hogy az uj dynastia trónfoglalását valami fényes vállalattal pecsételje meg s Rómába diadalmenetben vonulhasson be. Jerusalem ilyenformán némileg az uj dynastia beiktatásának költségeit fizette volna meg. Másfelől nem szabad megfelejtkeznünk a befolyásról, melyet reá Agrippa, Berenice, sőt még másodrendű emberek is, minő Josephus gyakoroltak, akiknek hálája, melyet Rómának, Alexandriának, Syriának mérsékelt zsidói a templom megmentője iránt mutattak volna, jelentékeny dolog lehetett az ő szemében. Tacitus itt, mint a haditanács jelenetben, ugy lehet *a priori* alkot Titusból egy eszményképet a római szigor terén, azon eszmékkel megegyezően, melyek Trajan óta emelkedtek tulsulyra. Dio Cassius (LXVI. 4 és 5) ugy beszél egészen, mint Josephus; de az ő bizonysága, eltekintve attól, hogy az — lehet — nem egyéb, mint a zsidó történetiró állitásainak ismétlése, egyszerüen azt bizonyitja, hogy a Tacitus-féle versio mellett létezett egy másik is, mely Titus humanitása mellett tört lándzsát. A talmud hagyomány tudni látszik némi alkudozásokról, melyek a város fenmaradása érdekében folytak volna. *(Aboth derabbi Nathan* c. IV. és VI). Figyelemre méltó, hogy Josephus dus jutalomban részesült 70-től kezdve, *(Vita* 76) azért, hogy az egyezkedési kisérleteknél eszközként szerepelt. Lehet, Titus engedte, hogy e kisérleteket megtegye, bár tudta jól, hogy azok nem fognak sikerülni és fenntartotta cselekvési szabadságát. Josephus elbeszéléseiben, mindenesetre van jó nagy rész tulzás, melynek forrása azon vágy, hogy fontosságot tulajdonitott magának s azon igény, hogy jelentős szolgálatokat tett nemzetének. Hitsorsosai közül némelyek árulást lobbantottak szemére. Nem lett volna-e kitünő felelet az, hogy Titus kegyét arra használja fel, hogy minden lehető rosszat elterelljen hazájáról? *(Vita* 75.)

[2] Saulcy *Les dern. jours de Jer.* p. 309 s köv.; a terv p. 222.

[3] Erre utal Lukács (XIX. 43).

dig az élelmi szereket a környékből szerezhették be; az éhség immár irtózatossá vált.[1] A fanatikusok, hacsak szükségből nem, keveset törődtek vele;[2] szigoru kinzásokkal kisért kutatásokat foganatositottak a czélból, hogy az eldugott gabonát megtalálják. Ha valakinek arczán az erőnek némi vonását fedezték fel, ráfogták, hogy élelmiszereket rejteget. Egymás szájából kaparták ki a kenyérdarabokat. Az összezsúfolt, elgyengült, lázban égő tömegek között borzasztó betegségek törtek ki. Borzalmas elbeszélések jártak szájról-szájra és fokozták a rémületet.

E percztől kezdve az éhség, az eszeveszett düh, a kétségbeesés, az őrültség költözött Jerusalem falai közé. Ugy nézett ki, mint a dühöngő őrültek ketrecze, az üvöltésnek és a kanibáloknak városa, mint a pokol. Titus kegyetlenül lépett fel; ötszáz szerencsétlent feszittetett keresztre a város falai előtt gyűlöletes kinzás között; nem volt már elég fa a keresztekhez és hely, ahol felállithatták azokat.

Özönében a bajnak a zsidóknak hite és fanatismusa erősebben lángolt, mint valaha. A templomot elpusztithatlannak tartották.[3] Legnagyobb részök megvolt győződve arról, hogy a város az örökkévalónak különös oltalma alatt állván, annak bevétele lehetetlen.[4] Próféták keltek, jártak a nép között, közeli segitséget hirdetve. A bizalom e tekintetben oly nagy foku volt, hogy sokan, akik megmenekülhettek volna, benmaradtak a városban, hogy a Jehovának csodáját láthassák. Az őrjöngők uralkodtak a városban. Mindenkit megöltek, akit azzal gyanusitottak, hogy a megadást tanácsolta. Igy halt meg Simonnak, Gioras fiának parancsára, Matthiás főpap, aki bebocsátatta a rablót a városba. Három fiát szeme láttára végezték ki. Több kiválóbb ember szintén halállal lakolt. Minden összejövetelt eltiltottak; bűntettet követtek el azok, akik könnyeztek, akik tanácskoztak. Josephusnak minden fáradozása, hogy érintkezésbe léphessen a józanabb elemmel, hiábavalónak bizonyult; egyik fél sem bizott benne.[5] A helyzet már elérkezett addig a pontig, ahol az észre, a mérsékletre nem hallgat többé senki sem.

Titus megunta a huzavonát; minden gondolata Róma, annak csillogása és gyönyörei felé irányultak;[6] a városnak bevételét ki-

[1] Ez éhségnek emlékezete igen élénken maradt meg a talmud hagyományokban. Bab. Talm. *Gittin* 56, a. és b; *Aboth derabbi Náthan* c. IV; Midras a *Koh*-ról VII. 11; *Eka*-ról I. 5. H. ö. Jos. B. J. VI, III. 3; Sulp. Sev. II. 30. (valószinüleg Tacitus nyomán).

[2] A Josephus által hangsulyozott kegyetlenség (l. V. és VI.) kevés valószinüséggel bir.

[3] Énoch CXIII. 7.

[4] Joseph. B. J. VI. II. 1; V. 2.

[5] H. ö. *Aboth derabbi Nathan* IV.

[6] Tacit. *Hist.* V. 11.

éheztetés által nem találta elég fényes tettnek arra, hogy az egy dynastiának csillogó beiktatásául szolgáljon. Négy uj aggeres-t csináltatott tehát, hogy azután a nyilt támadáshoz lásson. Négy mértföldnyi távolságban Jerusalem körül a fákat mind kivágatta. Huszonegy nap alatt elkészült minden. Julius 1-én a zsidók megkisérelték a támadást, ami első izben sikerült nekik: kitörtek, hogy felégessék a fatornyokat, de vállalatuk teljesen kudarczot vallott. E naptól kezdve a városnak sorsa visszavonhatlanul eldőlt. Julius 2-án az Antoniatornyot kezdték törni és aláásni a rómaiak. Julius 5-én bevette Titus s majdnem földig leromboltatta, hogy széles utat nyisson lovassága számára és hadi gépei előtt azon pont felé, ahol a küzdelmnek el kellett dőlnie.

A templomot, mint már mondottuk, sajátszerü épitkezése félelmetes erőddé avatta.[1] A területén elsánczolt zsidók Gischala János alatt megtették előkészületeiket a harczra. Még a papok is fegyverbe léptek. Julius 17-én kialudt az áldozatok tüze az oltáron, mert nem volt aki gondozza. Ez mély benyomást tett a népre.[2] Megtudták ezt a városon kivül is. Az áldozás megszakitása a zsidók szemében legalább is oly komoly tünemény volt, mintha a mindenség futása megakadt volna. Josephus megragadta az alkalmat, hogy ujból szivére beszéljen Jánosnak. Az Antonia erődöt alig hatszáz méter választotta el a templomtól. Oda állt a torony mellvédjére s onnan kiáltotta át Titus parancsából (ha ugyan a Zsidó Háboru ez elbeszélése nem hazugság) héberül, hogy János szabadon elvonulhat annyi emberrel, amennyivel csak akar, hogy Titus törvényes áldozásaik békés gyakorlását biztositja a zsidóknak, s János tetszésére bizza azoknak megválasztását, akik e tisztet elfogják látni. János nem is mutatta magát. Akiket a fanatismus el nem vakitott, e pillanatot használták fel arra, hogy a rómaiakhoz meneküljenek. A halált választotta, aki visszamaradt.

Julius 12-én megkezdte előnyomulását a templom ellen Titus.[3] A küzdelem elkeseredetten folyt tovább. Huszonnyolczadikán a rómaiak urai voltak már az egész északi résznek az Antonia erődtől a Cedron völgyig. A roham már közvetlenül a templom ellen irányult. Augustus 2-án a leghatalmasabb gépekkel kezdték törni a falakat, a melléképületeket, melyek a belső udvarokat környezték; a hatás elenyésző csekély volt, de augusztus 8-án sikerült tüzet vetni a kapukra a rómaiaknak. A zsidókon leirhatatlan megdöbbenés vett erőt, sohasem hitték, hogy ilyesmi megtörténhetik; a

[1] Tacit. *Hist.* V. 12.

[2] Ez tárgya a tizedik hónap 17-én való vezeklésnek (tammuz) L. Mischna *Taanith* IV. 6.

[3] A helyrajzra nézve l. Vogué *Le temple de Jér.* p. 60, 61; XV. XVI. f.

szikrázó lángok láttára az átkozódások egész özönét zuditották a rómaiakra.

Augustus 9-én Titus parancsot adott, hogy oltsák el a tüzet s haditanácsot hivott egybe, melyen Tiberius Alexander, Cerealis, s a legfőbb tisztek vettek részt.[1] Arról volt szó, fölégessék-e a templomot? Többen ama nézetöknek adtak kifejezést, hogy amig a templom fennáll, a zsidók sohasem maradnak nyugton. Nehéz megtudni, miként gondolkozott Titus; mert e pontra nézve két ellentétes elbeszéléssel birunk. Josephus szerint Titus abban a nézetben volt, hogy e bámulatos művet, melynek megkimélése uralmának becsületére válik s a rómaiak mérsékletét hirdetné, megkell menteni. Tacitus szerint Titus[2] lerombolását követelte az épületnek, mely körül két egyaránt végzetes babonás hit csoportosul, a zsidóké és a keresztyéneké. «A két babona, tette volna hozzá, bár egyik a másikától különbözik, egy tőről fakad; a keresztyének a zsidókból váltak ki; tépjük ki a gyökeret, a hajtás gyorsan kivész.»

A két egymással homlok egyenest ellenkező előadás között a választás igen nehéz; mert ha a Josephus által Titusnak tulajdonitott nézetet e történet iró találmányának tekinthetjük is, a kinek tollát azon vágy vezette, hogy olyannak tüntesse fel védurát, mint aki a judaismussal rokonszenvezett, hogy tisztára mossa őt a zsidók előtt a templom lerombolásának bünétől, s hogy ama rajzát, melyben Titust fölötte szelid és mérsékelt embernek festi,[3] mindenáron igazolja, az sem tagadható, hogy ama rövid mondatokba foglalt beszéd, melyet Tacitus a diadalmas vezér szájába ad — az irályt, s a gondolatmenetet tekintve, magának Tacitusnak érzelmeit tükrözteti vissza hüen. Jogosan tételezhető fel, hogy a latin történet iró, aki a zsidókat és keresztyéneket megvetette s iráutok a Trajáu és az Autoninok korát jellemző rosz indulattal viseltetett, mint korá-

[1] L. Leon Renier, a *Mem. de l'Akad. des inser.* t. XXVI. 1. r. sz. 269 s köv.

[2] Bernays ur *(Ueber die Chronik des Sulp. Sev.* Berlin 1861. p. 48 s köv.) kimutatta, hogy Sulpicius Severus II. XXX. 6—7. elbeszélését majdnem szóról szóra Tacitus *Historiájának* elveszett részéből vette át. Tacitus maga is adatait egy könyvből meritette volna, melyet a haditanács tagja: Antonius Julianus irt e czim alatt *De Judaeis.* (Minucius Felix *Octav.* 33; Tillemont *Hist. des emp.* I. p. 588) Orosius, mint Sulpicius Severus, szintén ismerhette a *Historia* teljes szövegét; de e tág megjegyzésre szoritkozik: *diu deliberavit*... Azzal végzi azomban, hogy a felgyujtást Titus rendelte el: *incendit ac diruit* (VII. 9).

[3] Ne feledjük el, hogy a *Zsidó háború története* (Josephus legalább ezt állitja) Titus censuráján ment keresztül s azt Agrippa jóváhagyta, hogy tehát egyszóval oly hangon volt tartva, mely Titus önszeretetének hizelgett és a Flaviusok politikájának tett szolgálatot. (Jos. *Vita* 63; *Contra Apionem.* I. 9.

nak római aristokratáját beszélteti Titust, mialatt a valóságban a polgári emlőn nevekedett Titus nagyobb hajlamot érezhetett a keleti babonák iránt, mint a magas nemesség, mely a Flaviusokra következett.[1] Három esztendő alatt a zsidók között élve, a kik ugy beszéltek előtte templomukról, mint a világ csodájáról, Josephusnak,[2] Agryppának, de meg inkább Berenicének hizelgő kedveskedéseit kedvtelten fogadva, igen könnyen óhajthatta fennmaradását ama szentélynek, melynek cultusát benső barátjai közül többen egészen békés szinezetünek festették le előtte. Lehetséges tehát, hogy, mint Josephus állitja, parancsokat adott ki arra nézve, hogy a kigyulladt tüzet oltsák el és hogy az előre sejtett irtózatos zürzavarban a tűzvész ellen intézkedések is tétettek. Titus jellemében a tagadhatlan jóság mellett sok hatásvadászat és képmutatás rejlett. Az igazság bizonyára ott van, hogy a templom felgyujtását nem rendelte el, mint azt Tacitus állitja, hogy azt nem tiltotta meg, mint Josephus mondja, de engedte megtörténni, megőrizve a látszatot mindenben, hogy a védekezésben szabad kezet biztositson magának minden irányban a közvélemény előtt. Bármiként legyen is, annyi bizonyos, hogy a haditanács általános rohamot rendelt el a kapuitól már megfosztott templom ellen. A gyakorlott katonák, lehet, véres vállalkozást láttak ebben, de a melynek kimenetele nem lehetett kétséges.

A zsidók elébe vágtak a rohamnak. Augusztus 10-én[3] hajnalban heves támadásra mentek át, siker nélkül. Titus az Antónia toronyba tért nyugodni és a másnapi rohamhoz tenni meg előkészületeit. A templom kapuinál egy század maradt vissza, hogy a tűzvész tovaterjedésének utját vágja. Ekkor játszódott le amaz esemény, Josephus szerint, mely a szent épület rombadőltét idézte elő. A zsidók őrült dühhel vetették magukat a tüzet ellenőrizö századra, — a rómaiak vissza verik őket s rendetlen zürzavarban lépnek a templomba a futamodókkal. A rómaiak végtelenül fel voltak ingerelve; egy katona «minden előzetes parancs nélkül, mintegy természet fölötti ösztönzésnek engedve» égő gerendát ragadott meg és egyik társával felemelve, az északi oldalon álló melléképület ablakán behajitotta az üszköt.[4] A láng, a füst rögtön kicsapott. Titus e pillanatban sátorában nyugodott. Sietve keresték föl, hogy a történtek-

[1] Sueton *Titus* 5; Philostrates *Apoll.* VI. 29. L. alább.

[2] Josephus szerencséjét azon különös vonzalomnak köszönhette, melyet iránta Titus érzett. B. J. III. VIII. 8 és 9.

[3] A zsidók a templom lerombolásának vezeklő napját az Ab hónap 9. napján tartják, mely körülbelül augusztusnak felel meg. Jos. B. J. VI, IV. 5; Mischna *Taanith* IV. 6. (v. Dio Cassius LXVI. 7.)

[4] L. a templom terveit és helyreállitott rajzát Vogüénál *Le temple de Jér.* XV. és XVI. f.

ről értesitsék. Erre, ha Josephusnak hihetünk, valóságos küzdelem tört ki Titus és katonái között. Titus szóval, integetéssel a tűz eloltására osztogatott parancsnokat, de a nagy zürzavarban nem értették meg; még azok is, akik ismerték szándékait, ugy tettek, mintha szavait nem hallanák. A helyett, hogy elfojtották volna a tüzet, a legionariusok még inkább szitották. A támadók hullámzó tömege magával ragadta Titust s csakhamar ott találta magát a templomban. A lángok még nem bontogatták a központi épületet. Ott látta maga előtt e szentélyt, melyről Agryppa, Josephus, Berenice oly sokszor beszéltek neki csodálattal s azt még fenségesebbnek találta. Titus megkétszerezte erőfeszitéseit, kiüritette a templom belsejét, sőt testőrsége centuriójának, Liberalisnak megparancsolta, fogja el azokat, akik engedelmeskedni vonakodnak. Egyszerre füst és láng csapott fel a templom kapui felől. A kiürités zürzavarja között egy katona tüzet vetett a templom belsejébe. A lángok körülnyaldosták a templomot, a helyzet tarthatlanná vált, Titus visszavonult.

Josephusnak ebben az elbeszélésében sok a valószinütlenség. Nehezen hihető, hogy a római légiók annyira engedetleneknek mutatták volna magokat egy diadalmas vezér iránt. Dio Cassius, ellenkezőleg, azt állitja, hogy Titusnak minden erejét megkellett feszitenie, hogy a katonákat a rémület által környezett helybe való behatolásra reá birja, amelyről azt tartották, hogy minden profán ember, aki oda belép, halva rogy össze. Annyi bizonyos, hogy Titus néhány év mulva nagyon örült, hogy a zsidóság között ugy beszélték a dolgot, amint azt Josephus teszi és hogy a templom felgyujtásával katonáinak fegyelmezetlenségét okolták, illetve egy felsőbb akarat által mozgatott kéz öntudatlan tényének tudták be.[1] A zsidó háboru története Vespasiánus uralmának vége felé iratott 76-ban vagyis, midőn Titus már «az emberi nem öröme» cziméhez állott közel, a kegyelem s a jóság példányképe gyanánt óhajtott szere-, pelni. A megelőző években s egy más világban, mint a zsidóké kétségkivül más természetü magasztalásokban részesült. A 71-iki diadalmenetben szereplő jelenet között ott volt a «templom felgyujtásának»[2] képe is és pedig bizonyára, mint dicsőséges tény. Ugyanez időtájt, az udvari költő Valerius Flaccus azt ajánlja Domitiának: válaszsza költői tehetségéhez a legméltóbbat s énekelje meg a judeai háborut, s ugy szerepeltesse abban bátyját, mint aki szurok fáklyákkal gyujtogat minden felé:

[1] ***Daimonió hormé tini chrómenos*** (Jos. B. J. VI, IV. 5.); ***Dei nutu*** (Sulp. Sev. II. 30.) Josephus a szerencsétlenség felidézésével egyenesen a zsidókat vádolja. ***Lambanousi d'ai phloges ek tón oikeión tén archén kai tén aitian.*** (Jos. l. c; v. VI, II. 9.)

[2] Jos. B. J. VII, V. 5.

. . . Solymo nigrantem pulvere fratrem,
Spargentemque faces et in omni turre furentem.[1]

Ezalatt véres harcz folyt az udvarokon és az előcsarnokokban. Irtózatos mészárlás fejlődött ki a csonka pyramis formára épült lapos tetejü oltár körül, mely a templom előtt emelkedett; a tetején lekaszaboltaknak holttestei legördültek a lépcsőkön s halomra zsufolódtak fel annak alján. Patakokban folyt a vér mindenfelől; nem hallatszott egyéb, mint velőtrázó sikoltása azoknak, akiket leszúrtak s akik az eget átkozva haltak meg. Még mindig lett volna idejök arra, hogy a felső városba meneküljenek; sokan inkább felkonczoltatták magokat, nemesen halva meg templomukért; mások az égő zsarátnokba vetették magokat; voltak, akik a rómaiak kardjaiba dőltek; mások ismét önmagok ellen forditották fegyvereiket, vagy egymást kaszabolták le.[2] A templomtetőzet peremére menekült papok leszaggatták az ólmozott csúcsíveket s úgy dobálták le a rómaiakra; bősz munkájoknak a lángok vetettek véget. Nagyszámu tömeg verődött össze a szentély körül egy próféta hivó szavára, aki azt állitotta, hogy ime ez az a pillanat, melyben Isten elbocsátja számukra az üdvnek jeleit.[3] Egy karzat, ahol hatezeren szorultak össze e szerencsétlenek közül, nagyobbára nők, gyermekek mindenestől összeégett. A templomból csupán két kapu és a nők számára fentartott helynek egy része maradt meg épen. A rómaiak ott ütötték fel hadi jelvényeiket, ahol a szentély állott s e helyen végezték el szokásos cultusukat.

Megmaradt a régi Sión, a felső város, a városnak legerősebb része, még érintetlen védműveivel, ahova Gischala János, Simon, Gioras fia és a harczolók közül igen sokan, kiknek a győzteseken keresztül utat vágniok sikerült, menekültek. A bőszülteknek menhelye ujabb ostromot igényelt. János és Simon a mai fellegvár helyén épült s három, a Hyppicus, a Phasael és a Mariamna óriási tornyokkal köritett Herodes palotába ütötték fel tanyájukat. A rómaiak hogy a zsidó makacsság ez utolsó menedékét bevegyék, kénytelenek voltak a g g e r e s-ket állítani fel a város nyugati fala ellen szemben a palotával.[4] A négy legió tizennyolcz napig dolgozott e munkán (augusztus 20-tól szeptember 6-ig). Ez idő alatt Titus felégettette a városnak azt a részét, melyet elfoglalt. Az alsó várost és Ophelt egész a Siloamig rendszeresen dúlatta fel. A polgári osztály-

[1] *Argonautica* I. 13. A Talmud az «istentelen Titusnak» tulajdonitja a templom felgyujtását. Bab. Talm. *Gittin* 56. a.

[2] Dio Cassius LXVI. 6.

[3] Jos. B. J. VI, V. 2.

[4] Vagyis azon fal ellen, mely a mai fellegvárból indul ki s az armén kerteket övezi. Sanley *Les. dern. jour. de Jer.* p. 409—410. s a tervrajz p. 222.

hoz tartozó zsidók közül sokan megmenekülhettek. Az alsóbb osztályhoz tartozókat hitvány áron eladatta. Ez szülte a zsidórabszolgák ama rajját, mely ellepve Italiát és a Középtenger mellékét, oda a hitterjesztésnek uj lángolását plántálták be. Josephus kilenczvenhétezerre teszi számukat.[1] Titus Adiabene fejedelmeinek kedveért megkegyelmezett nekik. A főpapi öltönyöket, a drágaköveket, a táblákat, a serlegeket, a karos gyertyatartókat, a szőnyegeket magának tartotta meg. Elrendelte, hogy gondosan megőrizzék mind, mert a diadalmenetre szánta, melyen a zsidó cultus anyagi gazdagságával kivánt pompázni.

Az aggeres elkészültével a felső város falát kezdték törni a rómaiak; már az első ostrom alkalmával (szept. 7.) a fal egy részét s nehány tornyot sikerült ledönteniök. A védők, kiket az éhség, a láz, a düh halálra kinzott, ugy néztek ki, mint csontvázak. A légiók minden ellentállás nélkül vonultak be. A gyujtogatás, az öldöklés késő estig tartott. A legtöbb házban, a hová fosztogatni tértek be a katonák, nem találtak egyebet holttesteknél. A szerencsétlenek, akik megmenekülhettek, Acraban huzódtak meg, melyet a római haderő majdnem teljesen kiüritett és ama tág földalatti üregekben, melyek Jerusalem alatt huzódtak el.[2] János és Simon[3] erélye is megtört erre. Még kezökben voltak a Hippikus, a Phasael, a Mariamna torony, az ókor e legbámulatosabb katonái épitészeti alkotásai. A faltörő kos tehetetlennek bizonyult volna ez óriási, s bámulatos tökélylyel rakott, vaspántokkal egymáshoz füzött kőtömegekkel szemben. Megzavarodva, erélyöket elvesztve odahagyták a bevehetlen védmüveket János és Simon s a Siloam felől huzódó ellensánczolat vonalát igyekeztek áttörni. Midőn ez nem sikerült, a levezető csatornákba bujt pártfeleik felkeresésére indultak.

Nyolczadikán minden ellentállás megszünt. A katonák kifáradtak. A betegeket, akik lábra állani nem tudtak rakásra ölték. A többieket, nőket, gyermekeket a templom környéke felé terelték s a tűztől megkimélt belső udvarokba zárták.[4] E tömeget, melyre a halál vagy a rabszolgaság várt, osztályokba sorozták; aki harczolt, azt felkonczolták. Hétszáz legszebb növésü és legjobb kinézésü fiatal

[1] Jos. B. J. VI, II. 3.

[2] Dio Cassius LXVI. 5; Jos. *Ant.* XV, XI. 7; B. J. V, III. 1; Tacit. V. 12; Catherwood. terv; Vogüé *de temple de Jér.* p. I. XVII.

[3] A Josephus által szemökre vetett gyávaság kevés valószinüséggel bir s kétségkivül e történetirónak irántuk táplált gyülöletére vezetendő vissza.

[4] Jos. B. J. VI, IX. 1. Az egyik torony alsó részei még ma is láthatók, s bámulatot keltenek, habár a kőóriások már összedőlten hevernek.

[5] A terület hossza 110 méter és szélessége kilenczven méter. Nagyon is kis terület oly tömegnek, minőről Josephus beszél. E tekintetben mindamellett is szemtanu. *Vita* 75.

embert Titus diadalmenetére tartottak fenn. A többiek közül azokat, akik a tizenhét évet meghaladták, bilincsekbe verve Egyptomba küldötték az erődítésekhez munkásokul, vagy pedig az amphiteátrumbeli játékokra osztották szét a provinciák között. A tizenhét éven aluliakat eladták. A foglyok kiselejtezése több napot vett igénybe, mely idő alatt, mondják a fele meghalt, egyrészök azért, mert nem adtak nekik ennni, másrészök pedig azért, mert minden élelmet visszautasitottak.

A rómaiak a város felégetésével, a falak ledöntésével, a csatornák és a földalatti üregek kifürkészésével töltötték az időt, — óriási kincseket, számos lázadót találtak ott, a kit nyomban felkonczoltak s kétezernél több holttestet, a terroristák által odazárt foglyokat nem is emlitve. Gischala János, az éhség által kényszeritve, önkényt jelentkezett a győzők előtt, a kik fogságra vetették. Simon, Gioras fia, akinek volt miből élni, elrejtőzve maradt egész október végeig. Élelmi szerei fogytán, sajátszerü gondolat fogamzott meg agyában. Fehér, térdig érő kabátban, bibor palásttal a vállán váratlanul kijött a föld alól ott, a hol a templom állott.[1] Azt hitte, hogy a rómaiak megrémülnek, feltámadást szinlelhet s lehet: Messiásnak adja ki magát. A katonákat tényleg az első pillanatra meglepte a hirtelen előlépett alak; Simon nem akarta megnevezni magát, csupán a parancsnok Terentius Rufus előtt. Az utóbbi vasra verette, értesitette Titust, aki Paneasban volt és a foglyot Caesareába küldte.

A templomot és a hatalmas épitményeket a földig lerombolták. A templom alépitménye azomban megmaradt[2] s ma Haram eschscherif nevet visel. Titus érintetlenül hagyta a Hippicus, a Phazael és a Mariamna tornyokat, hogy az utókor láthassa, mily falak ellen kellett küzdenie. A nyugati oldalon levő falat megkimélték, hogy megvédje a 10. fretensis légió táborát, melyet őrségül rendeltek ki a romhalmazzá vált városban. Végül nehány épület maradt még meg épen a Sion hegy legtetején, mint különálló viskó.[3] A többi mind eltünt.[4] A 70. év szeptember havától kezdve egész 122-ig, midőn Hadrián ujra felépiti a várost Aelia Capitolina név

[1] A haram-on, tényleg, sok ily földalatti üreg, nyilás látható.

[2] Sz. Jerom. In Zach. XVI. 2. Ez alapépitmény rendkivüli mélységét csupán az angol ásatások tárták fel. A templom alapzatai egész Julianig voltak láthatók. H. ö. Hegesipp. Eusebnél H. E. II. XXIII. 18.

[3] Epiphanes De mensuris c. 14.

[4] Jos. B. J. VII, I. 1; Luk. XIX. 44; Epiph. De mensuris. c. 14; Lactancius *Jnst. div.* IV 23; Oros. VI. 9. Az Eusebiusnál (*Demonstr. evang.* VI. 18.) és sz. Jeromosnál (In. Zach. c. XIV.) előforduló ellenkező állitások azon vágyra vezetendők vissza, hogy bizonyos jóslatok teljesedése igazoltassék. Nyilvánvaló, hogy efféle dúlás az első pillanatban a kövek szétbontására és ledöntésére szoritkozott.

alatt, Jerusalem puszta romhalmaz,[1] melynek egyik szögletében egy éber szemmel őrködő légiónak sátrai terültek el.[2] Attól tartottak, hogy a tűzvész, mely a mészkövek alatt rejtődzött, minden pillanatban kicsaphat; remegtek a gondolattól, hogy ismét életre kelnek a holttestek, melyek még csontkamarájok mélyéből is mintha karjaikat emelgették volna fel annak bizonyitására, hogy az örökkévalóság igéretei lakoztak velök.

[1] Később majd részletesen fogjuk előadni, mily állapotban volt Jerusalem ez ötvenkét év alatt s mily értelemben lehet szó ez időből egy jerusalemi egyházról.

[2] A latin patriarchátus mai helyén. Jos. B. J. VII. I. 1; Clermont-Ganneau *Comptes rendus de l' Akad. des inscr.* 1872. p. 158. és a köv.

HUSZADIK FEJEZET.

Jerusalem elpusztitásának következményei.

Titus, ugylátszik, körülbelül egy hónapig tartózkodott Jerusalem környékén, áldozatokat mutatva be, s katonáit jutalmazva.[1] A hadizsákmányt s a foglyokat Caesareába vitték. Az előrehaladott idő nem engedte meg a fiatal hadvezérnek, hogy Rómába utazzék. A Kelet városainak látogatásával és ünnepélyek adásával töltötte el a telet. Mindenüvé magával hurczolta a hadi foglyokat, hogy azután a vadállatok elé vesse, elevenen megégettesse, avagy egymással megviaskodni kényszeritse.[2] Paneasban október 24-ikén öcscsének Domitianus születése napján kétezerötszáznál több zsidó pusztult el a lángok s a borzasztó játékok között. Beyrutban november 17-én ugyanannyi hadifoglyot áldoztak fel Vespasián születése napjának ünnepélyein. A zsidók iránti gyülölet általános volt a syr városokban; a borzasztó vérengzéseket mindenütt nagy örömmel fogadták. De a legborzasztóbb az egészben talán az, hogy Josephus és Agryppa nem távoztak el Titus mellől ez idő alatt s e szörnyüségeken magok is megjelentek.

Titus egyuttal bejárta egész Syriát s egészen az Eufratesig ment. Antiochiában gyülölettől lángoltan találta a lakosságot a zsidók ellen. Gyujtogatással vádolták őket, mely elpusztitotta volna a várost. Titus megelégedett azzal, hogy megsemmisitette a bronztáblákat, melyekre kiváltságaik voltak vésve.[3] Antiochiának ajándékozta a szárnyas cherubimokat, melyek a frigyládán állottak. A sajátszerü tropheumot a város nyugati főkapuján helyezték el, melyet ez időtől kezdve a Cherubimok kapujának hivtak. Közel ide egy quadrigát szentelt fel Lunának azon támogatásokért, melyekben őt az ostrom alatt részesitette. Daphnaeban a zsinagóga helyén szinházat emeltetett; egy felirat arra vall, hogy ezt az emléket Judeában összeharácsolt zsákmányból épitették.[4]

[1] Felirat a *Mem. de l'Acad. des inscr.* t. XXVI. 1. r. p. 290.
[2] B. J. VI., II; III. 1; V. 1.
[3] Jos. B. J. VII., III. 2—4.
[4] Malala p. 261; v. p. 281. (Bonni kiadás).

Antiochiából Jerusalembe tért vissza Titus. Ott találta a 10. Fretensist Terentius Rufus parancsnoksága alatt, mindig az elpusztitott város üregeinek felkutatásával foglalkozva. Simonnak, Gioras fiának, váratlan megjelenése után a csatornákat, ahol már senkit sem gyanitottak, a földalatti épitményeket ujra kutatni kezdték; tényleg, mindennap fedeztek fel néhány szerencsétlent s ujabb kincseket. A pusztaság láttára, mely az ő műve volt, Titus, mondják, nem tudta visszafojtani megindulását. Az őt környező zsidók mindinkább befolyásukba keritették; a keleti császárság káprázata, melyet ott csillogtattak Néro és Vespasián szemei előtt, ujra kisérteni kezdett körülötte annyira, hogy Rómában gyanut keltett.[1] Agryppa, Berenice, Josephus, Tiberius Alexander nagyobb kegyben állottak, mint valaha és sokan uj Cleopatrát láttak Berenicében. A lázadás leveretésének alig másodnapján ingerültséget támasztott az, hogy e fajta emberek állanak a tisztelet s a hatalom polczán.[2] Ami Titust illeti, mindinkább megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy gondviselésszerü küldetést töltött be; egész élvezettel hallgatta a jövendölések idézését, melyekben, mint neki mondották, róla volt szó. Josephus[3] azt állitja, hogy győzelmét Istenre vezette vissza és elismerte, hogy egy természetfeletti kegyelem nyugodott fölötte. Meglepő, hogy Philostratos[4] százötven év mulva teljesen elfogadja ezt az adatot, s azt ürügyül használja fel arra, hogy egy apocryph levelezést szerepeltessen Titus és az ő Apolloniusa között. Állitása szerint Titus visszautasitotta volna a felajánlott koronát azt állitva, hogy nem ő volt az, aki elfoglalta Jerusalemet, s ő azt cselekedte csupán, amit egy haragvó Istentől nyert küldetése reá ruházott. Az, hogy Philostratos ösmerte volna Josephus sorait, egyáltalán fel nem tételezhető. Ő a Titus szerénységéről szóló s elcsépeltté vált legendából meritett.

Titus 71. május vagy junius havában tért vissza Rómába. A diadalmenetre, mely minden eddigit felülmult, nagy sulyt fektetett. Vespasiánnak egyszerüsége, komolysága, kissé közönséges modora nem volt alkalmas arra, hogy dicsfénynyel vegye őt körül egy oly nép szemében, mely szokva volt ahhoz, hogy fejedelmeitől mindenekelőtt pazar bőkezüséget, nagyzást követeljen. Titus ugy véleke-

[1] Sueton, *Titus* 5.

[2] Juvenal sat. 1, 128—130. Tiberius Alexanderre vonatkozó részlet.

[3] B. J. VI., IX. 1. E helyütt Josephusnak egy rendszeres hátsó gondolatát tehetjük fel. (L. fent.) Mindamellett, minthogy mint mondják, Titus nehány év mulva az efféle részleteket (Jos. *Vita* 65.) jóváhagyta, ebből az következtethető, hogy azok némileg az ő természetének és gondolkozásának feleltek meg. És ha még e jóváhagyásban kételkedünk is, annyi bizonyos, hogy Josephus igy irva, csak udvarolni akart.

[4] *Apollin. élete* VI. 29.

dett, hogy egy ünnepélyes bevonulás kitünő hatást tenne és aggatyjának e tekintetben tanusitott vonakodását leküzdenie sikerült. Az ünnepélynél e korszaknak diszitő művészei minden ügyességöket kimeritették; sajátos szinezettel ruházta fel az egészet az, hogy a rendezésnél a helyi festésre és a történeti hűségre törekedtek.[1] A római vallásnak egyszerü ritusait is szerepeltették, szembe állitva azokat a legyőzött vallással. Az ünnepély kezdetén Vespasián, mint pontifex szerepelt, tógába burkoltan végezte ünnepi imáit, utánna Titus cselekedte meg ugyanazt. A felvonulás valóságos csodaszámba ment; a világnak minden különlegessége, ritkasága, a keleti művészet pompás termékei a görög-római művészet remekeivel együtt szerepeltek benne; ugylátszik a császárság felett összetornyosult óriási veszély másodnapján nagy sulyt fektettek arra, hogy gazdag pompáját csillogó fényben mutassák be. A három, négy emeletre felnyúló forgó állványok általános bámulatot keltettek; a háborúnak összes epizódja látható volt rajtok; a jeleneteknek összes sorozata Bar-Gioras sajátszerü feltűnésének és elfogatásának ábrázolásával végződött. A hadifoglyoknak sápadt arczát és révedező tekintetét ellensúlyozta a csillogó ruha, melybe öltöztették őket. Ott lépdelt közöttük Bar-Gioras nagy pompában a halál elé. Erre a templomi felszerelvények következtek, az arany tábla, a hét águ aranykaros gyertyatartó, a szentek szentélyének bibor kárpitjai és a trophaeumok végén a fogoly, a legyőzött, a főbűnös, a Thora. A menetet a triomphatores zárták be. Vespasián és Titus két külön kocsin.[2] Titus csakugy sugárzott az örömtől. — Vespasiánus azomban, aki az egész pompában nem látott egyebet egy az államügyekre elveszett napnál, unta magát, egy cseppet sem igyekezett eltitkolni arczán a munkával elhalmozott ember türelmetlenségét — több izben fejezte ki boszankodását a fölött, hogy a menet nem halad elég gyorsan s ezt dörmögte magába: «Jól van ez igy!... Ugy kell nekem, megérdemeltem!... Hogy lehettem már ily ügyetlen!.. Az én koromban!»[3] Domitián gazdag diszben ott ficzánkolt egy pompás lovon atyja és bátyja körül.

Igy vonultak fel a sacra vián a Jupiter Capitolinus templomáig, ahol a diadalmenet rendszerint véget ért. A clivus capitolinus tövénél a menet egy pillanatra megállapodott, hogy az ünnepély komor részének lezajlását, az ellenség vezéreinek kivégeztetését bevárja. Ezt a gyülöletes szokást pontról-pontra betartották Bar-Giorast

[1] Jos. B. J. VII., V. 3—7.

[2] Josephus, aki látta a menetet, határozottan igy nyilatkozik. Zonaras (XI. 17) egy kocsin vezeti be mindakettőt, de ő is bizonyos tartózkodással mondja ezt.

[3] Sueton *Vesp.* 12.

kiszakitva a foglyok csoportjából nyakába vetett kötéllel, durva szidalmak között a tarpéji sziklára hurczolták, s ott kivégezték. Midőn felhangzott a kiáltás, hogy Rómának ellensége nincs többé, határtalan üdvrivalgás reszkedtette meg a levegőt; az áldozatok megkezdődtek. A szokásos imák elvégzése után a fejedelmek a Palatinra vonultak vissza; a napnak többi része öröm és ünnepélyek között zajlott le.

A Thorát és a szentély kárpitjait a császári palotába vitték; az arany holmit s különösen a kenyér táblákat és a karos gyertyatartót egy pompás épületbe helyezték el, melyet Vespasián emeltetett a Palatinussal szemben, a via sacra másik oldalán; a Béke templomának volt szentelve s némileg a Flaviusok museumául szolgált.[1] Egy pentelikoni márványból emelt diadal iv, mely még ma is megvan, őrizte meg emlékét e rendkivüli pompának és a menetben szerepelt főbb tárgyak képét.[2] Az atya és a fiu felvették az «imperatores» czimet; de nem fogadták el a judaicus[3] jelzőt és pedig vagy azért, mert a Judaei névhez valami gyülöletes és nevetséges tapadt;[4] vagy pedig azért, hogy jelezzék, miként a judeai háboru nem volt idegen nép ellen viselt háboru, hanem levert rabszolgák által támasztott egyszerü lázadás; vagy bizonyos titkos gondolatból, hasonlóból ahhoz, melynek tulzó kifejezését Josephusnál és Philostratesnél találjuk meg. Érmek, melyeken a biliucsre vert Judeának egy pálmafa alatt könnyező alakja volt látható e felirattal: IVDAEA CAPTA, IVDAEA DEVICTA, őrizték meg emlékét a Flavius dynastia legfőbb hőstettének. Domitianus alatt is vertek még ilyen érmeket.[5]

A győzelem valóban teljes volt. Hadvezér ami fajunkból, ami vérünkből, egy velünk egy ivásu ember,[6] oly légiók élén, melyeknek lajstromaikban, ha azokat olvashatnók, nem egyre bukkanhatnánk őseink közül, zuszta össze a semitizmus védvárát, verte meg a theocratiát, a civilisátiónak e borzasztó ellenségét, oly hatalmas vereséggel, melyhez hasonló még nem érte. A római jognak, illetve helyesebben az észszerű, minden részében bölcsészeti alkotásu jognak, mely nem ismer semmi kinyilatkoztatást, volt ez győzelme a mennyei kinyilatkoztatás terméke, a zsidó Thora fölött. E jog, mely-

[1] A 75-ben felszentelt templom Commodus alatt teljesen leégett. Nem sok alapja van tehát annak, amit arra nézve Procopus mond. *(De bello vand.* II. 9.)

[2] Csupán Domitianus alatt fejezték be. L. a feliratot Orellinél 758. sz.

[3] Dio Cassius LXVI. 7.

[4] L. Cicero gunyolódását a *Hierosolymarius* fölött (ad Att. II. IX.)

[5] Madden, *Jewisch coinage* p. 183—197.

[6] A Flaviusok Gallia cisalpinából származnak. Titus és Vespasián arczképei oly vonásokat mutatnak fel, melyekhez leginkább vagyunk hozzászokva.

nek gyökerei részben görögök, de amelyben a latinok gyakorlati szelleme oly jelentékeny részt szoritott magának, volt ama kiváló ajándék, melylyel Róma a legyőzötteket viszonzásul függetlenségökért megajándékozta. Rómának minden győzelme az észnek terterjedése, Róma a zsidókénál számtalan tekintetben jobb elvvel ajándékozta meg a világot: a világi államot értem, mely a társadalomnak tisztán czivilis felfogásán nyugszik. Minden hazafias mozgalom tiszteletreméltó; csakhogy a zeloták nem voltak pusztán hazafiak; hanem egy türhetlen zsarnokság fanaticusai, orgyilkosai. Amit ők akartak, az a vértörvényének fentartása volt, mely eltüri, hogy a vallástalanok megköveztessenek. Amit ők visszavetettek, a közönséges, laikus, liberalis jog volt, mely az egyének hitével nem törődik. A római jogból a lelkiismereti szabadságnak kellett kifejlődnie, mialatt az a judaismusból sohasem lépett volna ki. A judaismusból mi sem bontakozhatott ki, csupán a zsinagóga vagy az egyház, az erkölcsbirálat, a köteles erkölcs, a zárda, olyan világ, minő az V. századé volt, melyben az emberiség elvesztette volna minden élet erejét, ha azt a barbárok föl nem támasztják. A katonák uralma tényleg többet ér, mint a papi világi uralom; mert a harcz embere nem feszélyezi a szellemet; uralma megtüri békén a szabadgondolkozást, mialatt a pap alattvalóitól a lehetetlent követeli vagyis a hivést bizonyos dolgokban s azt, hogy azokat mindenki mindig igazakul elismerni köteles.

Rómának győzelme tehát bizonyos tekintetben legitim. Jerusalem lehetetlenné vált; ha önmagára marad, a zsidók rombolták volna le. Titusnak győzelmét azomban egy bizonyos ür meddővé tette. Ami nyugati fajunk ugyanis minden felsőbbsége mellett is mindig szánalmas meddőséget mutatott a vallás terén. A római vagy a gall vallásból az egyházhoz hasonló valamit kifejleszteni, a lehetetlenséggel volt határos. Már pedig minden előny, melyet valamely vallás fölött nyerünk, haszontalan, ha annak helyébe egy másikat nem teszünk legalább is oly mértékben, hogy az a sziv szükségleteit továbbra is kielégitse. Jerusalem bosszút fog állani leveretéseért, diadalt fog aratni Róma fölött a keresztyénség által, Perzsia fölött az islam által; lefogja rombolni az antik hazát s a jobb lelkeknél a sziv varázsáva leend. Az ő Thorájának legveszedelmesebb irányzata, ez az egyaránt erkölcsi és polgári törvény, mely a katonai és a politikai kérdések fölé a socialis kérdéseket helyezi, válik majd uralkodóvá az egyházban. A hitközség által ellenőrzött, fegyelmezett egyén az egész közép kor alatt remegve fogja hallgatni a prédikácziót, reszketni fog az exkommunicatió előtt; és ez igazi visszaesés leend a pogány társadalomnak erkölcsi közönye után, tiltakozás az ellen, hogy a római intézmények képtelenek az egyén meg-

javitására. Bizonyára kárhozatos elv: kényszerjoggal ruházni fel a vallási testületeket tagjaik fölött; legvégzetesebb tévedés azt hinni, hogy van vallás, mely kizárólag jó, mert minden emberre nézve csak az a vallás lehet jó, mely azt szeliddé, igazságossá, alázatossá és jó akaróvá teszi. Az emberiséget kormányozni azomban nagyon nehéz; az eszmény nagyon magasan van; a föld nagyon alacsonyan; hacsak a bölcsészi magányt nem keresi fel az ember, esztelenséggel, dőreséggel és szenvedélylyel találkozik lépten nyomon. Az ókor tanult embereinek nem sikerült tekintélyre szert tenniök csupán csalárd eszközök segélyével, melyek az anyagi erő hiányában képzeleti hatalommal ruházták fel őket. Hol lenne a civilisatio, ha századokon keresztül nem hitték volna, hogy a brahman villámlást tud kelteni tekintetével, ha a barbárok nem lettek volna meggyőződve toursi szent Márton rettenetes bosszúállásairól? Az embernek szüksége van erkölcsi pedagógiára, és a család, az állam részéről kiinduló gondossággal meg nem elégszik.

A siker fölött érzett mámorban alig jutott eszökbe a rómaiaknak, hogy a zsidó felkelés még élt a holt tenger medenczéjében. Három várkastély Herodium[1] Machero[2] és Masada[3] még mindig a zsidók kezében volt. Vaknak kellett lenni annak, aki Jerusalem elfoglalása után még némi reményt táplált volna szivében. A lázadók oly heves kitartással védelmezték magokat, mintha csak a harcz kezdetén állottak volna. Herodium csupán egy megerősitett palota volt; Lucilius Bassusnak nem kellett nagyon megerőltetnie magát, hogy bevegye. Machero már több nehézséget okozott; a kegyetlenségek, a mészárlások, a zsidók csapatonkénti eladásai ismétlődtek. Masada a leghősiesebb ellentállást fejtette ki, melyhez hasonlót a hadi történelem nem igen mutathat fel. Eleazár, Jaire fia, Gauloniti Judás unokája parancsnokolt falai között a lázadás kezdete óta s menhelyet nyitott benne a zeloták és az orgyilkosok számára. Masada egy óriási szikla fensíkján emelkedik közel ötszáz méter magasságban a holt tenger partján. Hogy e helynek urává lehessen, valódi csudákat kellett művelnie Fulvius Silvának. A zsidók kétségbeesése nem ismert határt, midőn azt látták, hogy e bevehetetlennek hitt menhelyet sem tarthatják tovább. Eleazárnak ösztönzésére egymást konczolták fel és tüzet vetettek rakásba halmozott vagyonukra. Kilenczszázhatvan ember veszett el igy. A tragikus esemény 72. ápr. 15-én történt.

Judea ez események következtében fenekestől felfordult. Ves-

[1] Sauley *Voy. en terre sainte* I. p. 168. s köv.; Guérin *Descr. de la Pal* III. p. 122.

[2] Parent *Machaerous* (Paris 1868.); jegyzetek.

[3] Sauley *Voy. autour de la mer Morte* I. p. 199; k. XI, XII. és XIII. f; G. Rey. *Voy. daus le Havran* p. 285. és köv.; XXV. és XXVI. f.

pasián áruba bocsátotta a halál és a fogság által uraiktól megfosztott földeket.[1] Ugylátszik, szóba hozták előtte — amit később Hadrián valósitott meg, hogy épitesse fel Jerusalemet egy más név alatt és egy coloniával népesitse be. A tervet nem fogadta el s az egész országot a császár saját domaniumához csatolta.[2] Csupán csak nyolczszáz veteránnak adta át Emmaust Jerusalem mellett,[3] s ott egy kicsiny coloniát telepitett le, melynek nyoma mai napig fennmaradt a kedves Kulonia falu nevében. Külön adót (Fiscus) vetett ki a zsidókra. Az egész birodalomban két drachmát, amennyit a jerusalemi templomnak fizettek, ugyanannyit[4] kellett fizetniök évenként a Capitoliumnak. A rómaiakkal szövetkezett zsidók, Josephus, Agrippa, Berenice, Tiberius Alexander Rómában telepedtek le, ahol tekintélyes szerepet játszottak tovább is, majd pillanatnyi kegyet eszközölve ki a judaismus számára az udvarnál, majd üldözőbe vétetve a rajongó hivők gyülölete által, majd különféle reményeket táplálva különösen, midőn nem sok hiányzott ahhoz, hogy Berenicét Titus feleségül vegye, s ezzel kezében tartsa a mindenség skeptrumát.

Pusztasággá változva, nyugton maradt Judea; de az óriási rázkódtatás, melynek színhelye volt, ismételt lökéseket támasztott a szomszéd országokban. A judaismus forrongása eltartott egészen 70 végeig. A mészárlásból kimenekült zéloták az ostromnál szerepelt önkénytesek, Jerusalemnek összes őrültjei ellepték Egyptomot és Cyrenaicát. E gazdag, konservativ s a palestinai fanatismust nemismerő községek érezték a veszélyt, melyet az eszeveszettek zúdíthattak volna reájok. Összeállottak tehát, hogy utjokat vágják s kiszolgáltassák őket a rómaiaknak. Sokan egész felső Egyptomig mentek, ahol vadállatokként konczolták fel őket.[5] Cyrenaeben egy sicarius, Jonathan, különben takács, prófétának csapott fel és mint minden ál-messiás, két ezer ebionimot vagyis szegényt beszélt reá, hogy kövessék a pusztába, hol csodákat és megdöbbentő jelenéseket helyezett számokra kilátásba.[6] A zsidók értelmes része bevádolta őt Catullusnál, az ország kormányzójánál; de Jonathán erre feladásokkal felelt, melyek végtelen sok bajt vontak magok után. Cyrenének

[1] Jos. B. J. VII., VI. 6.

[2] *Idian autó tén chóran phylattón* (l. c.) Ez kissé ellentmond a *kelevón pasan gén apodosthai*-nak. *Phylattón* kétségkivül vételárra alkalmazandó. Az *idian* értelmére vonatkozólag h. ö. *Corp. inscr. graec.* 3751. sz.; Mommsen *Inscr. regni Neap.* 4636; Henzen 6926 sz.; Strabo XVII. I. 12.

[3] L. fent.

[4] Jos. B. J. VII., VI. 6; Dio Cassius LXVI. 7; Sueton *Domitian* 12; Appian *Syr.* 50; Origines *Epist. ad Afric.* V. I. p. 28. kiad. Rue; Martial VII. LIV; Nerva hires érme. Madden sz. 199.

[5] Jos. B. J. VII. 1; Euseb. *Chron.* ad. ann. 73.

[6] Jos. B. J. VII. XI. 1.

zsidó telepe, egyike a legvirágzóbbnak a világon[1] majdem teljesen kiirtatott; vagyonát elkobozták a császár nevében. Catullus felől, aki nagy kegyetlenséggel lépett fel, elitélőleg nyilatkozott Vespasián; irtózatos látományoktól gyötörten halt meg, melyek bizonyos föltevések révén a «Catullus kisértete»[2] czimű fantasticus szindarab szövegéhez nyujthattak anyagot.

Hihetetlen! E hosszu és irtózatos agóniát nem követte közvetlenül a halál. Traján, Hadrián alatt ujra életre kel a judaismus és véres küzdelmeket viv; de a koczka el volt visszavonhatlanul vetve; a zelóta végleg leveretett. A Jézus által nyomjelezett ut, melyet a jerusalemi egyház Perába menekült fejei ösztönszerűleg megértettek, lett végleg igazi utja Israelnek. A zsidó királyság gyülöletes, durva, kegyetlen volt; az Asmón királyok kora, melyben függetlenek valának, a legszomorubb korszak. És valjon bánkódniok kelletett-e a herodianismus, a sadduceismus, a nagyság nélküli principatusnak e szövetsége miatt, melyet az a papsággal kötött? Bizonyára nem; nem ebben feküdt rendeltetése «Isten népének». Vaknak kelletett lenniök, hogy be nem látták, miként az «Istennek Israelje» által követett eszményi intézmények nem türik el a nemzeti függetlenséget. E minden haderő előállitására képtelen intézmények csupán egy nagy birodalom hübéri kötelékében állhattak fenn, mely sok szabadságot enged az ő raiahjainak, nem követel tőlük politikát, sem katonai szolgálatot. Az achemenidák uralma teljesen megfelelt a zsidó élet követelményeinek; később a kalifatus, az ottoman uralom szintén kifogja elégiteni őket s annak kebelében virágzó, szabad, községek keletkeznek majd, a minők az arméneknek, a párthoknak, a görögöknek, e hazátlan nemzeteknek községei, s ahol a diplomacziai és a katonai autonomiát a testületi és az egyházi autonomia helyettesiti.

A római uralom nem volt annyira hajlékony, hogy az általa bekebelezett efféle községek igényeit felkarolni tudta volna. A négy uralom között ez volt a zsidók szerint a legkeményebb, a legroszszabb.[3] Miként Antiochus Epiphanes, a római uralom is leterelte a zsidó népet igazi hivatásától, midőn oda sodorta azt, hogy reactióból királysággá, külön álammá alakuljon. Ez az irány egyáltalán nem volt azoknak az iránya, akik a faj geniusát képviselték. Bizonyos tekintetben ez utóbbiak magasabban állanak a rómaiaknál. A zsidó nemzeti eszme mindinkább háttérbe szorult, az eszeveszetteknek és a dühöngőknek vált eszméjévé, mely ellen a jámbor férfiak minden

[1] Strabo, idézve Joseph. által *Ant.* XIV. VII. 2.

[2] Juvenal Sat. VIII. V. 186.

[3] Baruch Apocalypsise Cerianinál, *Monum. sacra et prof* I. p. 82. és V. p. 136.

aggodalom nélkül fordultak oltalomért a győzőkhöz. Az igazi zsidó, aki a Thorát vallja, akinek zsinórmértéke és élete a szent könyvek, ép úgy, mint a keresztyén, elmerülve az ő Isten országába vetett reménykedésébe, hová tovább lemondott minden földi nemzetiségről. Gaulonita Judás elvei, melyek a nagy forradalmat lelkesitették, ezek az anarchicus elvek, melyek szerint «úr»-nak egyedül az Isten lévén mondható, ember nem élhet e czimmel,[1] a Cromwel independenseihez hasonló rajongó bandákat teremthettek elő; de valami tartósat alkotni képtelenek voltak. A láz kitörések mély erőfeszitésre vallottak, mely ott dúlt Israel kebelében és amely, amidőn vért izzasztatott vele az emberiségért, szükségszerüleg oda vezetett, hogy irtózatos vonaglások között vesszen el.

A népeknek tényleg akként kellene berendezkedniök, hogy vagy a hosszú, nyugalmas, homályban maradó helyzetét válasszák annak, aki önmagának él, vagy zavaros és viharos pályafutását annak, aki az emberiségnek élt. Nemzet, melynek kebelében társadalmi és vallási problemák özöne zajlik, mint nemzet majdnem mindig gyönge. Minden ország, mely Isten országáról álmodozik, mely általános eszmékért él, mely egyetemes érdeket szolgál, már ez által feláldozza saját külön rendeltetését, gyöngiti és lerontja szereplését, mint földi haza. Ugy volt ez Judeával, Görögországgal, Italiával; s talán ugy leend Francziaországgal is. Sohasem hordja senkisem magában a tüzet büntetlenül. Jerusalem, a középszerű polgári elem városa, a végtelenségig folytathatta volna középszerű történetét. De mert azon kiváló tisztesség érte, hogy falai között ringott a keresztyénségnek bölcsője, ezért kellett áldozatul esnie a Gischala Jánosoknak a Bar-Giorasoknak, akik látszólag ostorai honuknak, de a valóságban eszközei apotheosisának. Ezek a zelóták, akikkel Josephus, mint rablókkal és orgyilkosokkal bánik, igen ügyetlen politikusok, rossz katonák; de hősileg vesztettek el egy hazát, melyet megmenteni nem lehetett. Elvesztették az anyagi várost, de megnyitották uralmát a szellemi Jerusalemnek, mely örömtelenségében jóval dicsőségessebb, mint aminő Heródes és Salamon korában volt.

Mit akartak, tényleg, ezek a conservativek, ezek a sadduceusok? Valami kicsinyest akartak: folytatását a papi városnak, minő Emesa, Tyana vagy Comana volt. Bizonyára, nem tévedtek, midőn azt állitották, hogy a rajongók zendülései elveszejtik a nemzetet. A forradalom és a messianismus rontották le a zsidó nép nemzeti fennállását; de a forradalom és a messianismus nagyon is hivatásában állott e népnek, ez által vette ki az a művelődés munkájában részét. Mi sem tévedünk, midőn azt mondjuk Francziaországnak: «Hagyj fel a forradalommal,

[1] Jos. B. J. VII, VIII. 6; X. 1.

vagy el vagy veszve;» de ha a jövendőt azon eszmék egyike tartja kezében, melyek titkon csírázódnak ki a népnek kebelében, ez esetben bizonyára megkapja majd a revancheot Francziaország azért, ami 1870-ben és 1871-ben gyöngeségét és nyomoruságát okozta. Hacsak az igazságtól erőszakosan elcsavart adatokkal nem állanak elő, (minden lehető e nemben) ami Bar-Giorasaink, ami Gischala Jánosaink sohasem leendnek nagy polgárok; de megfogják becsülni őket és ugy lehet, reá jönnek, hogy a végzet titkaiba jobban voltak beavatva, mint a komolyan gondolkodó emberek.

Miként alakul át a szent városától és templomától megfosztott judaismus? Miként lép ki a talmudismus abból a helyzetből, melyet az események izraelitává avatták? Erre felel majd ötödik könyvünk. A judaismus, a keresztyénség kiválása után bizonyos értelemben nem birt létjogosultsággal. E pillanattól kezdve az élet szelleme tova szállt Jerusalemből. Izrael mindenét odaadta ennek a gyermekének, melyet fájdalom között szült s ereje teljesen kimerült. Az élohim, akik az oltár körül azt mormogták: «Menjünk innen! menjünk innét:» igazat mondtak. A nagy alkotásoknak törvénye már, hogy a teremtő csakhamar elhal, léterejét másra ruházza át, s az életnek abba, aki annak folytatására van hivatva, történt teljes beojtása után a kezdeményező olyan, mint az elfáradt ág, mint a kimerült lény. A természetnek e törvénye mindamellett ritkán valósul meg rögtön. A növény, mely már kihajtotta virágát, még ezért nem akar meghalni. A világ tele van az efféle vándorló csontvázakkal, melyek túlélik a fejökre kimondott itéletet. A judaismus is közéjök tartozik. A történet nem mutat fel sajátszerűbb látványt e nép megtartásánál, mely itt él kisértetként közöttünk, e népnél, mely közel ezer esztendeje, elvesztette cselekvés iránti érzékét, nem írt egyetlen olvasható sort; nem hagyott reánk egyetlen elfogatható tant. Csodálható-e, hogy amidőn századokon keresztül élt igy az emberiség éltető szabad légkörén kivül, egy üregben, ha szabad e kifejezést használnom, s sajátos őrültségben — abból azután sápadtan, elsorvadva, elvakitva a fénytől lép elő?

A mi azon következményeket illeti, melyek Jerusalem elpusztításából a keresztyénségre háramoltak, ezek oly nyilvánvalók, hogy azokat már most megjelölhetjük. Futólag már több ízben utaltunk reájok.[1]

Jerusalemnek elpusztitása és a templomnak lerombolása a keresztyénségre nézve megbecsülhetlen szerencse volt. Ha a Tacitus által Titus szájába adott érvelés tényleg ugy mondatott el,[2] a győz-

[1] L. *Pál apostol* p. 495—496.
[2] L. fent.

tes vezér azt hitte, hogy a templomnak lerombolása elfogja sodorni a keresztyénséget ép ugy, mint a judaismust. Alaposabban sohasem tévedett még senki. A rómaiak azt képzelték, hogy kitépve a gyökeret, kitépik egyuttal a hajtást is; csakhogy a hajtás már cserjévé fejlődött, mely saját erejéből élt. Ha a templom tuléli, a keresztyénség bizonyára meg lett volna állitva fejlődésében. A tulélő templom továbbra is központja maradt volna az összes zsidó tevékenységnek. Sohasem szüntek volna meg benne mást látni, mint a világ legszentebb helyét,[1] oda zarándokoltak, oda vitték volna adományaikat. A szent csarnokok körül tömörülő jerusalemi egyház elsőbbségénél fogva tovább fogadta volna az egész földnek hódolatát, üldözte volna Pál egyházának keresztyéneit, követelte volna, hogy aki a Jézus tanitványa czimre tart jogot, előbb körülmetélkedjék és a mózesi törvény szerint éljen. Minden termékeny hittérités ellett volna fojtva; a hitküldérektől a jerusalemi egyház iránti engedelmességet fogadó leveleket követeltek volna.[2] Megtámadhatlan tekintéllyel biró központ, olyan cardinálisok collegiumából alakult partiarkhátus, egy Jakabféle tiszta zsidóval élén, aki a Jézus családjához tartozott, honosult volna meg[3] s megmérhetlen veszedelembe sodorta volna a bölcső korát élő egyházat. Midőn azt látjuk, hogy Pál apostol annyi gonosz kellemetlenség után is mindig hű maradt a jerusalemi egyházhoz, nyomban érthetővé lesz előttünk az: mennyi nehézséget vetett volna felszinre a szakitás a szent emberekkel. A szakadást ugy tekintették volna, mint szörnyüséget, mely a keresztyénségből való kilépéssel egyértelmü. A judaismustól külön válni lehetetlen lett volna; már pedig ezen különválás volt elengedhetlen feltétele az uj vallás létesitésének, miként a köldök zsinór elmetszése feltétele az uj lény életre keltének. Az anya megölte volna gyermekét. Ellenben a templom elpusztultan állva már, a keresztyének nem gondoltak reá többé; sőt azt nemsokára profán helynek fogják tartani;[4] Jézus lesz mindenök.

[1] L. fent.

[2] L. *Pál apostol* l. és főleg az ál Kelemen-féle homiliák élén a leveleket.

[3] Hasonló történt napjainkban, a judaismus kebelében s úgy látszik komoly jelentőségűvé fejlődik. A jerusalemi zsidók mind *hakamim* vagyis tudósoknak egyedüli foglalkozása a törvény fölötti elmélkedés. Mint ilyeneknek joguk van alamizsnára és ugy tekintik magokat, mintha őket a világ zsidósága eltartani lenne köteles. Alamizsnásaik bejárják egész Keletet, sőt még Európának gazdag izraelitái is kötelességöknek tartják őket segiteni. L. *Pál ap.* 94, 421 s köv. Másfelől a jerusalemi főrabbi határozatai általános elismerésre tartanak igényt, mialatt máskülömben az egyháztudósok egyenlők egymással, vagy legalább hitelök egyéniségök sulyától függ. Lehet, hogy ez a jövőben a judaismus számára doctrinális központtá fejlődik ki Jerusalemben.

[4] «Ecclesia Dei jam per totum orbem uberrime germinante, hoc (templum) tamquam effaetum ac vacuum nullique usui bona commodum arbitrio Dei auferendum fuit.» Orosus VII. 9.

A jerusalemi egyház ezzel szintén a második helyre szorult. Reformálni fogja magát azon elem körül, mely erejét képezte, a desposyni, Jézus családjának tagjai: Clopas fiai körül; de többé nem uralkodik. Mihelyt a gyülölség és az elzárkózásnak e központja rombadőlt, a Jézus egyházában alakult ellentétes pártok könnyen fognak közeledni egymáshoz. Péter és Pál kibékülnek hivatalosan s a keletkező félben levő keresztyénségnek rettenetes kettőssége halálos seb lenni megszünik. Batanea és a Hauran belsejében ott feledett kicsiny körből, mely a Jézus rokonai Jakab, a Klopasok közé csoportosult, ebionita secta lesz és jelentéktelenségében és terméketlenségében lassan kihal.

A helyzet sok tekintetben a katholicismus helyzetéhez hasonlit napjainkban. Egyetlen vallási testületnél sem találunk több benső ható erőt, több törekvést arra, hogy kivesse kebeléből az eredeti alkotásokat, mint a catholicismusnál hatvan év óta. De minden erőfeszitése hajótörést szenvedett egy oknál fogva s ez ok a római udvar absolut uralma. A római udvar űzte ki az egyházból Lamennaist, Hermest, Döllingert, Páter Hyacintot, az összes apologistákat, akik védelmében némi sikert arattak. A római udvar vágta el a szabadelvü katholikusok előtt Syllabusa és zsinata által a jövőt. Mikor fog ez a szomorú helyzet megváltozni? Majd ha Róma nem lesz többé pontificális város, majd ha a veszedelmes olygarchia, mely ma uralkodik a katholicismus fölött, létezni megszünt. Rómának elfoglalását Itália királya által egy napon a katholicismus történetében valószinüleg ép oly szerencsés eseményül fogják betudni, mint Jerusalem elpusztitását a keresztyénség történetében. A katholikusok majdnem mindnyájan nyöszörgő sóhajokban törtek ki miatta, ép úgy, mint a 70. évben élt zsidókeresztyének komor szerencsétlenségnek tekintették a templom lerombolását. De a következmény megfogja mutatni, hogy e nézetnek alapja nincs. Uszszék bár könnyek árjában a pápai Róma elvesztése miatt, ez az esemény óriási előnyöket fog biztositani a katholicismusnak. Az anyagias egyhangúságot, a halált, a vizsgálat, a mozgalom, az élet és az igazság fogja felváltani.

AZ ANTIKRISTUS VÉGE.

FÜGGELÉK
OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

FÜGGELÉK

A
MUNKÁVAL KAPCSOLATOS ÖNÁLLÓ
ÉRTEKEZÉS

Szt. Péternek Rómába jöveteléről és szt. Jánosnak ephesusi tartózkodásáról.

Köztudomású, hogy a II. század végétől kezdve általános hitként volt elterjedve a keresztyén egyházak között, miként Péter apostol Rómában szenvedett vértanuságot és hogy János apostol Ephesusban lakott s ott igen magas kort ért. A protestans theologusok a XVI. századtól kezdve, élénken tiltakoznak Sz. Péternek római utja ellen.[1] Ami Jánosnak ephesusai tartózkodását illeti, ez ellen csupán napjainkban léptek fel olyanok, akik azt tagadják.

Az ok, amely miatt a protestansok annyi kitartással küzdenek azon tagadásuk mellett, hogy Péter nem járt Rómában, könnyen érthető. Az egész közép kor alatt a papság tulzott igényeinek alapját Péternek Rómába jövetele képezte. Ez igények három tételben foglalhatók össze, melyek hitczikely számba mentek: 1. Jézus maga ruházta fel Pétert az elsőbbséggel egyháza fölött; 2. ez elsőbbség átment Péter utódaira; 3. Péternek utódai Róma püspökei. Péter miután Jerusalemben, utóbb Antiochiában székelt végleges tartózkodását Rómába helyezte át. Megdönteni ez utóbbi tényt, annyit tett tehát, mint fenekestől felforgatni a római theologia épületét. A kérdéshez sok alapossággal szólottak; reá mutattak, hogy a római hagyományt nem támogatják hitéletérdemlő közvetlen bizonyitékok, de könnyedén bántak el a közvetett bizonyitékokkal; főleg a I. Petri V. 13. vers tartalma folytán tévedtek egész hamis utra. Hogy *a Babylon,* melyet a vers emlit, tényleg az Euphrates partján fekvő Babylon lenne, ez az állitás tarthatlan, először azért, mert ez időtájt, «Babylon» a keresztyén titokzatos irályban, mindig Rómát jelent, másodszor pedig azért, mert a keresztyénség az I. században alig lépte túl a római birodalom határát és nem igen terjedt el a párthusok között.

[1] Az első irat e tárgyban 1520-ból való. Luther nem helyeselte. A kérdést Flacius Illyricus, Saumaise tárgyalták alaposan a protestans iskolában.

Reánk nézve a kérdés jóval csekélyebb jelentőséggel bir, mint az az első protestansokra nézve[1] birt és pártatlan megoldása jóval könnyebb. Mi egyáltalán nem hisszük, hogy Jézusnak szándékában állott volna egyházfőt rendelni ki egyháza számára, sem pedig, hogy ez elsőbbséget egy határozott város püspöki örökléséhez kötni akarta volna. A püspökség gondolata elsősorban nem is fogamzott meg Jézusban, más felől, ha létezett a világon város, melyet névszerint ismert Jézus s amelyhez egyháza fejeinek sorozatát kötni nem akarta, ez bizonyára Róma volt. Valószinüleg iszonyat fogta volna el őt, ha valaki azt mondja neki, hogy a kárhozatnak e városa, Isten népének e halálos ellensége sátáni hatalmát fogja hánytorgatni egy napon azon czélból, hogy a maga számára követelje a Fiú által alapitott hatalom czimének örökjogát. Volt-e Péter Rómában, vagy nem volt, ez reánk nézve semmi erkölcsi vagy politikai következménynyel nem bir; az egész történeti kérdés csupán; ennél többet nem kell keresnünk benne.

Mondjuk ki mindjárt, hogy a katholikusok valósággal kiszolgáltatták magokat ellenfeleiknek az ő szerencsétlen rendszerükkel, mely szerint Péter 42-be ment Rómába, ez Eusebiostól és szent Jeromostól átvett rendszerrel, mely Péter főpapságának tartamát huszonhárom — huszonnégy évre teszi. Semmisem tarthatlanabb ennél. Azon czélból, hogy e tekintetben a kételynek még nyoma se maradjon, elég arra utalnunk, hogy Péter Jerusalemben Herodes Agrippa részéről (Csel. XII.) azon évben szenvedett üldözést, melyben I. Herodes Agrippa azután meg is halt, vagyis 44-ben (Jos. Ant. XIX. VIII. 2.)[2] Az antimontanista Apollonius[3] (a II. század végén), Lactantius[4] (a IV. század elején) bizonyára nem hitték, hogy Péter 42-ben jött Rómába, az első, midőn a hagyományra hivatkozva azt állitja, hogy Jézus Krisztus megtiltotta apostolainak elhagyni Jerusalemet, mielőtt tizenkét esztendő el nem mulnék halála után; a második, midőn azt mondja, hogy az apostolok Jézus halálát követőleg huszonöt évig a provincziákban hirdették az evangyeliomot, s hogy Péter csak Néro trónra lépte után ment Rómába. Fölösleges lenne hosszasan czáfolni egy tételt, melynek egyetlen komoly védelmezője sem akadhat többé. Sőt, tényleg, tovább mehetünk és állithatjuk, hogy Péter még nem volt Rómában, midőn Pált oda vitték vagyis 61-ben. Pálnak a rómaiakhoz intézett levele, melyet 58 körül,

[1] Az utolsó és a legalaposabb protestans értekezést Lipsius ur két munkája képezi: *Chronologie der roemischen Bischöfe bis zur Mitte der vierten Jahrhunderts* (Kiel. 1869). *Die Quellen der römischen Petrussage* (Kiel, 1872).

[2] L. *Az apostolok* p. 249.

[3] Idézi Eusebius H. E. V. XVIII. 14.

[4] *De mortibus persecutorum.* 2.

irt, vagy melyet legalább Pálnak Rómába érkezését megelőzőleg két és fél évnél előbb meg nem irhatott, e kérdésben igen nyomós bizonyiték; nem érthetnők egyáltalán Pált, hogy amidőn levelet ir oly egyházhoz, melynek feje Péter, az utóbbit egy szóval sem említette volna. De ami még döntőbb, ez az Apostolok cselekedeteinek utolsó fejezete. E fejezet, főleg a 17—29 versek érthetetlenek lennének, ha Péter már Rómában lett volna, midőn Pál oda érkezett. Fogadjuk el tehát feltétlenül bizonyosnak, hogy Péter nem jött Rómába Pál előtt, vagyis 61 előtt körülbelül.

De nem jött el oda Pál után? Ez az, amit a protestans kritikusoknak sohasem sikerült bebizonyitaniok. Péternek e későbbi megérkezése Rómába nemcsak hogy semmi lehetetlenséget sem tartalmaz, de sőt meggyőző érvek harczolnak épen mellette. Hiszem, hogy mindenki, aki sorainkat elolvassa, azt fogja találni, hogy minden igen jól felel meg egymásnak e föltevésben. Azonkivül, hogy a II. és a III. században élt egyházi atyák tanuskodása nem minden súly nélküli e kérdésben, az alábbi három pontban csoportositott érvelést sem tartom megvetendőnek.

1. Tagadhatatlan tény, hogy Péter, mint vértanu halt meg. A negyedik evangyeliom, római Kelemen, a Muratori-féle Canon fragmentuma, corinthusi Dénes, Caius, Tertullián bizonyságtételei mi kétséget sem hagynak fenn e tekintetben.[1] Hogy a negyedik evangyeliom apokryph lenne, hogy a XXI. fejezetet később csatolták hozzá, mit sem tesz. Világos, hogy ama versekben, ahol Jézus megjövendöli Péternek, hogy ugyanoly halállal fog kimulni, mint ő, egy az egyházakban 120 vagy 130 előtt már meggyökerezett nézet kifejezését birjuk, melyre, mint általánosan ismert dologra utaltak. Már pedig ne is képzeljük, hogy Péter apostol másutt szenvedett vértanuságot, mintsem Rómában. A Néro-féle üldözés csupán Rómában dühöngött erőszakosan. Péternek vértanusága Jerusalemben, Antiochiában kevésbé lenne megfejthető.

2. A második érv a Péternek tulajdonitott levél v. 13. versén alapszik. A «Babylon» szó e versben nyilván Rómát jelenti. Ha a levél eredeti, ez esetben e rész döntő. Ha pedig apocryph, ez esetben az ebből a részből vont következtetés nem kevésbé erős. A szerző, bárki legyen is, tényleg azt akarja elhitetni, hogy a kérdéses mű nagyon is a Péter műve. Következésképen csalását valószinűvé kellett tennie, a helyi körülményeket a szerint kellett felhasználnia, amint azokat Péter életére vonatkozólag az ő korában ismerték és hitték. Ha tehát — levelét Rómából keltezi, ez ennyit tesz, hogy, amidőn e levél iratott, az elfogadott nézet az volt, hogy Péter Rómában

[1] L. fent.

székelt. Már pedig, minden feltevés mellett a I. Petri igen régi termék és oly mű, mely igen gyorsan nagy tekintélyre tett szert.[1]

3. A rendszer, mely sz. Péter ebionita actáinak alapjául szolgál, szintén megérdemli, hogy figyelembe vegyük. A rendszer ugy szerepelteti Pétert, mint a ki nyomon követi mindenüvé Simon Magust (értsd Pál apostolt), hogy hamis tanait megdöntse. Lipsius ur[2] e sajátszerü legendát bámulatos elme éllel vette bonczkés alá, kimutatta, hogy a reánk maradt különféle kiadások alapját egy a 130 év körül megirt kezdetleges elbeszélés képezi, elbeszélés, melyben Péter Rómába jön, hogy egyenesen hatalmi központján viaskodjék meg Simon—Pállal és ott, miután ez egyházi atyát összes tévedéseiről meggyőzte és elhallgattatta, meghalt. Nehezen lenne érthető, hogy az ebionita szerző, ily messze eső korban, oly nagy jelentőséget tulajdonitson Péter utazásának Rómába, ha ez némi valósággal nem bir. Az ebionita legenda rendszerében kell tehát igazságnak lennie, a benne kereszteződő mesék mellett is. Nagyon elfogadható, hogy Péter, mint Antiochiába, Rómába is Pált követve ment némileg azért is, hogy befolyását ellensulyozza. A keresztyén hitközség 60 körül, oly lelki állapotban volt, mely miben sem hasonlitott a Jézus halálát követő husz esztendőnek nyugodt várakozásban töltött perczeire.[3] Pálnak hittérítő utjai és a könyüség, mellyel a zsidók utazhattak, divatba hozzák a távoli utazásokat. Fülöp apostol felől is azt tartja egy régi és meggyökeredzett hagyomány, hogy Hierapolisban telepedett le.

Én tehát a hagyományt, mely Péternek római tartózkodásáról szól, valószinünek tartom; de azt tartom, hogy e tartózkodás rövid tartamu volt és hogy Péter rövidesen azután, amint az örök városba megérkezett, szenvedett vértanuságot. Kedvezőleg vág össze e rendszerrel Tacitusnak Annales XV. 44-ben foglalt elbeszélése. Ez elbeszéléshez egész természetesen füződik Péternek vértanusága. A zsidókeresztyének apostola bizonyára szintén azok között szerepelt, a kiket Tacitus a kivégeztetési módok rendjében crucibus affixi-nek mond, s az Apocalypsis látnoka sem helyezi minden ok nélkül «az apostolokat» a 64. év áldozatai közé, akik ujongva fogadják lerombolását annak a városnak, mely őket megölette.

János apostolnak Ephesusba jövetele, minthogy Péternek római jövetelénél jóval kisebb dogmatikai jelentősége van, nem keltett fel ily hosszas vitákat. Általánosan elfogadott vélemény volt a legutóbbi

[1] Lásd a bevezetést e kötet elején p. VII.

[2] *Roemische Petrussage* p. 13 és köv.; főleg p. 16, 18, 41—42. V. *Recognit.* I. 74; III. 65; Kelemen apocryph levele Jakabhoz, a homeliák elején. 1. fej.

[3] Apoc. XVIII. 20.

időkig, hogy János apostol, Zebedeus fia, késő öreg korában az ázsiai provinczia fővárosában halt meg. Még azok is, akik nem hitték el, hogy e tartózkodás alatt irta volna meg az apostol a negyedik evangyeliumot és a nevét viselő leveleket, még azok is, akik tagadták, hogy az Apocalypsis az ő műve lenne, valóságként fogadták el a hagyomány által bizonyitott utazást. Első izben Lützelberger állt elő érvekkel támogatott kételyekkel e pontra nézve 1840-ben, de nem igen hallgatták meg. Kritikusok, a kiket nem lehet tulzó hiszékenységgel vádolni, Baur, Strauss, Schwegler, Zeller, Hilgenfeld, Volkmár, János ephesusi tartózkodását bőven tárgyalva, mindnyájan történetileg igazolt ténynek veszik az apostolnak jövetelét e vidékre. Ezernyolczszázhatvanhétben történt, hogy Keim ur «Jézus élete» czimü[1] munkájának első kötetében komoly támadást intézett e nézet ellen. Keim ur rendszere azon alapszik, hogy összetévesztette Presbyteros Johannest János apstollal, és hogy az egyházi irók elbeszélései az utóbbiról amaz elsőre vonatkoznak. Őt követték Wittichen és Holtzman urak. Legujabban a leydeni egyetem tanára Scholten ur egy terjedelmes munkában próbálkozott meg azzal, hogy egymás után lerontsa a korábban elfogadott tételnek összes bizonyitékait és hogy kimutassa, miként János apostol sohasem tette lábát Ázsiába.[2]

Scholten ur munkája az érvelésnek és a rendszernek valódi mesterműve. A szerző szemlét tart nemcsak az összes bizonyitékok fölött, melyek a hagyomány mellett vagy ellene felhozhatók, hanem az összes iratok felett is, amelyek e kérdésnél szerepelhetnek s a melyeknek szerinte annál szerepelniök kellene. Leyden tudós tanára azelőtt ellenkező nézetet vallott. A negyedik evangyelium eredetisége ellen felhozott érveléseinek hosszu sorozatában egész erélylyel hivatkozott ama sorokra, melyekben ephesusi Polykrates a II. század vége felé ugy szerepelteti Jánost, mint aki a zsidós és a tizennégy napos pártnak egyik oszlopa Ázsiában.

Scholten urnak érvei engem nem győztek meg. Azok Jánosnak ázsiai utját a kétséges tények közé sorozzák; és nem is a bizonyosan apocryph tények közé, sőt én azt találom, hogy az igazság esélyei a hagyomány felé hajlanak. Péter római tartózkodásánál szerintem kevésbé valószinü ugyan; de a Jánosnak ephesusi tartózkodását valló állitásnak is megvan a maga valószinüsége s azt hiszem hogy Scholten ur, több esetben tulzó skepticismusnak adta tanujelét. Már több izben engedtem meg magamnak azt az állitást s ezuttal is ismétlem, hogy a theologus sohasem tökéletes kritikus. Scholten

[1] A 161—167. old. H. ö. III. köt. (1871—72) p. 44, 45, 477. jegyzetek.

[2] De Apostol Johannes in Klein Azié Leyden 1875. Holtzmann ur ismételve foglalkozik e kérdéssel az ő *Kritik der Eph. und Kolosserbriefe* művében (Leipzig 1872.) p. 314—324.

ur szelleme sokkal fenköltebb, hogy sem az apologetikai és a dogmatikai tekinteteknek egy perczre is uralmat engedjen maga fölött, de a theologus annyira megszokta már alárendelni a tényt az eszmének, hogy a történet iró egyszerü nézpontjára ritkán helyezkedik. Huszonöt esztendeje már, hogy a szabadelvü protestans iskolát a tulzó tagadás terén szerepelni látjuk, ahová kétkedve hisszük, hogy a világi tudomány, mely e tanulmányokban egyszerü, érdekes nyomozásoknál egyebet nem lát, követné. A vallási helyzet elérkezett már azon pontig, melynél azt hiszik, hogy könnyebben védelmezhetik meg a természetfölöttiekben fektetett hitet az által, ha kótyavetyén bánnak el a szövegekkel s azokat teli marokkal feláldozzák, mintha fentartják eredetiségöket. Meg vagyok győződve, hogy a theologiai előitélettől teljesen ment kritika azt fogja találni egy napon, hogy ami századunk szabadelvü protestans theologusai nagyon messzire mentek a kétely terén és hogy az, nem ugyan szelleme, hanem némi eredményei miatt, a régi hagyományra támaszkodó iskolákhoz fog közeledni.

A Scholten úr által szemügyre vett iratok között természetesen az Apocalypsis szerepel az első helyen. A kiváló kritikus e pontnál mutatja magát a leggyöngébbnek. Három közül egy: az Apocalypsis vagy Jánosnak műve, vagy egy csalóé, aki azt a János apostol műve gyanánt kivánta szerepeltetni, vagy egy János apostollal hasonnevűé, olyané, mint János-Márcus, vagy a talányszerü Presbyteros Johannes. A harmadik föltevésben, világos, hogy az Apocalypsisnek semmi köze János apostolnak ázsiai tartózkodásához; csakhogy e feltevés nagyon valószinütlen s mindenesetre nem az, melyet Scholten úr elfogad. Scholten úr a második föltevésért hevül. Az Apocalypsist Apokryphnak tartja, olyannak, mint a Dániel könyve; azt hiszi, hogy a hamisitó, az akkori idők zsidóinál igen közönséges eljárás szerint, egy tisztelt egyéniség dicsfényével kivánt takaródzni, hogy választása János apostolra, mint a jerusalemi egyház egyik oszlopára esett és hogy e tiszteletre méltó név alatt mutatta be magát az ázsiai egyházaknak. Ilyesmi azomban az apostol életében — teljesen megfoghatatlan. Scholten úr elfogadja, hogy János 68 előtt halt meg. Csakhogy e rendszer valódi lehetetlenségeket zár magába. Bármiként álljon is az Apocalypsis eredetisége, ki merem mondani, hogy az érvek, melyeket ebből az iratból meritünk, János ázsiai tartózkodása mellett ép oly erősek a fent sorolt második, mint az első föltevésben. Nincs itt szó könyvről, mely, mint a Dániel könyve, századok mulva jelent meg az állitólagos szerző halála után. Az Apocalypsis 68—69 telén terjedt el az ázsiai hívek között, mialatt a császári méltóságra igényttartó hadvezérek egymás elleni heves harczai, a cythnosi ál-Néro feltünése tartották lázas véra-

kozásban az egész világot. Ha János apostol már nem élt, mint Scholten úr állitja, halála csak kevéssel azelőtt következhetett be; mindenesetre, Scholten úr föltevésében, az ephesusi, a smyrnai stb. hivek tökéletesen tudhatták volna ez időpontban, hogy János apostol sohasem fordult meg Ázsiában. Micsoda fogadtatásban részesült volna már egy Patmos szigetén — nehány mértföldnyire Ephesustól — végbement látománynak elbeszélése, melyet Ázsiának hét legelső egyházaihoz intézett egy ember, aki ismeri lelkiismeretöknek legtitkosabb redőit, aki az egyiknek a legkeményebb szemrehányásokkal támad, a másikat egekig magasztalja fel, aki velök szemben a feltétlenül elismert tekintély hangját használja, aki részt követel magának szenvedéseikből, ha ez az ember sohasem fordult volna meg sem Patmoson, sem Ázsiában, ha képzeletök ugy rajzolta volna le őt, mint aki mindig Jerusalemben lakott? A hamisitóban fölötte kevés érzéket kellene feltételeznünk, ha azt hitte, hogy ez ügyetlen uton megnyerheti könyvének a sziveket. Miért teszi jövendölésének szinhelyévé Patmost? E szigetnek eddig alig volt neve, alig volt jelentősége. Partjain csak akkor kötöttek ki, ha Ephesusból Rómába vagy Rómából Ephesusba hajóztak. Az átutazásoknál igen jó üdülőhelyül szolgált Patmos; egy napi járóra Ephesustól. Első vagy utolsó kikötő helye volt ez az utasoknak az apostolok cselekedeteiben leirt kisebb hajózás szabályai szerint, és amely irányadó elvként tartotta szem előtt, hogy amennyire csak lehetséges, minden este megállapodjék. Patmos nem lehetett végczélja az utazásnak; csakis az érinthette partjait, aki Ephesusba utazott, avagy Ephesusból jött. Még ha fel is teszszük tehát, hogy az Apocalypsis nem eredeti, a könyv három első fejezete erős valószinüséget alapit meg Jánosnak ázsiai tartózkodása mellett, olyan formán, mint a I. Petri, bár szintén apocryph, igen jó bizonyiték Péter római tartózkodása mellett. A hamisitó, bármilyen legyen is hiszékenysége a közönségnek, melyhez fordul, iratát mindig elfogadhatóvá tenni igyekszik. Ha a I. Petri szerzője Rómából kénytelen keltezni iratát: ha az Apocalypsis látományának egy jó kiindulási pontot igyekszik választani, azt Ázsia küszöbén irottnak tüntetve fel, majdnem szemben Ephesussal, és egy lelkiismereti biróra való tanácsait Ázsia egyházaihoz intézi, ez annyit tesz, hogy Péter Rómában volt, annyit tesz, hogy János Ázsiában volt. Alaxandriai Dénes, a III. század végén, teljesen átérezte, hogy a kérdés, igy föltéve, zavarólag hat.[1] Az apocalypsis iránt azt az ellenszenvet mutatva, melyet a hellen szellemtől áthatott összes görög egyházi atyák éreztek, halomba szedi az ellenvetéseket, melyek ez iratnak János apostol által történt megirása ellen emelhetők;

[1] V. Euseb. H. E. VII. 25.

mindamellett elismeri, hogy e művet csakis oly ember szerkeszthette, aki Ázsiában élt; és egy hirtelen fordulattal az apostollal hasonnevüekre tér át; annyi mindenesetre nyilván kitünik ebből, hogy az Apocalypsis igazi avagy vélt szerzője benső összeköttetésben állott Ázsiával.

Scholten urnak fejtegetése a Papias-féle szöveg fölött kiváló fontosságu. Az *archaios anér* sorsa volt már, hogy helytelenül gondolkoztak felőle, Ireneustól kezdve, aki bizonyára tévesen — János apostol hallgatójának mondja őt, egész Eusebiusig, aki szintén helytelenül azt állitja felőle, hogy személyesen ismerte Presbyteros Johannest. Már Keim ur kimutatta, hogy a Papias-féle szöveg, ha jól értelmezzük, János apostolnak ázsiai tartózkodása ellen bizonyit inkább, mint mellette. Scholten ur tovább megy; ő a kérdéses szövegből azon eredményt vonja le, hogy még Presbyteros Johannes sem lakott Ázsiában. Azon nézetben van, hogy ez az ember, akit ő megkülömböztet János apostoltól, Palesztinában lakott és Papiasnak kortársa volt. Scholten urral osztozunk abban, hogy ha a Papias-szöveg kifogástalan, az az apostol ázsiai tartózkodása ellen szól. De vajjon kifogástalan-e? Vajjon e szavai *é ti Joannés* nem interpolatió-e? Azoknak, akik e megszoritó értelmezést önkényesnek találják, azzal felelnék, hogy ha fentartják a *é ti Jóannés* szavakat, e szavak *hoi tou Kyrióú mathétai* ott ahol állanak: *Aristión kai ho presbyteros Joannés* után a Papias szövegét egészben bizarrá és lazává teszik. Scholten urnak kételyeit azomban megerősiti Papiasnak ama szövege, melyet Georgius Hamartolus idéz[1] s amely szerint Jánost a zsidók ölték volna meg. E hagyomány, ugylátszik, azért keletkezett, hogy Krisztusnak egy alkalommal kiejtett szavait igazolja (Máté XX. 23. Márk X. 39.) nem egyeztethető meg Jánosnak ephesusi tartózkodásával és ha Papias azt valóben elfogadta[2] ez onnan van, mert Jánosnak Ázsiába jöveteléről nem tudott. Már pedig nagyon meglepő lenne, hogy egy az apostoli hagyományok fölkutatása iránt annyira lelkesedő ember, mint Papias figyelmen kivül hagyott volna oly első rangu tényt, melynek azon vidék lehetett szinhelye, ahol lakott.

[1] Közzétéve első izben Nolte Abbé ur által a *Theol. Quartalschrift*-ben (a tübingai kath. theol. lapja) 1862. 466. old. V. Holtzman *Kritik der Eph. und Kol.* p. 322; Keim *Gesch. Jesu von Nazara* III. p. 44—45. jegyz. és Scholten ur ujabb észrevételei, *Theologisch Tijdschrift* (Amsterdam és Leyden) 1876. p. 325. s köv.

[2] Némi kétség fér ehhez. Georg. Hamartolus azt mondja, hogy Origines szintén e nézetben volt, ami teljesen hamis állitás. L. Orig. *In Matt* XVI. t. b. Heracleon Jánost szintén a vértanuságot szenvedett apostolok közé sorozza. Alex. Kelem. *Strom.* IV. 9. Tények, minő a forró olaj csodája s az Ap I. 9. részlete eléggé igazolhatnák az efféle állitásokat.

Azon körülmény, hogy a szent Ignácznak tulajdonitott levelekben és Hegesypposban Jánosnak ázsiai tartózkodásáról mi említést sem találunk, bizonyára gondolkozóba ejthet. Ellenben 180-tól kezdve a hagyomány már végleg meggyökeredzett. Az antimontanista Apollonius, Polykrates, Ireneus, Alexandriai Kelemen, Origines egy pillanatra sem kételkednek ama kiváló megtiszteltetés felől, mely Ephesus városát érte. A szövegek közül, melyek bizonyitékul felhozhatók[1] különösen kettő bir kiváló fontossággal; Polykratesé, az ephesusi püspöké (196 körül) és Ireneusé (ugyan ez időből), Florinushoz irott levélben. Scholten ur könnyedén bánik el Polykrates szövegével. Kevés hagyományt találnánk Ephesusban olyat, mely egy század alatt oly teljesen kifejlődött volna. «Polykrates gyönge kritikai itélete, mondja Scholten ur, a *petalonnal* övezve állitja elénk Jánost s ezzel anachronismus utján egész az apostoli korig viszi fel a szokást, mely az ő korában már létezett s a keresztyén püspökben a főpap méltóságát állitotta vissza.» Azelőtt Scholten ur nem igy gondolkozott. Ő e *petalonban* és a *hiereusben,* melylyel Polykrates János apostolt felruházta, bizonyitékot látott arra nézve, hogy az apostol volt feje a zsidókeresztyén pártnak Ázsiában. Igaza volt. A *petalont,* mely egy általán nem volt a püspöki méltóság jele a II. században, csupán két ember viselte és pedig két ember az I. századból, tudniillik Jakab és János, mind a kettő a a zsidókeresztyén párt tagja és akiket e párt azzal vélt felmagasztalni, hogy a zsidó főpapok előjogával ruházta fel őket. Keim ur és Scholten ur azt is szemére vetik Polykratesnek, hogy Fülöpöt, aki próféta leányaival Hierapolisban telepedett le, Fülöp apostolnak tartja-e. Én azt hiszem, hogy Polykratesnek van igaza és hogy ha az ap. csel. XXI. 8-át figyelemmel összehasonlitjuk Papiasnak, Polykratesnek, Alexandriai Kelemennek, Fülöpre és Hierapolisban székelő leányaira[2] vonatkozó soraival, megfogunk győződni, hogy az apostol az, akiről ott szó van. Az apost. csel. verse egészen ugy néz ki, mintha interpolatió lenne. Holtzman ur,[3] ugylátszik, azon hypothesison áll, melyet én az Apostolok czimü kötetemben ajánlottam; a hypothesist jobban vallom, mint valaha.

Az egyházi atyák irásai között a legkülönösebb sorokat e kérdésben Ireneusnak Florinushoz irt levéltöredéke tartalmazza, melyet «Eusebios őrzött meg számunkra.[4] A keresztyén irodalomnak egyik legszebb emléke ez a II. századból: «E nézetek Florinus, nem gyökeredznek egy szent doctrinán; . . . e nézetek nem tartoznak azok

[1] L. fent.
[2] L. fent és az *Apostolok* p. 151. jegyz.
[3] *Judenthum und Christenthum* p. 719.
[4] *Hist. eccl.* V. 20.

közé, melyeket elődeink, a kik ismerték az apostolokat, reánk hagytak. Emlékezem, hogy, midőn én még gyermek voltam, Alsó-Azsiában, a hol te már akkor, mint udvari ember ragyogtál, ott láttalak Polykárpus körül, barátságát, becsületét keresve. Emlékezetemben jobban megmaradtak az akkori dolgok, mint az azóta történt események, mert amin gyermek korunkban egész lelkünkkel csüngni tanultunk, az teljesen vérünkké válik; ugy annyira, hogy megtudnám mutatni a helyet is, ahol az istenben boldogult Polykárpus leülni szokott, hogy tanitson, letudnám irni járását, kelését, szokásait, életmódját, vonásait, beszédmodorát, miként beszélt környezetének benső viszonyáról Jánossal és a többiekkel, akik láták az Urat. És azt, amit tőlük hallott az Urtól, az ő csodáiról és az ő tana felől, Polykárp ugy adta elő, amint azt az élet igéjének szemtanuitól átvette, mindenben megegyezőleg a szent Iratokkal. E dolgokat Istennek jóindulatából azóta nagy figyelemmel hallgattam, nem csak a papirosra, hanem szivembe vésve azokat és Isten kegyelméből mindig ugy adok rajtok tul, amint kaptam őket, eredetben. És én vallhatom és állithatom Istennek szine előtt, hogyha ez az istenben boldogult és apostoli öregember a te tanaidhoz valami hasonló dolgot hallott volna, befogta volna füleit s igy kiáltott volna fel szokása szerint. «Óh teremtő Isten, mily időkre tartottál te fel engemet, hogy ily beszédeket kell hallanom!» és futva menekült volna el a helyről, a hol ilyesmit beszéltek.»

Látható, hogy Ireneus itt egyáltalán nem hivatkozik, mint egyéb soraiban, ahol az apostol ázsiai tartózkodásáról beszél egy határozatlan hanyományra; gyermekkori emlékeket idéz fel Florinus előtt közös mesterökről, Polycárpról; azok között fölemliti, hogy Polycarp gyakran beszélt személyes összeköttetéseiről János apostollal. Scholten ur jól látta, hogy vagy valódiaknak kell elfogadni e közléseket, vagy pedig Apocryphnak jelenteni ki a Florinushoz irt levelet. Ez utóbbit választotta. Érveit azomban gyöngéllem. És mindenekelőtt, az Eretnektanok ellen[1] czimű könyvben Ireneus majdnem ugyanigy nyilatkozik, mint a Florinushoz irt levélben. Scholten úr legfőbb ellenvetése abban áll, hogy a János és a Polycarp közötti ismerettség megértéséhez; rendellenes nagy kort kellene tulajdonitanunk az apostolnak, Polycárpnak, Ireneusnak. Engem ez nem lep meg nagyon. János egész 80-ig, 90-ig is elélhetett. Ireneus 180 körül irt. Ireneust tehát Jánosnak utolsó éveitől ép oly időköz választotta el, mint bennünket Voltairnek utolsó éveitől; Már pedig minden csodás nagy kor nélkül, ami tagtársunk és barátunk, 'de Remusat úr igen jól ismerte Morellet abbét, aki sokat beszélt neki

[1] *Adv. haer.* III. III. 4.

Voltaireről. A nehezség, melyet az Ireneus által felhozott tényben találni véltek, onnan származik, hogy Polycárp vértanuságát 166, 167, 168 vagy 169-re teszik Márk Aurél alatt. Polycárp ekkor nyolczvanhat éves volt; e szerint tehát 80—81, 82, vagy 83-ban született, János halálakor tehát még igen fiatal volt. Csakhogy Polycárp vértanuságának időpontját meg kell változtatnunk. A vértanuság Quadratus proconsulatusa alatt történt. Már pedig Waddington úr minden kétséget kizáró módon kimutatta, hogy Quadratus proconsulságának idejét Ázsiában a 154—155 évekre kell tennünk Antoninus-Pius uralkodása alatt.[1] Polycárp tehát 68 vagy 69-ben születhetett; ha az apostol 80 évet élt, ami ellen mi sem szól (tíz évvel lehetett fiatalabb, mint Jézus), nem valószínütlen már, hogy Polycárp gyermekkorában személyesen ismerhette az apostolt. E vértanuság idejéül a Mark Aurél uralkodását nem is a Polycárp vértanu actái jelölik ki. Eusebius az, aki téves számitás folytán, melyre Waddington úr igen alaposan mutat reá, azt hitte, hogy a Quadratus proconsulsága ez uralkodás alá esett.

Az általunk kifejtett chronologicus rendszer mellett némi nehézséget képez amaz utazás, melyet Polykárp Rómába tett meg Anicetus pontificatusa alatt.[2] Anicetus, az elfogadott chronologia szerint, 154 előtt foglalta el a római püspöki széket. A Polykárp utazásának tehát igen szüken szorithatunk helyet. Waddington ur eredményeit döntőknek tekintve, ha, hogy ez eredményekhez következetesek maradjunk, Anicetus püspöki székfoglalását kissé hátrább kellene is tolnunk, megtehetjük ezt minden habozás nélkül, különösen, midőn a pontificális lajstromok e tekintetben valóságos zavart mutatnak, s hogy több lista Anicetust Pius elé helyezi. Csak sajnálnunk lehet, hogy Lipsius úr, aki a római püspökök névsorát a IV. századig legujabban összeállitotta, nem ismertette Waddington ur emlékiratát; kiváló fontosságu fejtegetéshez talált volna abban anyagot.

«Valószinű»-e, mondja Scholten úr, hogy egy közel százéves öreg ember vállalkozott volna ily útra és pedig oly időben, midőn utazni bajosabb volt, mint napjainkban? Ephesusból, vagy Smyrnából Rómába a legkönnyebben ellehetett jutni. Egy hierapolisi kereskedő epitaphiumában[3] azt olvassuk, hogy ő az utat Hierapolisból Itáliába a málei hegyfok mentén hatvankétszer tette meg; ez a kereskedő tehát ép oly magas korig utazgatott, a minővel Polycárp birt, midőn útra kelt Róma felé. Efféle hajózások nyáron (télen igen

[1] A *Mem de l'Akad des inscr et belles-lettres* t. XXVI. 2. r. (1867) p. 232 és köv. H. ö. Waddington *Fastes des provinces asiatiques* (1872) I r. p. 219—221.

[2] Euseb. *Hist. eccl.* IV. 14; *Chron.* ad ann. 155.

[3] *Corpus inscr. graecarum* 3920 sz.

ritkán utaztak) mi fáradsággal sem voltak összekötve. Lehetséges hogy Polykárp 154 nyarán járta meg Rómát, és 155 február 23-án[1] szenvedett vértanuságot Smyrnában. Keim úr[2] hypotésise, mely szerint az a János, akit Polykárp ismerhetett, nem János apostol, hanem Presbyteros Johannes lehetett, tele van valószinütlenségekkel. Ha ez a Presbyteros Johannes, mint mi hisszük másodrangú ember, János apostol tanitványa volt, aki 110-től közel 120-ig élte java korát, Polycárp vagy Ireneus tévedése rendkivüli lenne. Azon rendszer ellen, mely szerint e Presbyteros az apostoli generatiónak tagja, az apostolok hasonmása lett volna, akit összetéveszteni lehetett azokkal, másutt mondottuk el nézetünket.[3] Tegyük hozzá, hogy Polycárp tévedése még ez esetben sem lenne könnyeben kimagyarázható.

Scholten ur művének egyik legkülönösebb részét az képezi, ahol a negyedik evangyeliom kérdésére tér vissza, melyet oly kimeritőleg bonczolt már pár évvel ezelőtt. Scholten ur nemcsak nem fogadja el, hogy az evangyeliom Jánosnak műve, de sőt megtagad tőle minden viszonyt Jánossal; tagadja, hogy János ama tanitvány, akit többször az evangyeliom titokzatosan s ilyen formán nevez meg: «a tanitvány, akit Jézus szeretett» Scholten ur szerint e tanitvány a valóságban nem létező egyén. A halhatatlan tanitvány, akinek a mester tanitványaival ellentétben, szellemének ereje által örökké kell élnie, ez a tanitvány, akinek tanusága, minthogy szellemi szemléleten alapszik, absolut hitelességgel bir, a galilei apostolok egyikével sem azonositható; az egy eszményi alak. De ne tegyünk egy nehéz kérdést zavartabbá egy másik még nehezebb kérdéssel. Scholten ur a János apostol ázsiai tartózkodását valló nézetet támogató oszlopok közül többet kidöntött: kimutatta, hogy e tény nem bontakozott ki ama félhomályból, melybe az apostoli történetnek majdnem összes tényeit burkolva találjuk. Papiast illetőleg oly ellenvetéssel állt elő, melyre nem könnyü felelni, mindamellett korántsem czáfolta meg az összes bizonyitékokat, melyek a hagyomány mellett felhozhatók. Az Apocalypsis három első része, Ireneusnak Florinushoz intézett levele, a Polycrátes-féle sorok három oly alapnak marad meg továbbra is, melyekre nem lehet ugyan épiteni egész bizonyossággal, de amelyeket megdönteni Scholten ur minden sarokba szoritó dialektikája mellett sem volt képes.

[1] *Mém de l'Akad* id. Köt. 240 old.
[2] *Geschichte Jesu von Nazara* I. p. 161 s köv.
[3] Lásd a bevezetést e kötet elején.

Javitások.

6. old.	4. sor,	e helyett:	.... *mely*	olvasd:	.... *melyek* ....
12. old.	20. sor,	e helyett:	... *tisztelettel* ...	olvasd:	.. *tiszteletnek* ...
96. old.	24. sor,	e helyett:	.. *rákaszkodtak* ..	olvasd:	.. *ragaszkodtak* ..
161. old.	1. jegyzet,	e helyett:	... *Nero 13.* ...	olvasd:	... *Néro 53.* ...
161. old.	4. jegyzet,	e helyett:	.. *Quaest nav.* ..	olvasd:	.. *Quaest nat.* ..
165. old.	26. sor,	e helyett:	.. *bocsátottak* ..	olvasd:	.. *bocsátattak* ..
167. old.	2. jegyzet,	e helyett:	.. *Zeisschrift* ..	olvasd:	... *Zeitschrift* ...
170. old.	32. sor,	e helyett:	.... *mind*	olvasd:	.... *mint* ....
217. old.	jegyzet,	e helyett:	... *Catahesis* ...	olvasd:	... *Catachesis* ...
218. old.	17. sor,	e helyett:	... *vijpogása* ...	olvasd:	... *vijjogása* ...
218. old.	30. sor,	e helyett:	... *Ezechrél* ...	olvasd:	... *Ezechiél* ...
246. old.	17. sor,	e helyett:	.. *anchipelagus* ..	olvasd:	.. *archipelagus* ..
257. old.	18. sor,	e helyett:	.. *Antoniusok* ..	olvasd:	... *Antoninok* ...
263. old.	16. sor,	e helyett:	.... *iránti*	olvasd:	.... *iráni* ....
265. old.	14. sor,	e helyett:	... *Izabelnek* ...	olvasd:	... *Iezábelnek* ...
271. old.	14. sor,	e helyett:	... *töltének* ...	olvasd:	... *töltenék* ...

Tartalom.

Oldal

Bevezetés.

A könyvben felhasznált eredeti, elsőrangú okiratok bírálata ... 5

Első fejezet.

A fogoly Pál Rómában ... 31

Második fejezet.

Péter Rómában ... 43

Harmadik fejezet.

A judeai egyházak állapota. — Jakab halála ... 53

Negyedik fejezet.

Pál utolsó működése ... 66

Ötödik fejezet.

A válság közeledik ... 84

Hatodik fejezet.

Róma égése ... 91

Hetedik fejezet.

A keresztyének lemészárlása. — Néro esthetikája ... 106

Nyolczadik fejezet.

Péter és Pál apostol halála ... 121

Kilenczedik fejezet.

A válság után ... 131

Tizedik fejezet.

A forradalom Judeában ... 143

Tizenegyedik fejezet.

Mészárlások Syriában és Egyptomban ... 154

Tizenkettedik fejezet.

A rémuralom Jerusalemben. — A keresztyének menekülése. — Vespasianus Galileában ... 161

Tizenharmadik fejezet.

Néro halála ... 180

Tizennegyedik fejezet.

Országos csapások és előjelek ... 190

Tizenötödik fejezet.

Az Apostolok Ázsiában ... 199

Tizenhatodik fejezet.

Az Apocalypsis ... 220

Tizenhetedik fejezet. Oldal
A könyv sorsa ... 255
Tizennyolczadik fejezet.
A Flaviusok trónralépte ... 268
Tizenkilenczedik fejezet.
Jerusalem pusztulása ... 277
Huszadik fejezet.
Jerusalem elpusztulásának következményei ... 289
FÜGGELÉK.
Sz. Péternek Rómába jöveteléről és Sz. Jánosnak ephesusi tartózkodásáról ... 304

MAGY. NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár